

JAKÓ ZSIGMOND
PHILOBIBLON TRANSILVAN

Traducerea: LIVIA BACĂRU

Studiile *Începuturile tipografiei de la Blaj*
și *Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu*
au fost traduse de Kiss András
Indice de nume: Luminița Stoichițescu

BIBLIOTECA KRITERION

apare sub îngrijirea lui Domokos Géza

JAKÓ ZSIGMOND

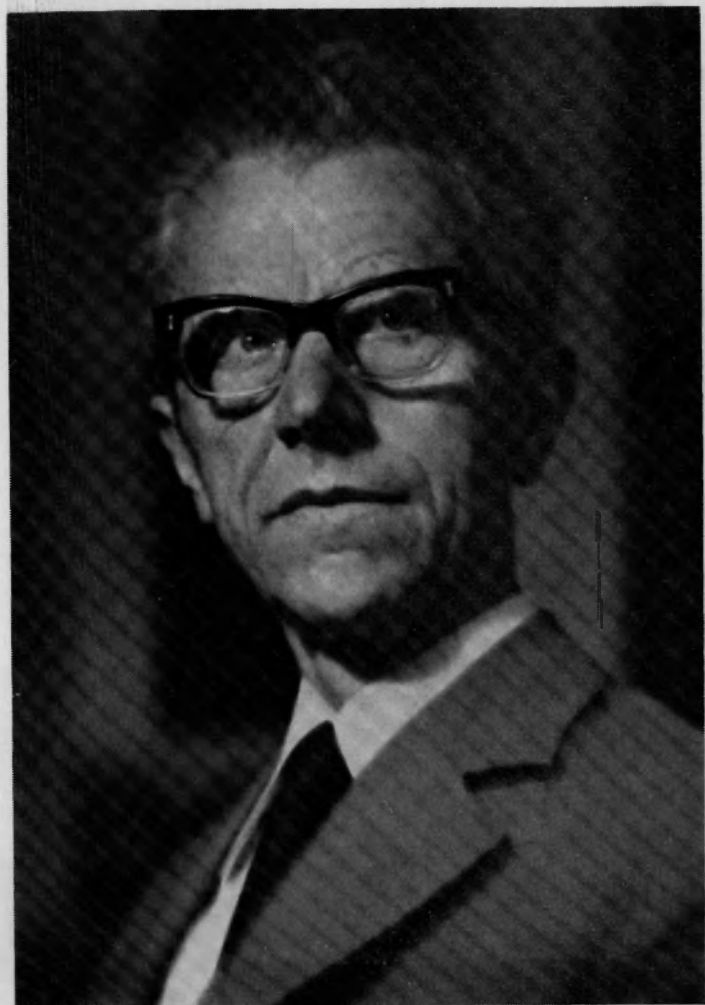
PHILOBIBLON TRANSILVAN

Cu o introducere de
prof. dr. **VIRGIL CÂNDEA**

EDITURA KRITERION
București, 1977

Coperta de VASILE SOCOLIUC

INTRODUCERE

Volumul de față cuprinde cele mai însemnate contribuții la cunoașterea istoriei cărții, tiparului și bibliotecilor maghiare din Transilvania publicate vreodată în limba română. Ele sînt datorate unui cărturar care s-a devotat de mulți ani, cu aceeași pasiune și competență istoriei culturii, bibliologiei, codicologiei. Privilegiu rar în cîmpul științelor umane, Jakó Zsigmond întrunește toate calitățile de erudiție și metodă capabile să-i îngăduie, cu autoritate, cercetarea domeniului atît de exigent al evoluției ideilor descifrată în documente, în manuscrise sau tipărituri vechi.

Specialiștii și în general iubitorii de cultură români, cărora li se adresează deopotrivă această carte, vor afla în toate paginile ei, și mai cu seamă în studiul sintetic din încheiere, o amplă evocare a contribuției pe care cărturarii maghiari din Transilvania au adus-o la creația culturală prin scris și tipar din țara noastră, la răspîndirea învățaturii și a ideilor prin cărți și biblioteci. Vechi scriptorii din mănăstirile catolice ardelenene care au cultivat la noi, odată cu limba și literele latine, studiul patristicei și scolasticei apusene, apoi al clasicilor antichității căutați fie pentru îmbogățirea moralei creștine cu argumente stoice, fie, mai tîrziu, din curiozitate renașcentistă; venerabile biblioteci conventuale, episcopale, princiare, colegiale, apoi, mereu mai multe, par-

ticulare, care au adunat în rafturile lor toate operele majore ale cugetării și beletristiceii antice, medievale sau moderne din Europa și multe din Orientul arabo-persan, favorizând lărgirea orizontului cultural, geneza unor atitudini noi în problemele grave ale vieții și schimbul activ de valori între Apus și Răsărit; o impresionantă galerie de cărturari populată cu anonimi copiiști de manuscrise sau harnici meșteri tipografi, celebri mecenaiți, teologi conservatori sau îndrăzneți reformatori ai credinței, filozofi umaniști sau adepți ai Luminilor, pasionați bibliofili și modeste doamne care și-au făcut din cultivarea lecturilor edificante, în liniștea reședințelor lor provinciale, o nobilă pasiune; învățați moderni a căror sete de cunoaștere le-a întins relațiile pînă în marile centre ale Occidentului, Mediteranei și Orientului apropiat, din care au recoltat doctrine noi, descoperiri științifice, amicitii literare și cărți de valoare, iată ce înfățișează largă frescă zugrăvită de Jakó Zsigmond în al său Philobiblon transilvan.

Valoarea deosebită a cărții constă însă și în detaliile ei, în rezultatele cercetărilor întreprinse cu pasiune și sagacitate de autor. Ipoteze de lucru severe care pot conduce la reconstituirea bibliotecilor medievale din Oradea — între care aceea a umanistului Vitéz János — și la evaluarea rolului lor în viața culturală a Transilvaniei; identificarea cărturarului care în 1518 recomanda în versuri ediția operelor lui Pomponius Mela, în perscana lui Martinus Haczius, umanist de origine română (din Hațeg), foarte probabil posesor al unui rar codice Ptolemeu păstrat azi la Biblioteca Națională din Viena; recapitularea avatărului transilvănean a trei cărți corviniene și examenul critic al legendelor privind amplexarea și destinul celebrei biblioteci a regelui Matei; argumentarea limpede că cea mai veche tiparniță ardeleană a funcționat la Sibiu, înainte de aceea brașoveană a lui Johannes Honterus; date noi privind soarta Bibliotecii Colegiului Bethlen din Aiud, continuatoarea ce-

lei princiare din Alba Iulia care n-a fost integral distrusă în 1658 de pîrjolul turco-tătărăsc, așa cum s-a crezut pînă la cercetările lui Jakó Zsigmond ; impresionanta, calda evocare a „Fenixului transilvănean“, cărturarul și tipograful Misztótfalusi Kis Miklós, celebru în arta europeană a imprimeriei, a cărui viață și operă înfățișează exemplar ciocnirea brutală, dramatică dintre inteligența creatoare și dezinteresată a vizionarului patriot și incomprehensiunea, răutatea sau indiferența contemporanilor săi ; originile Bibliotecii Colegiului din Odorheiu secuiesc în colecțiile lui Tolnai István Fabricius și Rozgonyi János și îmbogățirea treptată a acestui așezămînt cu numeroase fonduri de cărți cărora autorul le arată cuprinsul și importanța ; cartea învățatului clujean corectează vechi imagini culturale, adaugă detalii și nuanțe altora, deschide perspective și sugerează căi de urmat în numeroase direcții cercetătorilor de mai târziu.

Specialiștii vor înregistra cu legitim interes informațiile noi privind istoria culturii românești în contactele ei cu cultura maghiară.

Am amintit mai sus de umanistul Martinus Haczius, născut din aristocrați români de la Ostrov, în Hațeg. În afara celebrului Nicolaus Olahus încă un cărturar umanist, de origine română, Csulai Mór Filip, este menționat de profesorul Jakó. O informație din anii 1752—1763, pentru prima oară semnalată, privește existența în Biblioteca din Sibiu a contelui Bánffy Dénes a Catehismului luteran în versiune românească, pierdut în prezent, imprimat de Filip Moldoveanul la Sibiu în 1544. Se dă cu acest prilej o confirmare a ipotezei din 1848 a lui Timotei Cipariu în legătură cu formatul ediției. Examenul producției tiparniței cu litere latine din Sibiu (1528—1580, cu întreruperi) arată că din 35 de tipărituri numai trei au fost editate cu caractere chirilice de Filip Moldoveanul, în anii 1544—1553, dar ele reprezentau 1/3 din totalul paginilor imprimate, ceea ce,

remarcă autorul, „aruncă suficientă lumină asupra naturii diferite a producției tipografiei cu caractere latine față de cea cu caractere chirilice“, cuprinzând cărți fundamentale, alături de firave ediții didactice sau foi volante ocazionale. Sînt evocate personalitatea, opera și mai ales relațiile culturale ale medicului sibian Köleséri Sámuel (1663—1732) cu cărturari munteni ca stolnicul Constantin Cantacuzino, voievozii Constantin Brâncoveanu și Nicolae Mavrocordat sau învățații din anturajul acestora ca Ioan Avramie, Mihail Schendo, Theodor Basilius, Niccoló de Porta, Stephan Bergler. Petru Pavel Aaron, episcopul unit de Blaj, a folosit pentru modernizarea tiparniței sale românești serviciile a trei meșteri maghiari, Székely Páldi István, format în Olanda, Becskereki Mihály, tipograf arădean, probabil bănățean de origine, și Tekelt Péter, cel numit în edițiile blăjene ale vremii Petru Sibianul. În această perioadă au fost introduse în imprimeria Blajului literele latine turnate cu matrițele marelui artist Misztótfalusi Kis Miklós. Un ucenic al lui Páldi, anume Ioanițiu Endredi era român, devenit după 1761 conducătorul tiparniței din Blaj, după care activitatea a fost preluată de meșteri aduși de la Rîmnicu Vilcea.

Principala contribuție a lui Jakó Zsigmond la istoria culturii românești este negreșit, în acest volum, istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu. Alcătuit pe baza izvoarelor arhivale păstrate și după migăloase încercări de identificare a volumelor păstrate, studiul pune în toată lumina posibilă deocamdată colecția de documente, manuscrise și cărți a filologului și luptătorului blăjean, care-și subordonase activitatea unui ideal românesc cultural, dar deopotrivă politic. Este, declară prof. Jakó, un omagiu personal adus părintelui filologiei științifice românești, dar totodată și un îndemn pentru tinerii specialiști care vor trebui să continue cercetarea acestei importante colecții pornind de la demonstrațiile definitive ale învățatului clujean : „1. Biblioteca lui Cipariu

constituie unul dintre cele mai însemnate produse ale procesului de dezvoltare a bibliotecilor românești din secolul al XIX-lea ; 2. Colecția aceasta nu a fost complet distrusă în 1849 (cum s-a crezut pînă acum, n.n.), suferind doar pagube importante ; 3. Din cele de mai sus reiese, de asemenea, că această colecție este, poate, cea mai veche bibliotecă științifică românească de specialitate, provenită în mare parte dinainte de 1848 și conservată într-o stare destul de bună ; 4. De aceea în viitor ea va trebui îngrijită și valorificată ca unul dintre cele mai importante monumente ale istoriei științei românești din secolul al XIX-lea“.

Am ajuns astfel la urzeala de idei care au călăuzit cercetările și studiile de istoria tiparului ale lui Jakó Zsigmond. Învățatul din Cluj-Napoca consideră, pe bună dreptate, istoria cărții, a tiparului, a bibliotecilor drept discipline deschise, vii, menite unei notabile dezvoltări în condițiile de azi, cînd cartea veche este considerată parte integrantă a patrimoniului cultural național și cercetarea ei o cale sigură de valorificare a creației și tradiției culturale a generațiilor precedente. Acestea sînt, firește, numai principiile unei activări a studiilor asupra moștenirii culturale concretizată în manuscrise, cărți și biblioteci, în vederea refacerii celor mai vechi colecții, analizării lor ca produs și vehicol al cugetării și atitudinilor mentale ale înaintașilor noștri. În practică multe sînt încă de făcut, deoarece, cum bine observă autorul, „puțini sînt și astăzi aceia care, în una sau alta din vechile biblioteci, văd întruchipată istoria culturală a orașului, regiunii sau țării lor, iar în volumele înșirate în rafturi, pe martorii cei mai autentici ai sferelor de gîndire și ai moștenirilor rămase din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat. Și nu pentru toată lumea este de la sine înțeles că și bibliotecile pot fi monumente, întocmai ca vechile mănăstiri, biserici sau cetăți, și că li se cuvine și lor toată ocrotirea și prețuirea de care se bucură, pe bună dreptate, monumentele istorice deve-

nite locuri de pelerinaj pentru turiști". Fără îndoială, monumentele scrisului se lasă mai greu descifrate, solicită un mai mare efort de înțelegere și prețuire decât monumentele de piatră. Dar ni se pare că preocupările valorificării lor sînt, azi, încurajatoare. Examinînd bibliografia studiilor privind istoria cărții, tiparului și bibliotecilor vechi publicate în ultimele două decenii constatăm că există nu numai cercetătorii cu pregătirea complexă cerută de aceste domenii, dar și bunăvoința caselor editoriale gata să publice asemenea studii și, faptul cel mai îmbucurător, publicul cultivat dornic să le citească. Calda pledoarie pe care Jakó Zsigmond o face tinerilor cercetători și bibliotecari de a se consacra și mai mult cunoașterii, restaurării și valorificării vechilor biblioteci de la noi, invitația pe care le-o adresează de a trata această parte a zestrei noastre culturale ca pe un fond unic îndrumă, precum se pare, către atitudinea corectă, atît în lumina istoriei, cît și a realităților contemporane, de promovare a acestui cîmp al cercetărilor umane.

Studiul tradițiilor culturale ale naționalităților conlocuitoare din România nu poate fi abordat de cercetător exclusiv în numele faptului că aceste naționalități au conviețuit alături de români, timp de secole, pe același teritoriu. Pornind de la această împrejurare temeiurile acestor studii devin incomparabil mai largi considerate într-o perspectivă sintetică și comparatistă. Tratatul împreună a fenomenelor culturale din trecutul țării noastre ne rezervă răspunsuri la o serie de întrebări privind fiecare din civilizațiile spirituale care s-au manifestat în cuprinsul vechii Dacii.

Folosind repere culturale luate exclusiv din această carte constatăm o serie de fenomene paralele, uneori asociate în chiar geneza lor. Tiparnița din Sibiu a fost folosită, în secolul al XVI-lea, de cărturari transilvăneni, independent de naționalitate sau confesiune. În ace-

lași secol ei desfășoară eforturi comparabile de introducere în viața spirituală a limbilor vernaculare, vii, vorbite în popor; limbile de prestigiu, latina ca și slavona încep să cadă în desuetudine. În veacul următor, al XVII-lea se înmulțesc bibliotecile de școală și ale învățaților. La exemplele citate, ale bibliotecilor colegiale din Alba Iulia — Aiud, sau acelea ale școlilor reformate din Cluj, Sighet, Zalău și Orăștie se pot cu ușurință alătura bibliotecile academiilor princiare din București și Iași, din care venerabile și însemnate resturi, vădind continuitate, se păstrează pînă astăzi. După cum, frumoasele biblioteci particulare ardelenice din secolele XVII—XVIII ne amintesc că în aceeași vreme cărturari români — Cantacuzinii la Mărgineni, Dosoftei la Iași, Cantemir la Constantinopol, apoi în Rusia, Brâncoveanu la București, Mavrocordatii la Văcărești — își constituiau colecții de manuscrise și cărți prețioase rîvnite în Apus, din care volume de seamă fac azi mîndria marilor biblioteci din Paris, Viena, Leningrad sau Moscova.

Exemplul lui Misztótfalusi Kis Miklós, care în a doua jumătate a secolului al XVII-lea s-a străduit să netezească traducerea, apoi să imprime Biblia în limba maghiară (editată la Amsterdam în 1685), ne sugerează imediat paralela cu învățatul Spătar Nicolae Milescu care, între anii 1661—1664, traducea integral în română, la Constantinopol, Vechiul Testament, cu mitropolitul Simion Ștefan care imprimase la Alba Iulia Noul Testament în 1648 și cu principele Șerban Cantacuzino, cu al cărui sprijin a fost editată Biblia în grecește (Veneția, 1687) și în românește (București 1688), după cum, evocînd activitatea de gravor de caractere orientale și promotor al tiparului în limbi exotice nu putem evita asocierea lui Kis Miklós cu opera contemporanului său Antim Ivireanul, care a introdus tiparul în Gruzia natală și a dăruit primele cărți imprimate în limba lor, la Snagov, București și Alep, arabilor ortodocși din Siria și Liban.

Sînt acestea simple coincidențe între culturi exterioare, care s-au dezvoltat pe căi divergente datorită limbilor și orientărilor lor confesionale, ideologice și politice deosebite? Fără îndoială că nu. Ținînd obiectiv seama de toate aceste particularități, este evident că împărțirea în clase și pături sociale caracteristică evului mediu prelungit din Europa răsăriteană, monopolul cultural al aristocrației și clerului, precaritatea condițiilor de viață rezultată din presiunea politică a marilor imperii care au înconjurat și dominat toate populațiile din această zonă geografică, exigențele dezvoltării care impuneau educarea, deci luminarea poporului prin carte, în limba vorbită de popor, au reprezentat tot atîția factori care trebuiau să ducă la rezultate comparabile. Este de așteptat, deci, că întreprinse din această perspectivă, studiile de istoria comparată a culturii din țara noastră prin carte, tipar și biblioteci vor înmulți constatarea de convergențe ca acelea menționate mai sus, izolînd și explicînd totodată, mai limpede ca pînă acum, ceea ce este specific creației spirituale a fiecărei naționalități.

Pentru asemenea studii cartea de față este un valoros protreptic. Ea reprezintă în același timp un nou pas spre mai buna cunoaștere a tradițiilor culturale din țara noastră în diversitatea, dar și în unitatea lor.

Prof. dr. VIRGIL CÂNDEA

ORADEA ÎN ISTORIA BIBLIOTECILOR NOASTRE MEDIEVALE

Istoria bibliotecilor — practica bibliotecară

Printre oamenii care-și iubesc cu adevărat profesiunea, cu greu s-ar găsi vreunul pe care să nu-l intereseze cine au fost și cum au trudit cei ce l-au precedat în domeniul activității sale. Pentru a ilustra rezultatele obținute în educarea tinerei generații prin cultivarea de acest fel a tradițiilor, este suficient să ne referim la istoria medicinei, care de multe decenii este obiect de studiu la facultățile de medicină. Când este vorba de cei ce lucrează în biblioteci, considerate adevărate „arsenale ale memoriei” omenirii, cunoașterea trecutului profesiei oferă mai multe avantaje practice chiar decât în cazul instruirii medicilor. Bibliotecarii sînt aceia care azi, mîine și în secolele îndepărtate trebuie să cunoască precis amănunțele privind modul în care se realizau cărțile din epocile anterioare, organizarea și conservarea lor de atunci, transmiterea lor, — de multe ori plină de vicisitudini, — de la un posesor la altul, pînă au ajuns în zilele noastre. Fără acestea anevoie ar putea îndeplini condițiile puse de cea mai eficientă utilizare a fondurilor de către cercetători. Cultivarea istoriei bibliotecilor deci nu ne este cerută numai de respectul pentru

tradiție. Ea satisface interesul comun al cercetătorilor și bibliotecarilor, pentru că roadele ei pot să scutească de multe căutări de prisos, de oboseală inutilă, atît pe mînuitorii, cît și pe beneficiarii monumentelor de cultură scrisă.

Cu toate că bibliotecile din țara noastră, nu odată cu trecut multiseclar, conservă monumente ale scrișului european produse începînd cu secolul al IX-lea, din istoricul colecțiilor de la noi cunoaștem, cel mult, și doar în linii mari, evoluția ultimelor două sute de ani. Deosebita anomalie a acestei situații constă în faptul că abundența colecțiilor ce ne-au fost transmise din vremurile vechi este cu mult mai mare decît cea a lucrărilor bibliologico-istorice menite să faciliteze utilizarea materialelor cuprinse în ele. În afară de cercul restrîns al cercetătorilor istoriei noastre culturale, de exemplu, abia de se mai găsește cineva care să cunoască temeinic cît de variate sînt din punct de vedere al conținutului, genului și formei cărțile noastre dinainte de secolul al XVII-lea, ce colecții întregi sau fragmentare s-au păstrat la noi și ce inițiative bibliotecare poate prezenta țara noastră. Trebuie deci să facem totul ca datele dezvăluite pînă acum sau cele care se vor dezvălui să ajungă cît mai repede la bibliotecarii în custodia cărora se află moștenirea seculară de cărți. Aceasta nu pentru că a le cunoaște este cea mai mică datorie a bibliotecarilor față de colecționarii și organizatorii pe a căror activitate se înalță munca lor cotidiană. Și nici numai pentru că în fondurile vechi ale bibliotecilor nu se poate adînci, într-un mod eficient, decît bibliotecarul care se identifică cu înaintașii săi și cu munca acestora, clădind pe ea și perfecționînd-o acolo unde se dovedește necesar în cursul dezvoltării. Custozii de astăzi ai bibliotecilor vechi trebuie să cunoască riguros trecutul colecțiilor date lor în grijă, pînă și scrisul autograf al înaintașilor, căci, în cele mai multe cazuri, numai ast-

fel pot clarifica proveniența unor volume, numai așa pot desfășura o muncă de prelucrare bibliotecară de calitate, numai în felul acesta pot da cercetătorilor îndrumări cu adevărat utile.

Alături de cele mai acute sarcini ale organizării documentației moderne, printre îndatoririle viitoare ale bibliotecarilor noștri se conturează și prelucrarea modernă a tipăriturilor moștenite, importante și sub raport internațional, prin care țara noastră își asigură un loc proeminent între statele din răsăritul Europei. Problematika, și așa complexă, a valorificării științifice a cărților moștenite se prezintă și mai complexă în cazul Transilvaniei. O bună parte a bibliotecilor vechi de aici au luat naștere ca produse ale dezvoltării culturale (diferențiate chiar între ele) ale naționalităților maghiară și germană. Pentru exploatarea valorilor culturale cuprinse în ele, care de multe ori interesează îndeaproape și străinătatea, personalul ce le mînuiește trebuie, așadar, să se înarmeze și cu unele cunoștințe aparte de care n-ar avea neapărată nevoie pentru a-și duce la bun sfîrșit activitatea profesională în cazul altor colecții din afara Transilvaniei. Din păcate, cercetătorii noștri în domeniul istoriei cărții au neglijat, chiar mai mult decît se obișnuiește, clarificarea acestor relații specifice transilvănene. În mare măsură, aceasta este cauza pentru care capitolele de început ale istoriei cărții de la noi sînt anemice și neclare, iar în cuprinsul lor se pierd firele care încă din evul mediu legau dezvoltarea țării noastre de aceea a Europei întregi, atît pe linia scrisului chirilic, cît și a celui latin. Înzestrarea bibliotecarilor noștri cu cunoștințe istorice de specialitate necesare mînuirii materialelor vechi, manuscrise și tipărite, nu este, evident, o sarcină limitată la o provincie, ci una națională. Dar nu se pot sconta rezultate bune din această pregătire decît în cazul că, pornind de la situații reale, se ține seama de particularitățile și necesitățile regionale.

Nu este însă de ajuns să constatăm doar că pentru mînuirea adecvată a vechilor noastre patrimonii bibliotecare sînt necesare cunoștințe preliminare deosebite, diferențiate după provinciile istorice. Pentru această sarcină trebuie să-i și pregătim din timp pe toți acei bibliotecari care sînt că au înclinația, interesul și forța necesară pentru a se ocupa de tipărituri și de manuscrise vechi. Istoriei cărții și bibliotecilor, cultivată cu exigențe științifice la nivelul culturii contemporane, îi va reveni — după părerea autorului acestor rînduri — marele rol ca atunci cînd și în țara noastră va ajunge la ordinea zilei valorificarea vechiului patrimoniu bibliotecar, să existe în fiecare bibliotecă deținătoare de asemenea fonduri cîte un bibliotecar tînăr care, cu deplină competență, să poată lua locul cedat în mod treptat de generațiile mai vîrstnice, îmbătrînite.

Rîndurile de mai jos doresc să-l familiarizeze pe cititor cu specificul acestor raporturi transilvănene, ale trecutului bibliotecar din țara noastră. Chiar schițînd evoluția bibliotecilor medievale dintr-un singur oraș, Oradea, putem avea o mostră a diferitelor probleme și cunoștințe despre istoria dezvoltării, în care mînuitorii fondurilor de cărți din Transilvania trebuie să fie verșați. În cele din urmă însă aceste investigații caută răspunsul la o întrebare de metodologie: în ce fel s-ar putea anima, îmbogăți și colora capitolele medievale ale istoriei cărții din țara noastră prin aplicarea unei concepții medievistice moderne și prin folosirea mai completă a materialelor informaționale din Transilvania? Pentru acest experiment, cel mai potrivit oraș din Transilvania ni s-a părut a fi Oradea. În urma fragmentării surselor și a multiplelor dispersări ale colecțiilor, problemele cercetării evoluției bibliotecilor sale medievale sînt mai apropiate de stadiul general al dezvoltării similare din țară, decît cele ale trecutului bibliotecilor din orașele săsești mai apărate, scutite de devastările turcești.

Biblioteci mănăstirești în Oradea

De la răscrucea veacurilor XI—XII, Oradea medievală, dezvoltându-se ca domeniu al episcopiei și capitlului catedral romano-catolice mutate aici din Biharea, a devenit oraș și centru cultural¹. Bibliotecile sale s-au dezvoltat și ele în acest cadru ecleziastic neschimbat pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, cînd reforma religioasă a pus capăt acestei exclusivități ecleziastice, deschizînd drum și pentru dezvoltarea bibliotecilor laice.

Dieceza din Biharea era una din cele zece episcopii romano-catolice înstitute aici de regele maghiar Ștefan I dar, în urma repetatelor răscoale păgîne (1046—1061), abia în timpul domniei lui Ladislau I situația bisericii din această regiune s-a consolidat într-atît încît s-a putut purcede la alcătuirea unor colecții de cărți. Întrucît ambii regi i-au obligat pe episcopi să înzestreze noile biserici cu cărțile necesare slujbei religioase², chiar dacă apreciem cu cea mai mare prudență, putem stabili începuturile colecționării și copierii cărților liturgice în Oradea spre sfîrșitul secolului al XI-lea.

De la începuturile ei, îndeletnicirea cu cărțile a avut două ramuri distincte la Oradea : cea monahală-mănăstirească și cea episcopală-capitulară. Cum în domeniul manuscriselor chirilice slave din țara noastră, istoria cărții a stabilit importanța primordială, ba chiar caracterul predominant al mănăstirilor în activitatea de copiere și colecționare a cărților, și noi ne vom începe cercetările tot cu colecțiile monahale³.

În orașul medieval Oradea existau mănăstiri ale ordinelor dominican, franciscan și augustin, cum și cea a călugărițelor clarisse. Dar din punct de vedere cultural, putem considera că și conventul premonstratenșilor din Dealul Orăzii ținea de centrul orădean, ca și mănăstirile din Căpîlna și Oșorhei ale paulinilor, apoi

casa din Sîntion a cavalerilor ioanniți, respectiv mănăstirea și claustrul de călugărițe care i-au luat locul⁴. În urma reformei religioase toate aceste instituții ecleziastice s-au destrămat la mijlocul secolului al XV-lea, iar mărturiile scrise ale activității lor, împreună cu materialele din bibliotecile lor, s-au dispersat și în cea mai mare parte s-au și distrus fără urme. Dintre toate aceste instituții ecleziastice, cel mai devreme a luat ființă conventul premonstratenșilor din Dealul Orășii, întemeiat între anii 1116 și 1131⁵. Ca prim cenobiu de aici al ordinului, el depindea direct de abația Prémontré din Franța și conducea celelalte mănăstiri ce aparțineau acestei provincii (*circaria*). El însuși a întemeiat singur și a populat, pînă la sfîrșitul secolului al XIII-lea, 14 mănăstiri filiale⁶. Înzestrarea cu cărți a mănăstirilor premonstratenșe va fi fost, așadar, sarcina conventului din Dealul Orășii. Din centrul francez al ordinului riguros centralizat erau aduse exemplarele model ale cărților necesare care erau copiate în scriptoriile de aici, cel puțin pentru claustrele filiale. Aceasta explică de ce, din statutele ordinului, întărite de papă în 1214, a fost adus de la Roma exemplarul întocmit pentru circaria maghiară, pe care, în 1270, îl mai păstrau încă la Dealul Orășii⁷. Tot așa, în 1234, monahul Andrei, trimisul mănăstirii din Dealul Orășii, a adus cu el de la Prémontré „pentru ca liturghia să fie identică cu cea a bisericii de acolo, lectionariul, antifonariul complet, gradualul, liturghierul cu note (muzicale), collectaneul, martirologhiul, calendarul și cartea obiceiurilor“⁸.

Chiar în cel mai vechi statut al premonstratenșilor se prevedea precis cu ce cărți trebuie să fie dotate, neapărat, mănăstirile nou înființate. Cum numărul acestora se ridica la cel puțin 12—13 volume, activitatea de copiere din scriptoriul orădean al ordinului, începînd din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, trebuie să fi fost relativ importantă și din punct de vedere cantita-

tiv⁹. Aceste codexuri, ce-i drept, erau în mare parte cărți de cult, deoarece ordinul considera că are misiunea să se îngrijească de activitatea pastorală și de religiozitatea liturgică, dar șirul lor se va fi completat de-a lungul vremii și cu opere teologice și filozofice sau cu volume care veneau în ajutorul practicii pastorale, ca, de exemplu, culegerile de predici etc.

O asemenea ipoteză ne este sugerată de inventarul fragmentar al cărților mănăstirii premonstratense din Leleș, care urma în rang imediat după cea din Dealul Orăzii¹⁰. În acest inventar datînd din timpul reformei figurează 26 de titluri de cărți, din care 19 au caracter liturgic și anume: 13 sînt liturghiere, cinci sînt cărți de cîntări din care 3 denumite graduale și două antifonare, precum și o psaltire. Literatura patristică este reprezentată de exegezele biblice ale lui Ambrosius; creațiile antescolastice din evul mediu timpuriu ale lui Isidorus, episcopul Sevillei; scolastica lui Anselmus, episcop de Canterbury și trei culegeri de orații, printre care una din secolul al XV-lea a unui franciscan (Robertus Caracciolus de Licio) și alta a unui predicator dominican (Johannes Herolt) ambele din secolul al XV-lea. În catalog există un singur titlu, o scriere despre psalmi, care ar putea fi considerată, eventual, o creație literară a unui autor local din ordinul monahal¹¹. Nu s-ar putea crede că biblioteca abației premonstratense din Dealul Orăzii va fi avut codexuri de componență substanțial mai modernă și mai variată decît cea din Leleș.

Gradul de religiozitate al acestui ordin, depășit — chiar după concepția epocii — încă din secolul al XIII-lea, nu cerea o deosebită cunoaștere a literaturii ecleziastice mai noi, întinerită prin scolastică. Limitarea școlilor sale mănăstirești la predarea cunoștințelor necesare unei bune păstoriri (psalmodierea, celebrarea liturghiei etc.), rezerva față de trimiterea la studii superioare în străinătate a membrilor ordinului, făceau imposibil, de la început, ca în cercul premonstratensilor, chiar

în principalul centru local al lor, să se desfășoare o activitate de creație literară mai importantă pe baza căreia să se constituie o bibliotecă mai mare¹². Desele călătorii în Franța ale monahilor din Dealul Orăzii, mai ales în secolul al XII-lea și în prima jumătate a secolului al XIII-lea, au putut, ce-i drept, să mijlocească multe influențe culturale (de exemplu, în domeniul scrierii documentelor și acela al artelor plastice)¹³, dar în ce privește cultura cărții de la noi, ei vor fi influențat doar literatura liturgică catolică. Componenta codicelor din biblioteca mănăstirii cisterciene din Igrăș, împrumutate din Franța în jurul anului 1200, confirmă și ele această constatare¹⁴. Dar inventarul amintit mai dovedește că, pe lângă literatura ecleziastică mai veche, în cenobiile noastre de origine franceză au putut realmente să ajungă pe această cale și alte valori culturale. În acest fel au parvenit în colecția călugărilor din Igrăș, de exemplu, codicele ce conțineau operele lui Cicero, Seneca, Quintilianus. În rezumat, putem spune deci că legăturile din cadrul ordinelor *premonstratens* și *cistercian* au îmbogățit incontestabil cultura cărții latine manuscrise din Transilvania, dar n-au devenit mijlocitori atât de vii ai rezultatelor literare științifice clericale din Europa apuseană, pe cât ar fi putut să fie dacă nu rămâneau reprezentanții religiozității tradiționale și ai culturii ecleziastice conservatoare.

Aceasta din urmă va fi fost și ea o cauză că mănăstirea *premonstratensilor* din Dealul Orăzii, — după ce, pe la mijlocul secolului al XV-lea a ajuns pe mîna uzufroctuarilor —, s-a depopulat complet în cîteva decenii, în pofida bogăției sale. După 1490 au vrut să așeze între zidurile ei mai întîi pe membrii ordinului *șartrezilor*, care aveau preponderență în activitatea de copiere a cărților, apoi, pe la 1495, au transformat-o în capitlu colegial¹⁵. Așa se explică de ce această casă a ordinului cu mare faimă în trecut n-a mai avut nici un rol în cultura cărții ce începuse să prospere la Ora-

dea în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea și nici viața culturală nu i-a putut fi abătută într-o direcție mai sănătoasă de mișcarea reformistă dezvoltată după 1504 în ordinul premonstratenșilor¹⁶.

În istoricul monahismului catolic medieval, constituirea ordinului franciscan, dominican și al eremiților augustini în cursul secolului al XIII-lea a însemnat un capitol cu totul nou¹⁷. Aceste ordine au fost înființate pentru stăvilirea ereziilor ce se răspândeau vertiginos și pentru propovăduirea religiei romano-catolice. Tocmai de aceea, mănăstirile lor nu s-au întemeiat în locuri lăturalnice care să asigure meditația și evlaviază, ci în orașe, în cartierele locuite de săraci. Ordinul își instruia cu grijă membrii pentru ca avînd o bună pregătire teologică, să poată polemiza cu ereticii. O atenție deosebită li se acorda predicilor, ca unuia din cele mai operante instrumente medievale pentru convingerea mulțimilor. Scopurile lor comune au dat naștere unor atitudini și dispoziții identice în toate trei ordinele în privința școlarizării, a colecționării cărților și a activității de creație literară. În cenobiile lor mai mari ei au înființat școli în care toți călugării își însușeau cunoștințele teologice de bază. Pentru tinerii mai înzestrați se organiza în fiecare provincie cel puțin cîte o școală superioară (*studium generale*) a ordinului monahal. O astfel de școală au avut dominicanii la începutul secolului al XVI-lea la Sibiu, iar franciscanii la Oradea. În cadrul acestor școli nu puteau fi aleși ca lectori sau ca purtători ai unei funcții mai importante în ordin decît cei care urmaseră și o universitate străină¹⁸. În secolul al XV-lea, franciscanii, neprecupețind nici o cheltuială, trimiteau anual cîte doi membri ai ordinului la studii universitare într-o țară apuseană¹⁹. În mănăstirile lor domnea deci o atmosferă mult mai favorabilă pentru constituirea bibliotecilor decît în cele premonstratenșe.

Mănăstirea din Oradea, denumită după întemeietorul ordinului, se poate să fi fost una din cele mai timpurii cenobii franciscane din această parte a Europei²⁰, înființată probabil înainte de invazia tătară, aproximativ între 1232 și 1240. În tot cazul, încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea este unul din centrele importante ale franciscanilor conventuali (*mariani*) de mai târziu, fiindcă aici a avut loc, în 1298, primul capitol cunoscut al provinciei ordinului²¹. Popularitatea călugărilor franciscani este relevată de faptul că, după ce s-au seindat, în urma unor controverse privitoare la interpretarea sărăciei ordinului, ramura cu o orientare mai riguroasă, denumită observantă ori salvatoriană, a ajuns să aibă, în 1448, o provincie autonomă și, în 1490—1491, și-a întemeiat o a doua mănăstire la Oradea²². Această chinovie purtând numele Sfântului Duh a fost cea mai populată mănăstire a observanților pînă la reformă. De la început, școlile ambelor cenobii instruiău novicii destinați mănăstirilor franciscane din cele mai îndepărtate părți, dar ele au ajuns la un rol deosebit de important în deceniile precedente reformei. În timpul tulburărilor ce au urmat dezastrului de la Mohács, observanții și-au transferat aici, din Esztergom [Strigoniu], școala superioară a ordinului, fără îndoială, cu cărți cu tot și, un timp, instruirea teologilor s-a făcut sub conducerea a doi lectori. Din biblioteca orădeană a casei ordinului împrumutau cărți și franciscanii din părțile îndepărtate²³.

Mănăstirea Sfântul Duh a fost distrusă în timpul asediului din 1556—1557 al orașului și nu s-a mai putut repopula, datorită triumfului reformei. Tot atunci se vor fi nimicit și cărțile ei pe care nu le-a putut salva în prealabil din Oradea încercuită.²⁴ Se știe că la 22 august 1556 monahii orădeni i-au încredințat lui Bajomi István, spre păstrare, lucrurile de preț și valoroasele obiecte de cult, ale ordinului, dar, încă înainte de 21 aprilie 1557, regina Izabella a pus să fie sechestrare

și scoase cu forța din cetatea Bajom²⁵. Odăjdile lor ornate cu perle, mantiile și alte odoare bisericești au fost transportate în cetatea din Ecsed a lui Andrei Báthori, alt patron al lor²⁶. Cărțile cele mai prețioase le vor fi trimise cu acest prilej în mănăstirea lor din Gyöngyös. Provincialul Tövisi Imre, cel puțin, care dirijase salvarea lucrurilor de valoare ale mănăstirii orădene, a trăit mai târziu în chinovia din Gyöngyös. Într-adevăr, astăzi se găsesc acolo anumite exemplare din biblioteca medievală a casei ordinului de la Oradea²⁷.

Este îndeobște cunoscut că ordinul franciscan a constituit colecții de cărți bine înzestrate, cu conținut variat, corespunzătoare scopurilor sale. Provincialul s-a îngrijit de creșterea lor centralizată și planificată, de legarea cu gust a noilor achiziții, de inventarierea fondului ordinului și de apărarea lui de deteriorări și pierderi, prin interzicerea împrumuturilor²⁸. Cum centrul ordinului se afla în Italia, conducătorii lui de aici participau adesea la marile capitluri de acolo, iar monahii se duceau la studii în acea parte a Europei. Prin intermediul franciscanilor deci în Oradea și țara noastră au putut pătrunde mai ales influențe culturale italiene²⁹.

Cu toate că despre nivelul dezvoltat al practicii scrișului în ordinul franciscanilor avem mărturia neîndoielnică a formularelor care ni s-au conservat, produsele activității de copiere din mănăstirile lor orădene au dispărut aproape cu desăvârșire. Poate pentru că la început ei nu copiau mult și pentru că întocmeau codice în majoritatea lor ieftine, de o simplitate puritană, pe care nimeni n-a considerat că merită să le salveze în timpul dezastrelor. Aceste codice, așadar, nu puteau conta pe interesul colecționarilor ca manuscrisele de lux, bogat miniate. E drept că literatura de specialitate relevă și scriptorii franciscane în rîndul atelierelor mănăstirești, dar, deocamdată, din creațiile lor nu sînt cunoscute decît cărți de cult cu execuție mai îngrijită³⁰. Ni s-au mai conservat informații și despre faptul că ceno-

biții se ocupau și cu legarea cărților. Pentru această muncă însă ei nu puteau să primească bani, ci erau datorii s-o îndeplinească gratuit, din dragoste reciprocă³¹. Singurul vestigiu cunoscut al activității creatoare literare ce decurgea în mănăstirea observanților din Oradea ar fi așa-numitul dicționar latin-maghiar din Gyöngyös dacă s-ar confirma presupunerea că el a fost alcătuit la Oradea între anii 1531—1533 de Atyai Péter, conducătorul de atunci al școlii³².

Nivelul vieții intelectuale a mănăstirilor franciscane din Oradea poate fi și el apreciat prin intermediul operelor lui Pelbartus de Themeswar [de Timișoara] apărute în nenumărate ediții tipărite și căutate și în străinătate. Opera literară a popularului predicator indica, sub toate aspectele, cea mai înaltă culme în rîndul franciscanilor transilvăneni. Monahul Pelbartus avea o cultură ecleziastică în spiritul vremii, cunoștea excepțional de bine întreaga literatură teologică veche și nouă, dar era versat și în filozofie, științe naturale, astrologie³³. În orice caz erudiția lui face să apară într-o lumină favorabilă nivelul bibliotecilor din mănăstirile franciscane mai mari, asemănătoare celei orădene.

Asupra atmosferei spirituale ce domnea la începutul secolului al XVI-lea în cenobiul observanților din Oradea aruncă o lumină deosebit de interesantă legăturile, relevate de cele mai noi cercetări, între războiul țărănesc din 1514, iar mai apoi între Reformă și curentul opoziționist franciscan³⁴. Unul din centrele opoziției din cadrul ordinului va fi fost chiar mănăstirea din Oradea. De aici va fi provenit și popa Lörinț, cel mai remarcabil dintre căpeteniile lui Doja. El și confrății lui renitenți „apostați“ din ordin au avut probabil o importantă contribuție la întoarcerea cruciadei împotriva stăpînilor feudali. Din această cauză, prima ciocnire sîngeroasă dintre armata țărănească și cea nobiliară a avut loc chiar lângă Oradea.

Mănăstirile franciscane aveau și la Oradea, ca instituții complementare, o casă a beghinelor sau terțiarelor și un clăuștru al clarisșelor. Prima era obștea religioasă a acelor femei laice solitare, care, rupînd legătura cu familia, se adunau, la început în mod spontan, iar după 1311 organizate după canoanele franciscanilor, și trăiau conform celei de a treia reguli a lui Francisc de Assisi, lucrînd și făcînd devoțiune în comun ³⁵. Prima informație ce o avem despre casa beghinelor construită peste drum de franciscanii (conventuali) din Oradea datează din 1318, iar despre clăuștrul clarisșelor se știe că a fost clădit între anii 1338 și 1340 de episcopul Andrei Báthori ³⁶. De supravegherea, conducerea și viața duhovnicească a ambelor comunități de femei se îngrijeau franciscanii din Oradea. Deoarece aceste femei nu știau latinește, deși printre ele erau multe de origine aleasă, franciscanii care se ocupau de ele trebuiau să traducă în limba maghiară textele religioase destinate instruirii lor ³⁷. Din această activitate de traducere au luat naștere apoi codicele maghiare în cursul secolului al XV-lea, cînd și membrele acestor comunități și-au însușit scrisul, cititul și devoțiunea individuală. Numai unor capricii ale distrugerilor li se datorează faptul că de la Oradea nu ne-au rămas codice în limba maghiară, în vreme ce de la casele beghinelor și clăuștrele clarisșelor mult mai puțin însemnate se cunosc asemenea scrieri ³⁸. Fragmente conservate din bibliotecile clarisșelor de la Óbuda și Bratislava fac să se presupună că, odată cu distrugerea, în timpul reformei, a fondului de cărți aflat în posesiunea ordinului călugărițelor franciscane din Oradea, și primele scrieri literare în limba maghiară vor fi suferit pierderi serioase. Cum clarisșele care au plecat din Oradea în 1566 au dus cu ele la Timișoara și mai apoi la Bratislava documentele privitoare la mănăstirea lor, chiar dacă vor fi reușit să salveze anumite cărți, acestea trebuie să existe în colecții din Slovacia, Ungaria sau Austria, printre rămășițele bibliotecilor or-

dinului, dispersate la sfârșitul secolului al XVIII-lea ³⁹.

După franciscani, la Oradea s-au așezat eremiții augustini, probabil la răscrucea veacurilor XIII—XIV, dar prima informație sigură despre mănăstirea lor datează din 1339 ⁴⁰. Pe la mijlocul secolului al XV-lea chinovia lor se depopulase într-atât, încît, la 1449, episcopul Vitéz János și guvernatorul Ioan de Huniade au vrut să instaleze în ea, cu aprobarea papei, călugări dominicani sau observanți ⁴¹. Acest lucru nu s-a întîmplat totuși și mănăstirea a continuat să prospere pînă la reformă, primind noi membri în ordin chiar și în anul 1539 ⁴². Distrugerea ei și risipirea bibliotecii trebuie să fi avut loc tot în timpul asediului din 1556—1557.

Informațiile noastre, peste măsură de fragmentare, nu spun nimic nemijlocit despre biblioteca cenobiului și activitatea intelectuală desfășurată între zidurile ei. Prin analogie cu străinătatea, se poate crede însă că și eremiții augustini de aici aveau un nivel cultural ridicat și se împărtășeau atît din instruirea științifică, cît și din cultivarea sistematică a literaturii teologice ⁴³. În privința pregătirii, ei stăteau în fruntea societății monahale. Titlurile universitare frecvent alăturate numelor membrilor ordinului dovedesc nu numai că mulți dintre ei au urmat cursurile unor școli superioare din țările străine, ci și că în *studium generale* din țară, organizat în 1290 și ajuns la rang universitar pe la mijlocul secolului al XV-lea, decurgea o pregătire temeinică. Acestui fapt se datorează că mai mulți membri ai ordinului de aici au devenit profesori la universitatea din Paris sau la alte școli superioare de peste hotare ⁴⁴. Datorită pregătirii lor, mai mulți augustini s-au înălțat la demnitatea episcopală.

Despre strînsele lor legături cu cartea se găsesc mărturii elocvente pînă și în sursele răzlețe care ni s-au păstrat. Una din ele este, de exemplu, cea mai timpurie reglementare a activității de copiere a cărților desfășurate în mănăstirile latine de aici. În aceste prescripții,

date înainte de 1334, asupra transcrierii cărților liturgice ale augustinilor, se pot citi următoarele : „Se dă dispoziție călugărilor ca în graduale, antifonare, nocturnale și alte cărți de cîntări să deseneze note muzicale dreptunghiulare și să zugrăvească patru linii, toate cu roșu, fără negru. Literele să le scrie clar și segmentat astfel ca nota să ajungă deasupra literei ce-i corespunde. Liniile să fie la distanțe potrivite unele de altele ca nu cumva să strîmtoareze notele dintr-o parte sau alta. Al doilea, să se folosească tot timpul același tip de literă, aceeași notă muzicală, aceeași legătură de litere (*ligatura*) și același semn de pauză care se află în exemplarul model, verificat cu mare grijă. Să nu se adauge și să nu se scadă nimic intenționat. Al treilea, tuturor cărților transcrise după copii executate pe baza exemplarului model să li se corecteze cu sîrguință atît textul, cît și notele muzicale, înainte de legarea sau așezarea lor în cor, ca nu cumva aceste lucrări, lipsind verificarea lor, cum se mai întîmplă, să se umple de greșeli. Tot așa să se procedeze și cu cărțile de cult, breviarele și liturghierele, după ce le vor primi la mîna... Asemenea opere să nu fie date unor persoane laice pentru copierea textului sau a notelor, dacă se găsesc în ordin membri care se pricep și cunosc model de scriere și notare muzicală a acestor cărți liturgice. Iar dacă nu se pricep, superiorii lor să-i constrîngă să învețe, căci frații laici, orice text ar copia sau orice note muzicale ar scrie, fac greșeli...”⁴⁵.

Cercetările de pînă acum n-au scos la iveală nici un codice despre care să se poată dovedi că a fost copiat în mănăstirea ordinului augustin din Oradea. Se cunosc însă două manuscrise care, cu mare probabilitate, pot fi puse în legătură cu activitatea intelectuală desfășurată în cercul augustinilor de acolo. Una din ele este opera unui monah numit Augustin, intitulată *De summa trinitate et fide catholica*, închinată de el, în jurul anului 1297, unui preot orădean numit János⁴⁶. Cealaltă conține comentariul la *Cîntarea cîntărilor* (*Commentarius*

in Canticum Canticorum) a eremitului augustin Váradi János [de Oradea]. El și-a ales, pentru a o comenta, o temă care constituia o vie preocupare pentru teologii medievali. Din cauza modului său de expunere, poetic și metaforic, *Cîntarea cîntărilor* era foarte populară în cercul adeptilor misticului. În schimb, în elaborarea acestei viziuni, cu o mare influență asupra gândirii medievale, au avut un rol important magistrii augustinii ai școlii de pe lângă mănăstirea Sf. Victor din Paris⁴⁷. Opera fratelui Váradi János s-a conectat, la nivelul timpului său, cu aceste antecedente din cadrul ordinului. Cu toate că în interpretările sale și el a urmat, — la fel cu alte comentarii medievale ale *Canticum*-ului —, sistemul alegoric, datorită petrarchismului ce pătrunsesse în cultura augustinilor de la mijlocul secolului al XV-lea, în concepția lui se pot constata și elemente noi. Pe baza acestora, literatura de specialitate mai recentă a putut să-l considere pe Váradi János un reprezentant maghiar timpuriu, caracteristic, dar rezervat, al Renașterii care-și făcea apariția în cultura ecleziastică⁴⁸. Elementele umaniste ale culturii lui Váradi János pot fi înțelese prin circumstanțele externe ale vieții sale.

După noviciatul și instruirea de bază de la Oradea, superiorii ordinului său l-au trimis, în 1455, pe tînărul și înzestratul călugăr la universitatea din Florența pentru pregătire teologică. Acolo a învățat împreună cu Marsilio Ficino, o personalitate de mai tîrziu a umanismului italian, cel mai mare neoplatonician renaștivist, cu care a legat o strînsă prietenie. Ce-i drept, Váradi nu și-a urmat colegul în studierea filozofiei antice păgine și astrologiei, fiind atras mai mult de literatură, dar în ciuda acestui lucru, prietenia lor a continuat chiar după ce, în urma celor opt ani de studiu, el s-a întors, de data aceasta în mănăstirea din Buda a ordinului său. Aici el a putut menține legătura cu umaniștii italieni de la curtea regală și, în 1484/1485, continua să corespundeză cu Ficino.

Celelalte creații literare care ne-au rămas de la Váradi János sînt caracterizate de rafinamentul dobîndit prin cultivarea lecturii clasice și de înclinarea spre poezie. S-au păstrat textele poemelor sale despre Bobotează (*De Epiphania Domini carmen*) și despre transformare (*De rerum humanarum conditione*).

Este evident că la nivel transilvănean cariera literară a lui Váradi János poate fi considerată extraordinară. În ce privește începuturile lui însă vor fi avut un rol oarecare și atmosfera culturală și poate și cărțile care, în casa orădeană a ordinului augustinilor mai curînd îi ajutau decît îi frînau pe cei ce aveau vocație.

Pînă acum, din biblioteca augustinilor orădeni, întîmplarea a scos la iveală o singură carte. Acest volum tipărit în 1508 la Roma conține regulile augustine, comentariile lui Hugo de St. Victore legate de ele, precum și textul privilegiilor ordinului. Din mărturia însemnărilor manuscrise de pe foile lui, făcute în legătură cu primirea novicilor, reiese că volumul a fost păstrat, cel mai tîrziu din 1524 înainte, la cenobiul orădean ⁴⁹. Întrucît la sfîrșitul secolului al XVI-lea această carte a ajuns în colecția episcopului catolic din Transilvania, Náprágyi Demeter, cunoscut pentru bibliofilia lui, se poate emite ipoteza că, cel puțin anumite exemplare din biblioteca augustinilor orădeni, s-au răzlețit în Transilvania. Se știe că partea principală a colecției lui Náprágyi Demeter, existentă și azi la Győr, este alcătuită din publicațiile scoase în 1600 din Transilvania și mai ales din biblioteca din Alba Iulia a principilor. Se putea întîmpla deci ca și unele valori ale bibliotecii din Oradea să fi fost trecute în fondul princiar în timpul lui Ioan Sigismund (1556—1571). Dar nu este exclus ca volumul să fi ajuns la Alba Iulia între 1580 și 1585, cînd Ștefan Báthori a strîns cărțile catolice de cult, care se mai puteau găsi, în scopul unei cît mai bune înzestrări a mănăstirilor iezuite din Cluj și Alba Iulia ⁵⁰. Oricum ar sta lucrurile, se pare că merită să se facă cercetări

în biblioteca seminarului din Győr și pentru descoperirea exemplarelor provenite din colecția medievală a augustinilor orădeni.

Între ordinele monahale din evul mediu, dominicanii aveau școlile cu cel mai înalt nivel. De aceea, este de presupus că ei vor fi avut cele mai bogate colecții de cărți. Ordinul nu considera ca mănăstire cu drepturi depline decât acea obște în care activa un *prior* (egumen) și un lector, deci exista și învățămînt⁵¹. Începînd cu primii ani ai secolului al XIV-lea ei au avut școală superioară la Buda, iar după 1525—1530 și la Sibiu. La prima din ele erau trimiși să predea și membrii ordinului care țineau cursuri la universități străine. În majoritatea mănăstirilor dominicane mai mari, funcționau așa-numitele *studium particulare* sau *maior schola*, unde frații mai tineri erau înzestrați cu cunoștințele preliminare necesare studiilor teologice din școlile superioare sau universități⁵². Pentru aprecierea socială extrem de pozitivă a școlilor ordinului este caracteristic faptul că Matei Corvin a vrut să facă din școala superioară a dominicanilor nucleul universității pe care intenționa s-o înființeze la Buda⁵³.

Ordinul lor n-a putut să obțină o mănăstire într-un important centru economic, comercial și de comunicație, cum era Oradea, decât la sfîrșitul secolului al XV-lea⁵⁴. La aceasta va fi contribuit, pe lîngă marea popularitate a franciscanilor, eventuala lor gelozie și antipatia față de dominicani a preoților mireni din reședințele episcopale observată în Franța. Ideea așezării acestui ordin aici — după cum am văzut — s-a născut pentru prima oară în anul 1449, datorită depopulării mănăstirii eremiților augustini, dar ea s-a realizat cu o întîrziere de o jumătate de secol. După ce episcopul Farkas Bálint a dat în grija dominicanilor parohia Tuturor Sfinților din Velența Orăzii, între 1490 și 1493, ordinul a constituit o mănăstire lîngă biserica parohială⁵⁵. Se poate presupune

că acest cenobiu, cu toate că era nou constituit, nu a rămas printre cele neînsemnate ci, în deceniile ce au precedat reforma, și-a înființat o *maior schola* proprie și o bibliotecă. Este doar un lucru îndeobște cunoscut că și frumosul local de bibliotecă al dominicanilor din Cluj, existent și astăzi, este contemporan cu clădirea mănăstirii întemeiate pe la mijlocul secolului al XV-lea. Faima bună a școlii și bibliotecii lor va fi determinat dieta transilvăneană din anul 1557 să instaleze în mănăstirea dominicanilor din Oradea unul din cele trei colegii protestante ce urmau să fie constituite⁵⁶. Poate că și această mănăstire a fost distrusă în timpul asediului din 1556—1557. Valorile ei au fost adăpostite în prealabil în cetatea Bajom de unde regina Izabella a pus să fie duse în vistieria princiară. Ultima mențiune cunoscută despre această casă a ordinului datează din 1560 și este legată de zălogirea bunurilor sale⁵⁷.

Organizarea unitară a ordinului dominicanilor și dirijarea lui de la centru face posibil ca, în pofida distrugerii surselor directe, să ne putem făuri o imagine cu ajutorul analogiilor despre atmosfera culturală a mănăstirii orădene și cultura cărții din sînul ei.

Pentru desfășurarea intensei lor activități pastorale și a celei de propovăduitori, „frații predicatorii“ (adică dominicanii) aveau nevoie, pe lângă școală, și de un fond de cărți corespunzător pentru lectură. Din această cauză, dominicanii au dat o atenție deosebită creșterii, mînuirii și conservării bibliotecilor ce aparțineau ordinului lor. Marele capitolu al ordinului, ținut la Buda în 1254, a reglementat cu minuțiozitate munca bibliotecarilor mănăstirești. În comentariile lui Hubertus de Romanis, care a participat la marele capitolu, aceste reglementări sînt astfel formulate: „Ține de funcția bibliotecarului să se îngrijească, pe cît se poate, ca să aibă la dispoziție o încăpere bună și sigură pentru instalarea bibliotecii. Să fie un loc ferit de vînt și de ploaie, dar — așa cum cere buna conservare a cărților — să fie suficient

de aerisit. Dulapul în care se așază cărțile să se facă din lemn ca astfel cărțile să fie și mai ferite de putrezire și umezeală. Să fie înzestrate cu multe rafturi și cărțile aparținătoare câte unui domeniu să fie așezate pe ele în așa fel, încât cele ce aparțin unui domeniu să nu se răzlețească, ci să se adune laolaltă, prevăzându-se cu indicatoare de cote. Cotele trebuie să fie indicate și pe raft ca să putem stabili unde se găsește ceea ce căutăm.

Tot el are obligația să însemneze pe o foaie de pergament toate cărțile conventului, iar creșterea să o adauge sau scăderea să o șteargă, după cum este cazul. Această listă trebuie să o predea urmașului său când pleacă din slujbă; tot așa să le preia de la înaintașul său când își ocupă slujba, ca să poată da socoteală de cărți oricând îi cere superiorul său. În felul acesta nu se poate întâmpla să se piardă cărțile datorită uitării.

Tot el trebuie să aibă grijă ca, fie el însuși, fie altcineva, după cum va dispune priorul, să repara cărțile, să le îmbrace cu piele și să le lege bine. Să facă însemnare pe cotorul fiecărui volum, ce fel de carte sau cărți conține, scrierea sau scrierile cui sînt cuprinse în el, iar pe prima foaie să fie scrise următoarele: Aceasta este cartea conventului N. al fraților predicatori. Dacă apreciază că merită să se amintească și donatorul cărții, să mai adauge: pe care a dăruit-o N. pentru mîntuirea sufletului său.

[Bibliotecarul] să se străduiască să sporească numărul cărților comunității în timpul cît va funcționa, fie — dacă e posibil — din milosteniile strînse în acest scop, fie prin novicii care dispun de cărți la intrare [în ordin], fie îngrijindu-se ca din cărțile fraților decedați să ajungă unele între cele ale obștei. Dar să se silească să le sporească și prin orice alte mijloace posibile. Să se mai îngrijească să procure și cărțile care lipsesc din anumite discipline...

O dată sau de două ori pe an, împreună cu colegul său delegat în acest scop, să strîngă laolaltă toate căr-

tile și să le ducă într-un loc potrivit. Acolo apoi să le răsfoiască pe toate și să stabilească, nu cumva s-a pierdut vreuna, nu au distrus-o carii pe alta. Dacă află că-i lipsește o carte, să se străduiască a o găsi degrabă. Dacă alta s-a stricat, să aibă grijă să o repare, iar în viitor să o opere de tot ce vede că-i dăunează cărții. Iar dacă va vedea vreo carte că zace în afara dulapului, să o pună înapoi la locul ei. Tot el trebuie să aibă grijă ca într-un loc liniștit și potrivit să fie un pupitru mare, sau chiar mai multe, de care să fie înlănțuite câteva cărți mai des necesare fraților..."⁵⁸.

În linii mari, aceleași principii reglementau și administrarea și creșterea bibliotecii casei ordinului dominican din Oradea.

Cel mai vechi mijloc al creșterii colecțiilor era copierea. Codice copiate de dominicani s-au conservat pînă în zilele noastre⁵⁹. Ele ne dovedesc că, în afara cărților liturgice, aceștia nu dădeau mare importanță înfățișării exterioare a exemplarelor, ci mai curînd puneau accentul pe criteriile de conținut. Ei copiau, în primul rînd pentru nevoile lor personale, predici, învățături pentru spovedanie sau manuale școlare. Dar regimul lor de viață, extrem de activ, nu le permitea ca, pe lîngă studiul permanent și munca pastorală, să consacre tot atîta timp pentru copierea cărților ca și membrii ordinelor meditative. Prin urmare, activitatea lor de copişti nu putea concura din punct de vedere cantitativ cu cea a vechilor ordine contemplative⁶⁰. Mai era obiceiul — cum am văzut — ca la intrarea în ordin a unui nou membru, acesta să predea cărțile pe care și le procurase anterior sau să dăruiască cel puțin un volum pentru biblioteca cenobiului⁶¹. Nici cărțile celor decedați nu puteau fi sustrate de la includerea în fondul de cărți obștești, decît în cazul cînd respectivul monah era dispensat de îndeplinirea acestei obligații generale⁶². După răspîndirea tiparului s-a împămîntenit și în rîndul dominicanilor obiceiul cumpărării cărților de la negustori⁶³.

Cu toate că, după cum am văzut, superiorii ordinelor pretindeau de multă vreme să se inventarieze cărțile, nu întotdeauna se trecea în carte și numele mănăstirii din fondul căreia făcea parte. Din această pricină, de multe ori nu putem stabili astăzi cărei colecții dominicane risipite i-a aparținut ea în evul mediu⁶⁴. Cercetarea noastră se desfășoară pe teren ferm numai acolo unde bibliotecile mănăstirilor dominicane dizolvate au rămas în același oraș și s-au asimilat cu bibliotecile școlilor protestante, cum s-a întâmplat, de exemplu, în Sibiu și Brașov⁶⁵.

Și cunoștințele noastre despre componența bibliotecii risipite a dominicanilor din Oradea ar spori considerabil prin prelucrarea sistematică a codicelor, incunabulelor și anticvissimelor rămase din mănăstirea sibiană a ordinului și conservate astăzi în biblioteca Muzeului Bruckenthal. Dar și pînă atunci ne putem face o idee despre fondul de cărți orădean, pe baza cărților manuscrise și tipărite ale dominicanilor din Košice, ajunse în colecția Batthyaneum din Alba Iulia, respectiv în alte fonduri⁶⁶.

Se pare că în colecțiile dominicanilor, pe lîngă cărțile liturgice și publicațiile oficiale ale ordinului, se conservau produse ale literaturii moralizatoare, manuale de omiletică și pastorale, opere de bază ale dreptului canonic și, evident, literatura teologică și filozofică. Pe baza acestora din urmă, mai ales, se poate afirma că bibliotecile dominicane țineau pasul cu evoluția literaturii ecleziastice și își procurau cele mai importante produse ale noilor curente. La aceeași concluzie ajungem și dacă analizăm — sub raportul lecturilor autorului lor — operele lui Nicolaus de Mirabilibus, clujean de origine, care într-o vreme a condus și școala superioară din Buda. Se poate constata astfel că bibliotecile dominicane de la noi făceau posibilă o activitate creatoare teologică la nivelul timpului. De această posibilitate uzau membrii eminenți ai ordinului, cel puțin cei umblați prin străinătate⁶⁷. De menționat că și călugării dominicani de

la noi făceau traduceri de texte religioase în limbile maghiară și germană pentru claustrele lor de călugărițe, întocmai ca franciscanii.

Celelalte mănăstiri despre care nu s-a amintit pînă acum n-au avut nici un rol sau, poate, unul foarte mic, în cultura cărții din Oradea medievală. Cenobiul ioanniților înființat în 1190, dar distrus în 1241 era, de la început, mai curînd, un sălaș al spadei decît al cărții. Știm că monahiile de pe insula Margareta, transferate aici de teama turcilor după ocuparea Budei (1541), aveau o colecție de cărți în mare parte maghiare, dar șederea lor pe insulă nu poate fi considerată decît episodică. După 1566 au trebuit să se retragă dinaintea reformei ce biruise aici și s-au mutat la Tirnavia ⁶⁸. Extraordinar de popularul ordin al paulinilor avea chiar două chinovii de eremiți pe dealurile de deasupra Oradiei. Mănăstirea, așa-numită a Căpîlnei, va fi fost întemeiată de episcopii din Oradea la sfîrșitul secolului al XIII-lea, deși existența ei nu poate fi atestată cu date documentare decît din 1321. În schimb, cea din Oșorhei a fost creată de nobilii localnici înainte de 1325 ⁶⁹. Dar ordinul paulinilor le cerea membrilor săi asceză și retragere de lume și vădea o atitudine de refuz față de școlarizarea monahilor. Marea majoritate a membrilor săi nici nu erau preoți hirotonisiți, ci așa-numiții frați laici, care își cîștigau pîinea prin muncă manuală. De aici urmează că frații paulini nu se străduiau să adune cărți în cenobiile lor, iar citirea unor cărți care nu serveau devoțiunii o considerau deșertăciune și o interziceau. Cei mai mulți dintre membrii ordinului, pe lîngă rugăciuni, executau diverse lucrări manuale, adeseori de un real nivel artistic. Astfel, se găseau printre ei și copişti de cărți, dar activitatea lor în această direcție nu putea să fie însemnată ⁷⁰. Un codice copiat aici în 1474 ne permite să aruncăm o privire asupra muncii ce se desfășura în scriptoriul de la Căpîlna ⁷¹. Pe lîngă predici și alte texte

necesare activității pastorale, acest codice mai conține diferite legende.

Pe la începutul secolului al XVI-lea, cei mai buni dintre paulini au încercat să împrăspăteze spiritul retrograd al ordinului, retras în conservatorism chiar față de scolastică, după modelul dat de *devotio moderna*, o cucernicie mai nouă. Cea mai importantă realizare culturală a acestui experiment, nereușit de altfel, poate fi considerată elaborarea primelor cărți de rugăciuni în limba maghiară, respectiv îmbogățirea în această direcție a lexicului limbii literare maghiare⁷². Ambele mănăstiri orădene ale paulinilor vor fi fost definitiv părăsite de călugări în preajma anului 1566. Poate că monahii cenobiului din Căpîlna au reușit să salveze mai multe dintre cărțile lor, întrucât documentele și le-au dus în Ungaria de Sus, păstrându-se pînă azi prin mijlocirea mănăstirilor pauline de acolo.

În rezumat, se poate stabili că bibliotecile medievale din mănăstirile orădene s-au înființat pentru cultura ecleziastică liturgică și în scopul instruirii unor noi promoții de preoți. Rolul lor în ridicarea nivelului cultural al societății laice trebuie să fi fost mic și, mai ales, indirect. Totuși, în Oradea, aceste cenobii au fost cele mai vechi ateliere ale muncii intelectuale bazate pe scris și citit. Rolul lor pare să fi fost de primă importanță pentru activitatea de copiere de cărți și cultivarea creațoare a științelor ecleziastice pînă la începutul secolului al XV-lea. De aici încolo, importanța colecțiilor mănăstirești s-a restrîns la biblioteca capitului catedral. Deficiențele interne care au destrămat ordinele monahale, răspîndirea sistemului de „*commendator*“ (acordarea beneficiilor mănăstirii unei persoane străine de ordin, chiar și laice) pe la mijlocul secolului al XV-lea, au avut, în general, o influență nefavorabilă asupra colecționării cărților, a activității de copiere și a muncii intelectuale creatoare desfășurate în mănăstiri⁷³. Totuși, în cenobiile în care se făcea educația viitorilor membri ai ordi-

nului și pregătirea pentru studii în țări străine, stagnarea sau decăderea au putut să fie evitate. La mijlocul secolului al XVI-lea, așadar, reforma a găsit în mănăstirile din Oradea însemnate colecții de cărți. În pofida risipirii acestora, cultura bibliotecară monahală a avut un merituos rol de pregătire, atît a bazelor literaturii în limba maternă, cît și a legăturilor mai noi dintre carte și societate în epoca modernă⁷⁴.

Bibliotecile catedralelor — colecțiile personale ale episcopilor și canonicilor

În societatea clericală a Oradei dinaintea reformei, diferitele pături ale preoților mireni alcătuiau un grup numeros, cu un efectiv ce concura pe acel al călugărilor. Canonicii, preoții „prebendari“, și altariștii (*magister altaris*), celor trei capitluri, unul episcopal și două colegiale ce funcționau în orașul de reședință episcopală, împreună cu preoții și capelanii ce slujeau la cele șase-sapte biserici parohiale din diferite cartiere, constituiau o tabără cu un însemnat număr de consumatori spirituali⁷⁵. Cu toate că legăturile clerului mirean cu cartea, cu scrisul și cititul, erau în general mai puțin strînse ca ale călugărilor, nu trebuie neglijat faptul că bogatele beneficii bisericești ale Oradei exercitau o serioasă atracție și asupra membrilor celor mai bine pregătiți ai intelectualității clericale. În aula episcopală și în preajma capitlurilor de aici se întâlneau în toate timpurile clerici cu studii în străinătate, animați de ambiții științifice și literare, care se evidențiau printre colegii lor și prin dragostea pentru cărți. Biblioteca catedrală, respectiv a capitlului a fost constituită, pe lîngă cărțile liturgice, și din cărțile donate sau testate de ei. Astfel stînd lucrurile, în cazul acestei biblioteci nu putea să fie vorba nicidecum de o creștere planificată a fondurilor, cum

s-a putut vedea în sînul ordinelor monahale. În dezvoltarea acestora alternau stagnarea cu creșterea în salturi, apoi cu decăderea, după cum unii sau alții îi lăsau cele mai dragi din instrumentele lor de muncă spirituală pentru păstrare și spre a li se perpetua numele, sau vreun prelat spolia biblioteca obștească în interesul propriei sale colecții. Acest dezavantaj era oarecum compensat de conținutul variat al fondurilor adunate de la clericii colecționari cu sfere de interes diferențiate, din care nu lipseau nici creațiile științei și literaturii laice.

Cea mai importantă sursă de creștere a bibliotecii catedrale o constituiau, prin urmare, colecțiile personale ale episcopilor și canonicilor din Oradea. Întrucît nici biblioteca însăși, nici catalogul vechiului ei fond nu ni s-a păstrat, cultura cărții în rîndurile clerului mirean orădean și componența bibliotecii catedralei vor trebui stabilite prin abordarea colecțiilor personale. Din fondurile de cărți, risipite și ele, ale prelaților bibliofili din oraș ne putem alcătui o idee despre codicele care vor fi trecut dintr-însele în biblioteca catedralei, respectiv, ce cărți stăteau în acea vreme, potențial, la dispoziția cercurilor clericale, menționate, ce nivel atinsese arta plastică miniaturistică sau cultura lecturii la curtea episcopală de atunci și în rîndurile clerului mirean din orașul episcopal. Evident, bibliotecile personale ale episcopilor și canonicilor n-au ajuns toate — și nici în întregime — în biblioteca catedralei, ci s-au împrăștiat în cercurile unor prieteni sau rude ale foștilor proprietari. Arareori se mai poate stabili dacă un codice existent și astăzi, al vreunui prelat bibliofil, ni s-a păstrat prin intermediul bibliotecii episcopale sau pe alte căi, respectiv dacă cel care l-a colecționat îl procurase în vremea cînd a trăit la Oradea sau a ajuns în posesia lui mai devreme, ori mai tîrziu.

Episcopii orădeni puteau înzestra bisericile catolice care se întemeiau pe plaiurile bihorene, cu cărțile liturgice obligatoriu prescrise numai în cazul în care între-

țineau la reședința lor ateliere de copiat cărți. Din produsele cele mai frumoase ale acestui scriptoriu funcțional, fără îndoială, de la sfârșitul secolului al XI-lea, au ieșit, cu siguranță, atît o parte a cărților de cult ale catedralei, cît și cel mai vechi fond de bază al bibliotecii. Începuturile acestea însă au fost complet distruse de năvălirea tătarilor din anul 1241 și dovezile care ne-au rămas despre continuitatea bibliotecii datează abia de pe la sfârșitul secolului al XIII-lea. Despre manuscrisul pe pergament al episcopului orădean Benedek, conservat la Biblioteca Națională din Viena ⁷⁶, se poate dovedi că a făcut parte din fondul bibliotecii catedrale, de la sfârșitul secolului al XIII-lea pînă la mijlocul secolului al XV-lea. În acest volum provenit din Italia, pe lîngă unele lucrări ale lui Aristotel, Priscianus, Honorius Augustodunensis, se află conceptele mai multor scriitori ale lui Benedek, socoteli asupra veniturilor sale din dijme și a cheltuielilor, și două din predicile sale despre regele Ladislau I, sfîntul protector al episcopatului său ⁷⁷. Peregrinările codicelui pot aduce mărturii prețioase și în privința destinului colecției orădene. După moartea lui Benedek, volumul s-a păstrat în biblioteca catedrală din Oradea pînă cînd, pe la mijlocul secolului al XV-lea, episcopul Vitéz János l-a inclus, probabil, împreună cu alte manuscrise, în propria sa bibliotecă. În 1465, cînd Vitéz a fost numit arhiepiscop de Esztergom [Strigoniu], acest volum a ajuns în noua sa reședință împreună cu biblioteca lui personală. De aici, el a fost dus la Salzburg de arhiepiscopul Beckensloer János, laolaltă cu alte codice ale lui Vitéz, iar de acolo, la începutul secolului al XIX-lea, transferat în colecția imperială din Viena. Din toate acestea reiese că la mijlocul secolului al XV-lea biblioteca catedrală avea în urma ei o dezvoltare continuă de aproape două veacuri.

Acest volum, cel mai vechi printre manuscrisele cunoscute din colecția catedralei, merită atenție și pentru

faptul că ambele predici scrise la Oradea, menționate mai sus, sînt cele mai timpurii produse ale literaturii scolastice omiletice maghiare. Din conținutul lor reiese că, la sfîrșitul secolului al XIII-lea, și manuscrisul legendei regelui Ladislau se afla în biblioteca orădeană⁷⁷. Cunoscînd studiile și cariera episcopului Benedek, se poate presupune că el va fi dispus de o colecție și mai însemnată și că din moștenirea lăsată de el vor fi intrat în biblioteca catedrală din Oradea chiar mai multe volume, în primul rînd cu conținut juridic. Știm despre el că a învățat și a obținut doctoratul în drept la universitatea din Padova, iar cu Bartholomeo de Brescia, vestitul profesor de drept canonic, a continuat să corespundă și după ce a revenit acasă⁷⁸. În privința fondului existent la sfîrșitul secolului al XIII-lea în biblioteca catedrală din Oradea, respectiv a nivelului lecturii preoților din preajma ei, se poate trage o concluzie și din faptul că, într-un document din 1302, capitlul orădean citează mai multe rînduri din *Ars poetica* a lui Horațiu⁷⁹.

Secolul al XIV-lea a fost o epocă prosperă pentru Oradea. Numărul instituțiilor ecleziastice a sporit ; școala capitlului a luat avînt, ceea ce a atras creșterea numărului de cărți : catedrala aleasă de mai mulți regi Angevini să le fie loc de înmormîntare a fost lărgită de două ori. Dar, în pofida reconstrucțiilor gotice de mare anvergură, majoritatea cărților se conservau tot în sacristie, împreună cu odoarele și odăjdiile. Cînd, în ultimii ani ai secolului, în sacristie a izbucnit un incendiu de la o lumîinare uitată aprinsă, distrugînd o parte din lucrurile aflate în catedrală, colecția de cărți a fost decimată și ea⁸⁰. În timpul renovărilor interioare făcute, se pare, sub episcopatul lui Andrea Scolari, cărțile rămase și cele nou adunate au fost mutate din sacristie în capela Sf. Ecaterina, mai retrasă, mai apărută. Aceasta a fost clădită deasupra intrării apusene a catedralei de epis-

copul Meszeși Demeter, în timpul reconstruirilor gotice⁸¹, așa că era bine separată de celelalte părți ale bisericii. Pe lângă noul local, în apărarea cărților mai venea și faptul că, încredințându-se unei singure persoane atât conducerea și administrarea capelei, cât și cea a bibliotecii, s-a creat o bază materială pentru întreținerea instituționalizată a colecției. Trebuie să apreciem că este un fapt important, chiar dacă sfera de activitate bibliotecară a clericului care mînuia cărțile ar putea fi considerată secundară în raport cu celelalte funcții ecleziastice pe care le avea. Deși această prevăzătoare soluție de perspectivă bibliotecară i se datorează cu siguranță episcopului italian al Oradei, însăși ridicarea problemei este o dovadă elocventă că biblioteca episcopală era de dimensiuni neobișnuite.

Episcopul Andrea Scolari provenea dintr-o aleasă familie florentină din care mai mulți membri au jucat un rol important la transpunerea culturii și artei renascentiste în Banatul și Partiumul de mai târziu. În timpul episcopatului său a strîns în jurul lui, la Oradea, o adevărată colonie intelectuală italiană, constituită din florentini, și s-a străduit să introducă și în capitlu canonici care studiaseră în universitățile italiene⁸³. Prin permanentele și strînsele legături ce le avea cu orașul său de baștină, a făcut din Oradea, la începutul secolului al XV-lea, cel mai important loc de pătrundere în țara noastră a curenților culturale italiene. Cu toate că din biblioteca lui cunoaștem o singură biblie de dimensiuni mici, luxos executată, scrisă cu „litere franceze“, care la moartea sa a fost evaluată la 36 de forinți⁸⁴, perseverența și atașamentul la formele culte de viață din Italia ne îndreptățește să presupunem că amintita „direcție a bibliotecii“ a fost organizată la Oradea tot în timpul episcopatului lui Andrea Scolari și tot el va fi dat un nou impuls dezvoltării colecției de cărți a catedralei.

Informația de mai sus referitoare la administratorul bibliotecii orădene, de o extraordinară importanță și pentru întreaga istorie a bibliotecilor de la noi, este cuprinsă în registrul pentru înscrierea cererilor trimise papei Martin al V-lea, purtînd data de 14 august 1419. După cele arătate în însemnare, episcopul orădean Andreea cere papei să acorde un canonicat la Oradea pentru omul lui de încredere și custodele sigiliului său, clericul Antal din dieceza orădeană, fiul lui Nagymihályi Miklós, deși respectivul se bucură deja de beneficiul anual de 25 de forinți pentru direcția bibliotecii, respectiv, a capelei Sf. Ecaterina din catedrală ⁸⁵.

Despre bibliotecarul Antal, fiul lui Miklós, puține lucruri am putut afla pînă acum. Dar pentru că Andreea Scolari l-a primit în anturajul său format din italieni, ba l-a considerat potrivit și pentru funcția de custode al pecetei, sarcină de mare importanță legată de întocmirea documentelor, respectiv, pentru aceea de bibliotecar condiționată de o formație deosebită și de înclinații de literat, putem conchide că Antal, fiul lui Miklós, va fi fost un cleric de cultură italiană, bine pregătit, care a studiat la vreo universitate din Italia. Acest lucru se cere subliniat cu atît mai mult, cu cît Antal nu era străin ci, după cum îl arată și numele, era originar din Valea lui Mihai, denumită în evul mediu și Nagy-Mihály ⁸⁶. Trebuie să fi fost vîlstarul unei familii înstărite, el însuși procurîndu-și moșie în comuna Ioșia din județul Bihor ⁸⁷. Despre cariera lui mai știm că, în 1421, — tot cu sprijinul episcopului Scolari —, a obținut unul din beneficiile canonice care-i aducea un venit anual de 60 de forinți, dar și-a păstrat în continuare și beneficiul de 24 de forinți pe care-l încasa în calitate de magistru al altarului Sf. Cruci ⁸⁸. După moartea protectorului său, noul episcop, Kusalyi Jacks Dénes, ales dintre foștii lui colegi canonici, i-a acordat și el încrederea și, în primăvara lui 1428, l-a trimis la Roma ca să rezolve la curtea papală formalitățile și taxele

legate de numirea sa⁸⁹. Cu această ocazie își va fi aranjat ca să obțină pentru sine beneficiul de canonic cantor, rămas vacant în capitlul orădean. Se pare că Antal, fiul lui Miklós, nici nu s-a mai ridicat pe scara ierarhiei și a rămas pînă la sfîrșitul vieții sale canonic cantor în Oradea. În această calitate, respectiv în aceea de decan, este menționat în documentele dintre 1428 și 1435 ale capitlului. În acest din urmă an apare un nou canonic cantor în locul lui Antal, fiul lui Miklós, care, desigur, decedase între timp⁹⁰. În prezent nu se cunosc alte amănunte despre cele ce s-au întîmplat cu *rectoria armarii librorum* după dispariția lui Nagymihályi, nici dacă l-a urmat sau nu cineva în această muncă. Înființarea acestei funcții de bibliotecar, — fie chiar temporar, — trebuie să o apreciem ca pe o importantă soluție pentru dezvoltarea în continuare a culturii cărții medievale din Oradea. Pe lîngă moda generală a colecționării umaniste de cărți care mergea pe urmele răspîndirii renașcentismului în Oradea, acest precedent va fi contribuit la crearea atmosferei și tradițiilor favorabile, indispensabile noii bibliofilii.

De la începutul celui de al treilea deceniu al secolului al XV-lea, tot mai mulți inși din rîndurile prelaților foarte laicizați din Ungaria, care au avut un rol hotărîtor în cele mai importante domenii ale guvernării statului, dobîndeau — alături de tinerii patricieni și burghezi italieni — o cultură modernă în școlile și universitățile din Italia, socotite vetre ale umanismului. Cei mai buni din această pătură au adus de acolo gustul rafinat, dezideratele protejării artelor, ale colecționării de cărți frumoase și ale cultivării literaturii. Printre simbolurile de apartenență ale aristocrației spirituale, atunci au pătruns definitiv și la noi bibliotecile personale și colecționarea manuscriselor somptuoase, artistic ornamentate. Ca urmare, după mijlocul secolului al XV-lea, a crescut și la Oradea numărul aceloră din aula episcopală și din rîndul clericilor de pe lîngă capitlu

care-și procurau cărți, lărgindu-se totodată și volumul colecțiilor. Un fapt cu totul nou este că, în funcție de rolul public și politic al proprietarilor, începe să se observe modificarea componenței colecțiilor, în favoarea cărților cu subiecte laice. De aici încolo, strălucirea acestor colecții bibliofile renaștentiste lasă în umbră biblioteca catedrală. Izvoarele noastre nu le mai menționează decît pe ele, iar biblioteca veche devine un bazin de acumulare oarecum ascuns pentru acele codice rare care, — dintre valorile colecțiilor personale —, după moartea sau plecarea proprietarilor acestora, au rămas definitiv în Oradea. În cele ce urmează, vom prezenta, așadar, cele mai importante colecții episcopale și canonicale, devenite filonul principal al evoluției, înfățișându-le cronologic și amanunțit, pe cît ne permit datele fragmentare de care dispunem.

Atmosfera italienească favorabilă dezvoltării colecționării cărților, inseparabilă de cultura renaștentistă, a continuat să se intensifice în timpul celor trei episcopi mai noi, de origine italiană, respectiv dalmată, care i-au urmat lui Scolari⁹¹. După asemenea precedente, în 1442, Vitéz János a ajuns la început în fruntea capitlului, apoi, de la 1445, în aceea a episcopiei. Rolul lui Vitéz în împămîntenirea umanismului în Ungaria este prea cunoscut pentru a fi necesar să ne oprim asupra lui. Este suficient, din punctul nostru de vedere, să accentuăm că Vitéz a creat primul centru al umanismului din Ungaria acelei epoci⁹². În calitate de conducător efectiv al cancelariei regale, el avea strînse legături cu Enea Silvio Piccolomini și i-a atras în propriul său anturaj pe cei dintîi pionieri ai umanismului, originari din străinătate, pe italianul Pier Paolo Vergerio, pe grecul Filippo Podocataro, pe polonezul Grigorie Sanoki, pe naturalistul german Johannes Regiomontanus. Cu ajutorul acestora a constituit la Oradea primul atelier local de creație, viu, al umanismului, întemeindu-se pe propria

sa bibliotecă monumentală, ca bază documentară. Se pare că în ea s-au contopit și manuscrisele latine ale bogatei colecții umaniste a lui Vergerio⁹³. Pe câtă vreme acest lucru este numai o ipoteză, putem fi siguri că prestigioasa bibliotecă a lui Vergerio a avut un efect stimulator asupra activității de colecționare a episcopului orădean și i-a servit ca prim exemplu pentru proiectele sale bibliotecare.

Activitatea de colecționare de cărți a lui Vitéz János se îmbina organic cu eforturile lui în direcția educării tinerelor elemente de umaniști. El a trimis la studii în Italia, pe cheltuiala lui, mai mulți inși din anturajul său. De multă vreme Vitéz nutrea gândul să organizeze aici acasă o universitate. Încă de timpuriu își întocmise un program de colecționare universalist corespunzător acestui scop. În memoriile sale, Vespasiano de Bisticci, proprietarul cultivat al celui mai vestit scriptoriu florentin din secolul al XV-lea, îl consideră pe Vitéz unul din cei mai remarcabili clienți ai săi, iar despre biblioteca acestuia scrie următoarele: „Și-a instalat o foarte frumoasă bibliotecă și a vrut să aibă în ea cărți aparținătoare tuturor disciplinelor pe care le aduna din Italia și din afara Italiei. Și multe din cărțile care nu se puteau procura le dădea pentru copiere la Florența, și neținând seama de cheltuieli avea o singură grijă, ca ele să fie frumoase și textul lor să fie verificat. El a făcut să-i fie mai prețuită patria, aducând acolo toate cărțile pe care le putea găsi, opere originale, ca și traduceri. Puține cărți latinești existau pe care să nu le fi avut“⁹⁴.

Efectul colecției de mare preț a lui Vitéz asupra contemporanilor săi poate fi apreciat prin însuși faptul că din ea a sorbit tânărul Matei Corvin dragostea pentru cărți și ea a fost prima bibliotecă din țară care l-a inspirat pe un poet să o cînte. În 1451, Janus Pannonius, primul mare creator autentic al poeziei renascentiste din Europa Centrală, își ia astfel rămas bun de la biblio-

teca orădeană, pe care o consideră noul lăcaș al lui Apolo și al muzelor ⁹⁵ :

*Biblioteca, bun rămas, venit-a ceasul,
Și voi faimoase cărți ale anticilor iubiți,
Patara părăsind-o, aici trăiește Phoebus ;
Iar Muzele, ale poezilor ocrotitoare sacre,
Castilia acuma nu o mai îndrăgesc.*

Risipirea strălucitei și admiratei colecții a lui Vitéz ilustrează totodată și destinul bibliotecilor medievale din Oradea. După moartea colecționarului lor (1472), căzut în hielenie, se pare că Matei Corvin a inclus în Corviniana o parte din cărți. Această presupunere se întemeiază pe faptul că se cunosc unele manuscrise corviniene pe a căror primă foaie se pictase stema lui Matei Corvin peste cea a lui Vitéz respectiv, pe care figurează deopotrivă stemele lui Vitéz și Matei. S-au mai păstrat și câteva codice corviniene în care se întâlnesc corecturi și însemnări scrise de mâna lui Vitéz ⁹⁶.

Cealaltă parte a bibliotecii lui Vitéz, care n-a fost dusă la Buda, a rămas la Esztergom [Strigoniu] și după moartea proprietarului ei. În schimb, acest fond a fost dijmuit de Beckensloer János, succesorul lui Vitéz, în 1476, când, părăsindu-l pe regele Matei, a trecut de partea împăratului Frederic al III-lea și a dus cu sine în Austria multe valori ale arhiepiscopiei din Esztergom [Strigoniu]. Întrucât împăratul l-a răsplătit pe Beckensloer pentru trădarea sa, făcându-l arhiepiscop de Salzburg, și codicile lui Vitéz au ajuns în acel oraș. De aici, în 1805, Napoleon a cărat manuscrisele la Paris, iar mai târziu, această pradă bibliotecară, amestecată, a fost înapoiată la Viena, respectiv la München ⁹⁷. S-ar putea ca acele codice care au fost cândva în proprietatea lui Vitéz și se păstrează în prezent la Vatican și în alte biblioteci apusene să fi ajuns acolo, din materialele păstrate mult timp la Salzburg, pe calea capturilor franceze.

Numai în ultima vreme, Csapodi Klára se ocupă sistematic de urmărirea vestigiilor bibliotecii Vitéz, dar, cu toate acestea, rezultatele pe care le-a obținut pînă astăzi oferă suficiente puncte de plecare pentru schițarea componenței fostei colecții și a rolului îndeplinit de ea în evoluția bibliotecilor maghiare. Am alcătuit deci o listă în care am înscris titlurile celor 49 de opere cunoscute azi din biblioteca lui Vitéz ⁹⁸.

Această listă începe cu cele 14 codice în care figurează stema lui Vitéz. Ele sînt urmate de 16 manuscrise corectate sau glosate de mîna lui Vitéz. Nu putem considera acceptabilă opinia apărută mai de mult, dar avînd reprezentanți și astăzi, că îndreptările făcute de Vitéz nu dovedesc neapărat apartenența codicelui respectiv la colecția sa, deoarece savantul cancelar putea să facă îndreptări și în noutățile din biblioteca regală ⁹⁹. Această ipoteză ar trebui s-o respingem chiar pornind numai de la cunoașterea sferei de activitate a conducătorului cancelariei regale, a înaltei sale demnități și a supraaglomerării lui cu treburi. Dar, cunoscînd practica de emendator a lui Vitéz și împrejurările corectării unor volume, trebuie să fim și mai categorici. Pe cît se poate imagina că bibliofilul Vitéz, devotat nobilei sale pasiuni, parcurgea cu o nerăbdătoare curiozitate și îndrepta în grabă noile achiziții ce i se înmînau cu ocazia călătoriilor sale în provincie, cu atît pare de necrezut ca, în deplasările lui oficiale, cu prilejul campaniilor, cancelarul ocupat cu cele mai importante probleme politice, să care cu dînsul volumele din biblioteca regală și să îndeplinească în mod obligatoriu munca amănunțită de revizuire a transcrierii făcută de dieci.

Mai enumerăm și cele nouă manuscrise despre care cercetătorii presupun că ar fi făcut parte din colecția lui Vitéz, dar a căror proveniență nu ni se pare destul de bine clarificată.

În sfîrșit, lista menționează lucrările proprii ale lui Vitéz și cele zece manuscrise pe care informațiile con-

temporane le atestă ca existente în biblioteca lui, respectiv, pe care autorii le-au dedicat lui Vitéz, prin urmare, este sigur că i le-au și trimis.

Această listă confirmă părerea, citată mai sus, a lui Vespasiano de Bisticci, despre profilul colecției lui Vitéz ce tindea spre universalitate. O părere identică are și Georg Peuerbach, profesor contemporan la universitatea vieneză, când caracterizează astfel străduințele de folos obștești ale lui Vitéz în activitatea de colecționare a cărților: „...pe tine, care prin biblioteca ta, ca printr-o prevestită podoabă a casei tale, dorești să îmbogățești Dacia și Pannonia, cărțile te consideră părintele și creatorul lor. Ele sînt cu atît mai scumpe decît oricare alt lucru din casă, cu cît oamenii socotesc argintul și obiectele de aur mai valoroase decît vasele de pămînt. Cum cărțile sînt mijloace elocvente ale formării cunoștințelor, este lucru cunoscut că tu, cu neostenita-ți grijă, cu mare cheltuială le-ai strîns la tine din țări diferite. În ele va vedea posteritatea, atît generozitatea ta, cît și creșterea și înflorirea zilnică a faimei înaltului tău spirit. Te-ai silit să aduni și operele legate de matematică și materiile *quadrivium*-ului, deoarece ele aduc cel mai mare folos științei. Și te-ai hotărît să-ți procuri mai ales acele cărți din care putem dobîndi cunoștințe sigure și neîndoioase despre schimbările firmamentului, fie că demonstrează dimensiunile și așezarea stelelor prin determinarea orbitei reale a corpurilor cerești, fie că, prin intermediul hărților și al instrumentelor, fac posibilă calcularea mișcării acestora, ceea ce este un lucru cu deosebire demn de cunoscut“¹⁰⁰.

Aceeași părere o are despre biblioteca lui Vitéz și Marzio Galeotti, umanistul italian notoriu de la curtea lui Matei Corvin: „Nu spun cu cîtă cheltuială și-a creat biblioteca, vestită în aproape întreaga omenire, în care a adunat mărturiile tuturor disciplinelor“¹⁰¹.

Această colecție, cu mare pricepere alcătuită, i-a dat posibilitatea lui Vitéz ca, la cîteva luni după plecarea

lui din Oradea, cînd a obținut mult așteptata permisiune a papei, să realizeze efectiv, dar de data aceasta la Bratislava, vechile lui planuri în legătură cu înființarea universității¹⁰². Cunoscutele cărți ale lui Vitéz sînt deci nu numai o mărturie a preocupărilor personale ale colecționarului lor, ci ele se leagă și de proiectele lui culturale de mare anvergură. În pofida acestora ne putem îngădui și unele constatări referitoare la preocupările personale ale lui Vitéz.

De la început putem spune că, întocmai ca pe contemporanii săi apuseni de cultură renescentistă, pe Vitéz îl interesau extraordinar de mult matematica și astronomia. Acest lucru este dovedit nu numai de consemnarea citată mai sus, ci și de exemplarele cu acest subiect din colecția sa și de legăturile lui personale cu Johannes Regiomontanus, Georg Peurbach și cu polonezul Martin Ilkus. Dar lui Vitéz îi plăcea și istoria. În notele despre el se spune că în cercul prietenilor săi cărturari făcea cunoscută istoria Pannoniei „memoriter et ornatè” [într-un mod memorabil și elocvent]¹⁰³. Titus Livius trebuie să-i fi fost autor preferat, fiindcă își procurase în mai multe exemplare istoria romană a acestuia și a făcut după ea cele mai somptuoase copii dintre toate manuscrisele lui. Operele lui Cicero îl atrăgeau pentru că era el însuși un orator sărbătorit și un mare maestru al corespondenței diplomatice. O mărturie a preocupărilor filozofice ale lui Vitéz o constituie, pe lîngă mai multe codice, și însemnarea sa care dovedește cunoașterea timpurie a neoplatonismului, găsită în opera lui Georgius Trapezuntius, arătată sub nr. 6 din lista noastră¹⁰⁵. Corectarea și glosarea pasionată a manuscriselor sale arată atracția lui către filologie. Literatura tradițională ecleziastică aflată în biblioteca lui alături de autorii umaniști contemporani și de creațiile clasicilor antichității ne descoperă că, prin cultura cărții, Vitéz se plasa la limita dintre cultura veche medievală și cea nouă, umanistă. Și dragostea lui de fast este ca-

racteristică deopotrivă pentru marele senior și pentru colecționarul umanist.

El a fost în Transilvania primul pionier al bibliofiliei și miniaturisticii renaștentiste ; el a stabilit normele artistice superioare pe care Matei Corvin și înalții prelați renașcentiști de la răscrucea veacurilor XV—XVI au încercat să le depășească, concurându-se reciproc. La început, Vitéz se mulțumea cu codice mai modeste, copiate și împodobite în țară, dar mai târziu el comanda pentru colecția sa manuscrite luxos miniate în cel mai căutat scriptoriu din Italia. Frumusețea și eleganța acestora nu era întrecută nici de cele mai valoroase piese ale bibliotecii regale. Ne gândim, mai ales, la volumele ce conțineau operele lui Titus Livius, amintite mai înainte, ale lui Plautus și Cicero (nr. 3, 7, 10), care sînt considerate capodopere ale artei cărții florentine, datorită varietății și vioiciunii compozițiilor miniaturale, a minunatei siguranțe a desenului și prospețimii neîncărcate a coloritului¹⁰⁶.

Vitéz s-a străduit să accentueze aspectul festiv al codexurilor sale și prin coperte pompos și artistic alcătuite. Dintre acestea relevăm copertele cărții *Apologeticus* a lui Tertullianus (nr. 1) îmbrăcate în piele roșie și ornamentate cu motive presate în aur, mărturii din anul 1455, care, alături de alte legături contemporane de cărți, dovedesc cît de înalt era nivelul artistic la care a ridicat bibliofilia la Oradea, pe la mijlocul secolului al XV-lea, acest episcop iubitor de fast¹⁰⁷.

În Europa (fără de Italia), Vitéz a fost printre cei dintîi care a tîns intenționat spre crearea unei biblioteci personale grandioase, corespunzătoare și unor scopuri culturale generale. El era conștient de caracterul extraordinar al colecției sale și de faptul că ea îi va păstra numele în fața posterității. De aceea își accentua în toate chipurile legătura personală cu exemplarele din colecție. De aceea și-a pictat pe codice blazonul de prelat, și-a eternizat prin glose ideile din timpul lecturii,

și-a însemnat în cărți, alături de monograma sa, unde și când a terminat lectura sau corectarea volumului respectiv. Nu există un alt bibliofil maghiar din secolul al XV-lea despre ale cărui legături cu cărțile sale să ne fi rămas atâtea intimități câte ni s-au păstrat de la acest episcop orădean, scufundat în cărți chiar și în mijlocul emoțiilor date de cotiturile politicii țării și de războiul de apărare antiotoman. Deși în personalitatea lui Vitéz mai persistă multe trăsături medievale, bibliofilia lui, urmărirea conștientă a perpetuării numelui său caracterizează deja pe omul renașterii. Această dualitate a personalității sale se relevă și prin faptul că, în dragostea lui pentru cărți, el este în același timp adeptul celor mai înalte exigențe ale splendorii renascentiste, dar și al acribiei muncii de cancelarie sau de scriptoriu. Corecturile atente făcute de mîna sa, cum și colecția adnotată a scrisorilor sale politice și literare, orînduită după propriile lui îndrumări, face incontestabilă opinia că Vitéz trebuie considerat cel dintîi pionier maghiar al filologiei și textologiei¹⁰⁸.

O consecință importantă asupra culturii cărții orădene a avut-o faptul că activitatea bibliofilă desfășurată de Vitéz a impulsionat considerabil și a sistematizat copierea cărților ce se efectua pe lîngă școala capitulară. Cu toate că n-au ieșit încă la iveală informații directe despre activitatea unui scriptoriu propriu-zis, creșterea neașteptată a numărului operelor literare copiate la Oradea, persistența, timp de decenii, a unor soluții locale face să se presupună o oarecare instituționalizare a copierii cărților. Baza acesteia a fost pusă de pasiunea de colecționar a lui Vitéz, dar, de pe urma cristalizării practicii locale de copiere, au profitat mai tîrziu și bibliofilii orădeni ce i-au urmat. Un precedent favorabil avîntului din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea va fi fost și reorganizarea, în jurul anilor 1439—1440, a școlii capitulare de către canonicul lector Vépi

Péter care a instituit și un internat pentru elevi, făcând și o importantă donație de moșie în favoarea lor¹⁰⁹.

Cel dintâi dintre produsele prosperiei activității de copiere din Oradea este întinsul codex scris pe hîrtie, pe două coloane, copiat — după datele din colofon — de Gordovai János, în 1444, la școala din Oradea, sub îndrumarea cunoscutului conducător al școlii, Szegedi László¹¹⁰. El conține produsul caracteristic, legat de viața sentimentală, al literaturii mistice medievale *Libri coelestes revelationum dei beatae Brigittae*.

Și breviarul (*lectionale sanctorum*) pe care l-a copiat Jenői Pál în 1454 pentru Imre, canonic orădean și paroh din Gyula, a fost scris pe hîrtie, cu textul pe două coloane, cu inițialele modest împodobite, după cum se obișnuia la breviarele preoțești¹¹¹.

Produs absolut gotic în privința scrierii și practicii copistului, la fel ca și cele două codice menționate, este și manuscrisul copiat în 1462 pe hîrtie, pe o singură coloană, după textul din *Chronicon Pictum*, de un anumit cleric, Tamás, și de Endrefalvi Antal, la comanda lui Benedek, paroh în Hajdu-Szovát¹¹².

În aceeași manieră s-a lucrat și codicele care conține istoria romanțată a Troiei scrisă la mijlocul secolului al XIII-lea de Guido de Columna și opera, la modă atunci, a misteriosului preot Ioan, despre obiceiurile indienilor. Acest volum a fost dat spre copiere în 1475, lui Maté Sztárai sau Esztári, de către Egervári László, administratorul domeniilor episcopale, un cititor laic dornic de divertisment¹¹³.

Deși cu o scriere mai îngrijită și o execuție mai pretențioasă decît a celor anterioare, manuscrisul așa-numitei cronici de la Dubnice, copiat și el — după toate indiciile — la Oradea, în jurul anului 1479, se încadrează de asemenea în direcția de evoluție a goticului târziu, schițată mai înainte¹¹⁴. Pe baza codicelor de mai sus se poate deci preciza că și în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, în domeniul copierii

cărților, la Oradea (și în împrejurimile ei ?) predomina tot scrierea și practica gotică.

Cunoscînd aceste lucruri, devine și mai frapant rolul personal al lui Vitéz în modernizarea activității de copiere din Oradea. Există cîteva codice de ale lui, scrise cu certitudine sau cu probabilitate la Oradea, care se deosebesc categoric de cele amintite mai sus, făcînd în arta cărții o tranziție de la gotic la renaștere, respectiv, fiind produsele acesteia din urmă. Despre codicele Tertullianus executat în 1455 (nr. 1) se spune clar în colofon că a fost copiat de preotul Polánkai Bereck pentru episcopul de Oradea. Cercetătorii au recunoscut ca fiind scrise de aceeași mînă volumul cu predicile papei Leon (nr. 15) pe care l-a corectat Vitéz în 1457, precum și manuscrisul astrologic care poate fi datat tot din această perioadă¹¹⁵. În anii cincizeci, așadar, Polánkai Bereck era unul din copiiștii orădeni ai lui Vitéz. Scrierea lui gotică, apropiată de anticva umanistă, disciplinată, de o frumusețe egală, îl arată ca pe o persoană temeinic instruită în munca de cancelarie. Poate că este identic cu acel Bereck pe care documentele îl menționează între anii 1464 și 1466 în calitate de canonic custode al capitlului din Oradea¹¹⁶.

În cărțile copiate la Oradea pentru Vitéz, formele renaștentiste au început să predominie în același ritm în care, în biblioteca lui creștea numărul codexurilor comandate în Italia. Un produs cu asemenea caracteristici este codicele Victorinus (nr. 17) executat în 1462, a cărui grafie se străduiește să imite — ce-i drept, destul de stîngaci — forma literelor din manuscrisele renaștentiste¹¹⁷. El se deosebește de celelalte copii orădene mai modeste și prin miniaturile relativ mai pretențioase. Foaia de titlu este împodobită cu un chenar în care sînt încadrate păsări — cu semnificații simbolice — ce vînează insecte¹¹⁸. Dar miniaturistul orădean încă nu și-a ales drept model un manuscris renaștentist italian, ci a simțit nevoia să urmeze exemplul soluțiilor tradiționale

ale picturii cărților gotice. Totuși, în ansamblul lui, codicele poate fi considerat mai curînd un produs din perioada incipientă a copierii de cărți renascentiste. Acest volum dovedește cît de întins era în timpul lui Vitéz terenul cucerit de către formele renascentiste și cît era de desăvîrșită măiestria copiștilor orădeni¹¹⁹.

Din anii șazeci ai veacului al XV-lea, urmîndu-se moda generală umanistă, dar și sub efectul exemplului lui Vitéz János, la Oradea s-a constituit o serie întregă de biblioteci personale mai mari sau mai mici. Și aceasta nu numai în rîndul celor care ocupau scaunul episcopal, ci și al celor ce uzau de beneficiile canonice. Date fiind dimensiunile lor mai reduse, ele s-au risipit aproape fără urmă în vîrtejul reformei și al epocii ocupației turcești. Cel mult cîteva volume mai luxos ornamentate au fost salvate prin interesul bibliofililor de mai tîrziu. Dar și aceste fragmente sînt un indiciu că bibliofilia s-a împămîntenit în pătura mijlocie a intelectualității clericale din Oradea.

Sankfalvi Antal va fi fost adus canonic la Oradea, încă înaintea lui 1463, de episcopul Vitéz pe lîngă care și-a început cariera publică. Cu toate că nu s-a păstrat decît un singur volum, tipărit, din colecția sa, este neîndoios că și în bibliofilie el l-a urmat pe Vitéz János, fostul său mentor¹²⁰. Acest lucru se poate presupune pe baza doctoratului său în drept, a celor trei decenii de poziție conducătoare în politica externă a lui Matei Corvin și Vladislav al II-lea, a frecventelor sale misiuni diplomatice în Italia și Franța, precum și a marcării exemplarelor sale cu blazon pictat¹²¹.

Vitéz a fost acela care l-a trimis la studii în Bologna și l-a inițiat atît în viața publică și politică, cît și în îndeletnicirea de colecționar pe canonicul Váradı Péter, mai tîrziu cancelar regal și arhiepiscop de Kalocsa. El a mers pe urmele lui Vitéz și în alcătuirea volumului său de corespondență. Și el făcea însemnări în cărțile sale, punînd data cînd a citit respectivul volum. Despre

colecția lui, vestită odinioară, avem mai multe informații, dar ea se leagă de atmosfera spirituală a Oradei numai prin începuturile sale și de aceea nu ne vom ocupa de dînsa aici ¹²².

Dar nu numai persoanele ambițioase care cu timpul au părăsit cadrul orădean și-au procurat cărți utile, ci chiar și unii membrii ai capitolului despre care astăzi nu știm nimic, în afară de numele lor, făceau sacrificii pentru copierea manuscriselor. Așa a fost, de exemplu, acel Székely Miklós care, în calitate de canonic al noului capitol din Dealul Orășii, înființat în 1503 de episcopul bibliofil Kálmáncsehi, și-a procurat un somptuos manuscris pe pergament, din secolul al XIV-lea, conservat pînă azi de Studienbibliothek din Salzburg ¹²³.

Șirul episcopilor bibliofili ce i-au urmat lui Vitéz János este deschis de Filipec János (Pruis), originar din Moravia, diplomatul preferat al lui Matei Corvin ¹²⁴. Studiile și le-a făcut la universitatea din Praga, iar după căderea lui Vitéz a devenit omul de încredere al regelui, cel care rezolva importante acțiuni de politică externă și, în 1484, mare cancelar suprem și mîna dreaptă a monarhului. În 1476 el a obținut de la Matei Corvin episcopatul de Oradea, ca răsplată a serviciilor politice aduse, deținîndu-l pînă în 1491. După moartea regelui a renunțat la episcopat, s-a retras din politică și, împărțindu-și bunurile, a trăit pînă la moarte în mănăstirea franciscanilor din Uherské Hradiště. S-a scris despre el că găsea o deosebită plăcere în construcții, în fastul renașcentist și în cărțile liturgice de mari dimensiuni, cu podoabe împărătești. Cu asemenea cărți a înzestrat și catedrala din Oradea ¹²⁵. Cu prilejul soliilor sale în străinătate, el a fost personal în mai multe centre ale renașcentismului și umanismului. A fost la Roma, la curțile din Urbino, Ferrara, Milano, Neapole, la Veneția, Paris, Viena. A avut deci ocazii destule să se delecteze cu operele renașcentiste și să-și procure, din cele mai bune ateliere, exemplare pentru biblioteca sa.

Această tradiție scrisă este pe deplin atestată de cele două volume ce se cunosc azi din fosta lui bibliotecă.

Extrem de ornamentatul său pontifical, conservat la Esztergom [Strigoniu], face parte din cele mai valoroase manuscrise renascentiste miniaturate în scriptoriul din Buda¹²⁶. Tot de mari dimensiuni, rubricat cu grijă, avînd inițiale lucrute cu finețe, iar la începutul capitolelor ornamente cu motive florale gotice, este și incunabulul din colecția lui Filipec, păstrat actualmente la Dresda. Volumul, care-și mai menține legătura gotică cu ornamente presate la rece și ferecături, conține două lucrări medicale tipărite la Veneția în 1483 și 1484, ale marelui savant arab Avicena, una din ele cu comentariile la fel de vestitului Averroes¹²⁷. Ambele lucrări dovedesc și preocupările laice ale episcopului diplomat.

După o tradiție mai tîrzie, spre sfîrșitul vieții sale, Filipec, retras la mănăstire, s-ar fi ocupat el însuși cu copierea și împodobirea cărților. În secolul al XVIII-lea, franciscanii din Uherské Hradište considerau mai multe manuscrise ca fiind opera episcopului orădean¹²⁸. Cu toate că în această privință nu se poate spune ultimul cuvînt decît în urma unor cercetări la fața locului, nu pare verosimil ca un prelat renascentist politician, deprins cu fastul, să se fi apucat la vîrsta de peste șaiszeci de ani de munca obositoare, care cerea un îndelungat exercițiu, a copiștilor. Mai curînd se poate crede că Filipec a dăruit mănăstirii cîteva din somptuoasele sale cărți de cult orădene, decît că le-ar fi copiat el însuși¹²⁹.

Despre atracția deosebită manifestată de cărți asupra lui Filipec avem însă și alte date autentice. De numele lui se leagă înființarea primei tipografii (1486) din patria sa, la Brno, în Moravia. Acolo a făcut el să apară în 1488, bogat împodobită cu xilogravuri, opera lui Thuróczi János — subalternul lui de odinioară din cadrul cancelariei — despre istoria maghiarilor. Publicarea, în anexa acesteia, a memoriilor canonicului oră-

dean Rogerius, cu titlul *Carmen miserabile* și prin aceasta menținerea celui mai prețios izvor despre marea năvălire a tătarilor în Transilvania se datorează tot interesului pentru istorie manifestat de Filipec. Poate că el a găsit textul lui Rogerius în documentația cancelariei regale, dar este mai plauzibil ca, înainte de tipărire, manuscrisul să fi existat în stare latentă la Oradea, în moștenirea lăsată de vreun episcop antecesor și, prin mijlocirea prelatului bibliofil, să fi ajuns la Thuróczi. Prin publicarea lui, Filipec intenționa să facă un gest de atenție față de dieceza sa ¹³⁰.

Despre dimensiunile colecțiilor de cărți personale ale episcopilor ne-au rămas date cifrice din timpul lui Farkas Bálint, succesorul imediat al lui Filipec. Prin testamentul lui din 1495 el lasă catedralei sale 203 volume din diferite domenii, pe care le-a cumpărat el însuși ori au fost executate la comanda lui ¹³¹. E drept că astăzi nu se mai cunoaște nici un exemplar, totuși este justificată presupunerea că episcopul Farkas Bálint l-a luat ca model și l-a urmat în bibliofilie pe Filipec, pe care-l prefera, acordându-i încrederea sa; eventual putea să-i fie chiar rudă. Prin el a devenit în 1481 canonic, iar în 1487 prepozit în capitlul din Oradea. Episcopatul l-a obținut tot la cererea expresă a lui Filipec. Și pentru Farkas Bálint, adevăratul teren de activitate era politica. Lucra în cancelaria regală, era consilier al regelui Vladislav al II-lea, avea relații cu cercurile umaniste de la curte, în primul rând cu Váradi Péter, și ni s-au păstrat date și despre patronajul și mecenatul său artistic ¹³². Bazându-ne pe fragmentul bibliotecii lui Filipec prezentate aici, credem că și o parte din relativ numeroasa colecție a episcopului Farkas va fi fost constituită din opere tipărite.

Tot protejatul lui Vitéz János și al lui Filipec János era și Kálmáncsehi Domokos care i-a urmat în 1495 lui Farkas Bálint în episcopatul orădean. În 1501 a plecat

de aici, trecînd în fruntea diecezei Transilvaniei. Modul în care i s-a format cariera publică și bibliofilia este asemănător cu al celor arătați mai înainte. El și-a făcut studiile la universitatea din Viena, apoi, înainte de a ajunge la Oradea, a trăit la curtea regală a lui Matei Corvin și Vladislav, ca om de încredere al acestuia, ocupînd funcția de președinte al Curții Supreme și rezolvînd sarcini diplomatice. Astfel, a fost trimis în solie la curtea lui Ștefan cel Mare, domnul Moîdovei, în Polonia și la împăratul Frederic al III-lea¹³⁵. Bibliofilia lui a fost formată încă prin anii optzeci de atmosfera renașcentistă ce domnea la curtea regală. Ca și Filipec, el acorda o deosebită atenție ornamentării cărților de cult pentru uzul său propriu care i se executau în scriptoriul regal din Buda, în cea mai luxoasă realizare.

Din colecția lui de cărți cunoaștem patru asemenea manuscrise festive executate între anii 1481 și 1495. Ele sînt totodată cele mai desăvîrșite creații ale scriptoriului din Buda și ale ornamentației de carte renașcentiste maghiare, bibliotecile din străinătate considerîndu-le printre cele mai valoroase rarități¹³⁴. Breviarul lui Kálmán-csehi, bogat împodobit cu ilustrații vii, plin de culoare, cu scene laice și elemente renașcentiste, se păstrează la Biblioteca Széchényi din Budapesta¹³⁵, liturghierul lui, în tezaurul catedralei din Zagreb¹³⁶, un missale, însoțit de breviar, se conservă la Pierpont Morgan Library din New York, cartea sa de rugăciuni, cu *horele* Fecicarei Maria, așa-numitul codice Lichtenstein, se află la Biblioteca Națională din Paris¹³⁷. Celelalte piese din colecția lui Kálmán-csehi s-au pierdut însă chiar și cele patru manuscrise citate constituie o dovadă suficientă că în istoria colecționării de cărți din cel de al XV-lea secol, atît la Oradea, cît și în Transilvania, bibliofilia lui reprezenta cele mai înalte culmi ale bibliofiliei renașcentiste.

Szatmári György, urmașul lui Kálmán-csehi, provine și el din rîndul prelaților politicieni. Era cunoscut atît

pentru dragostea lui de fast, cât și ca patron al științelor și artelor și pentru modul de viață renescentist și laic. Este semnificativ faptul că și hirotonirea lui ca preot a avut loc numai la sfârșitul episcopatului său orădean (1501—1505)¹³⁸. Anturajul lui Szatmári a fost unul din centrele în care, după moartea lui Matei Corvin, s-a dezvoltat mai departe cultura umanistă. Episcopul avea relații cu numeroși umaniști din țară și de peste hotare, le sprijinea năzuințele, studiile în străinătate și tipărirea operelor. În schimb, aceștia îi închinau lucrările lor sau scriau elogios despre el¹³⁹. Din lungul șir al protejaților săi amintim aici numai pe Thurzó Zsigmond, succesorul lui orădean, pe Nicolaus Olahus și pe Csulai Móre Filip, tot de origine română.

Semnul schimbării vremurilor se arată și în preferința lui Szatmári pentru cartea tipărită care asigura adevărata publicitate literară. De aceea, a făcut diligențe pentru tipărirea în Italia a versurilor lui Jannus Pannonius. El corespundea cu venețianul Aldus Manutius, unul din cei mai mari tipografi umaniști ai epocii. Edițiile de texte clasice, ușor de mînuit, ale acestuia îi plăceau mult și a căutat să și le procure pentru colecție¹⁴⁰. În biblioteca lui manuscrisele erau doar accesorii reprezentative, dar, pentru lectura reală, prefera să se folosească mai curînd de materialele tipărite. Acest lucru însă nu a însemnat scăderea exigențelor sale artistice. De pildă, breviarul lui tipărit, într-o strălucită execuție, păstrat la Biblioteca Națională din Paris, nu l-a miniat la Buda, ci de-a dreptul în Italia, încredințându-i-l lui Boccardino Vecchio, discipolul renumitului Attavante¹⁴¹.

Succesorul său, Thurzó Zsigmond, care ținea de cercul rudelor și prietenilor lui Szatmári, a ajuns la Oradea în 1506, trecînd acolo din scaunul episcopal al Transilvaniei. El a studiat la Oradea, a funcționat în cancelaria regală ca secretar al lui Szatmári și a fost trimis de mai multe ori în solie: în 1500 la curtea franceză, în 1502 la Veneția, în 1507 la Roma. El a reconstruit

în stil renascentist palatul episcopal de la Oradea¹⁴². Îl cunoștea personal și coresponda cu Aldus Manutius care, în 1502, a tipărit la cererea lui opera lui Cicero intitulată *Epistolae familiares*, iar în 1513, ca un omagiu pentru prietenul său defunct, a tipărit o nouă ediție din Cicero¹⁴³. Și episcopul Thurzó se pare că a colecționat, mai ales, cărți tipărite. Din scrisorile lui reiese că, pe lângă Cicero, preferințele de lectură i se îndreptau spre operele lui Horatiu și Vergiliu, din care și-a procurat edițiile de buzunar tipărite de Aldus¹⁴⁴. În preajma lui domnea o atmosferă renascentistă ce nu putea fi numită nicidecum preotească, care a avut mare influență asupra generației tinere de umaniști. Nicolaus Olahus, chiar în amiaza vieții, îl mai numea tată adoptiv pe episcopul Thurzó care l-a ajutat și pe Henckel János să-și facă studiile la universitățile din Italia și Viena¹⁴⁵. Se poate spune cu certitudine că și Thurzó s-a folosit de călătoriile sale în străinătate spre a-și cumpăra cărți.

Se pare că nu-și puna însemne de posesor pe cărți și, ca urmare, exemplarele din fosta sa colecție nu se pot identifica. Astfel, din biblioteca lui nu cunoaștem astăzi decât cele 14 volume în care protejatul său, canonicul Henckel János, a însemnat în 1510 și în 1512 că i-au fost dăruite de episcopul Thurzó, respectiv că le-a moștenit de la el. Dintre acestea, 13 volume tipărite conțin opere juridice, a căror prezență în colecția unui prelat politician este pe deplin justificată¹⁴⁶. Dintre manuscrisele lui se cunoaște un singur codice scris pe hîrtie, dăruit lui de un fost coleg de școală, umanistul italian Antonius Gazius care i-a închinat episcopului Thurzó această disertație medico-filosofică a sa despre ocrotirea tineretii sufletești și trupești¹⁴⁷.

Originea lui aristocratică și înrudirea cu familiile Szatmári și Thurzó l-au ajutat pe Perényi Ferenc să ajungă încă din fragedă tinerete la beneficiile episcopale, mai întâi la Alba Iulia, apoi la Oradea (1514—1526).

Aici i s-a făcut o educație umanistă pe care ar fi vrut să o desăvârșească în Italia, însă n-a mai ajuns să-și îndeplinească gândul. Chiar fără de asta, contemporanii săi îl considerau unul din cei mai buni stilisti în limba latină din țară¹⁴⁸. În formarea culturii sale moderne de tip italian, un rol important i se poate atribui canonicului Sebastian Maghi pe care, alături de Szatmári, l-au ajutat și Perényieștii să-și facă studiile în Cracovia, Viena și Bologna¹⁴⁹. Din corespondența dusă cu Coelio Calcagnini, umanistul italian de orientare erasmistă, reiese că episcopul Perényi era un pasionat colecționar de cărți. El căuta, cumpăra și împrumuta în permanență opere literare. Deși după moartea sa, întâmplată pe câmpul de luptă de la Mohács, cărțile umaniste i s-au risipit, știm că își procurase operele lui Seneca, Vergiliu, Diodorus Siculus, Synesius și Erasmus din Rotterdam, însușindu-și și principiile de viață ale acestuia din urmă¹⁵⁰. Cărțile episcopului Perényi menționate mai sus au fost, fără îndoială, tipărite, după cum tot tipăritură, dar pe pergament, este și acel missale care s-a păstrat de la el. Prin urmare, nici cele mai reprezentative exemplare ale bibliotecii sale nu mai erau scrise de mână, dar cărțile tipărite le îmbrăca ulterior într-o haină festivă, prin miniaturi și chenare colorate. Acest important vestigiu târziu (c. 1522) al miniaturisticii din Buda, unica piesă cunoscută din colecția lui Perényi, conservată astăzi la Győr, a fost salvat de la nimicire de Nicolaus Olahus, care l-a folosit pînă la sfîrșitul vieții sale¹⁵¹.

Am putut observa că încă din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea păturile mijlocii ale intelectualității clericale se străduiau să urmeze pe prelații bibliofili în activitatea de colecționare a cărților. Odată cu dezvoltarea tiparului și scăderea considerabilă a prețului cărților, la începutul secolului al XVI-lea, li se oferă în această direcție mult mai multe posibilități decît în deceniile anterioare. De altfel, cartea este considerată acum mai ales un instrument al muncii intelectuale

și, în general, nu se mai cheltuiește pentru ornamentarea ei în interior.

Pentru a întregi panorama orădeană, în cele ce urmează vom prezenta pe scurt colecțiile a doi canonici de la începutul secolului al XVI-lea.

Henkel János a obținut, datorită lui Thurzó Zsigmond, un beneficiu canonical la Oradea, din veniturile cărui și-a continuat studiile începute la universitatea din Cracovia. În 1507 urma filozofia la Viena, apoi, timp de trei ani, a învățat dreptul la Padova și Bologna. După moartea protectorului său a devenit paroh în Levoče, orașul lui natal, apoi la Košice, iar mai târziu ajunge preot la curtea reginei Maria. În 1530, când l-au îndepărtat de la curte, fiind bănuț că simpatizează cu reforma, el l-a recomandat ca urmaș pe prietenul său Nicolaus Olahus. Relațiile literare, corespondența și cărțile sale sînt mărturii că, în societatea intelectuală a timpului său, Henkel János a ocupat un loc proeminent pe care și l-a cucerit prin cultura ce o posedă. Corespondența cu Erasmus din Rotterdam și cercul de prieteni ai acestuia, avea relații cu Melanchton și Luther, iar cu Nicolaus Olahus a rămas în continuare prieten intim¹⁵². Cărțile l-au însoțit pe Henkel în toate etapele vieții sale pline de variații. Colecția lui, considerabilă odinioară, chiar fragmentată cum este astăzi, reprezintă cel mai impunător vestigiu al culturii cărții din Transilvania evului mediu târziu, care s-a păstrat în țară. Tocmai din acest motiv intenționăm să consacram un studiu aparte reconstituirii și prezentării ei amănunțite.

Henkel a fost îndrumat spre studii și bibliofilie de unchiul său Leudeschit György, canonic de Sepenit, lăsîndu-i prin testament, în 1496, banii necesari învățaturii și dăruindu-i toate cărțile sale,¹⁵³ care au stat la baza colecției lui Henkel. Din această moștenire cunoaștem astăzi numai un codice scris pe hîrtie și patru opere tipărite. Cu toate că și Leudeschit, după ce a studiat filozofia la Cracovia, și-a luat doctoratul în dreptul cano-

nic la Ferrara, aceste cărți ale sale au subiect teologico-filozofic.

Clericul care se pregătea să se afirme în viața publică și politică avea însă nevoie, în primul rînd, de cunoștințe și de cărți juridice. Episcopul Thurzó a fost cel care i-a imprimat lui Henckel o cotitură de acest fel în carieră și în activitatea de colecționar. Într-adevăr, începînd cu perioada de studii din Italia, Henckel și-a cumpărat numai cărți juridice la Veneția, Padova și Bologna, iar după întoarcere, la Buda și Cracovia. De aceea, cînd a revenit acasă, și episcopul, protectorul său, i-a dăruit asemenea opere¹⁵⁴. Din cele 93 de volume cunoscute astăzi din biblioteca lui, 53 au conținut juridic, 34 teologico-filozofic, 4 istorico-filologic și 2 sînt din domeniul medicinei și științelor naturale¹⁵⁵. Interesul său inițial, orientat cu fermitate spre drept, se reliefează și mai clar dacă îi urmărim cumpărăturile de cărți după cronologia lor. Din Italia s-a întors cu literatură exclusiv juridică. Cărțile cu subiect teologico-filozofic fie că le-a primit în dar, fie că le va fi cumpărat în acea nouă etapă a vieții sale cînd, odată cu moartea episcopului Thurzó, i s-au închis posibilitățile unei afirmări rapide în cariera publică.

Rămășițele cunoscute pînă acum ale bibliotecii Henckel se conservă la biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia, precum și la Cluj-Napoca, Budapesta și Gyöngyös. Cu excepția a două volume, ele sînt toate achiziții anterioare anului 1520. Cărțile strînse în etapa dintre 1520 și 1530, cea mai frămîntată și mai interesantă din viața sa, sînt încă latente, după cum pierdute sînt, deocamdată, și materialele sale beletristice. Știm, de exemplu, că mai multe din operele lui Erasmus din Rotterdam i-au fost trimise lui Henckel chiar de autorul lor, iar el le-a și valorificat în predicile ținute în fața reginei, totuși nici una din ele nu a ieșit la iveală¹⁵⁶. Nici pentru interesul său notoriu față de reformă n-a apărut încă vreo dovadă bibliotecărească. Această parte a colecției

sale a dus-o, fără îndoială, cu sine cînd a plecat în străinătate cu regina văduvă Maria și, după moartea lui, cărțile se vor fi risipit prin străini. Anumite semne însă duc spre Wroclaw și Schweidnitz. Poate că acolo, sau, în general, printre cărțile de proveniență sileziană s-ar putea da de urmele volumelor ce au servit lecturilor mai personale ale lui Henckel János, angrenat în marile curente spirituale ale timpului. Cunoașterea acestei părți mai noi a bibliotecii sale este indispensabilă pentru zugrăvirea autenticului portret spiritual al lui Henckel.

Despre legăturile lui intime cu cartea ne fac mărturisiri și diferitele însemnări pe care le făcea în aridele tratate juridice. El nota în volumele nou intrate în colecție, în afară de numele și rangul său, unde, cînd și cu cît le-a cumpărat, respectiv, de la cine le-a primit în dar sau le-a moștenit. Uneori eterniza și numele librarului din străinătate de la care a procurat cartea și chiar actul legării ei¹⁵⁷. Aceste însemnări ale lui Henckel sînt, în genul lor, date excepțional de rare, autentice și prețioase pentru istoria cărții de la noi.

În cele mai multe cazuri, el însuși își dădea la legat cărțile cumpărate, așadar, exemplarele din biblioteca lui sînt valoroase mărturii și pentru legătura de carte medievală din Oradea. Ele constituie dovezi autentice că, în relație cu activitatea de colecționare manifestată în lumea ecleziastică, la începutul secolului al XVI-lea s-a împămîntenit în orașul de pe Criș meșteșugul legătoriei de înalt nivel. Lanțurile existente și astăzi pe cele mai multe din volume, dovedesc că Henckel își ținea colecția ca pe o comoară scumpă, fixată de pupitru, culcată pe scoarțe, (deci nu în picioare!). În această privință, biblioteca lui este conservatoare medievală. În schimb, este cea mai modernă în alte privințe: el cumpără numai cărți tipărite și nu-l mai interesează nici execuția exigentă a manuscriselor. Este evident că, pen-

tru dînsul, fastul exterior, desăvîrșirea artistică nu mai au importanță.

Omul ce stă la hotarul dintre evul mediu și epoca modernă, iată cum ni-l dezvăluie pe Henckel și splendidul altar în triptic, comandat de el în 1520 pentru biserica Sf. Iacob din Levoče. Programul iconografic al acestuia este o declarație făcută cu mijloace artistice despre viața interioară a celui care l-a comandat¹⁵⁸. Și prin aceasta se vedește atracția deosebită a lui Henckel către Jean Charlier de Gerson, conducătorul spiritual al mișcării sinodale care cerea îngrădirea puterii papale și proclama necesitatea înnoirii interne a bisericii, cum și către Ioan Chrysostomul care înfiera abuzurile bisericii. Se vede că programul de reforme al curentului spiritual *devotio moderna* îi era apropiat¹⁵⁹. Deși considera necesară înnoirea bisericii, el — la fel ca Erasmus din Rotterdam — s-a înfricoșat de trecerea în tabăra reformatorilor și a rămas pînă la moarte credincios vechii sale biserici. Henckel János n-a fost un înnoitor militant, ci doar un spectator cu ochii bine deschiși într-o epocă furtunoasă ale cărei valuri l-au și înlăturat pe acest pașnic prieten al cărților.

Vom încheia lungul șir al bibliofililor orădeni cu Haczaki Márton. Activitatea lui de colecționar de cărți are, — ca și cea a lui Henckel —, un caracter de tranziție. Cu toate că cercetările au urmărit timp de aproape un veac și jumătate pe umanistul care, în 1518, recomanda în versuri latine ediția scrierilor lui Pomponius Mela, scoasă de profesorul vienez Ioachim Watt (Vadianus), persoana acestuia a rămas învăluită în întuneric¹⁶⁰. Dar, de curînd am reușit să descoperim că umanistul care-și zicea în formă latinizată Martinus Haczius este identic cu canonicul orădean și prepozitul capitlului mai mic de acolo, Haczaki Márton. Nici astăzi însă nu avem date sigure decît pentru unele etape din viața lui.

S-a născut în jurul anului 1495 dintr-o familie de *nemeși*, se pare, de origine română care, pe la mijlocul veacului al XV-lea, s-a mutat datorită legăturilor familiale, de la Ostrov din părțile Hațegului, la Sardu în comitatul Cluj. Aici, după locul ei de baștină, familia a fost denumită Haczaki.¹⁶¹ Tatăl său, Ștefan, mai trăia încă prin 1516. Pregătindu-se pentru cariera intelectuală de preot, Haczaki Márton s-a înscris în toamna lui 1516 la universitatea din Viena¹⁶². Acolo, după cum se poate deduce din menționata tipăritură a lui Pomponius Mela, a învățat aproximativ doi ani. Cu începere din octombrie 1518 și-a continuat studiile la universitatea din Cracovia. Deocamdată nu avem informații asupra datei când a ajuns la Oradea. Se poate să fi ajuns în orașul episcopal înainte de 1526, dar, în orice caz, mult înainte de 1538, când este nu numai canonic al capitlului catedral, ci, în calitate de prepozit, stă și în fruntea capitlului mic¹⁶³. Prestigiul și rolul său conducător sînt vădite și de faptul că la 8 august 1544 papa îl numește episcop onorific de Citrum din Macedonia și episcop sufragan al episcopului orădean Gheorghe Martinuzzi, ocupat cu politica țării, ordonanțînd pentru cheltuielile sale de reprezentare o sută de ducăți de aur din vistieria papală¹⁶⁴. Ultima noastră informație despre Haczaki datează din 22 aprilie 1547, când Consistoriul papal îl numește episcop sufragan la Oradea pe Ilosvay István, prepozitul din Eger, după ce Haczaki Márton nu mai acceptă această misiune¹⁶⁵. Astăzi nu se mai poate stabili dacă în această hotărîre a fost condus de opoziția lui față de politica laică sau ecleziastică a lui Martinuzzi sau de considerente de vîrstă.

Din biblioteca lui Haczaki, pînă în prezent literatura de specialitate n-a avut cunoștință decît de codicele Ptolemaios, scris în grecește, care este o raritate de mare valoare a Bibliotecii Naționale din Viena¹⁶⁶. Mai de demult chiar, se presupunea că acest volum bogat înzestrat cu hărți, pe care caligraful Thessalus Scutariotes l-a co-

piat în 1454 la Florența, ar fi făcut parte inițial din fondul Corvinianei. De când s-a descoperit că manuscrisul Ptolemaios al bibliotecii Bodleiana a fost copiat în 1482 la Buda tocmai după acest exemplar, ipoteza de mai sus poate fi considerată ca atestată. Dar cum a putut să ajungă această carte corviniană în colecția lui Haczaki Márton din Oradea? În anul 1519, Celio Calcagnini care făcea parte din cercul de prieteni al episcopului orădean Perényi Ferenc, avea în stăpânire manuscrisul grec al operei geografice a lui Ptolemaios, poate același exemplar ce fusese anterior admirat în biblioteca regală din Buda de ambasadorul imperial Sigismund Herberstein. Pe baza acestora, se poate emite ipoteza că, de la umanistul italian, acest codice a ajuns la episcopul Perényi, care făcea mari sacrificii pentru procurarea cărților, iar după tragica moarte a acestuia, a ajuns la Haczaki¹⁶⁷. Dacă ipoteza noastră s-ar confirma, ar fi și o dovadă că, încă înainte de 1526, Haczaki făcea parte din anturajul episcopului Perényi, sau cel puțin din cadrul capitlului orădean. După moartea lui Haczaki, dar înainte de 1576, codexul lui Ptolemaios, care cuprindea și harta Daciei din antichitate, a ajuns pe căi necunoscute în biblioteca imperială din Viena.

Acest codice, ca și ediția Pomponius Mela îngrijită de Vadianus, dovedesc deopotrivă interesul lui Haczaki pentru geografie și științele naturale, cum și pentru cărțile cu o frumoasă execuție, fiind în același timp o mărturie că el cunoștea limba greacă. Cele constatate de noi sînt confirmate întru totul și de tipăriturile pe care am reușit să le depistăm pînă acum din rămășițele bibliotecii sale¹⁶⁸.

Umaniștii considerau o sursă de mare importanță lucrarea intitulată *Historia naturalis* a lui Plinius cel Bătrîn, impunătoare sinteză asupra cunoștințelor lumii antice în domeniul științelor naturale. În colecția lui Haczaki opera exista în ediția din 1476 apărută la

Parma. Multiplele note și glose în limbile latină și greacă de pe marginile late cât palma, ne fac să cunoaștem că Haczaki a studiat temeinic, respectiv, va fi răsfoit de multe ori această carte. Exemplarul a fost rubricat încă în Italia cu o atenție ce concura pe aceea acordată manuscriselor somptuoase, fiecare inițială fiind colorată, iar prin folosirea ornamentelor obișnuite la Florența unele din ele erau transformate în impunătoare miniaturi împodobite cu aur. Se pare că la acestea din urmă au lucrat trei miniaturişti diferiți. Exemplarul lui Haczaki poate fi numărat, în toate privințele, printre cele mai splendide incunabule miniate. Ornamentarea lui însă nu i se datorează lui Haczaki, ci unui bibliofil anonim din secolul al XV-lea, care poate să fi fost chiar unul din colecționarii orădeni amintiți mai înainte. Nu este imposibil ca ornamentatul volum al lui Plinius să fi ajuns în biblioteca lui Haczaki prin moștenirea lăsată de Perényi Ferenc.

Toate acestea, pe lângă stilul mai timpuriu al inițialelor, sînt întărite și prin faptul că Haczaki nu făcea cheltuieli pentru împodobirea cărților sale. Volumul ce conține operele lui Platon în traducerea lui Marsilius Ficinus, tipărit la Veneția în 1491, de exemplu, este complet lipsit de ornamente, nu este rubricat, iar locurile tuturor inițialelor se cascadează albe într-însul. Aceeași înfățișare o are și ediția operelor în versuri ale poetului din Alexandria, Claudianus Claudius, tipărite la Veneția în 1495, care, de altfel, este o mărturie a înclinațiilor lui Haczaki spre poetică.

Tot modest este și aspectul volumului ce conține lucrările lui Aristotel, apărut în 1496 la Veneția, procurat de Haczaki, se pare, după 1529, de la magistrul Gyulai László, cu studii la Cracovia. Pe lângă frumoasa legătură originală din 1517, acestui volum îi conferă o deosebită valoare glosele și comentariile lui Gyulai scrise în 1517 la universitatea din Cracovia. Notele, cu litere mărunte, perlate, făcute la textele de mai jos ale lui

Aristotel, acoperă realmente larga margine a foilor : *Libri VIII physicorum*, *Libri IV de celo ari*, *Libri X ethicorum* (primele nouă cărți), *Libri VIII topicorum* (primele trei cărți), *Libri VIII politicorum*, *Liber economicorum*, *Liber de sensu et sensatu*, *Liber de memoria et reminiscentia* și *Liber de somno et vigilia*. Însuși faptul că notele universitare ale lui Gyulai László, de întinderea unui volum mai mic, sînt poate cele mai ample reflecții legate de textele lui Aristotel ale unui maghiar din evul mediu, cunoscute pînă astăzi, fac din piesa în cauză a bibliotecii lui Haczaki o măturie excepțional de importantă a istoriei științei și învățămîntului.

Pe cîtă vreme cărțile prezentate pînă acum se pare că au ajuns în proprietatea lui Haczaki din alte colecții, mai timpurii, din țară, cele trei opere de mai jos și le-a ales cu siguranță el însuși din cele multe la număr ce i s-au oferit în timpul studiilor sale în străinătate. Ni se pare semnificativ și caracteristic că Haczaki și-a cumpărat *Utopia* lui Thomas Morus în ediția apărută la Basel în anul 1518. Opera, considerată atunci o noutate, aducea în fața ochilor intelectualității scrîbite de anomaliiile feudalismului imaginea unei societăți ideale. Meditațiile lui Johannes Basadona intitulate *De veriori mortalium fine et foeliciter dialogus* (Veneția, 1518) se ocupă printre altele și de teoria predestinării, în schimb, cartea *Liber Jesu filii Syrach ecclesiasticus* (Viena, 1519) conține principiile vieții oneste¹⁶⁹.

Numele lui Haczaki înscris în volumele arătate pînă acum confirmă incontestabil că ele au fost odinioară în colecția sa¹⁷⁰. Pe lîngă acestea, cunoaștem mai multe tipărituri în care glozele și notele, semănînd după grafie cu cele ale lui Haczaki, fac verosimil ca ele să fi ajuns în actualul loc de păstrare tot din biblioteca prepozitului orădean. Vom argumenta această proveniență printr-un studiu în care intenționăm să analizăm întreaga colecție Haczaki.

Soarta bibliotecii particulare și a cărților lui Haczaki este simbolică pentru modul în care au fost valorificate în procesul evoluției culturale rezultatele apreciabile ale culturii cărții medievale la Oradea. Colecția Haczaki, cu rădăcini ce se întind pînă la Corviniana, a fost conservată după moartea posesorului ei, la început, probabil, de capitlul catedral, iar de la 1557 la 1566 de capitlul din Dealul Orăzii, cu o răspundere ce scădea în aceeași măsură în care se răspîndea reforma. În această perioadă va fi ieșit din colecție amintitul codice Ptolemeaios, iar *Utopia* lui Morus, împreună cu celelalte două opere pe care le-am prezentat a ajuns la călugării franciscani, de unde a trecut în mănăstirea lor din Gyöngyös. Cărțile rămase după lichidarea completă a instituțiilor ecleziastice catolice au ajuns în stăpînirea principelui. Pe lîngă colecția lui Ioan Sigismund, din ele se va fi împărțit, în primul rînd, școala protestantă din Oradea. Dar, chiar după aceea, în depozitele orădene ale principelui a rămas, probabil, un fond remarcabil de scrieri teologice catolice și vechi tipărituri. Acesta va fi constituit „vechea bibliotecă din Oradea“ prețuită la 2 000 de forinți, deci încă tot prestigioasă și valoroasă, pe care principele Ștefan Báthori a dăruit-o în 1585 iezuiților mutați aici din Polonia, în scopul reorganizării bisericii catolice¹⁷¹. În cursul anilor care au urmat, iezuiții din Oradea, întocmai ca și cei din Alba Iulia, au ales și au transportat la Cluj operele utile în activitatea educațională a colegiului lor de acolo, care avea rang universitar¹⁷². Printre ele se aflau și anumite piese ale bibliotecii lui Haczaki Márton. Pe această cale au ajuns ele, împreună cu volumele mai valoroase ale altor colecționari orădeni, în biblioteca celei dintîi universități de pe teritoriul țării, universitatea Báthori, înființată la Cluj în anul 1580. Rămășițele acesteia, împreună cu incunabilele lui Haczaki, sînt conservate azi în biblioteca din Cluj-Napoca a Academiei Republicii Socialiste România.

Activitatea medievală de colecționare a cărților în Oradea, cu o continuitate multiseclară, a rămas — în pofida zguduirilor cauzate de reforma religioasă — un element constructiv organic al culturii viitorului, o cheazășie importantă a progresului pe linia învățămîntului maghiar, atît catolic, cît și protestant. Acest fapt este o dovadă elocventă că, în domeniul biblioteconomiei, prețuirea și folosirea trecutului constituie o condiție prealabilă pentru o dezvoltare sănătoasă. Exemplul Oradei mai relevă că pasiunea de colecționare individuală proprie intelectualității clericale medievale, la început instituționalizată, iar mai tîrziu izvorită dintr-o delectare științifică, dar nu lipsită nici de fastul aristocratic, formează în cele din urmă grupul tradițiilor noastre bibliotecărești care leagă cel mai strîns cultura cărții de la noi cu dezvoltarea generală europeană.

TRANSILVANIA ȘI CORVINIANA

Intrînd în palatul baroc, marcat de trecerea vremii, al Bibliotecii Naționale (Nationalbibliothek) din Viena te întâmpină o veche placă memorială care, de la mijlocul secolului al XVII-lea, face cunoscut tuturor că la baza acelei colecții de faimă mondială stau, în primul rînd, comorile de odinioară ale bibliotecii Corviniana¹. Cu toate că cercetările au lămurit pînă acum în ce măsură este valabilă această constatare, merită să ne întrebăm ce i-a determinat oare pe împărații Habsburgi, ajunși stăpînitori ai Europei Centrale, să-și întemeieze bogăția și renumele bibliotecii lor de curte pe colecția lui Matei Corvin, marele fiu al Clujului.

Literatura din domeniul istoriei bibliotecilor dovedește prin nenumărate mărturii că biblioteca regelui Matei Corvin care, în 1541, va ajunge definitiv pe mîna turcilor, s-a înălțat repede la faimă de vatră legendară a culturii cărții europene și, împreună cu colecția din Constantinopol a împăraților bizantini, a preocupat secole de-a rîndul imaginația savanților și bibliofililor din perioada umanismului tîrziu². Astăzi este cunoscut și faptul că, deși cifrele fantastice asupra dimensiunilor Corviniane răsîndite în secolele XVI—XVII sînt complet ireale (de pildă, că ar fi avut un fond de 50 000 de volume), totuși, biblioteca din Buda, cu cele aproximativ 4 000—5 000 de opere cuprinse în circa 2 000—

2 500 de codice, poate fi considerată una din cele mai mari și, din punct de vedere al umanismului, una din cele mai complete colecții ale creațiilor literare importante, în limbile latină și greacă, existente în Europa la sfârșitul secolului al XV-lea³. Amplificarea legendară a dimensiunilor și însemnătății sale o putem explica, în schimb, prin faptul că, tocmai ca urmare a dispersării fondului său pe un vast teritoriu, Corviniana a contribuit în mare măsură la răspândirea umanismului în Europa Centrală. Ei, mai ales, i se datorează că, în regiunile situate la nord de Alpi, umaniștii au cunoscut operele autorilor greci. Numeroase texte ale clasicilor greci sau latini (cum sînt : Heliodor, Polibiu, Bessarion, Diodorus Siculus, Nikephorus Kallistos, Salvianus, Basilus, Nazianzenus) au pătruns în lumea cărțurărească a epocii prin intermediul exemplarelor provenite din Corviniana⁴. Cu toate că după moartea lui Matei Corvin (1490) centrul umanismului din Europa de mijloc s-a transmutat de la Buda la Viena, printre umaniștii germani, cehi și poloni a dăinuit neschimbată reputația primului centru a cărui splendoare de odinioară o reflecta și strălucita execuție a manuscriselor răzlețite în Apus. Legătura cu Corviniana asigură, așadar, un prestigiu marcant întemeierii unei biblioteci de rang oricît de înalt — cum poate atesta și inscripția amintită.

După toate acestea, nu este de mirare că și tradiția cea mai veche și, în același timp, cea mai viabilă a dezvoltării bibliotecilor din Transilvania se leagă tot de Corviniana. Tradiția săsească face să derive importanța deosebită a fondării bibliotecii din Brașov a reformatorului Johannes Honterus din legăturile acesteia cu Corviniana. Dar moștenirea lăsată de Matei Corvin este revendicată și de bibliotecile maghiare din Transilvania. Și pentru ele, această moștenire este modelul neîntrecut, modelul de urmat, iar principii transilvăneni declară cu deplină conștiință că programul lor este să continue marea operă a lui Matei Corvin, în interesul progresu-

lui cultural al țării. În legătură cu întemeierea bibliotecii din Alba Iulia a lui Gabriel Bethlen, Háportoni Forró Pál nu face decît să dea glas opiniei publice atunci cînd arată că principele „a urmat exemplul lăudabil al regelui Matei, cel cu strălucită faimă”⁵. În evoluția bibliotecilor din Transilvania, tradiția Corvinianei a fost, așadar, factorul de acțiune cu încărcătură pozitivă de care trebuie să se țină seama, nu numai în privința bibliotecilor maghiare și săsești, ci, de la mijlocul secolului al XVII-lea, și a celor românești.

Tocmai ca o consecință a legendelor amintite mai sus, în literatura bibliologică privitoare la Corviniana, nu o dată s-au strecurat și unele știri de valoare îndoielnică⁶. O condiție preliminară pentru elaborarea unei aprecieri științifice, la nivelul epocii noastre, asupra Corvinianei, — această creație reprezentativă a evoluției bibliotecilor europene —, era verificarea critică a datelor adunate de generațiile anterioare și eliminarea informațiilor imaginare. Această mare problemă a rezolvat-o în mod exemplar Csapodi Csaba, datorită unei munci sistematice de un sfert de veac. La început, printr-un șir întreg de studii de detaliu, el a clarificat valoarea documentară a datelor referitoare la Corviniana, împrejurările constituirii și etapele dezvoltării colecției, componența și valoarea științifică a fondului, precum și amănunțele distrugerii ei⁷. După acestea a alcătuit, în sfîrșit, sinteza mult așteptată, întocmind totodată și repertoriul codicelor corviniene cunoscute pînă acum și a lucrărilor referitoare la ele⁸. Prin aceasta Csapodi a încheiat cercetările făcute de-a lungul a patru veacuri anterioare și a creat puncte ferme de plecare pentru orice fel de cercetări ulterioare în legătură cu Corviniana.

Urmărind risipirea acesteia, Csapodi vorbește pe scurt și despre rămășițele bibliotecii regale din Buda, lăsate în 1526 în capitala maghiară de sultanul Soliman Magnificul, căutînd să stabilească dacă au putut sau nu să

ajungă în Transilvania în anul 1541, odată cu curtea reginei Izabella. După cum constată el, — deși nu este complet exclusă nici această posibilitate —, nu există nici o dovadă autentică nemijlocită că resturile bibliotecii pe care turcii le-au lăsat în Buda după lupta de la Mohács ar fi fost aduse mai târziu în Transilvania de văduva regelui Ioan Zápolya⁹. Avînd în vedere însă trecutul secular și dîrza persistență a tradițiilor despre ajungerea în Transilvania a rămășițelor Corvinianei, pentru formarea părerii definitive este de dorit să se clarifice cînd și cum a putut lua naștere tradiția în cauză și care este sîmburele ei istoric. Efectuarea unei investigații critice în această direcție nu poate fi amînată nici pentru faptul că, pînă acum, — dincolo de mult citatele încercări ale lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákoczi I — cercetările corviniene nu s-au ocupat mai amănunțit de informațiile transilvănene, mai mult chiar, nici n-au prea luat cunoștință de acest grup de izvoare în ansamblul lui.

În afara comunicării lui Marsigli, de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, citată de Csapodi¹⁰, mai sînt și alte surse narrative care amintesc că în biblioteca brașoveană a școlii lui Johanes Honterus a ajuns o cantitate mai mare de manuscrise provenite din colecția regală de la Buda. După rezultatele analizei textelor făcute de noi însă, toate aceste știri duc, în cele din urmă, la o unică sursă comună: rîndurile despre Brașov din epopeea istorică *Ruinae Pannonicae* (Wittenberg, 1571) a lui Christian Schesaeus. Iată, în traducere liberă, această parte a poemului în hexametri, deosebit de important din punctul de vedere ale expunerii noastre: „Aici, printre alte comori, se poate vedea biblioteca ridicată cu rîvna și cheltuiala darnicului consiliu [Orășenesc] și împodobită cu nenumărate volume pe care, — atunci cînd, în cetatea de scaun a regilor panonici, ardea nobilul palat cercetat de muze al regelui Matei, — soldățimea barbară le-a smuls dintre flă-

cări și le-a tîrît în diferite părți ale lumii, volume care au fost aduse aici cu mare osteneală, de la apropiatele hotare ale Scîtției. Negustori traci din orașul Bizanț, armeni șireți și români locuitori în țările vecine sosesc zilnic aici, încărcăți cu mărfurile lor, și umplu cu comori și bogății piața cercetată de mulțime de oameni“¹¹.

Așadar, după cîte știa Schesaeus în 1571, raritățile bibliotecii din Brașov se procuraseră exclusiv din colecția risipită a regelui Matei Corvin. Dar imediat după rîndurile referitoare la Corviniana, el vorbește în așa fel despre legăturile comerciale, de mare preț, cu Orientul, Bizanțul și Țările Române, încît cele spuse acolo pot fi extinse de la sine și asupra bibliotecii însăși. Cînd însă, la sinodul din Biertan, în mai 1580, Schesaeus a sintetizat desfășurarea reformei religioase în Transilvania, el susținea că biblioteca brașoveană a fost înzestrată cu cărți din bibliotecile grecești distruse de turci¹².

Aceste comunicări diferite, — datînd din momente relativ apropiate —, ale uneia și aceleiași persoane, despre unul și același eveniment, pot stîrni îndreptățite îndoieli cu privire la temeinicia ambelor informații. Înainte însă de a ridica problema autenticității lor, trebuie să urmărim evoluția opiniei pe care o exprimă Schesaeus mai sus. Comparația surselor ne duce la convingerea că naratorii de mai tîrziu repetă toți informațiile lui Schesaeus, fără nici o verificare. În esență diferențele dintre ei își au proveniența numai în felul cum ajung la deducția că importanța colecției brașovene se datorează fie Corvinienei, fie bibliotecilor grecești, respectiv ambelor, în funcție de textul pe care-l foloseau drept sursă: epopeea *Ruinae Pannonicae*, discursul comemorativ de la Biertan, sau amîndouă.

Tradiția aceasta s-a răspîndit surprinzător de repede și dincolo de hotare. Daniel Reipchius, preot sas din Brașov, iar mai apoi din Ghimbav, în lucrarea sa manuscrisă intitulată *Kleinod und Ehren-Kreuz der löbli-*

chen Stadt Kron, susține — de data aceasta referindu-se la cartea lui Georg Stampelius din Germania — că biblioteca întemeiată de Honterus a fost umplută, în primul rînd, cu cărțile transportate aici de la Corviniana, cu încuviințarea reginei Izabella, precum și cu cele procurate de la patriarhul Constantinopolului, respectiv din Germania¹³. De notat că Stampelius avea legături cu Paul Hirscher din Brașov. Această informație poate deci proveni de asemenea dintr-un izvor sășesc din Brașov.

Luigi Ferdinando Marsigli, care, în preajma anului 1690, a trecut de mai multe ori prin Brașov, a fost informat în esență în același fel de Bethlen Elek, cunoscător al istoriei transilvănene, asupra originii rarităților latine și grecești ale bibliotecii de acolo¹⁴. Informația lui Marsigli deci nu este nici ea un izvor independent, ci transmite tot tradiția generală ce se formase în Transilvania spre sfîrșitul secolului al XVI-lea.

Johann Filstich, rectorul gimnaziului sășesc din Brașov, în lucrarea sa manuscrisă asupra istoriei bisericii, alcătuită în 1739, duce mai departe ideea că faima bibliotecii brașovene se datorează manuscriselor patristice grecești, provenite din biblioteca risipită a patriarhiei din Constantinopol, pe care dinastiile de patricieni ce dețineau comerțul intermediar cu Orientul (în primul rînd casele Benkner și Czaki), le-au cumpărat în Moldova și Țara Românească și le-au donat școlii. În legătură cu Corviniana, Filstich spune doar atît că, datorită codexurilor ei rare, biblioteca din Brașov a devenit asemănătoare colecției regelui Matei¹⁵.

La răscrucea dintre secolele XVII—XVIII, Martin Seewaldt și Thomas Bartolini (1709) precum și Thomas Tartler (c. 1750), consideră din nou că bogăția colecției brașovene derivă din Corviniana¹⁶, iar cunoscuta istorie bisericească (1728) a lui Lampe o atribuie iarăși bibliotecilor grecești salvate de la turci, — repetînd cuvînt cu cuvînt cele rostite de Schesaeus la Biertan¹⁷.

După toate acestea, nu va fi lipsit de interes să se cerceteze în ce măsură tradiția cărturărească literară pornită de la Schesaeus poate să se sprijine pe date contemporane. În tot cazul, dă de gândit faptul că inscripțiile istorice, zugrăvite pe la jumătatea secolului al XVI-lea pe pereții altarului Bisericii Negre din Brașov, nu conțin nimic despre aducerea în Transilvania a cărților corviniene, deși menționează nimicirea colecției regelui Matei Corvin¹⁸. Honterus însuși, în cartea sa despre reforma bisericilor săsești din Țara Bîrsei, editată în 1543, spune doar atât că a ridicat bibliotecă în Brașov, pe care s-a străduit s-o înzestreze în interesul învățămîntului, pe măsura posibilităților modeste ce le avea (pro nostra mediocritate)¹⁹. Registrele de socoteli ale orașului atestă, într-adevăr, că, în vara și toamna anului 1543, sfatul a cumpărat cărți pentru bibliotecă, în valoare de 312 forinți, de la bibliopola Bálint. În afară de aceasta a plătit și sume mai mici pentru legarea cărților²⁰. Evident, școala din Brașov, reorganizată pentru a servi reformei, nu avea nevoie de manuscrise bibliofile, ci de manuale și de publicații în spiritul nou, importate din Germania. Suma de mai sus nu poate fi, așadar, considerată ca preț de cumpărare a corvinienilor salvate de la Buda și aduse în Transilvania.

Netemeinicia tradiției legate de biblioteca din Brașov poate fi de altfel demonstrată prin cele mai competente izvoare, și anume, inventarele bibliotecii, întocmite anterior marelui incendiu din anul 1689²¹. Din punct de vedere al aprecierii autenticității informației lui Schesaeus, este deosebit de importantă mărturia inventarului din 1575. Chiar cu cea mai mare bunăvoință însă, din cele aproximativ o sută de manuscrise enumerate acolo, doar despre un Plutarch și un Lucretius (*De rerum natura*), menționat în inventarul din anul 1625, s-ar putea presupune că provin din biblioteca Corviniana²². Celelalte manuscrise le-a moștenit biblio-

teca școlii, fără nici o îndoială, exclusiv de la parohie și de la mănăstirea dominicanilor din localitate. De asemenea, în inventarele contemporane nu există nici o urmă din prelinsele manuscrise ale sfinților părinți greci, cumpărate în Constantinopol, Moldova și Țara Românească.

După toate acestea, în lipsa unor temeieri istorice reale corespunzătoare, se ridică întrebarea: cum trebuie să ne imaginăm formarea tradiției despre legăturile dintre Corviniana și biblioteca din Brașov?

După cum am arătat, putem considera că începătorul tradiției literare cărțurărești ce poate fi urmărită de prin anii 1570—1580 a fost Schesaeus. Este evident că el a vrut să mărească prestigiul umanist-științific al școlii întemeiate de Honterus, înfățișând biblioteca acesteia ca succesoarea transilvăneană a Corvinianeii. Ideea respectivă i-a putut fi servită de pasajul cu descrierea Brașovului din lucrarea lui Georg Reicherstorffer intitulată *Chorographia Transylvaniae* (Viena, 1551). În această scriere se arată că, în orașul vestit pentru comerțul său cu părțile turcești, s-a întemeiat, nu de mult, o bibliotecă cum n-a mai fost alta în țară, de la risipirea colecției regelui Matei Corvin²³. Această constatare a lui Reicherstorffer, plină de o justificată mândrie, a reformulat-o Schesaeus, cu libertatea poetului, în epopeea sa istorică amintită mai înainte, în așa fel, încât biblioteca din Brașov să apară moștenitoarea colecției lui Matei Corvin. Pentru crearea versiunii raportate la Grecia a tradiției, Schesaeus s-a putut inspira tot din textul lui Reicherstorffer care sublinia legăturile comerciale ale Brașovului cu țările orientale, cele grecești și cele române.

Ce l-a putut face însă pe Schesaeus, autor de o mare exigență științifică și, în general, bine informat²⁴, să împingă atât de departe interpretarea consemnării lui Reicherstorffer? Brașovul era considerat în acea vreme cel mai animat centru cultural al Transilvaniei. Tot-

odată, în opinia publică, el se reflecta ca un centru de contact cu teritoriile de cultură latină și greacă, jucînd un rol proeminent în legăturile dintre lumea protestantă și cea ortodoxă²⁵. Păreau, așadar, plauzibile pentru toți transilvănenii, ba de-a dreptul măgulitoare, cele demonstrate de Schesaeus, care lega începuturile bibliotecii brașovene, — considerată ca o citadelă a umanismului târziu —, de colecția din Buda ce se bucura de un loc de frunte în domeniul umanismului latin, și — concomitent — de renumitele biblioteci din Bizanț, moștenitoare și transmițătoare ale comorilor culturale elene²⁶.

După presupunerea noastră însă, Schesaeus a reformulat consemnările lui Reicherstorffer, în sensul arătat mai sus, încurajat probabil și de cunoașterea anumitor fapte. Este aproape de necrezut ca Schesaeus, umanistul transilvănean de prim rang care întreținea bune relații cu cercurile de la curtea princiară, să nu fi avut cunoștința de apariția în Transilvania, sau chiar în Brașov, a unor cărți provenite de la Buda. Este notorie legătura intimă, prietenească dintre Honterus și umanistul Pesti Gáspár, secretar la curtea din Buda, iar mai apoi la cea din Transilvania a Zápolyeștilor²⁷. Prin persoana lui Pesti exista posibilitatea să ajungă la Brașov nu numai știrile despre soarta bibliotecii din Buda, ci chiar unele volume, care poate nici nu erau scrise de mîna, ci tipărite. Chiar dacă această posibilitate rămîne acceptabilă, ea nu diluează cu nimic cele stabilite de noi anterior și anume, că legenda asupra ajungerii la Brașov a unor frînturi importante din Corviniana nu poate fi atestată istoricește. Pentru crearea legendelor ce măgulesc patriotismul local este însă suficient, de cele mai multe ori, un cît de mic sîmbure real. Acest lucru poate fi dovedit în legătură cu tradiția brașoveană referitoare la manuscrisele grecești, într-un mod care poate spune multe și în privința legendei despre Corviniana.

Honterus tipărise în 1540, la Braşov, opera intitulată κεφάλαια atribuită lui Nilus, părinte al bisericii greceşti²⁸. După comunicarea lui Michael Neander, cel care a pregătit pentru tipar ediţia apărută la Basel în 1559, manuscrisul original al lucrării a fost găsit de reformatorul sas într-o bibliotecă veche (mănăstirească) din Ţara Românească²⁹. Întrucât această informaţie i-a fost dată lui Neander direct din Braşov şi, după toate aparenţele, chiar de Valentin Wagner, cel mai apropiat colaborator al lui Honterus, nu avem nici un motiv să ne îndoim de autenticitatea ei. Deşi din textul lui Neander reiese că moartea prematură i-a împiedicat pe Honterus şi Wagner să mai depisteze alte manuscrise greceşti, totuşi, cu câteva decenii mai târziu, Daniel Reipchius, citat mai sus, scria că biblioteca din Braşov şi-a procurat operele patristice greceşti de la patriarhul din Constantinopol. Dar legenda clădită pe realitatea descoperirii de către Honterus a manuscrisului lui Nilus s-a extins în secolele XVII—XVIII, iar Filstich ajunge să dea chiar numele familiilor cărora le datorează oraşul aceste comori culturale. Prin urmare, sub efectul textului citat al lui Schesaeus, singur faptul ajungerii în Braşov al codicelui lui Nilus a fost suficient să stimuleze crearea legendei. În schimb, evoluţia ei ulterioară a fost influenţată, în conştiinţa generaţiilor mai târzii, de fapte cunoscute, cum erau legăturile comerciale ale Braşovului extinse în Orient şi relaţiile lui permanente cu cultura greacă şi, mai ales, cu cea românească³⁰. Nu încapе îndoială, de pildă, că legenda cumpărării de manuscrise din Ţara Românească şi Moldova, de către familiile Benkner, Czaki şi alţi patricieni braşoveni, a putut lua naştere în cursul secolului al XVII-lea din reminiscenţa întinsului negot de carte pe care, în secolul anterior, aceste familii l-au practicat în cele două principate româneşti cu tipăriturile lui Coresi³¹.

Știrile date de sursele narative săsești din Transilvania despre relațiile Corvinianei cu biblioteca din Brașov nu rezistă deci probelor critice ; de aceea, trebuie să le încadrăm în domeniul anecdotelor istorice. După toate acestea, ar părea o ciudată contradicție afirmația că, împotriva așteptărilor, se poate dovedi cu date autentice și nemijlocite că tradiția transilvăneană a avut totuși un sîmbure istoric.

Referitor la ajungerea în Transilvania, încă din secolul al XVI-lea, a unor piese din biblioteca regală din Buda, putem cita o comunicare, nebagată în seamă pînă acum, a lui Szamosközi István. Istoriograful umanist, remarcabil și prin bibliofilia sa, descriind cum au fost prădate în 1603 mănăstirea și biblioteca din Cluj a iezuiților³², face următoarea mențiune despre distrugerea codexurilor corviniene din patrimoniul ei : „Între acestea era și extrasul lui Flavius Proculus Iustinus despre începuturile regilor și împărățiilor, un codice scris pe pergament, cu litere elegante, care — din biblioteca budană a lui Matei Corvin — a ajuns la mine datorită unei întâmplări oarecare, fiind podoaba supremă a bibliotecii mele — deși, înainte de această vîltoare a războaielor, am avut o colecție demnă de considerație — și în timpul tumultului neînfrînat al mulțimii proaste s-a distrus și aceasta. Cu cîteva luni înainte de acest dezastru general — spre nenorocul codicelui și al meu — l-am împrumutat pentru folosire iezuitului savant Anton Marietti. În prezenta imortalizare a năpastelor, care lovesc deopotrivă țara și persoanele particulare, pomenesc despre această carte, cu atît mai mult, cu cît în curgerea vremii au fost uitate nu numai primele două nume ale vestitului său autor, ci s-a pierdut și titlul ei arătat mai sus, astfel că — după cîte știu — pînă acuma a fost editată de toate tipografiile numai cu cognomenul și fără de titlu. Ce gîndesc experții despre asta îi privește ; eu mă mulțumesc dacă expunerea mea de bună credință va fi cre-

zută. Nici nu mai vorbesc de multe altele pe care în acest manuscris le poți citi altfel decît în edițiile în circulație“³³.

Din descrierea de mai sus a lui Szamosközi s-ar părea că acel codice corvinian din pergament, care făcea po-doaba bibliotecii sale, s-a copiat cu scrierea *libraria* umanistă și e de presupus că el conținea vasta lucrare istorică a lui Marcus Iunianus Iustinus cunoscută astăzi sub titlul *Epitomen historiarum Philippicarum Trogi Pompei* și încă într-o variantă diferită în multe locuri de textul aflat în circulație. Nesiguranța asupra numelui întreg al lui Iustinus și a titlului exact al operei sale, care a obsadat pînă și literatura filologică mai nouă, se vedește și în redactarea lui Szamosközi. Încercarea lui de a le determina însă face să se presupună că multilateralul umanist transilvănean era preocupat și de problemele codicologiei.

Cu toate că Szamosközi nu destăinuiește cum a ajuns în posesia acestei cărți corviniene, cea mai verosimilă dintre prezumții pare a fi că i-a parvenit cu ocazia primei abdicări (1598) a lui Sigismurd Báthori, din biblioteca princiară din Alba Iulia, distrusă în mod barbar, unde el era arhivar în acea vreme. Știm că în trezoreria princiară de acolo se păstra sabia lui Matei Corvin și crucea lui Ioan Corvin care vor fi ajuns în acel loc tot de la Buda³⁴. De altfel, cheia pentru dezlegarea definitivă a problemei refugierii bibliotecii din Buda în Transilvania se pare că o poate oferi cercetarea metodică a cărților pe care, în 1600, Náprágyi Demeter, episcop catolic din Transilvania, le-a dus cu sine din biblioteca princiară, fiind conservate astăzi în colecția seminarului episcopal din Győr³⁵. Comunicările laconice de pînă acum permit să se presupună că printre cărțile duse de Náprágyi s-ar putea găsi și volume care au ajuns odinioară de la Buda la Alba Iulia. Unul din acestea ar părea să fie, de exemplu, acel Erasmus tipărit (Basel, 1516) cu legătură de catifea, asemănătoare pro-

duşelor atelierului de legătorie ce funcţiona pe lângă scriptoriul din Buda, care volum, după mărturia semnăturii ce o poartă, a fost odinioară proprietatea principelui Ioan Sigismund³⁶. Îmbrăcarea scoartelor în catifea este atât de neobişnuită în Transilvania pe la mijlocul veacului al XVI-lea, încît nici legătura cărţii nu i-o putem atribui lui Ioan Sigismund, ci trebuie apreciată ca fiind mult mai timpurie, dintr-o vreme apropiată de tipărirea ei (1516). Dacă alt motiv n-ar exista, ar fi de ajuns faptul că, fără legătură, această publicaţie a lui Erasmus nu putea să reziste vicisitudinilor unei jumătăţi de veac, din 1516 pînă cînd a ajuns sub protecţia principelui transilvănean bibliofil. Dacă s-ar găsi mai multe volume asemănătoare, ele ar constitui dovezi concrete că, în 1541, odată cu curtea reginei Izabella şi cu cei ce s-au refugiat acolo, putea să ajungă în Transilvania o cantitate oarecare — chiar dacă nu din manuscrisele corviniene, în mare parte risipite pînă atunci — dar cel puţin din cărţile tipărite aflate în biblioteca din Buda. Datorită numărului lor mare, aceste piese tipărite ale bibliotecii budane din epoca Jagellonilor sau chiar a Zápolyeştilor, au putut să aducă o contribuţie hotărîtoare la formarea tradiţiei locale analizate mai sus. Cu atât mai mult, prezenţa cîtorva codice din timpul lui Matei Corvin ar fi justificat această tradiţie în opinia publică transilvăneană. Căci putem presupune, pe bună dreptate, chiar în lipsa altor date concrete, că acel codice scris pe pergament, care a ajuns la Szamosközi, nu putea să fie singura carte corviniană, nici în biblioteca princiară din Alba Iulia, nici în alte colecţii transilvănene din secolul al XVI-lea.

Actualmente însă, în afară de codicele lui Szamosközi, există doar o singură corviniană despre care se poate dovedi neîndoios că era în Transilvania încă din epoca principatului. Acest codice din pergament ce conţine versurile lui Tibullus, Catullus şi Propertius, este conservat în prezent la Biblioteca Naţională din Viena, unde

a ajuns din biblioteca prințului Eugeniu de Savoya³⁷. Peregrinarea volumului poate fi urmărită din momentul cînd a fost inclus în colecția principelui Mihai Apafi I. Se știe că principele, întorcîndu-se de la asediul cetății Nove Zamky, în 1663, a căutat la Buda rămășițele bibliotecii regelui Matei Corvin³⁸. S-ar putea presupune, așadar, că acest codice i-a fost dăruit atunci de către patronii săi turci. Dar tot ceea ce știm despre timpuriile împrăștiere a manuscriselor din biblioteca regală, respectiv despre cărțile găsite acolo cu prilejul trecerii în revistă făcute în 1666 de Peter Lambeck (Lambecius) și la eliberarea Budei, face prea puțin verosimilă această supoziție. Este mai plauzibil ca și acest codice să fi ajuns în Transilvania încă în timpul refugiului din secolul al XVI-lea, eventual, tot la biblioteca din Alba Iulia, apoi, după risipirea acesteia, să-i fi parvenit principelui bibliofil Apafi prin vreunul din colecționarii localnici. Un lucru este sigur și anume, că, atunci cînd după moartea lui Mihai Apafi al II-lea (1713) trezoreria pușese să se inventarieze bunurile lui familiale, acest volum figura printre materialele bibliotecii provenite de la bătrînul principe³⁹. În urma decesului soției lui Mihai Apafi al II-lea (1725), Camera Aulică a ordonat de urgență ca averea mobilă a extinsei dinastiei princiare a Apafieștilor — depozitată de decenii în Sibiu — să fie valorificată prin licitație⁴⁰. Biblioteca princiară de odinioară a fost scoasă la mezin la 6 februarie 1726, în mijlocul unei totale lipse de interes. În felul acesta, Nádudvari Sámuel, student, iar mai tîrziu preot reformat din Aiud, a putut să cumpere cu șase forinți renani cea mai prețioasă piesă din colecție⁴¹.

Pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, tradiția transilvăneană ajunge să redea cu destule înflorituri soarta de mai tîrziu a codicelui în cauză. Ea spune că primul care a sesizat apariția lui a fost prințul Joseph Wenzel Liechtenstein, pe cînd era în garnizoană la Cetatea de Baltă. După ce, prin intermediul emisarului său trimis

la Aiud, i-a plătit lui Nádudvari treizeci de florini renani numai pentru a putea studia codicele într-o singură noapte, l-a rugat pe medicul Köleséri Sámuel, pe atunci cel mai mare bibliofil din Transilvania, să-i procure cu orice preț această raritate. Köleséri, uzînd de prestigiul său personal și de acela al profesorilor din Aiud, l-a silit pe Nádudvari să renunțe la valoroasa achiziție pe care apoi i-a dăruit-o el însuși prințului. Cu toate că lucrurile sînt povestite astfel de Teleki Sámuel în scrisoarea sa din 27 septembrie 1770 trimisă lui Christoph Saxius, profesor din Utrecht, și tot așa le consemnează și Petru Bod, respectiv Hermányi Dienes József care-l cunoștea personal pe Nádudvari, avem totuși motive temeinice să ne îndoim de unele amănunte ale întîmplării⁴². În ceea ce-l privește pe Köleséri, cunoscut atît pentru procurarea de cărți prin constrîngere, cît și pentru avaritia sa, s-ar putea ca el să-i fi smuls lui Nádudvari codexul în numele principelui Liechtenstein. Din textul lui Hermányi Dienes József însă se poate conchide în același timp că, Köleséri i-a dat o sută de taleri lui Nádudvari, veșnic în luptă cu necazurile bănești, pentru a-și plăti o datorie presantă la Frankfurt. Oricum ar fi ajuns Köleséri în posesia codicelui, rămîne cert că el n-a dăruit această raritate nobilului său protector, prințul Liechtenstein, care a plecat definitiv din Transilvania în luna august 1726⁴³. Mai tîrziu transilvănenii au crezut desigur că acest codex a ajuns în biblioteca Liechtenstein, pentru faptul că ediția din Tibullus, scoasă de Köleséri pe baza manuscrisului în cauză, a fost dedicată de el acestui prinț⁴⁴. Codexul original însă, după mărturia însemnării făcute pe dosul ultimei sale foi, i-a fost dăruit de Köleséri prințului Eugeniu de Savoya, fără îndoială, ca să-i capteze bunăvoința în acțiunea pornită de el pentru cîștigarea titlului de baron⁴⁵. Așadar, în jurul anului 1729, această corviniană a ajuns — ca dar al lui Köleséri Sámuel — din cea mai mare bibliotecă particulară din

Transilvania, în colecția prințului Eugeniu de Savoya, iar în 1738 în aceea a casei imperiale.

Literatura mai cunoaște și o a treia corviniană din Transilvania. Este volumul ce conține operele lui Tacitus, fost odinioară al bibliotecii Teleki din Tîrgu Mureș (astăzi conservat în biblioteca din New Haven), dar care ajunsese în Apus încă înainte de înfrîngerea de la Mohács, intrînd în Transilvania abia în primii ani ai secolului al XIX-lea. El a fost cumpărat în 1804 la Strassburg de Teleki Sámuel, cancelar aulic al Transilvaniei⁴⁶. Prin urmare, acest codice nu putea să joace nici un rol în formarea tradiției transilvănene referitoare la Corviniana.

În afară de codicele corviniene despre care s-a dovedit că au proveniență transilvănă certă, după ultimele cercetări s-ar părea că mai sînt două manuscrise care, cel puțin în cursul secolului al XVI-lea, au aparținut colecțiilor de cărți ale principilor Transilvaniei.

Despre codicele corvinian aflat în patrimoniul arhivei capitlului din Olomouc, miniat de Attavante, care conține opera lui Leon Battista Alberti intitulată *De re aedificatoria*, în literatura de specialitate se susține că a ajuns în actualul său loc de conservare din colecția lui Ioan Filipeș (Pruis), episcop de Oradea⁴⁷. Dar de pe prima pagină ornată a manuscrisului a fost rasă marca de posesor a lui Matei Corvin, zugrăvindu-se în locul ei ca nou însemn de proprietate lupul ridicat în două picioare din armele familiei Zápolya⁴⁸. Cum după 1490 Filipeș a părăsit Ungaria și s-a retras într-o mănăstire din Moravia, pînă acum nu s-a putut găsi o explicație verosimilă întrebării: ce caută pe codice armele familiei Zápolya, ajunsă pe tronul Ungariei abia în 1526? În cursul cercetărilor făcute la fața locului de Csapodi s-a lămurit însă că acest manuscris n-a putut ajunge, nici măcar provizoriu, în stăpînirea episcopului Filipeș, căci nu există pe foile lui nici o însemnare autografă, respectiv, nici o însemnare din secolul al XVI-lea sau

chiar mai tîrzie, care să amintească în vreun fel numele prelatului orădean⁴⁹. Cea mai timpurie dovadă, chiar pentru calea pe care volumul a ajuns la Olomouc, nu este decît o însemnare de inventar din secolul al XVII-lea. În urma celor arătate, — pe baza blazonului familiei Zápolya —, trebuie să considerăm că acest codice a parvenit la Olomouc, la răscrucea dintre veacurile XVI-XVII, nu de-a dreptul din Buda, ci din biblioteca principilor Transilvaniei. În schimb, înlocuirea blazonului i-o putem atribui mai curînd lui Ioan Sigismund, cel care a dat multe dovezi despre dragostea sa de carte, decît tatălui său Ioan Zápolya. Cum, în preajma anului 1560, tînarul principe și-a marcat cărțile din bibliotecă prin supralibrosuri heraldice, s-ar putea să fi pus atunci să i se zugrăvească herbul familiei și pe această carte corviniană, fiind considerată ca o podoabă a colecției sale. După presupunerea noastră deci, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, codicele din Olomouc va fi făcut parte tot din fondul bibliotecii principilor Transilvaniei, ajungînd în Moravia în timpul tulburărilor de la sfîrșitul veacului.

Mijlocitorul va fi fost același episcop Náprágyi Demeter cu a cărui colecție va fi ajuns la Győr și corviniana Blondus conservată actualmente acolo⁵⁰. Despre soarta și peregrinările de pînă atunci ale acestui manuscris, copiat pe pergament în 1467 de mîna lui Petrus Cenninius din Florența, literatura nu ne lămurește în nici un fel⁵¹. Cei care au studiat pînă acum volumul n-au sesizat nici un motiv care ar exclude ipoteza că la începutul secolului al XVIII-lea el ar fi ajuns, tot de la Náprágyi, în bibliotecă seminarului episcopal din Győr. Din păcate, această bibliotecă n-a fost pînă acum cercetată metodic în scopul de a stabili ce volume fac parte din moștenirea lăsată de Náprágyi, respectiv, care din ele provin din biblioteca princiară din Alba Iulia⁵². Fiindcă cercetările nesistematice de pînă acum au scos la iveală mai multe lucrări care au putut să ajungă la

Náprágyi numai din colecțiile principilor Transilvaniei, este motivată bănuiala că partea cea mai mare a bibliotecii din secolul al XVI-lea a Zápolyeștilor și Báthoreștilor se află la Győr. În afară de exemplarele ce au fost în proprietatea lui Ioan Sigismund, Ștefan Báthori, Cristofor Báthori și Sigismund Báthori, cărțile, aflate astăzi la Győr, ale vicescancelarului Gyulai Pál care a fost executat, au putut să ajungă în colecția episcopului Náprágyi numai din biblioteca princiară⁵³. Poate să fie întemeiată și speranța că tot la Győr vor ieși la iveală și o parte din operele care au fost confiscate în 1563 de la Bódog Józsa, secretarul trădătorului Balassa Menyhért, fiind transportate în biblioteca principelui⁵⁴. Dacă, prin urmare, cele mai vechi materiale ale bibliotecii din Győr sînt legate prin atîtea fire de colecția din Alba Iulia, se poate presupune și despre corviniana Blondus că este de proveniență transilvăneană, atîta vreme cît nu apare un argument contrariu.

În istoria bibliotecilor din Transilvania, tradiția despre biblioteca Corviniana a fost, fără îndoială, întărită și menținută și de străduințele depuse de principii Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I pentru obținerea de la turci a rămășițelor bibliotecii regelui Matei Corvin, care, eventual, se mai puteau găsi în Buda⁵⁵. Ele însă n-au avut nici un rol în crearea tradiției, ci sînt mai curînd mărturii ale efectului pe care ea l-a avut după ce s-a înrădăcinat.

Din cronică lui Szalárdi János se știe că Gabriel Bethlen „a mai făcut încercări la Poartă ca să poată scoate din Buda vestita bibliotecă a lui Matei [Corvin], promițînd pentru aceasta chiar o sumă mare de bani“⁵⁶.

Despre eforturile lui Gheorghe Rákóczi I ne-a rămas o serie întreagă de documente. La început, principele a apelat la Husein, pașă de Buda, apoi, la 10 august 1632, a făcut încercări la Poartă, dînd trimisului său de acolo următoarele instrucțiuni: „La Buda se află multe cărți frumoase latinești care se prăpădesc; dacă domnia

ta ai găsi modalitatea, chiar dacă ai promite vreo 100 de taleri ori 100 de galbeni lui Zulfikar, să-mi facă rost aici de vreo 150 de bucăți alese din ele. Dacă însă mi le-ar procura pe toate, i-aș da, pe cinste, o mie de galbeni”⁵⁷. După ce dragomanul Zulfikar îl sfătui pe trimis ca în această chestiune să scrie separat însuși sultanului, vizirului și marelui muftiu, la 15 februarie 1633, principele, invocînd ca argument interesele școlii naționale și diminuarea influenței germane, a supus sultanului următoarea cerere: „Gabriel Bethlen, cel de mare faimă, văzînd cît de mare nevoie are țara de oameni învățați, începuse a trimite la învățatură acolo sus, în țările de sus, cu multă cheltuială, numeroși copii de nobili și de oameni de rînd, dintre care, întorcîndu-se unii cu mare știință, de atunci și pînă acum au slujit țării lor cu mare folos. Dar nu puțini dintre dînșii, inspirînd umoarea nemțească, au devenit papistași, iar acum sînt nu spre folosul ei, ci spre stricăciunea țării și neamului lor. Pentru care, foarte cuminte gîndindu-se, a început în timpul vieții lui, tot aici la Alba Iulia, o mare școală de legea noastră, pe care n-a putut s-o termine, dar a lăsat-o într-o stare atît de înaintată încît peste puțin, cu ajutorul lui Dumnezeu, se va termina. Aflînd despre ea, au și început să se adune mulți tineri învățați și oameni înțelepți. Trag nădejde ca de acum înainte să nu trebuiască să trimit tinerii țării în împărăția papii, spre paguba țării Înălțimii Tale. Întîmpin totuși greutatea că în școala mea sînt puține cărțile de care duc mare lipsă și, din cauza tulburărilor de acolo, nu pot să le procur din țările de sus. Cred că Înălțimea Ta știe că, atunci cînd sacrul sultan Soliman, predecesorul de fericită pomenire al Înălțimii Tale, a cucerit Buda, a lăsat să se scoată de acolo și pernele. Dar, pentru că la Alba Iulia erau atunci destule cărți, iar nobilii erau și ei toți mai cu seamă papistași, acele cărți, nefiind scrieri sfinte ale religiei noastre, nu le-au scos din Buda, ci se mai găsesc încă acolo. Deoarece, ținîndu-le acolo, Înălțimea

Ta nu poate avea nici un folos și nici dacă le-ar da n-ar avea vreo pagubă, cu mare supunere mă rog de Înălțimea Ta, să binevoiască Înălțimea Ta să poruncească a ni se da, ca să nu trebuiască să-i fie educați supușii printre nemți, cu multă cheltuială, căci cei care odinioară au inspirat [aerul lor] n-au putut avea niciodată liniște în țară. Eu, vrînd să înlătur acest lucru, cu multă supunere, dar încrezător, trebuia să mă adresez Înălțimii Tale în privința lor. Dacă pe unele din ele ar fi aur și argint, sînt gata să-i dau Înălțimii Tale altul în schimb. Ori dacă Înălțimea Ta poruncește să se scoată de pe ele, fie după milostiva bunăvoință a Înălțimii Tale⁵⁸. Din scrisoarea lui Rákóczi, datată 21 iulie 1633, reiese că Poarta transferase chestiunea la pașa din Buda : „Pentru cărți nu este mult, vizirul din Buda cere acum pentru ele cinci mii de taleri, cu toate că nici nu vrea să arate omului nostru cărțile, deși, după cum am auzit, cu multă vreme înainte de asta le-au dat pe cele mai bune Majeștii Sale Împăratului Roman“⁵⁹. La 8 decembrie 1633, Rákóczi urgencează din nou la ambasadorul său la Poartă : „să dobîndești de la Împărat să ni le dea Înălțimea Sa, căci și acolo le rod moliile, nu pot fi de nici un folos“⁶⁰. Pînă acum, aceasta este ultima informație cunoscută asupra acțiunii lui Rákóczi.

Nu se poate ști cu ce motivare, turcii, — pe care, în legătură cu acest caz, Szalárdi îi numește „neam superstițios“ —, au ocolit îndeplinirea cererii principelui, dar gîndul cîștigării bibliotecii Corviniana a rămas totuși viu la curtea transilvăneană. Stă mărturie declarația făcută de fiul cel mai mic al principelui, Sigismund Rákóczi lui Benedict Skytte, trimisul suedez la Poartă, care — la 3 ianuarie 1652 — se grăbește să o aducă la cunoștința reginei Cristina, vestită pentru pasiunea sa de a colecționa cărți. După opinia tînărului prinț, asupra celor două biblioteci mai vechi și mai bogate din Europa, cea din Constantinopol și cea din Buda, dispun turcii. De la ei s-ar putea procura manuscrise, fiindcă în cercu-

rile lor nimeni nu se ocupă de asemenea rarități⁶¹. Dar și amintita vizită din 1663 a principelui Apafi în cetatea Budei poate fi considerată ca o continuare a acțiunii Bethlen-Rákóczi. Relatarea din 1666 a lui Petrus Lambecius, custodele colecției imperiale din Viena, despre starea de plîns și valoarea rămășițelor bibliotecii din Buda⁶² face să se presupună că transilvănenii au renunțat la încercările lor de a cîștiga cărțile regelui Matei Corvin, abia după dezamăgitoare vizită la Buda a principelui Apafi.

După cum am văzut, legătura dintre Transilvania și biblioteca Corviniana în stare de dezintegrare era cu totul alta în realitate decît cum o zugrăvise tradiția locală formată acum patru secole.

După cele expuse mai sus, credem însă că trebuie să se țină seama mult mai serios de posibilitatea ca o parte — poate nu chiar lipsită de importanță — a bibliotecii regale din Buda să fi luat calea Transilvaniei. Aceste frînturi însă trebuie căutate nu atît în biblioteca din Brașov, cît, în primul rînd, în colecțiile Zápolyeștilor și Báthoreștilor. După presupunerea noastră, din biblioteca de la Buda regina Izabella va fi adus în Transilvania mai ales cărțile vii, deci tipărite, iar unele exemplare ajunse și la Brașov au putut avea un rol în crearea tradiției transilvănene asupra Corvinianei, care face obiectul cercetării noastre. Drumul rezolvării definitive a acestei probleme trece însă prin depistarea volumelor provenite din bibliotecile principilor Transilvaniei din secolul al XVI-lea și, în primul rînd, prin studierea amănunțită a frînturilor ajunse în biblioteca din Győr.

TIPARUL CU LITERE LATINE DIN SIBIU ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Consecința firească a rolului cultural îndeplinit de orașul Sibiu în evul mediu a fost că, între zidurile acestuia, tiparul a găsit un teren bine pregătit. Chiar în epoca scrierii de mână, școala și biblioteca, precum și activitatea de copiere a cărților ce se desfășura acolo, se ridicau mult deasupra nivelului obișnuit în Transilvania. Care este totuși cauza că — în comparație cu Brașovul sau chiar cu Clujul — cunoștințele noastre despre prima perioadă a tiparului sibian sînt și azi incomplete și nesigure? În crearea acestei situații a avut, desigur, un rol important tradiția săsească cu originea în secolul al XVI-lea după care cel ce a introdus tiparul în Transilvania a fost Johannes Honterus, iar oficina lui brașoveană a fost prima tiparniță de aici¹. Necesitatea revizuirii acestei tradiții n-a fost recunoscută de cercetători nici la cîteva decenii după 1885, cînd s-a descoperit o dovadă concretă că tiparnița de la Sibiu a funcționat înainte de Honterus².

Astăzi poate fi considerată ca unanim acceptată constatarea că în Sibiu, cel puțin în anii 1529 și 1530, a funcționat un teasc tipografic³. Vechi mărturii îndeobște cunoscute și altele mai nou apărute dovedesc deopotrivă acest lucru. Încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se cunoaște din comunicarea lui Johann Seivert că la

Sibiu, învățătorul local Thomas Gemmarius a publicat o gramatică latină în 1529, iar în anul următor, medicul orașului, Sebastian Pauschner, a dat la lumină o scriere despre ciumă⁴. Joseph Trausch a demonstrat, ce-i drept, că în bibliografia manuscrisă a lui Georg Soterius, intitulată *Transilvania celebris*, această informație a fost consemnată mult mai târziu de către Martin Felmer, însă originea ei din secolul al XVII-lea poate fi atestată printr-o cuvîntare școlară rostită la Sibiu în 1659⁵. Cum nici chiar la jumătatea secolului trecut nu mai existau exemplare cunoscute din cele două publicații amintite, multă vreme nu s-a dat credit informației de mai sus. În 1885 însă a ieșit la iveală o copie manuscrisă de la răscrucea veacurilor XVII—XVIII după publicația lui Pauschner⁶. Această copie care imita chiar și compoziția foii de titlu a tipăriturii, nu numai că a spulberat definitiv confuzia din jurul datei de apariție a acesteia, ci a confirmat și cea de a doua parte a comunicării lui Seivert, referitoare la gramatica lui Gemmarius.

Existența în 1529 a tipografiei din Sibiu nu poate fi pusă la îndoială nici pe temeiul că Gemmarius murise în 1526 și, ca urmare, dincolo de această dată n-ar mai fi putut să publice nimic⁷. După moartea lui, micul manual folosit în școala sibiană putea să fie tipărit de Ioan, fiul lui Marcus Pemphlinger, jude regesc din Sibiu, în memoria învățătorului său dispărut, care-i închinase chiar lui această lucrare. Dar mai este posibil ca autorul acestei gramatici să nu fie Thomas Gemmarius cel decedat în 1526, ci o altă persoană cu nume identic care a fost, poate, fiul celui dintîi. În scriptele sibiene apare, în vara lui 1528, un oarecare *Thomas, artium liberalium baccalaureus ludimagister*, identificabil, eventual, cu *Thomas Gemarii Cibinianus*, înscris între 1520 și 1526 în matricola universității din Viena⁸.

În fața opiniilor care contestă autenticitatea comunicărilor din secolele XVII—XVIII privitoare la tipăritura

din 1529 a lui Gemmarius și fixează începuturile tiparului sibian cu decenii întregi mai târziu, poate fi adus însă și un argument nou, anume că încă din 1528 existența oficinei sibiene se atestă cu destulă certitudine printr-o dovadă provenită din sfera tipografiei chirilice din Transilvania⁹.

Evangheliarul slav tipărit la Alba Iulia în 1579 (B.R.V. I, 24) de diacul Lorinț, cunoscut de istoriografia tiparului românesc din secolul al XVI-lea, are pe verso foii 150, deasupra textului cu slove chirilice, o capo-pagină în stil renascentist, așezată pe dos. Printre motivele ei ornamentale se pot descifra o monogramă, alcătuită din inițialele latine T. GR. sau T.G.R. sau G.T.R., și anul 1528. Acest an din capo-pagină arată neîndoios că clișeul ei a fost săpat cu o jumătate de secol înainte de a fi refolosit de diacul Lorinț, și încă pentru o officină ce lucra cu litere latine.

Modestia xilogravurii și execuția ei greoaie contrazic ideea că ea ar fi fost importată din străinătate. Ornamentul în cauză trebuie pus în legătură cu teascul din Sibiu, cu atât mai mult cu cât în preajma lui 1528, în această parte a Europei, nu funcționa altă tipografie în afara celei sibiene, controversată încă de unii cercetători. Deocamdată nu este limpede cum a ajuns xilogravura din zestrea tiparniței sibiene în aceea a lui Lorinț. Poate că ea s-a amestecat în materialele chirilice ale tipografiei, dar e posibil de asemenea ca în 1575, când s-a reorganizat atelierul, să fi fost casată și, împreună cu celelalte utilaje învechite, să fi fost scoasă în vânzare. Oricum ar sta lucrurile, ornamentul în sine trebuie considerat — după toate indiciile — ca o dovadă tipografică nemijlocită despre existența tiparniței sibiene în anul 1528. În acest caz, monograma ce se vede pe el poate fi folosită ca punct de plecare, nu numai pentru atestarea oficinei sibiene, ci și pentru identificarea primului tipograf din întreaga Transilvanie.

De la o vreme Lukas Trapoldner este considerat pionier al tiparului sibian (și totodată transilvănean), pe temeiul că pe pagina de titlu a cărții lui Pauschner, apărută în 1530, figurează numele lui ca tiparnic¹⁰. Monograma T. GR. de pe clișeu gravat în 1528 se referă însă, oricum, la alt nume. Luînd la rînd toate persoanele care apar în legătură cu începuturile tiparului transilvănean, singur numele lui Theobaldus Gryphius ar părea să fie potrivit pentru încercarea de interpretare a monogramei de pe misteriosul ornament tipografic. După analele săsești, în 1533, cînd Honterus s-a întors acasă, l-a adus cu sine pe Theobaldus Gryphius, magistrul al științelor medicale și licențiat în artele tipografice, care l-a ajutat după aceea pe reformator în problemele legate de tipărirea cărților¹¹. Această informație provine din însemnările, nu întotdeauna exacte, ale lui Andreas Scherer, prietenul sibian al lui Honterus. Chiar în însemnarea referitoare la cele de mai sus, Scherer dă greșit data întoarcerii acasă a lui Honterus. Inexactitatea informației sale poate fi dovedită de altfel prin scrisoarea lui Honterus însuși adresată notarului din Kosiče la 27 iunie 1533¹². Din textul ei reiese că drumul de la Kosiče la Oradea Honterus nu l-a făcut în compania magistrului Gryphius, ci a două persoane transilvăne. Așadar, tipograful în cauză n-a venit odată cu el în Transilvania — după cum s-a stabilit și mai înainte¹³.

Cu toate acestea nu avem motive să ne îndoim de prezența lui Gryphius în Transilvania și nici de tradiția după care el ar fi jucat pe lîngă Honterus rolul specialistului în ale tiparului. Trebuie să presupunem doar că Gryphius activa ca tipograf la Sibiu încă înainte de întoarcerea lui Honterus și că ei au început să colaboreze mai tîrziu, la înființarea oficinei brașovene, deci în 1538—1539. Întrucît Gryphius moare la 7 septembrie 1540, în tipografia lui Honterus el va fi lucrat cel mult doi ani. Din această cauză, rolul important ce i se atribuie în istoria tiparului transilvănean de către tra-

diția săsească ar putea să derive mai curînd din activitatea sa tipografică de la Sibiu, cum presupunem noi.

După supoziția noastră, dezlegarea monogramei lizibile pe capo-pagina din 1528 trebuie să fie, așadar, *Theobaldus Gryphius Reutlingensis*. Purtătorul acestui nume va fi fost unul din membrii ajunși în răsărit ai familiei celebre de tipografi din Reutling. Pe baza acestor considerente noi fixăm data întemeierii tipografiei sibiene la 1528 și credem că primul ei tiparnic a fost Theobaldus Gryphius, versat și în științele medicale.

Este prea puțin probabil ca asupra condițiilor creării tipografiei sibiene cercetările să poată furniza vreodată concluzii mai precise decît cele la care am ajuns noi în ce privește persoana tiparnicului. Două lucruri însă par a fi sigure și astăzi, anume, că drumul mării cuceriri a tiparului a fost deschis în Transilvania de efervescenta spirituală provocată de reformă, în anii imediat următori apariției lui Luther, printre sașii ce aveau strînse legături economice și spirituale cu Germania. Cum în cele de mai sus am arătat că tipografia din Sibiu a funcționat, probabil, de la sfîrșitul celui de al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, nu mai putem socoti atît de categoric, ca odinioară Trausch, că foile volante și pamfletele anticatolice interzise de vicarul episcopal de Alba Iulia în februarie 1529 au fost exclusiv manuscrise.¹⁴ S-ar putea să se găsească printre ele și unele tipărite sub teascurile sibiene. E posibil ca stabilirea lui Gryphius la Sibiu, în cel dintîi centru transilvănean al reformei, să fie legată în modul cel mai firesc de desfășurarea propagandei reformate, deși, deocamdată, nu putem să dovedim cu nimic acest lucru.

Al doilea fapt legat de începuturile tiparului sibian, care poate fi considerat acum neîndoielnic, este că teascul a fost inițial o întreprindere particulară. Este cert că membrii sfatului sibian, circumspecți și cumpătați, împărțiți între confesiunea cea veche și cea nouă, în 1528 n-ar fi făcut încă sacrificii pentru o întreprindere atît de

riscantă în toate privințele, cum era pe atunci înființarea tipografiei. Cele arătate pînă acum ar părea să fie contrazise de faptul că, din 1530, teascul funcționa ca proprietate a orașului Sibiu¹⁵. Mai rămîne de lămurit cînd și cum a ajuns utilajul tipografiei din proprietatea lui Gryphius în aceea a orașului. Deocamdată însă, explicațiile care se pot oferi nu sînt decît simple tatonări. Poate că autoritățile ecleziastice i-au cerut orașului să confiște tipografia lui Gryphius tocmai din cauza propagandei ce o făcea în interesul reformei. Deoarece cartea de interes general a lui Sebastian Pauschner, medicul Sibiului, editată în 1530 de Lukas Trapoldner este scrisă într-un vădit spirit catolic și poate fi considerată ca o publicație oficială a orașului, tipografia trebuie să fi trecut în proprietatea acestuia încă de la începuturile funcționării ei, probabil chiar din anul 1529¹⁶.

Acest moment a devenit apoi foarte important pentru conturarea destinului și activității primei tiparnițe transilvănene. Primul secol al existenței sale este caracterizat de aceeași desfășurare greoaie a activității și de aceeași lipsă de continuitate în funcționare ca și a celorlalte întreprinderi publice similare din această epocă (de ex. moara de hîrtie a sibienilor)¹⁷. Antreprenorii particulari nu și-ar fi permis ca utilajul atelierului lor să ajungă, iar și iar, la magazie și să zacă acolo nefolosit ani de-a rîndul, uneori chiar decenii.

Despre activitatea de tipograf a lui Trapoldner deocamdată nu există alte informații decît impressum-ul de pe cärticica lui Pauschner, deși cariera lui este bine cunoscută. El provenea dintr-o veche și înstărită familie sibiană, iar titlul lui de *magister* presupune studii superioare în străinătate. Din anul 1531 pînă în 1545, în cea mai critică perioadă din istoria orașului Sibiu, el este notarul „capitalei“ săsești, iar în 1546, rectorul școlii de acolo¹⁸. Toate acestea dovedesc că Lukas Trapoldner a fost o persoană cu formație temeinică și cu înclinații literare, stimată de toată lumea. A murit la sfîrșitul anu-

lui 1547, ca senator al oraşului său. S-ar putea presupune că şi gramatica latină a lui Gemmarius a fost imprimată de dînsul, dar cert este că sfaturile medicale ale doctorului Pauschner împotriva ciumei care bîntuia în 1530 au ieşit de sub teascul său. Din această primă tipăritură medicală — după cum am amintit — nu s-a păstrat nici un exemplar, însă textul ei este cunoscut prin intermediul unei copii manuscrise din secolele XVII—XVIII pe baza căreia întinderea publicaţiei poate fi apreciată la trei coale în-cvarto, adică 12 foi¹⁹.

Încercările lui Trapoldner în domeniul tipăririi cărţilor nu vor fi avut succes, de aceea a şi renunţat curînd la această îndeletnicire şi, chiar din 1531, devine notar al oraşului său. Probabil că tiparniţa sibiană şi-a întrerupt activitatea, poate chiar în 1530 sau puţin după aceea. E posibil ca şi condiţiile politice să fi avut un rol în această întrerupere. Oraşul Sibiu care, în lupta pentru ocuparea tronului, izbucnită după dezastrul de la Mohács (1526), s-a menţinut de partea Habsburgilor, a rămas izolat ani întregi de restul Transilvaniei. Ca urmare a îndelungatei blocaje, populaţia a avut de suferit grele lipsuri şi pagube. Cheltuielile militare au epuizat complet rezervele materiale ale oraşului.²⁰ În asemenea condiţii, cine oare s-ar fi gândit în Sibiu la utilizarea tipografiei? Probabil că importanţa tiparului a reintrat în atenţia sfatului datorită problemelor ridicate de reformă care se desfăşura cu mare forţă pe la începutul anilor patruzeci.²¹ Dar în această vreme la Braşov începuse să lucreze cu mare avînt atelierul bine utilat al lui Honterus. Din această cauză, cei din sfat intenţionau să folosească presa părăsită a lui Gryphius, înainte de toate, în scopul agitaţiei luterane pe care urmau să o desfăşoare în cadrul bisericii române ortodoxe. În 1543—1544, ei şi-au înzestrat atelierul cu matrite şi litere chirilice. Activitatea de tipărire a cărţilor cu caractere chirilice, pornită sub conducerea lui Filip Moldoveanul, talmaciul şi diacul român al oraşului, a început în 1544

cu versiunea românească a *Catechismului* lui Luther și a continuat cel puțin zece ani. Dintre produsele ei se mai cunosc azi un *Tetraevangheliar* slavon din 1546 și un fragment bilingv (slavo-român) al *Noului Testament*, din preajma anilor 1551—1553²². Această perioadă însă, în care tiparul sibian a lucrat exclusiv cu caractere chirilice, nu se încadrează în sfera acestei lucrări.

După o lungă pauză, în jurul anului 1575, a sosit momentul ca tiparul cu litere latine din Sibiu să fie readus la viață. De acest proiect se lega și înființarea în 1573—1574 a unei mori de hîrtie orașenești în hotarul Tâlmaciului, pe apa Sadului²³. Asupra încercărilor sibiene va fi exercitat o influență favorabilă și faptul că, după moartea lui Valentin Wagner (1557), tipografia din Brașov a început să vegeteze și, din 1569, n-a mai dat la lumină nici o publicație, iar teascul din Cluj, după decesul lui Heltai Gáspár senior, survenit în toamna anului 1574, și-a încetat și el activitatea timp de aproape doi ani²⁴. În urma acestora, Transilvania întregă a rămas fără tipar cu litere latine²⁵. Pe la începutul anului 1575, tiparnicii clujeni rămași fără slujbă, sau cel puțin unii dintre ei, s-au mutat la Sibiu și au pus în funcțiune instalația tipografiei orașenești care zăcuse decenii întregi fără întrebuințare. Anumite soluții tipografice caracteristice publicațiilor lui Heltai, apoi apariția tipăriturilor maghiare și particularitățile ortografice ale acestora sînt dovezi incontestabile că, în reanimarea oficinei sibiene, — pe lângă Rudolf Hoffhalter (m. 1585) — trebuie să le atribuim un rol și tipografilor care au lucrat mai înainte la Cluj²⁶. Cercetările de mai târziu vor trebui să elucideze dacă, dintre tipografii apăruiți atunci la Sibiu, cel care a creat o legătură între atelierul clujean, ajuns în criză, și cel sibian, reactivat, a fost Wintzler, Heusler, Frautliger sau poate chiar Nyirő János. ori dacă, printre cei amintiți, au fost mai mulți inși care au lucrat anterior în oficina lui Heltai.

Tot cercetările ulterioare vor stabili precis care a fost rolul lui Rudolf Hoffhalter în reluarea activității tiparniței din Sibiu. De curînd s-a descoperit că o mare parte din materialul și ornamentele tipografice folosite de atelierul Hoffhalter în Dolnja Ledova și Nedelišće (R.S.F. Iugoslavia) au ajuns, după 1575, în oficina sibiană²⁷. Deocamdată însă nu putem decît să presupunem în ce chip și pe ce cale au ajuns aceste utilaje, de la granițele Croației și Austriei, pînă la Carpații Meridionali. Ideea readucerii la viață a vechii tipografii n-a putut să provină de la Hoffhalter, care-și pierduse atelierul. Sibienii trebuie să fi avut această intenție încă din 1573—1574, căci altfel nu și-ar fi construit moara de hîrtie. Trebuie mai curînd să presupunem că orașul Sibiu va fi preferat să-și vadă atelierul tipografic în mîna renumitului și versatului Rudolf Hoffhalter, cunoscut de la Alba Iulia, decît în aceea a unor tipografi începători, neștiuți de ei, veniți de la Cluj. Invitația cunoscuților săi sibieni nu-i va fi venit într-un moment nepotrivit nici lui Hoffhalter, deoarece în 1574 trebuind să pribegescă din nou, în această vreme trăia în lipsuri, probabil în atelierul lui Manlius din Ljubljana. Poate chiar la sfîrșitul anului 1575, dar cu certitudine în cursul anului următor, Hoffhalter s-a întors deci în principatul Transilvaniei și a participat la organizarea atelierului sibian. El s-a stabilit pînă la urmă, dar nu la Sibiu, ci la Debrețin unde se însurase, obținînd odată cu mîna văduvei lui Komlós András, și o tipografie proprie. Deoarece n-a mai avut nevoie de caracterele și ornamentele sale vechi, la plecare a putut să le vîndă tipografiei sibiene, deocamdată rudimentar înzestrată. Urmele concrete ale activității din Sibiu a lui Hoffhalter nu ne sînt cunoscute încă, dar nu se poate contesta că desprinderea rapidă sau insuficienta atașare a acestui tipograf dinamic, cu o formație multilaterală, înzestrat cu spiritul comercial necesar a constituit un dezavantaj pentru dezvoltarea ulterioară a oficinei sibiene.

Din frecvența schimbare a tipografilor se poate conchide că, la reluarea activității sale, atelierul din Sibiu a avut de luptat cu multe greutăți²⁸. Pe cele trei tipări-turi cunoscute din anul 1575, la început își pun numele tipografii Martin Heusler și Martin Wintzler, apoi Heusler singur, iar la urmă Heusler și Gregor Frautliger. Între anii 1578 și 1580, Frautliger a lucrat singur, dar în anul din urmă el a fost schimbat de Georg Greus. Se pare că, între 1585 și 1590 tipograful Sibiului era Johann Gubesch. Poate că sub acest nume se ascunde unul din membrii dinastiei de tipografi Gaubisch care lucra în Eisleben²⁹. Deși astăzi nu i se cunoaște nici o tipăritură, există documente contemporane care vorbesc despre activitatea lui de tipograf în Sibiu, iar între lucrurile moștenite de la dînsul în 1590 sînt amintite două balo-turi de tipărituri³⁰. După moartea lui Gubesch, Sara, văduva lui s-a măritat, după cum obișnuiau femeile de meșteșugari, cu calfa soțului său. În anul 1590, noul soț al văduvei, Johann Heinrich Crato pretindea, în contul salariului său mai vechi, o anumită sumă din moștenirea soțului decedat. Între 1591 și 1594, Crato a desfășurat o activitate relativ intensă în atelierul tipografic din Sibiu ce i-a revenit prin soția sa.

După moartea acestuia, survenită în 1594, Johann Fabricius, despre care bănuim că a învățat la Cluj, a cumpărat tipografia de la sfatul orașenesc, la 20 martie 1595, cu 300 de forinți plătibili în șase ani³¹. Cu toate că Fabricius s-a stins din viață abia pe la 1600—1601, nu i se cunoaște nici o tipăritură din tulburății ani de război ce au urmat după 1598. O nouă stagnare a tipa-rului sibian reiese și din faptul că, pînă la moartea sa, Fabricius n-a plătit decît 50 de forinți din prețul de cumpărare și astfel tipografia a rămas și pe mai departe a orașului. Acum însă autoritățile încercau să scape de tipografia în declin care, de la distrugerea morii de hîr-tie (1599), se lupta cu greutăți deosebite. Din această cauză, la 23 iulie 1601, au vîndut-o cu 250 de forinți,

plătibili tot în șase ani, lui Simon Grüngras, care se pare că a lucrat mai înainte alături de Fabricius.

Despre viața, originea și formația tiparnicilor sibieni, deocamdată, sînt prea puține lucruri sigure de spus. Cei nouă veniți din Germania și sașii transilvăneni se schimbau unii pe alții, dar, în afară de Gryphius și Trapoldner, n-au existat printre ei intelectuali cu pregătire superioară universitară, cum era a celor pe care-i cunoaștem în Brașov și Cluj. Identitatea de nume cu dinastiile de tipografi cunoscute ne-ar putea face ca pe Ioan Heusler să-l considerăm de origine nürnbergeză, iar pe Crato (Krafft ?), wittenbergheză. Greus și, poate, Gubesch vor fi venit la Sibiu tot din țări străine. În schimb Wintzler, Trautliger, Fabricius și Grüngras trebuie să fi fost sași transilvăneni. Acesta din urmă provine, poate, din familia lui Griengras, originară din Saschiz, al cărui membru cu numele Lukas a fost, de la 1528 la 1550, notarul Brașovului, apoi preot la Prejmer, murind în 1556. Se pare că și Simon Grüngras a trăit în mediu unghuresc și de aceea s-a străduit — ca și Fabricius — să pătrundă pe piața de cărți maghiară, care avea un public cumpărător mai larg, și tot din același motiv, în tipăriturile maghiare, se numea pe sine Zöldfü [Iarbăverde] Simon³².

Cercetarea din punct de vedere al realizării tipăriturilor din cea de a doua etapă, care începe din anul 1575, dovedește că, și în epoca reluării activității sale, atelierul sibian dispunea tot de un utilaj foarte modest. Așa se explică de ce, în 1576, o cărticică de rugăciuni în limba germană, cu 12 foi (R.M.NY. 369) — contrar uzanței generale — nu s-a tipărit cu caractere gotice (*fraktura*) ci cu *anticva* și *cursiva*³³. Dar tot acum trebuie să fi început și împrospătarea garniturilor de litere. Deoarece, nu de mult, s-a găsit un calendar sibian în limba maghiară pentru anul 1576, terminat, așadar, la finele anului anterior (R.M.NY. 364), și un fragment de piesă de teatru tot în această limbă, databilă cu anul

1576 (R.M.NY. 370), putem plasa înzestrarea atelierului sibian cu litere speciale maghiare (á, é, ó, ö, ü) chiar în vremea reactivării acestuia. Tot atunci se va fi procurat și amintita zestre de litere și clișee a oficinei Hoffhalter. La puțin timp după aceasta s-au făcut încercări să se îmbroșteze utilajul atelierului cu materiale din Germania. Se poate dovedi cu scoarțe contemporane de cărți că în 1575 sau 1576 s-au completat vechile ornamente, foarte uzate, ale atelierului de legătorie, datînd din preajma anului 1547, printre altele, cu clișee noi reprezentînd portrete în stil renesantist ale lui Huss, Luther, Melancton, Erasmus de Rotterdam și Friedrich, principe elector de Saxonia³⁴. E posibil ca o înnoire mai radicală a caracterelor și ornamentelor tipografice să se fi produs mai ales în timpul activității lui Greus și, poate, a lui Crato, iar călătoria în Germania a celui dintîi, în vara anului 1580, să se fi făcut în legătură cu această înnoire³⁵.

Probabil, încă de atunci, dar sigur în anii următori, s-a născut ideea ca, prin unificarea tipografiilor din Brașov și Sibiu, să se creeze un atelier comun, propice realizării și unor tipăriri mai pretențioase. Presa brașoveană își reîncepuse activitatea în 1578 sub conducerea lui Nyiró János, chemat din Sibiu. Execuția mediocră a celor patru tipăriri cunoscute din 1580—1581 este însă o dovadă că, în acea vreme, teascul de odinioară a lui Honterus era învechit și, fără o renovare temeinică, nu era apt să servească așa cum trebuie cultura săsească.

Importantele interese politice ale sașilor au fost acelea care, pînă la urmă, au dus la unificarea tipografiilor din Sibiu și Brașov, în scopul modernizării lor. În timpul domniei lui Ștefan Báthori s-au consolidat condițiile interne, instituțiile și organizarea juridică a principatului transilvănean. Ca urmare, codificarea și publicarea pe calea tiparului a dreptului cutumiar săsesc nu mai putea fi amînată. Dar această lucrare pretențioasă nu putea să fie întreprinsă separat, nici de atelierul si-

bian, nici de cel braşovean, de aceea, în anul 1582 sau 1583, utilajul celor două tipografii a fost unificat. Evenimentul s-a petrecut sub conducerea lui Greus, trimis la Braşov în locul lui Nyiró care va fi murit între timp. Pentru a putea tipări corpul de legi săşesc alcătuit de Mathias Fronius, el a dus cu sine la Braşov partea cea mai utilizabilă din zestrea tipografiei sibiene : caracterele *antiva* şi *fractura* şi ornamentele nou procurate. În schimb, la 1584, după încheierea lucrărilor, — pe lângă literele ce le luase cu sine — a adus la Sibiu caracterele *antiva* şi *cursiva* şi o parte din ornamentele tiparniţei lui Honterus-Wagner. La Braşov au rămas doar vechile caractere *fractura* ale lui Honterus şi, ca urmare, această tipografie n-a mai putut să imprime decât cărţi în limba germană. Chiar mai târziu, după cum dovedeşte un şir întreg din publicaţiile sale, caracterele şi ornamentele braşovene aduse în 1584 au fost folosite tot de tipografia sibiană³⁶.

Informaţia din 1670 a lui Mathias Miles, în legătură cu mutarea tiparniţei lui Honterus la Sibiu, corespunde, aşadar, realităţii în sensul şi în măsura de mai sus³⁷. Explicaţia că prin cedarea unei părţi din utilajul tipografiei sale oraşul Braşov ar fi despăgubit Sibiul deoarece furnizase singur hîrtia şi tipograful pentru corpul de legi săşesc nu este destul de convingătoare³⁸. *Statuta iurium municipalium saxonum in Transilvania* nu este doar a Braşovului şi a Sibiului, ci reprezintă publicaţia oficială, comună a întregii comunităţi (Universitas) săşeşti, adică a întregii autonomii săşeşti. În consecinţă, nici cheltuielile publicării nu puteau să cadă numai în sarcina Sibiului şi Braşovului, ci au fost, cu siguranţă, împărţite între toate oraşele şi scaunele³⁹. De altfel, raportate la sumele uriaşe destinate publicării, preţul hîrtiei şi plata tipografului nu erau de luat în seamă. Ştim că, numai pentru aprobarea codificării de către principe, comunitatea a sacrificat 20 000 de forinţi şi anume : 3 913 forinţi pentru cheltuielile trimişilor ce-i duceau

textul lui Ștefan Báthori în Polonia ; 200 de ducați cancelarului pentru verificarea prealabilă a codificării ; precum și 15 000 de forinți dați voievodului⁴⁰. În cele din urmă, chiar și conducătorii de atunci ai orașului (Lukas și Peter Hirscher, Mathias și Lorenz Fronius, Schirmerii, Benknerii etc.) cunoșteau mult mai bine avantajele tiparului și, din punct de vedere comercial, erau mult mai interesați în editarea cărților, decît să-și fi cedat tipografia în contul unei datorii neînsemnate față de posibilitățile lor materiale.

Un lucru mai important, un interes mai general, aprobat și de comunitate, i-a îndemnat pe brașoveni să cedeze Sibiului înțietatea pe tărîmul tiparului. Mai sînt de făcut cercetări pentru a găsi explicația definitivă, dar de pe acum se poate crede că nu motive financiare, ci de politică culturală au dus la întărirea tipografiei sibiene — chiar cu prețul sacrificării teascului brașovean. În ultimii cincisprezece ani ai secolului al XVI-lea părea deci că oficina din Sibiu, poate chiar datorită străduințelor prestigiosului Albert Huet, jude regesc și comite sas amator de cărți cu larg orizont, urma să devină tipografia centrală a sașilor. Dar împrejurările din ce în ce mai grele din anii ce au urmat nu au permis tipografiei sibiene ca, uzînd de posibilitățile deschise, să se dezvolte în continuare. Transferarea utilajului brașovean n-a confirmat speranțele ce se legau de ea, dimpotrivă, a avut consecințe contrarii, aducînd decăderea completă a presei lui Honterus și Wagner, fără să poată da un avînt mai considerabil oficinei sibiene.

Tot ce am putut stabili despre utilajul din secolul al XVI-lea al tiparîței sibiene ne dovedește că cea mai veche officină din Transilvania a rămas pînă la sfîrșit un atelier foarte modest. Cînd, în 1601, instalația a ajuns în mîinile lui Grüngras, garnitura ei de litere consta din caractere *antiva* mai mari și mai mici și *cursiva* de dimensiuni mari și mijlocii, iar celelalte instrumente aparținătoare atelierului erau mult neglijate⁴¹.

Enumerarea amănunțită din inventarul făcut în anul 1621 menționează 190 de matrițe de aramă pentru turnarea literelor latine, 339 de forme de litere și ornamente tipografice gravate în lemn, 64 de clișee de ilustrații xilografiate, matrițe de aramă pentru turnarea literelor românești (chirilice) și două forme de presă⁴². Dacă presupunem că literele gravate în lemn proveneau încă din primul atelier, al lui Gryphius, trebuie să tragem concluzia că în zestrea oficinei sibiene, chiar la sfârșitul secolului al XVI-lea, exista o mare cantitate de litere învechite. Până la încheierea aceluși veac deci, atelierul sibian a rămas inapt să producă tipăriți mai voluminoase și mai pretentioase.

O esențială creștere a nivelului ornamentării cărților se poate constata mai ales în timpul activității lui Greus și Crato⁴³. După 1583, în tipărițile sibiene apar nu numai inițialele și ornamentele folosite anterior în Brașov sau de Hoffhalter, ci și xilogravuri cu totul noi. Printre ele, o realizare excepțională o constituie stema de mari dimensiuni a familiei Báthori care împodobește o tipăritură pe o singură foaie, scoasă de Crato în 1591. Creatorul ei trebuie să fi fost înzestratul gravor în lemn, poate din localitate, care a gravat și clișeele ornamentelor artistice ale amintitei culegeri de norme juridice săsești. Majoritatea ornamentelor complet noi sînt motive de chenar. Unele din ele sînt mai greoaie, mai îndesate, pe cînd celelalte au forme alungite și se înrudesesc cu ornamentele similare din tipărițile din Germania. Se poate bănuși că ele sînt executate în străinătate ori imitații locale ale acestora.

Nivelul tehnic scăzut al atelierului a îngrădit de la început activitatea tipografiei sibiene, lucru care se oglindește și în datele de mai jos, de o precizie aproximativă, referitoare la produsele tiparului de la Sibiu în secolul al XVI-lea. După cîte cunoaștem pînă în prezent, în acel oraș s-au tipărit cărți în perioadele 1528—1530, 1544—1554, 1575—1598. În acești 37 de ani au

apărut 35 de tipărituri, însumînd în total cel puțin 2 348 de pagini. Dintre acestea, 32 de cărți s-au tipărit cu caractere latine. Din lipsă de exemplare, întinderea a șapte din ele nu poate fi stabilită nici măcar cu aproximație. Restul de 25 de tipărituri aveau o întindere totală de cel puțin 1 512 pagini. Cu toate că din cele trei tipărituri sibiene cu caractere chirilice ale lui Filip Moldoveanul doar pentru două se cunosc exemplare, totuși ele, cu întinderea lor de minimum 836 de pagini, aruncă suficientă lumină asupra naturii diferite a producției tipografice cu caractere latine față de cea cu caractere chirilice din acest oraș. Cele mai multe din publicațiile cu litere latine din Sibiu sînt legate de activitatea școlii locale sau sînt tipărituri ocazionale, în majoritatea cazurilor imprimate pe o singură coală, ca un afiș. Printre tipăriturile scoase de sub teascurile sibiene din secolul al XVI-lea, cîte un calendar de format mic (în — 16°), cu cele 32 de foi ale sale, era considerat o publicație mai întinsă. Se poate imagina că aceste tipărituri mărunte cu litere latine, cu conținut mai mult laic, erau expuse uzurii și deci distrugerii în proporție mai mare decît cărțile bisericești cu litere chirilice, mai voluminoase și mai ocrotite.

Caracteristica tiparului sibian însă este dată, în toate privințele, de tipăriturile ocazionale de mică întindere. Cele mai groase publicații erau cele în limba maghiară ale lui Fabricius. Totuși, cea mai cuprinzătoare dintre ele (RMNY 813) nu avea mai mult de 200 de foi. Din cele arătate reiese că tipografia sibiene nu dispunea de capitalul rulant necesar imprimării unor cărți de lungă respirație și de aceea erau nevoiți să se mulțumească cu tipărituri mărunte, ocazionale, căci suma investită se putea recupera în scurtă vreme. Lipsa de interes a orașului proprietar și permanenta criză financiară a tipografilor vor fi fost și cauzele finale ale neglijării temeinicei modernizării a atelierului. În pofida volumului relativ modest al producției, trebuie să accentuăm promp-

tinutudinea cu care tipografii din Sibiu, strîmtorați bănește, răspundeau actualităților vieții spirituale transilvănene, căci această mobilitate dă cel mai bine măsura rolului cultural al atelierului sibian în secolul al XVI-lea.

Sub aspectul conținutului, cea mai pregnantă particularitate a tiparului sibian cu caractere latine din acel secol este editarea foarte rară a cărților de devoțiune, sau a literaturii militante atît de caracteristice pentru lupta spirituală legată de reforma religioasă și pentru epocă. Cînd tiparnița de la Sibiu și-a reluat activitatea, în ultimul sfert al veacului, sașii din Transilvania ancoraseră definitiv în varianta luterană a reformei. Ca urmare, în sînul lor nu se duceau lupte religioase atît de violente ca în mijlocul populației maghiare. Din această cauză, și în tipăriaturile sibiene, spiritul combativ, de polemică religioasă este reprezentat de autori maghiari. Publicația sinodului preoțimii săsești (RMNY 651), ținut în noiembrie 1590 la Sibiu încă nu putuse exprima o deplină unitate în toate problemele de credință, cînd adunarea preoților maghiari, convocată la Tîrgu Mureș în iunie 1591, a publicat în oficina sibiană filipica lui Szilvási János împotriva antitrinitarienilor (RMNY 675). Pe lîngă o cărticică de rugăciuni germane în versuri și versificarea latină a întîmplării profetului Iona, literatura religioasă este reprezentată prin două cărți de pericope (RMNY 813 și 841) care conțin versetele biblice orînduite în duminici și sărbători, prima în limba maghiară, iar a doua în limbile latină și greacă.

Oficina sibiană dovedește o legătură mult mai strînsă cu învățămîntul decît cu viața ecleziastică, chiar dacă ținem seama că în crearea acestei situații rolul hotărîtor l-a avut o singură persoană, Georg Deidrich, rectorul școlii din Sibiu⁴⁴. Acest umanist bibliofil cu venă literară care a studiat la Strassburg voia să profite și la el acasă de avantajele oferite de tipar, așa cum văzuse și cum se obișnuise în străinătate. În timpul rectoratului

său din perioada 1591—1594, tiparul sibian a slujit, în primul rînd, ambițiilor sale literare. Atunci, datorită relațiilor prietenești cu maghiarii ale lui Deidrich, legătura strînsă dintre școala și oficina din Sibiu a dus la o colaborare cu învățămîntul maghiar, care a continuat, chiar după plecarea lui, pînă la sfîrșitul secolului.

Zelul lui Georg Deidrich ne-a dat deci acele mici publicații ocazionale care aruncă o lumină caracteristică asupra spiritului învățămîntului ce se desfășura între zidurile școlilor din orașele săsești. Un asemenea document unic pentru istoria învățămîntului din țara noastră în acele vremuri este discursul de instalare în funcția de rector a lui Deidrich, din anul 1591 (RMNY 673), în care, folosind citate din autori clasici, își îndeamnă elevii spre învățatură și conduită corectă. Într-o cuvîntare adresată colegilor săi profesori în anul următor, el își expune principiile pedagogice, sprijinindu-se tot pe prestigiul autorilor clasici (RMNY 707). Tot atunci, prin tipărirea dedicată cancelarului Wolfgang Kovácsóczy, (1540—1594), protectorul său, el a introdus moda imprimării subiectelor de examene. Tiparnița din Sibiu a executat asemenea lucrări și pentru școala din Brașov, atunci cînd acolo nu funcționa teascul. Astfel, în 1578 a scos la lumină poemul ocazional în metru clasic, scris de Johann Decani în latinește, pentru serbarea deschiderii anului școlar din Brașov (RMNY 423).

Ca urmare a relațiilor expuse mai sus, și tipografii din Sibiu au participat la asigurarea cu manuale a școlilor. După cum am văzut, chiar cea mai timpurie tipărirea sibiană fusese o gramatică latină din 1529 (RMNY 9). La început, tiparniciii sibieni lucrau numai pentru școala locală, iar mai tîrziu, pentru întreg învățămîntul săsesc. Îndată după reluarea activității, în 1576, de exemplu, s-a publicat un tabel cronologic al celor mai importante evenimente din istoria creștinismului primitiv (RMNY 371). Mai tîrziu însă s-a apreciat că tineretul studios din școlile maghiare constituie o piață cu cerere mai mare

decît elevii școlilor săsești, astfel că, în ultimii ani ai veacului, au continuat să tipărească manuale, ținînd seama și de cerințele acestora. Culegerea Scrisorilor lui Cicero sau gramatica lui Molnár Gergely (RMNY 621 și 754) puteau servi învățămîntului limbii latine în oricare din școli. Ediția latină și maghiară, apărută la Debrețin în 1591, a culegerii de maxime din filozofii greci, comentată de Erasmus din Rotterdam, a fost întregită de Johann Fabricius cu traducerea germană și tipărită la Sibiu în 1598 (RMNY 839), probabil ca să poată fi utilizată atît în școlile săsești cît și în cele maghiare.

Ediția maghiară, tipărită la Debrețin, în 1591, din populara operă a lui Erasmus din Rotterdam asupra regulilor corecteii conduite umane, care suscita și interesul celor din afara școlilor, a fost retipărită de Fabricius în 1598 numai pentru cititorii maghiari, fără nici o adăugire germană (RMNY 840). De altfel, ținînd seama tot de acest public cumpărător, tipografil sibiieni au scos la lumină, pe lîngă calendarele și pronosticurile în limba latină (RMNY 363), și unele în limba maghiară (RMNY 364, 520). Tiparnița sibiană ne oferă cîteva lucruri interesante și în domeniul beletristicii. Prima carte scoasă de sub teascurile ei încă din 1575, îndată după repunerea în funcțiune, a fost — după toate aparențele — poemul didactic în limba latină (RMNY 365) al lui Christian Schesaeus cu o dedicație adresată lui Nicolaus Bucella, medicul de curte italian al lui Sigismund Báthori. De altcun și Schesaeus, cunoscutul poet laureat al sașilor, va fi contribuit ca sibiinii să decidă valorificarea tipografiei neglijate. Dintre toți contemporanii, el va fi simțit cel mai mult dezavantajul faptului că, din 1571, sașii nu dispuneau de tipografie nici în Brașov, nici în Sibiu. Din această cauză, în 1571, a fost nevoit să-și tipărească la Wittenberg prima jumătate, elaborată pînă la acea dată, a vastei sale încercări de epopée, scrisă în hexametri, *Ruinae Pannonicae* (RMK. III 613). Dacă, pentru editarea celor șase cîn-

turi din partea a doua, voia să evite greutățile ce deurgeau din publicarea lor în străinătate, Schesaeus trebuia, în mod necesar, să se străduiască pentru reanimarea tipografiei sibiene.

Dintre tipăriturile acesteia nu lipseau nici creațiile poetice ocazionale, umaniste, în limba latină pe cale de largă răspîndire. În afara unor urări de nuntă versificate ale lui Georg Lang și Georg Deidrich, două poeme omagiale închinată de acesta din urmă lui Sigismund Báthori (RMNY 558, 674, 706, 734) mai reprezentau genul ce se exersa sistematic în școli și care era obligatoriu pentru condiția de scriitor umanist savant (*poeta doctus*).

Dar în oficina sibiană a pătruns și înfloritoarea activitate literară de limbă maghiară, dînd la iveală aici unele lucrări de o importanță cu totul deosebită. La Sibiu a apărut, poate chiar la sfîrșitul anului 1575 sau în primele luni ale anului următor, unica operă dramatică renascentistă în versuri, scrisă în limba maghiară (RMNY 370). Ea dă viață povestirii biblice despre salvarea miraculoasă a celor trei tineri evrei din Babilon care au fost aruncați într-un cuptor încins.⁴⁵ Drama scrisă pe seama școlilor, probabil la Cluj, a apărut la Sibiu fiindcă, în acea vreme, tipografia Heltai își întrerupsese provizoriu activitatea. Opera autorului anonim care experimenta textul dramatic versificat independent de muzică și de structura strofică este — după cîte știm — un precedent și un început de drum care nu s-a continuat în literatura dramatică maghiară din secolul al XVI-lea⁴⁶.

Traducerea din Sallustius făcută de Baranyai Décsi János (RMNY 786), poate cea mai proeminentă creație a prozei artistice umaniste maghiare din secolul al XVI-lea, a văzut lumina zilei tot în tiparnița sibiană. Manuscrisul rectorului-profesor din Tîrgu Mureș a ajuns la Sibiu, se pare, prin mijlocirea lui Deidrich. Cunoștința lor își poate avea obîrșia în timpul studiilor uni-

versitare din străinătate, dar erau legați și prin opinii politice și prin străduințe literare și pedagogice identice. Traducerea lui Baranyai Décsi, care urma originalul cu exactitate și cu sensibilitate artistică, poate fi alăturată, ca stil, textelor lui Heltai. El se apropie chiar mai mult de proza modernă prin mînuirea îndrăzneată a limbii maghiare. Cele două traduceri artistice după scrierile lui Sallustius despre conjurația lui Catilina și războiul victorios împotriva lui Jugurtha, îl îndemnau pe cititor ca, involuntar, să facă o paralelă cu conjurația împotriva lui Sigismund Báthori și cu războiul împotriva turcilor. Prin această lucrare Décsi dorea, așadar, să promoveze politica antiotomană a principelui. De aceea, și în marginaliile sale, actualizează mereu cele spuse de Sallustius. Prin cartea lui, el a vrut să dea „mai ales celor din stările de sus“ un exemplu de urmat pentru o corectă atitudine politică. Ca urmare, publicația a devenit un adevărat manual al cercurilor de curteni și nobili în problemele mari ale politicii duse față de turci⁴⁷.

Tiparul sibian a participat și într-alt fel la popularizarea politicii noi antiotomane a lui Sigismund Báthori. Georg Deidrich a fost, poate, autorul versurilor ocazionale în limba latină și germană, apărute în 1593 (RMNY 734/A), care voia să îndemne la luptă opinia publică săsească din țară și străinătate, prin zugrăvirea cruzimilor săvîrșite de turci asupra creștinilor. Publicația maghiară în versuri apărută în 1597 sau 1598, pomenită sub titlul *Török császárok krónikája* [Cronica împăraților otomani] (RMNY 842), urmărea să orienteze și să influențeze publicul maghiar în problema otomană considerată cea mai importantă chestiune politică a Transilvaniei de atunci. Deși autorul acestei opere, conservate fragmentar este anonim, se poate bănuși pe drept că a fost creată de Baranyai Décsi János⁴⁸.

Prin două din publicațiile sale, oficina sibiană a contribuit la progresul culturii cititorilor transilvăneni și

în domeniul științelor naturale. Disertația doctorului Sebastian Pauschner, despre apărarea împotriva ciumei, apărută în anul 1530 (RMNY 10) — după cum am văzut — este prima lucrare medicală tipărită pe teritoriul țării noastre. Nu este mai puțin importantă pentru istoria științei nici disertația publicată de Marcello Squarcialupi, medicul de curte italian al lui Cristofor Báthori și preceptor al lui Sigismund Báthori, despre aurora boreală observată în Transilvania la 10 septembrie 1580 (RMNY 498). Savantul umanist, exilat din patria sa pentru concepții religioase extremist raționaliste, aparținea cercului deschizătorilor de drumuri în științele moderne ale naturii și, rupînd cu concepția aristotelică, căuta el însuși drumuri noi. În această lucrare a sa, publicată concomitent și în Cracovia, Squarcialupi, dînd cuvînt specialiștilor de prestigiu premergători, s-a străduit să explice interesantul fenomen natural observat. Lucrarea lui, împreună cu disertația despre originea izvoarelor și rîurilor, publicată la Cluj (RMNY 567), a deschis drum în Transilvania spre conturarea unei concepții moderne despre lume bazate pe științele naturii⁴⁹.

Sarcina firească a tiparului cu caractere latine din Sibiu ar fi fost satisfacerea întinsei cereri de carte a populației săsești. El însă nu și-a putut îndeplini această misiune, deoarece importul intensiv de cărți din Germania i-a pus în față un concurent atît de puternic încît, cu mijloacele lui modeste, nu l-a putut întrece, nici în privința calității și nici a ieftinătății tipăriturilor⁵⁰. Din această pricină a fost condamnat să vegezeze, aproape fără întrerupere, (împreună cu cel brașovean), chiar și atunci cînd tiparnițele puse în slujba exigențelor culturale ale românilor și maghiarilor, ce puteau fi satisfăcute pe plan intern, aveau o situație înfloritoare. În ciuda tuturor acestor aspecte, dacă aruncăm o privire asupra listei tipăriturilor, cu variate subiecte, din secolul al XVI-lea apărute la Sibiu, trebuie să constatăm că tiparnița de acolo are merite istorice,

nu numai pentru că a împămîntenit imprimeria în Transilvania și a deschis drumurile tiparului în limba română, ci și pentru că — în raport cu trecutul ei zbruciumat și cu posibilitățile ce le avea — a participat la eforturile depuse pentru progresul culturii tustrelelor neamuri care trăiau în Transilvania.

Toate acestea se reflectă foarte bine în componența lingvistică a publicațiilor. Neamintind aici cărțile românești, cele 32 de publicații cu caractere latine se împart pe limbi astfel : 21 de tipărături în limba latină, cu un total de 336 de pagini, șase în limba maghiară cu o întindere de 896 de pagini, două în limba germană cu 60 de pagini, iar trei poliglote, cu 220 de pagini în total. Printre acestea din urmă întâlnim una latino-maghiară cu 72 de pagini, una latino-germană cu două pagini și una latino-maghiaro-germană cu un cuprins de 146 de pagini. Dacă la toate acestea mai adăugăm că unele dintre tipărăturile latine au autori maghiari se relevă și mai pregnant — împotriva opiniei generale — rolul esențial pe care tiparul sibian l-a jucat și în viața culturală maghiară.

Ceea ce dă de gîndit nu este prezența la Sibiu a publicațiilor de limbă maghiară, căci ea decurge firesc din conviețuirea celor trei naționalități, ci unele elemente care trebuie explicate și anume, ponderea cantității și importanței literare a acestora. Se pare că sînt două împrejurări care au contribuit ca la sfîrșitul veacului, în centrul politic și cultural al sașilor, să vadă lumina tiparului mai multe cărți maghiare decît germane. Una dintre ele va fi fost legătura firească ce s-a creat între curtea princiară, rămasă fără tipografie după plecarea lui Rudolf Hoffhalter, și tipograful din Sibiu. Cei care dirijau propaganda princiară în țară și străinătate și specialiștii de peste hotare ai curții își trimiteau lucrările, de preferință, la tiparnița sibiană mai puțin aglomerată. Cealaltă împrejurare se poate să fi fost creată de faptul că, neavînd o tipografie proprie, în

situația lor încordată cu antitrinitarienii, calviniștii din Transilvania apelau mai curînd la tipografia evanghelică sibiană, neutră, sau mai apropiată de ei în disputele religioase, decît la oficina clujeană a Heltaieștilor, deveniți unitarieni, respectiv la cea din Debrețin a coreligionarilor lor. Oricum s-ar explica acest lucru, tipografia din Sibiu a fost un nod important, nu numai pentru legăturile culturale româno-germane, ci — la sfîrșitul veacului al XVI-lea — și pentru cele maghiaro-germane, iar sub acest aspect merită să fie studiată și în viitor.

PE URMELE CATEHISMULUI ROMĂNESC DIN ANUL 1544

Cu mai bine de 120 de ani în urmă, în toamna lui 1847, Jancsó Imre, funcționarul bibliofil al Cancelariei Aulice Transilvane, atrăgea atenția lui Timotei Cipariu, care se afla atunci la Viena, asupra unei foi volante în limba germană tipărite în anul 1546¹. Aceasta conținea, — printre altele —, o interesantă comunicare despre un catehism luteran apărut la Sibiu în limba română. Asupra acestei înștiințări, socotită ca o senzație științifică, Cipariu face o relatare în *Organul luminării* din 7 ianuarie 1848, deschizând prin ea lungul șir al acelor comunicări științifice și scrieri publicistice care, toate, se străduiau să limpezească problemele legate de prima carte tipărită în limba română.

Misterioasa publicație sibiană, din care astăzi nu se mai cunoaște nici un exemplar, a devenit și a rămas pînă în zilele noastre poate problema cea mai pasionantă și mai frumoasă care a stîrnit cele mai multe furtuși în istoriografia cărții românești. S-au găsit unii cercetători care, pînă în vremea din urmă, au negat proveniența sibiană a catehismului, ba unii din ei s-au îndoit chiar de existența lui.² Dacă am parcurge toată literatura acestei probleme și modul cum a evoluat ea, am obține, în mic, o schiță instructivă a întregii dezvoltări a istoriei tiparului și cărții la noi. În acest caz, ar ieși limpede

la iveală că domeniile de cercetare amintite s-au maturizat târziu aici și abia în zilele noastre au ajuns să se mențină pe propriile lor picioare. Din această cauză, și rezultatele obținute în problema celei mai vechi tipărituri românești au rămas vreme îndelungată foarte modeste și nesigure. Numai datorită eforturilor metodice depuse în ultimii ani cercetarea noastră dispune în prezent de mai multe puncte de sprijin sigure, care pot deschide calea spre rezolvarea definitivă a acestei chestiuni³.

Astăzi se pot socoti atestate următoarele date: 1. În Sibiu a funcționat, încă din 1528—1529, o tipografie care, în anii 1543—1544, a fost înzestrată și cu litere chirilice. Pe această bază, așadar, existența și proveniența sibiană a catehismului nu poate fi pusă la îndoială; 2. Conducătorul tipografiei românești din Sibiu poate fi considerat acel Filip Moldoveanul, care, timp de aproape un sfert de veac, a fost tălmăciul și diacul român al orașului Sibiu; 3. Întrucât cu ajutorul *Tetraevangheliarului* slavon, apărut în 1546, și al fragmentului de biblie bilingvă slavo-română din preajma anului 1553, caracteristicile tipografice ale tiparului chirilic din Sibiu pot fi pe deplin clarificate, s-a deschis o cale sigură pentru recunoașterea și identificarea catehismului din 1544.

Pentru a soluționa această problemă, cea mai urgentă măsură asupra căreia trebuie să se îndrepte, în primul rând, eforturile cercetătorilor noștri este depistarea unui exemplar sau cel puțin a unui fragment din catehismul sibian. Atâta vreme cât specialiștii noștri nu vor fi încercat toate posibilitățile moderne, metodice, oferite de istoria cărții, nu putem accepta ca un fapt împlinit părerea că din prima carte în limba română n-a rămas până în zilele noastre nici un exemplar sau fragment. După opinia noastră, eforturile conjugate, efectuate în baza unui plan bine chibzuit, ar putea să aducă și sub

acest raport rezultate surprinzătoare, care astăzi par de necrezut.

Prima acțiune trebuie să se îndrepte spre strângerea și controlarea informațiilor referitoare la exemplarele cunoscutе odinioară. Ea poate fi urmată de cercetarea amănunțită a circulației, a destinului fiecărui exemplar amintit vreodată. După ce vom reuși în felul acesta să restrângem sfera cercetărilor, poate să urmeze completa și amănunțita revizuire a colecțiilor demne de luat în considerație.

Într-un studiu anterior, ne-am exprimat părerea că putem spera ca această tipăritură care, neîndoios, avea un text de mică întindere⁴, să apară între tipăriturile chirilice neprelucrate cum trebuie din colecțiile de peste hotare, în primul rând în cele din Germania. Pentru a putea însă stabili în ce biblioteci din străinătate ar trebui să începem cercetările sistematice, ar fi necesar să cunoaștem mai temeinic relațiile de odinioară pe care viața spirituală protestantă a Transilvaniei le avea în Europa occidentală, căci catehismul luteran a putut să ajungă în țările străine mai ales pe această cale. Pe lângă relațiile din perioada reformei religioase, par demne de o atenție deosebită și legăturile cu puritanismul și pietismul. Revizuirea unor colecții de cărți moștenite de la iezuiții care au jucat un rol în mișcarea unionistă (cu Roma) de lichidare a comunităților române calviniste, respectiv de la alte personalități conducătoare ale catolicizării, promite și ea să fie fructuoasă.

Apariția unor exemplare din catehism într-o bibliotecă din țară este, după părerea noastră, foarte puțin probabilă. Materialele vechi din bibliotecile noastre le putem considera astăzi dezvăluite în linii mari tocmai sub raportul tipăriturilor timpurii din țară. Cea mai reală dintre posibilități pare să fie aceea ca aici, la noi, să se fi salvat de la distrugere unele fragmente de catehism, sub formă de hîrtie folosită pentru îngroșarea copertelor de cărți vechi. Deoarece însă eventualitatea

aparitiiei unora ca acestea trebuie să o încredințăm doar unei fericite întâmplări, căci nu putem desface legăturile tuturor cărților vechi, cel mai urgent aspect, pe plan intern, pare să fie culegerea și revizuirea informațiilor referitoare la exemplarele care au existat cândva. Ar fi de un mare ajutor în această acțiune dacă s-ar iniția, în sfârșit, și la noi culegerea, prelucrarea și publicarea cataloagelor și listelor de cărți ale vechilor biblioteci.

Înainte de toate trebuie, așadar, să verificăm acea informație cu largă răspândire în literatura de pînă acuma, că, în jurul anului 1837, Cipariu ar fi avut în mîină, în biblioteca *baziliților* din Blaj, un exemplar din catehismul de la Sibiu, dar că acesta s-ar fi pierdut mai tîrziu, poate cu ocazia evenimentelor din timpul revoluției din 1848/1849.⁵ Acest exemplar din Blaj ar fi pînă acuma singurul despre a cărui existență știm de fapt. Din păcate, și în acest caz s-a întîmplat ceea ce se întîmplat adesea la noi în domeniul istoriei cărții, anume că cineva a interpretat greșit o informație pe care, apoi, cercetătorii de mai tîrziu au preluat-o fără nici o verificare și nici nu s-au mai uitat vreodată la sursa originală, deși redactarea prudentă din bibliografia lui Bianu și Hodoș îi obliga de-a dreptul să o facă⁶, deoarece esența informației lui Cipariu este tocmai contrarie celei răstălmăcite. El susține cu hotărîre doar faptul că a avut în mîină un catehism de format in-12°, ale cărui litere se deosebeau de ale celorlalte tipărături vechi românești, dar voia să lase altei persoane, mai competente, să hotărască dacă acesta era sau nu catehismul de la Sibiu. Totuși, atunci cînd declară că, după părerea lui, catehismul sibian trebuie să fi fost de un format mai mare decît in-12°, Cipariu se pronunță indirect că nu consideră fragmentul de tipăritură pe care l-a avut în mîină drept catehismul de la Sibiu. Asupra catehismului văzut de el, textul în chestiune al lui Cipariu spune de-a dreptul: „Era acesta catehismulu de Sabiiu, au altulu careva? Judece carii potu. Noi insee...

suntem plecați a crede, pan una alta, cum ca catechismulu de Sabiiu trebui se fia într-un formatu mai mare" 7. După toate acestea, părerea noastră este că între exemplarele ce pot fi atestate nu poate fi socotit și cel pretins a fi fost la Blaj. Pentru renunțarea la această informație legendară pot aduce însă o largă compensație informațiile autentice din vechi cataloage de bibliotecă. În cele ce urmează vrem să facem cunoscută o astfel de urmă nouă care poate fi de folos și cercetărilor viitoare.

În inventarul făcut în decembrie 1752 în locuința din Sibiu a contelui Bánffy Dénes au fost enumerate, bucată cu bucată, cele câteva sute de volume din biblioteca sa 8. În acest inventar, printre cărțile in-4°, la poziția nr. 248 se poate citi următoarea însemnare: „Filep Oláh Apostol Oláhul irt könyve az oláhok reformatió-jára“ (Cartea scrisă în valahă de Filip propovăduitorul valah în scopul primirii reformei de către valahi). Incertitudinea descrierii titlului poate fi explicată plauzibil prin faptul că această carte nu avea foaie de titlu și, din textul chirilic, redactorul maghiar al inventarului a putut stabili numai cu aproximație conținutul lucrării. Reiese însă limpede din însemnare că era o carte scrisă în românește, în scopul convertirii românilor la reformă, și că autorul ei se numea Filip. În baza tuturor acestora, trebuie să ne gândim la Filip Moldoveanul și la catehismul din 1544, cu orientare luterană, atribuit lui și pînă acuma, deoarece în legătură cu atragerea românilor la reformă nu cunoaștem alt autor cu numele de Filip. După părerea noastră, această carte a lui Bánffy ar fi, așadar, primul exemplar din catehismul de la Sibiu a cărui existență poate fi atestată în secolul al XVIII-lea într-o bibliotecă din Transilvania.

Urmărind mai departe soarta acestui exemplar, am putut stabili că acel Bánffy Dénes, iubitor de cărți, cult, dar din cale afară de risipitor, a fost nevoit, în noiembrie 1763, să-și scoată la licitație biblioteca din Sibiu 9.

De altfel, aceasta a fost prima licitație de cărți din Transilvania al cărei catalog s-a tipărit dinainte. Tipărirea catalogului și ducerea la bun sfârșit a licitației a rezolvat-o Harsányi József, secretarul lui Bánffi. Poate de la el provin completările de titluri și corecturile ulterioare înscrise în inventarul de cărți din 1752 cu cerneală mai închisă, făcute, în afara oricărei îndoieli, în vara anului 1763, cu prilejul stabilirii fondului real al bibliotecii, în vederea întocmirii catalogului pentru licitație. Însemnarea privitoare la cartea lui Filip este și ea scrisă mai târziu de această mână. De aici se poate trage concluzia că, în anul 1752, tipărirea nu putea să fie încă în biblioteca lui Bánffi, ci a ajuns acolo ulterior, înainte de anul 1763. Din compararea, titlu cu titlu, a inventarului manuscris din anul 1752 cu catalogul tipărit din anul 1763, reiese că — deși primul a servit drept manuscris la tipărirea celui de al doilea — acele titluri pe care cineva le-a tăiat cu cerneală în manuscris nu au ajuns să figureze în catalogul licitației.¹⁰ Continuând cercetările în inventarele bibliotecii familiei Bánffi ne-a devenit limpede că materialele înscrise în pozițiile tăiate lipsesc din catalogul tipărit, nu din cauză că ar fi fost cumpărate de cineva înaintea licitației, ci pentru că posesorul ținea să le păstreze și nu le-a scos la licitație. Aceste cărți, în proporție de 80—90 la sută, mai figurează încă în inventarul făcut în septembrie 1780, după moartea lui Bánffi Dénes¹¹.

Din păcate, cartea lui Filip face parte din acele câteva care, deși n-au ajuns la licitație, nu pot fi dovedite ca existente, mai târziu, în evidențele colecției lui Bánffi Dénes mutate la Bonțida, respectiv la Cluj, fie pentru că în 1763 cartea a fost totuși vândută sau donată, fie că, la inventarierea ulterioară, mica tipăritură cu caractere chirilice n-a putut fi citită și, pur și simplu, a fost trecută cu vederea. Pentru cercetările noastre ar fi mai fericit primul caz, vînderea sau donarea, deoarece am mai putea spera ca tipărirea să apară într-o altă colec-

ție. Dacă însă a rămas ca piesă anonimă în biblioteca Bánffi și dacă n-a fost scoasă de acolo nici cu ocazia licitației ținute după moartea guvernatorului Gheorghe Bánffi (1822), fiul lui Dénes, atunci cu siguranță s-a distrus în 1944—1945, când a fost pustiit castelul din Bontida.

În inventarul bibliotecii întocmit în septembrie 1780, după moartea lui Bánffi Dénes, figurează însă o însemnare care, la prima vedere, pare să pună la îndoială, pe de o parte identitatea cărții lui Filip cu catehismul de la Sibiu, pe de altă parte, constatarea noastră că prezența acestei tipărituri în biblioteca Bánffi nu poate fi dovedită după anul 1763. Această însemnare este următoarea: „Gyerman Filip örményesi oláh pap munkája“ [opera lui Filip Gherman, preot valah din Urmeniș]¹². Este absolut sigur că tot la această carte trebuie să raportăm poziția de mai jos a catalogului de bibliotecă, întocmit de același Alföldi József la 17 august 1781: „Theca 2-da... Nr. 69. Scripta Valachica Filippi Gyerman“¹³. Cu aceeași tipăritură trebuie să identificăm, deși denumirea obiectului ei este greșită, și următoarea însemnare din inventarul întocmit, probabil la Viena, după anul 1786: „Wallachische Bibel (von Gyerman Filep geschrieben)“¹⁴.

În urma acestor adnotări este justificată întrebarea: oare „cartea... lui Filip propovăduitor valah“ n-ar trebui identificată mai curînd cu volumul lui Filip Gherman, care apare în inventarul din 1780? Această obiecție logică am ridicat-o și noi înșine și nici n-am fi riscat să facem identificarea cu catehismul din 1544, dacă n-am fi reușit să clarificăm, după părerea noastră, în afara oricărei îndoieli, problemele legate de cartea lui Filip Gherman.

De la bun început părea neverosimil ca în perioada unei catolicizări silite, a efectuării unirii religioase prin foc și sabie, la mijlocul secolului al XVIII-lea, să desfășoare cineva o agitație literară în interesul convertirii

românilor la protestantism. O asemenea activitate nu putea să ia naștere în Transilvania decât numai în perioada dintre mijlocul secolului al XVI-lea și sfârșitul secolului al XVII-lea. Filip Gherman însă s-a născut în jurul anului 1656 și a murit în jurul anului 1730. Diferențierea sigură a acestor două volume românești din biblioteca Bánffy ne-a fost posibilă datorită faptului că, între timp, lucrarea manuscrisă a lui Filip Gherman a ajuns în posesia Institutului de lingvistică al Academiei, filiala Cluj-Napoca, și, prin bunăvoința profesorului Romulus Todoran, am putut să o cercetăm și noi¹⁵. Întrucât Filip Gherman a scris pentru cartea sa o dedicație în limba latină și chiar în limba maghiară, în care arată precis cine este el, nici nu poate fi vorba de presupunerea că persoanele maghiare care au făcut inventarierea, necunoscând scrierea chirilică, nu ar fi putut stabili numele autorului și din această cauză, în 1752, respectiv 1780, ar fi inventariat sub două forme același volum. Cu atât mai puțin ne putem gândi la acest lucru, cu cât Filip Gherman era bine cunoscut în cercul familiei Bánffy, fiind o persoană apropiată, apreciată la curtea acestuia. Chiar din acest motiv, cei din familia Bánffy i-au păstrat manuscrisul generații de-a rândul, deși, cu siguranță, nici nu puteau să-l citească. Însuși autorul a lăsat scris în limba maghiară, la începutul volumului său, că a fost crescut la curtea familiei Bánffy, împreună cu Gheorghe Bánffy, devenit mai târziu guvernator, și această lucrare a lui, terminată în 1721, o dedică tot familiei Bánffy, patronii săi și proprietarii Urmenișului de Cîmpie. Este de neînchipuit deci ca cei care au făcut inventarierea în anul 1752 să nu fi cunoscut legăturile apropiate dintre Filip Gherman și familia Bánffy și să nu fi înscris, și ei, în inventar numele întreg al autorului și locul lui de origine, când toate aceste date le puteau găsi ușor, scrise cu caractere accesibile lor, în volumul dăruit de preotul din Ur-

menișul de Cîmpie. Este evident, așadar, că aceia care au făcut inventarierea în 1752 au avut în mîna nu manuscrisul lui Filip Gherman, ci o altă carte. De altminteri, volumul manuscris al preotului din Urmenișul de Cîmpie nici cu cea mai mare bunăvoință nu poate fi calificat ca o scriere destinată atragerii românilor la reformă, cu toate că după cum ne-a comunicat cu bunăvoință profesorul Todoran, ea conține și predici și meditații religioase care vădesc și influențe calviniste. Dacă, prin urmare, „Filip propovăduitorul“, scriitorul cărții destinate „reformației“ românilor, și Filip Gherman, protopopul din secolul al XVIII-lea al Urmenișului de Cîmpie, nu sînt persoane identice, atunci, în cazul primei lucrări, realmente nu ne putem gîndi la altcineva decît la Filip Moldoveanul și la catehismul luteran din anul 1544.

O singură întrebare își mai așteaptă încă răspunsul : de la cine și cum a ajuns această piesă deosebită a literaturii românești în biblioteca lui Bánffi Dénes ? Cel mai probabil ar părea ca această raritate să-i fi fost dăruită magnatului cu faimă de bibliofil de către preotul român literat, cu vădită simpatie pentru calviști, al reședinței sale preferate, Urmenișul de Cîmpie, respectat și de bunicul și de tatăl lui, deci tocmai de către Filip Gherman. Bánffi Dénes însă este născut în anul 1723 și la moartea lui Filip Gherman nu era decît un copil sau cel mult un tînăr nevîrstnic. Este puțin verosimil că între ei doi ar fi putut lua naștere o legătură personală intimă. Am putea să ne gîndim și la Ioan Neagoe, originar tot dintr-o familie de preoți din Urmenișul de Cîmpie, care, — poate chiar cu ajutorul lui Bánffi Dénes —, s-a format la Viena ca un excepțional specialist în economie, fiind discipol al lui Sonnenfels¹⁶.

În sfîrșit, nu este de neînchipuit nici faptul ca această carte să fi ajuns prin intermediul prietenei sale românce în colecția lui Bánffi Dénes, care trăia separat de soția sa, războindu-se cu ea fără încetare.

În anul 1763, era de notorietate publică faptul că Bánffi și-a cumpărat la Sibiu o casă, grădină și fermă, și că își ținea acolo prietena¹⁷. Familia, se înțelege, califica această prietenă ca pe o „persoană infamă, cu reputație proastă“. Dar persoana în chestiune anevoie putea să fie o simplă econoamă, necioplită, căci dacă era așa, marele senior baroc, călătorit, cultivat, exigent, cu greu ar fi ținut-o lângă sine aproape două decenii, pînă la moartea sa. Vorbind despre moartea lui Bánffi Dénes, un contemporan, Rettegi György a însemnat în memorialul său că „groful și-a luat rămas bun de la damă în versuri, iar dama i-a răspuns în același chip, cu versuri“¹⁸. N-am reușit să lămurim cine a fost această româncă, cu o cultură literară, de care era atașat Bánffi Dénes, deoarece familia nu dorea să aibă cunoștința de legătura contelui cu ea și n-a păstrat în arhivă eventualele ei scripte. Dacă această prietenă ar putea fi identificată cu certitudine în femeia sibiancă numită Tchiriaka Grisin care corespunde cu Bánffi în limba germană, atunci ar trebui să ne gândim la o persoană cu studii, provenită din una din familiile bogate de negustori români din Sibiu, capabilă să-i fie parteneră, și în viața spirituală, acestui aristocrat izolat treptat de familie și de membrii clasei din care făcea parte¹⁹. În orice caz, este un fenomen surprinzător și neobișnuit în sfera clasei sale interesul viu al lui Bánffi, în această perioadă a vieții, față de cărțile referitoare la români. Cu cîțiva ani înainte de moarte, de pildă, a cumpărat la Bratislava, și a pus să fie legată într-o legătură modernă, franceză, operele lui Dimitrie Cantemir despre Moldova și despre Imperiul otoman²⁰. În cumpărarea acestor cărți și în interesul lui pentru ele a avut, poate, și prietena lui un rol oarecare. S-a putut deci întîmpla ca tot prin mijlocirea prietenei sale, ca un dar din partea ei, să fi ajuns și catehismul în biblioteca lui Bánffi, provenit eventual chiar din cercurile române sibiene.

Însumînd rezultatele, importante pentru cercetările viitoare, ale investigațiilor noastre, ajungem la constatarea că la mijlocul secolului al XVIII-lea se mai puteau găsi în Transilvania exemplare ale catehismului din 1544. Ele erau urmărite ca piese rare, atît de membrii cu preocupări literare ai intelectualității române în formare, cît și de colecționarii bibliofili. Nu este deci o iluzie deșartă ideea că în cataloagele unor biblioteci particulare din Transilvania am mai putea da de urma și a altor exemplare. În sfîrșit, trebuie să remarcăm și faptul că bănuiala exprimată de Cipariu, în legătură cu formatul catehismului de la Sibiu, s-a adeverit, pentru că exemplarele misterioasei publicații nu trebuie căutate în viitor între cărțile in-12°, ci între cele in-4°.

BIBLIOTECA COLEGIULUI BETHLEN DIN AIUD

ÎNCEPUTURILE ȘI PRIMA SA PERIOADĂ DE FUNCȚIONARE (1622—1658)

Biblioteca colegiului din Aiud ar putea, pe drept cuvânt, să-și aleagă ca simbol legendara pasăre sacră a egiptenilor, fenixul ce renaște mereu mai tânăr din propria sa cenușă. De la începuturile existenței sale ea a fost lovită în trei rînduri de nimicitoare dezastre și totuși, astăzi este din nou una din cele mai importante colecții științifice din țară. În raritățile și valorile științifice înșirate pe rafturile ei se întruchipează, în mod palpabil chiar și pentru observatorul de azi, toate acele scrieri cu care școala lui Gabriel Bethlen a îmbogățit cultura țării noastre¹. Însemnătatea acestei colecții create prin munca educativă și științifică a colegiului, cu mare simț de răspundere, cu dragoste și cu extraordinare sacrificii materiale a depășit în toate timpurile cadrul școlii din Aiud, fiind importantă pentru întreaga Transilvanie. Așa a fost considerată timp de trei secole de către toți cărturarii transilvăneni, fără deosebire de naționalitate, de la Georg Kraus, pînă la Timotei Cipariu². Cercetătorii care doresc să se ocupe cu problemele istorice, culturale sau sociale ale acestei părți de țară, nu pot să se lipsească nici astăzi de fondurile sale de cărți. Căci de la întemeierea ei (1622), pînă la înființarea bibliotecii

Asociației Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum Egylet) (1859), această bibliotecă a fost considerată cea mai reprezentativă colecție a maghiarilor din Transilvania, încorporând în sine și cele mai importante roade ale bibliofiliei particulare. Din punctul de vedere al istoriei cărții și bibliotecilor din țara noastră acest rol central dă importanță studierii bibliotecii Bethlen din Aiud. Prin istoricul ei putem să ne orientăm în general și asupra contribuției aduse, de la începutul secolului al XVII-lea, de populația maghiară la dezvoltarea biblioteconomiei din patria noastră și, în final, la cultura țării.

În istoria biblioteconomiei noastre, mijlocul secolului al XVI-lea a însemnat o netă linie de demarcație. Mai înainte, ceea ce ducea la o colecționare sistematică a cărților era numai satisfacerea nevoilor culturale ale bisericii. Cele mai vechi biblioteci de la noi s-au înființat în mănăstiri și pe lângă reședințele episcopale și capitluri. După reforma religioasă însă școlile devin cel mai important factor mobilizator al dezvoltării bibliotecilor în Transilvania. Colegiile protestante ajung în scurtă vreme centre, nu numai ale învățămîntului, ci și ale activității științifice și prin aceasta sînt promovate focare de formare a bibliotecilor. Poate pentru că, în condițiile feudalismului, munca de creație nu-și găsea alte ateliere. Sau poate pentru că aici s-a menținut continuitatea cea mai puternică și instituționalizată, atît pentru cultivarea științelor, cît și pentru colecționarea cărților. În tot cazul, despre consecvența, dimensiunile și importanța activității de colecționare a cărților în colegii ne poate spune multe faptul că cele mai vechi biblioteci din Transilvania, existente și astăzi, s-au format toate și au devenit mari pe lângă asemenea școli.

Învățămîntul instituționalizat nu putea exista fără cărți, nici chiar la treapta medie, iar colegiile, formîndu-și pe preoți în rîndurile populației maghiare și instruind paturile mijlocii ale intelectualității, îndeplineau

și sarcinile unor școli superioare. Crearea și dezvoltarea permanentă a bibliotecii nu se putea deci separa de înființarea și menținerea colegiilor.

Despre dragostea de cărți a principelui Gabriel Bethlen ne-au rămas știri chiar din perioada tinereții lui. Încă înainte de 1620, cărțile sale au fost prevăzute cu legături luxos împodobite cu supralibrosuri. Pe bună dreptate, așadar, Háportonyi Forró Pál o compara, în 1619, cu Corviniana lui Matei Corvin³. Știm de asemenea că Gabriel Bethlen a sprijinit activitatea școlii din Alba Iulia prin cumpărare de cărți chiar înainte de 1622, anul ridicării ei la rangul de academie. În toamna lui 1620, de exemplu, el a trimis pe unul din dascălii din Alba Iulia, împreună cu încă cinci inși, cu șase cai, după cărțile sosite la Cluj. În vara lui 1622, trei „magistri” au transportat la Alba Iulia, în două căruțe cu zece boi, mulțimea de cărți lăsată la Cluj de principele care se întorcea acasă victorios după pacea de la Nikolsburg⁴. Politica culturală a lui Bethlen urmărea să sporească în Transilvania numărul oamenilor învățați „care slujesc cu folos în multe treburi importante ale patriei”⁵. El spera să-și atingă acest scop, înființând acel *collegium academicum* și sporind numărul cărților. După concepția lui, o școală superioară exigentă și modernă, precum și biblioteca indispensabilă ei sînt condiții inseparabile și reciproce ale progresului. Dezvoltarea vechii *schola* de la Alba Iulia și ridicarea ei la nivelul școlilor superioare protestante din Germania ar fi fost de neimaginat fără crearea concomitentă a unei biblioteci corespunzătoare. În Transilvania acelei epoci însă nu se putea crea de azi pe mâine o bibliotecă. Principele deci a înlăturat această piedică prin deschiderea propriei sale biblioteci, demonstrînd și prin aceasta că prosperarea acelui *collegium academicum* este una din chestiunile sale cele mai personale.

Începînd din anul 1622, prin urmare, biblioteca din Alba Iulia a principelui servea totodată de bibliotecă și

pentru colegiul academic ⁶. Bethlen însă, ca un veritabil bibliofil, și-a menținut în exclusivitate grija pentru sporirea și administrarea colecției, și prin aceasta i-a accentuat, nestrămutat caracterul de bibliotecă princiară. Acest fapt i-a împiedicat pe cercetători să recunoască dublul caracter, princiar și colegial, al bibliotecii din Alba Iulia ⁷. Este surprinzător, în tot cazul, că în cele mai vechi norme, care reglementează pînă la amănunt organizarea și viața școlii, nu se spune nici un cuvînt despre bibliotecă sau bibliotecar ⁸. Faptul ar putea avea o singură explicație și anume, că aceste probleme nu erau de competența colegiului academic și nu era nevoie de reglementarea lor, odată ce noua școală se folosea de biblioteca princiară a cărei activitate începuse mai de mult. În primele decenii ale existenței colegiului, numai comunitatea tineretului școlar, așa-numitul *coetus*, ar fi putut să aibă o mică bibliotecă separată. Aceasta însă, pe lîngă exemplarele citite și răsцитite ale celor mai necesare manuale pentru elevi, va fi moștenit doar cîteva din cărțile vechii *schola* din Alba Iulia. După 1622, contopirea destinelor bibliotecii princiare și a celei colegiale a avut ca urmare firească faptul că, de la această dată înainte, rolul principal în creșterea colecției l-au avut necesitățile școlii. Colecția personală de cărți a lui Gabriel Bethlen, creată cu mari sacrificii, și-a dobîndit prin această formă de slujire a primei școli a țării, locul demn de dînsa în viața culturală a Transilvaniei.

Ideea identității dintre biblioteca principelui și cea a colegiului a apărut și în literatura de pînă acum, într-o formulare foarte prudentă, dar ea n-a fost dezvoltată și atestată deoarece, aparent, era în contradicție cu cele scrise în cartea lui Szalárdi János, *Siralmas magyar kronika* [Jalnică cronică maghiară], considerată a fi sursa cea mai importantă. De altfel, urmașii mai tîrzii nici nu și-au putut imagina ca darnicul principe să nu fi creat o bibliotecă aparte pentru instituția sa favorită. Prima condiție a înaintării în cercetarea acestei pro-

bleme este să se verifice, prin confruntarea cu izvoarele contemporane, dacă Szalárdi a fost bine informat. Pasajul frecvent citat, care a produs multă dezorientare, este astfel formulat în Cronica scrisă de Szalárdi în 1662: „El a făcut pentru același colegiu o bibliotecă plină cu cărți minunate și bune aparținătoare diferitelor științe a cărei constituire va fi costat multe mii de taleri. Sub aspru jurământ, custodia ei i-a fost încredințată unui arhivar (*requisitor*) al locului de adevărate de acolo, ca să elibereze pe bază de registru cărțile cerute de magistri, pe care să le strângă apoi cu sîrguință la timpul său, fără de nici o pierdere, pentru care lucru bibliotecarului i se cuvenea și salariu; ba a încercat și la Poartă să obțină de la Buda vestita bibliotecă a regelui Matei, promițînd chiar o sumă mare de bani, dar n-a putut s-o obțină de la acea națiune superstițioasă, n-a putut s-o dobîndească”⁹.

Deocamdată nu dispunem de date nemijlocite ca să putem dezminți cele susținute de Szalárdi și anume, că principele ar fi înființat, cu mare cheltuială, o bibliotecă separată pentru colegiu. Totuși, pe temeiul celor spuse de el despre administrarea acestei biblioteci a colegiului, trebuie să ne îndoim că ar fi fost bine informat. Datele referitoare la bibliotecarul amintit mai sus de Szalárdi dovedesc incontestabil că „magistrii”, adică profesorii, primeau aceste opere procurate „pentru nevoile colegiului” din biblioteca princiară. Actele de retribuție contemporane arată limpede că bibliotecarul Barsi Mihály avea ca sarcină să se îngrijească de biblioteca princiară. Mărimea retribuției lui Barsi, stabilită la 16 septembrie 1628, este concludentă pentru dimensiunile colecției princiare, minuțios înregistrate și pentru aprecierea acestei sfere de activitate. Salariul lui de 100 de forinți reprezenta, ce-i drept, jumătate din cît primea Bojthi Veres Gáspár, istoricul curții, dar era egal cu retribuția „magistrilor” pămînteni ai școlii superioare. În afară de asta, el mai primea 10 coți de

postav fin londonez, trei butoaie de vin, 32 de cîble de grîu, doi porci îngrăşați cu ghindă, 12 miei și 12 stîneni de lemne de foc¹⁰. Bethlen, prin urmare, avea un funcționar aparte, bine retribuit, pentru administrarea cărților sale. Soluția prin care s-a dat un „post complementar“ arhivarului locului de adevărire din Alba Iulia era complet incompatibilă cu ideile principelui privitoare la biblioteca sa. Este știut că Bethlen însuși dăduse colecției sale destinația de a fi continuatoarea demnă a bibliotecii din Buda a lui Matei Corvin. Szalárdi nu cunoștea deci și nici nu putea cunoaște nemijlocit situația bibliotecii din Alba Iulia și modul ei de administrare în timpul lui Bethlen, căci a ajuns la curtea lui Gheorghe Rákóczi I abia în anul 1634 și a descris în cronica sa situația pe care a găsit-o în vremea cînd el însuși funcționa acolo. Că este așa, o dovedește chiar relatarea lui în care postul de bibliotecar este cumulat cu acela de arhivar al locului de adevărire. Or, după cît se poate atesta, acest cumul s-a produs numai în timpul lui Gheorghe Rákóczi I.

În timpul domniei acestuia însă, vechea situație a bibliotecii de curte și de colegiu s-a schimbat foarte curînd. Noul principe nu era animat de concepții de politică culturală atît de îndrăznețe ca ale înaintașului său, nici școala din Alba Iulia nu era creația lui personală, iar domnia lui a trebuit să fie consolidată tocmai în concurență cu văduva principelui defunct și cu fratele acestuia, Bethlen István, cel care administra vastele așezăminte constituite pe seama colegiului. În Alba Iulia, colegiul și biblioteca propagau deopotrivă faima înaintașului său și a familiei Bethlen. Omenește, așadar, este de înțeles că între noul principe și colegiul academic s-a rupt strînsa legătură personală și spirituală care exista în timpul lui Bethlen. Gheorghe Rákóczi I, ca un fervent credincios, îndeplinea cu fidelitate toate îndatoririle ce-i reveneau unui principe calvinist față de

cea mai însemnată școală a bisericii protestante. Dar, în loc să ducă mai departe inițiativele lui Bethlen, el s-a străduit să-și eternizeze numele prin dezvoltarea școlii și bibliotecii familiale care funcționau în Sárospatak (R. P. Ungară), citadela Rákóczieștilor.

În primii ani ai domniei sale, cât timp nu i s-au conturat proiectele legate de Sárospatak, biblioteca din Alba Iulia a continuat să funcționeze în structura stabilită de Bethlen. În ianuarie 1632, Rákóczi înnoiește fără modificare actul de retribuire de pînă atunci a bibliotecarului Barsi Mihály, menționîndu-l ca pe „bibliotecarul nostru”¹¹. În anul următor el continuă acțiunea începută mai devreme pentru obținerea de la turci a rămășițelor Corviniane — folosind ca argument tocmai nevoile școlii superioare din Alba Iulia¹². Interesul lui s-a abătut însă foarte curînd de la biblioteca lui Bethlen și, vrînd parcă să concureze cu dînsa, a făcut eforturi să transforme colecția familială din Sárospatak în bibliotecă princiară.

În februarie 1634, Tolnai István, preotul curții din Sárospatak, a început înregistrarea și așezarea după mărime a cărților conservate în cetate¹³. De aici înainte, Rákóczi n-a mai îndrumat noile achiziții la biblioteca din Alba Iulia, ci la cea din Sárospatak. În primăvara lui 1634, el a încercat să cumpere pentru colecția sa, cu 500 de forinți, „frumoasa bibliotecă” a lui Alvinczi Péter, vestitul predicator din Kosiče. În același an, toamna, el cumpără „puținele cărțițele” ale unui anume Szántai, iar în 1638, pe acele ale medicului Csanaki Maté, achiziționate în străinătate, dar rămase la Gdansk parte din ele pentru biblioteca princiară din Sárospatak, parte pentru *coetus*-ul colegiului de acolo¹⁴.

Gheorghe Rákóczi I a sporit colecția din Sárospatak, nu numai prin achiziții noi, ci chiar în dauna bibliotecii princiare din Alba Iulia. Prin transferul unor volume, considerate valori deosebite și nu strict necesare învățămîntului, el caută să sporească strălucirea noii sale

colecții. În octombrie 1634, de exemplu, principele trimite de la Alba Iulia la Sárospatak 15 publicații mai vechi în 21 de volume, considerate rarități, ca să fie „adăugate la celelalte“ de către Tolnai¹⁵. Acestea erau vechi liturghiere și biblii din Esztergom [Strigoniu] și este posibil ca, dintre ele, doar istoria maghiară a lui Istvánffy Miklós să nu fi fost calificată ca o raritate bibliofilă.

Din momentul când Rákóczi a început să considere colecția din Sárospatak drept bibliotecă princiară, cea din Alba Iulia a început să se transforme în bibliotecă de colegiu, în aceeași măsură în care principele devenea indiferent față de ea. Transferul rarităților la Sárospatak a fost doar una din consecințele noii situații. Cealaltă a fost desființarea postului de bibliotecar, după toate aparențele, încă în cursul anului 1643. Cum la Sárospatak economul principe îl însărcinase pe preotul său de curte, Tolnai István, să se îngrijească de cărțile din bibliotecă sa, a crezut probabil că este și mai puțin necesară existența unui bibliotecar separat la Alba Iulia. Pe Barsi Mihály l-a reîncadrat deci ca *requisitor*, adică arhivar capitular, fixându-i ca activitate suplimentară obligația de a administra bibliotecă. Într-adevăr, de la 1634, izvoarele îl amintesc pe Barsi numai ca *requisitor*¹⁶. Atunci s-a creat deci situația nouă pe care a eternizat-o Szalárdi în partea citată mai sus a cronicii sale. *Requisitor*-ul bibliotecar fiind adesea plecat în deplasări de serviciu, profesorii n-ar fi putut obține cărți dacă ei înșiși n-ar fi participat la administrarea bibliotecii. De altfel, când principele și-a pierdut interesul pentru bibliotecă, ea a trecut aproape în întregime în sfera de interes a profesorilor. Bibliotecarul onorific împărțea bucuros munca de mînuire a cărților cu cei care foloseau de fapt colecția. Din 1634 chiar, cel care trimite principelui aflat la Oradea cărți „din bibliotecă de la Alba Iulia“ era nu Barsi, ci profesorul Alstedius¹⁷. Prin această nouă practică a început procesul care, timp de aproxi-

mativ două decenii și jumătate, a condus spre dispersarea colecției Bethlen și formarea bibliotecii separate a colegiului.

Nu cunoaștem fiecare etapă a acestei evoluții, dar în 1656 colegiul dispunea, fără îndoială, de o „bibliotecă de folos obștesc” separată. Cele 21 de puncte ale regulamentelor școlare, publicate atunci, dădeau dispoziții amănunțite asupra ei¹⁸. Potrivit acestora, pentru a împiedica risipirea colecției se va alege dintre membrii școlii un bibliotecar și un bibliotecar-ajutor jurați, care nu vor putea împrumuta cărți din biblioteca obștească nici unei persoane domiciliată la o distanță mai mare de șase mile de orașul Alba Iulia. Presupunem că această „bibliotecă de folos obștesc” se va fi constituit din acele volume ale bibliotecii Bethlen care erau necesare învățământului. S-a considerat că e mai practic ca aceste cărți mai frecvent cerute să fie mînuite, în locul *requisitor*-ului bibliotecar, de însuși colegiul interesat. În felul acesta *requisitor*-ul a putut să fie eliberat din funcția, formală de altfel, de bibliotecar. Materialul de bibliotecă în cantitate scăzută, rămas și pe mai departe în palatul princiar, împreună cu arhiva secretă, putea să fie ușor mînuit de un *secretarius*. Din 1651 există date care ne permit să presupunem cele arătate mai sus. Numai așa fiind, izvoarele contemporane l-au putut menționa pe diacul Samarjai Lökös Péter pînă la data distrugerii orașului Alba Iulia, cînd în calitate de secretar princiar, cînd în aceea de conservator al arhivei principelui sau al „Bibliotecii Țării”¹⁹. Cărțile date în folosința colegiului, respectiv cele rămase din biblioteca curții și păstrate împreună cu arhiva secretă, trebuie să fi fost așezate în încăperi separate, dar apropiate.

Împărțirea aceasta s-a făcut, probabil, după moartea lui Gheorghe Rákóczi I (1648), cel mai tîrziu în vara lui 1653. Astăzi nu se mai poate lămuri dacă în acțiunea împărțirii cărților moștenite de la Bethlen rolul principal l-a avut evoluția firească sau interesele școlii din

Sárospatak. Fără îndoială, aceasta din urmă s-a împărțit și ea din cărțile bibliotecii princiare din Alba-Iulia când s-a făcut împărțirea lor. În lipsa unor date nemijlocite, putem reconstitui cele întâmplate, cu aproximație, astfel : Gheorghe Rákóczi al II-lea nu se interesa în mod special de problemele școlare și culturale. În schimb, mama sa, Lorántffy Zsuzsánna, și fratele său Sigismund Rákóczi puseseră toată inima în acțiunea de modernizare a învățămîntului calvinist.

Din această cauză l-au chemat la Sárospatak pe cehul Jan Amos Comenius, cel mai progresist pedagog al vremii, ca să-și pună în practică ideile la colegiul de acolo și prin aceasta să devină un exemplu și pentru celelalte școli. Dezvoltarea colegiului de la Sárospatak la începutul anilor cincizeci va fi adus în actualitate valorificarea prestigiosului fond de cărți conservat la Alba Iulia. Este greu de presupus că Gheorghe Rákóczi al II-lea ar fi opus o cît de mică rezistență cînd mama și fratele i-au cerut ca din biblioteca Bethlen să-i facă parte și colegiului din Sárospatak.

Pînă astăzi, o singură informație laconică ne face cunoscut că o importantă parte a bibliotecii din Alba Iulia a fost transferată în timpul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea la Sárospatak. După însemnarea intendentului clujean Bálpataki János junior, mareșalul curții bătrînei principese Lorántffy Zsuzsánna, însoțit de 12 oameni, a transportat la 26 iulie 1653, prin Cluj, „de la Alba Iulia la Patak, cărți de valoare”²⁰. Funcția marcantă a persoanei care s-a ocupat de efectuarea transportului și numărul mare al însoțitorilor arată incontestabil că Bálpataki n-a dus la Sárospatak cărți în cantitate și de valoare obișnuită, ci aproape o bibliotecă întregă de mici dimensiuni. Cu acest prilej, cel mai tîrziu, trebuie să fi avut loc împărțirea cărților rămase la Alba Iulia, între colegiul academic și arhiva secretă princiară.

Colecția de cărți a lui Bethlen s-a destrămat deci încă înaintea distrugerii din anul 1658 a orașului Alba Iulia.

Datorită acestui fapt, cu adevărat regretabil, mai târziu unele părți ale colecției nu au fost lovite de aceeași soartă și astfel rămășițele ei s-au păstrat încă multă vreme la Aiud, probabil pînă în 1849. Din păcate, după 1671 contrareforma a decimat biblioteca colegiului din Sárospatak și în ea colecțiile lui Gheorghe Rákóczi I și Sigismund Rákóczi. Acestui fapt se datorește că depistarea, la Sárospatak, a volumelor provenite din Alba Iulia a avut rezultate mai modeste decît era de așteptat în baza inventarului de bibliotecă ce ni s-a păstrat²¹. Cunosînd deci că biblioteca a fost împărțită, credem că datele despre distrugerea cărților rămase în Alba Iulia trebuie interpretate ceva mai altfel decît pînă acum.

Asupra distrugerii, în 1658, a reședinței princiare se fac mențiuni în toate sursele narative din epocă, dar în ce privește soarta materialelor din bibliotecă și arhivă, tot cronica lui Szalárdi oferă datele cele mai amănunțite. Textul lui, într-o redactare cam agitată, redă astfel sfîrșitul fatal al cărților și documentelor din Alba-Iulia, bine cunoscut de el : La știrea pustiirilor făcute de oastea tătară „Ioan Pápai, unul dintre arhivarii capitulari de acolo — după ce ușa de comunicare cu biserica a bibliotecii și arhivei, [adică] a camerelor de păstrare a documentelor și a cărților, așezate în sacristie într-un loc foarte prielnic al bisericii, în partea de miază-zi, cea de către cetate, a fost zidită cu pietre încît de acolo, dinlăuntru, nici nu se băga de seamă, locul ușii fiind bine văruiat —, a intrat și el pe o fereastră din afară și s-a ascuns în acele încăperi cu cărți și documente. Dar mulțimile răscolitoare și prădătoare, simțind sacristia au pătruns ușor în ea, pe el însuși, fiind om bine făcut, trupeș și tînăr, l-au luat rob, iar frumoasele cărți procurate cu multă muncă și cheltuială, cît și documentele și protocoalele sau cărțile regești, cele pe care unul din arhivarii capitulari numit Taraczközi Ferenc nu le-a putut duce cu el la Sibiu (avînd el o bucată de postay grenă a plătit cu dînsa pe căruțași), — le-au făcut gră-

madă în mijlocul acelei încăperi păstrătoare de cărți și le-au dat foc și le-au ars pricinuind o groaznică și inestimabilă pagubă. O, Domnul Dumnezeu să se îndure! Cum de nu s-au găsit între atîția slujbași, prefecti, provizori care căutau să-și rezolve numai interesele lor, măcar unul căruia să-i fi părut rău de paguba mare adusă țării prin stricăciunea documentelor, a cărților regești și protocoalelor, iar bisericii prin stricăciunea multor cărți frumoase din biblioteca ei, care au costat mari sume de bani, și să le fi dus sau să le fi mutat la Sibiu înainte de dezastru“²².

Francisc Rhédey abdicase de la domnie, iar Gheorghe Rákóczi al II-lea nu reușise încă să ia țara în săpînire, cînd, în iulie 1658, a pornit expediția represivă turco-tătără împotriva Transilvaniei, complet nepregătită din punct de vedere militar. Nu era nici cine să ia măsuri, sau cel puțin să organizeze apărarea populației civile. Slujbașii nu știau nici măcar cine este principe, de unde trebuie să aștepte instrucțiuni, cui îi datorează supunere și față de cine răspund. Deși în dezordinea generală slujitorii curții s-au împrăștiat din Alba Iulia, căutînd să-și salveze propriile bunuri, nu se poate spune că valoroasele colecții au fost surprinse de primejdie complet nepregătite.

Apropierea nestăvilutului prăpăd fusese previzibil de la data de 15 iulie. Grosul populației din Alba Iulia s-a refugiat din timp în munții Zlatnei, iar o parte a studenților și profesorilor colegiului au pibegit la Cluj. Nu este exclus ca refugiații să fi dus cu ei volume mai scumpe și din fondul bibliotecii de folos obștesc. Există informații sigure potrivit cărora custozii nu și-au lăsat în părăsire colecțiile, ci au încercat să salveze fondurile mai valoroase, respectiv să ascundă pe cele care nu le mai puteau transporta.

La 12 august — deci cu trei săptămîni înaintea dezastrului întîmplat la 5—6 septembrie — profesorul

Basirius îi raporta lui Gheorghe Rákóczi al II-lea că garniturile de litere și stocurile tipografiei le-au transferat în palat, arhiva și biblioteca domnească le-au zidit și tocmai se ocupă de punerea în siguranță a bibliotecii colegiului²³. Nu avem date asupra măsurilor luate pentru apărarea bibliotecii de folos obștească a școlii. Se pare că o parte din fondul ei a fost salvat din Alba Iulia și aceasta a și scăpat de distrugere. Știrile despre tragedia ce a urmat menționează în unanimitate arderea cărților conservate în încăperea arhivei domnești, dar — trecînd cu vederea cuvintele confuze ale lui Szalárdi, citate mai sus — ele păstrează tăcere asupra nimicirii bibliotecii de folos obștească a colegiului. Presupunerea că o parte din cărțile de la Alba Iulia s-au salvat se impune și pentru faptul că, în caz contrar, colegiul, care s-a reorganizat în 1662 la Aiud, n-ar fi putut — în condițiile cu totul neprielnice de atunci — să-și procure în scurt timp o bibliotecă ce număra 1 600 de volume²⁴.

Știrea de mai sus a lui Szalárdi mai arată că anterior au fost, într-adevăr, transportate cărți și materiale de arhivă din reședința domnească lipsită de apărare militară. Arhivarul principal Tarackközi, adică cel care conducea arhiva locului de adevărită, a salvat documentele ducîndu-le nu numai la Sibiu, ci și în cetatea Devei, „într-o lungă ladă verde“²⁵. Basirius însuși și-a trimis din timp lucrurile și cărțile la Sibiu și le-a dat în grija lui Tarackközi. Numai după aceea s-a refugiat la Oradea, unde a ajuns la 5 septembrie. Basirius a mai avut posibilitatea să trimită la Sibiu chiar și cărțile împrumutate de la alții²⁶. Nu este lipsit de interes nici faptul că manuscrisul arab al lui Basirius — pe care-l menționează aparte între valorile trimise de el la Sibiu — a fost conservat mai tîrziu în biblioteca colegiului din Aiud, împreună cu volumul provenit în 1655 din legatul profesorului Johann Bisterfeld²⁷. Custozii colecțiilor locului de adevărită și ai colegiului au rămas, așadar, pe loc și n-au așteptat cu mîinile încrucișate apropierea

primejdiei, ci au făcut tot ce s-a putut pentru salvarea cărților și documentelor. Între peretii arși ai colegiului incendiat de jefuitorii turci și tătari nu s-a putut nimici deci întreaga bibliotecă a școlii, după cum s-a păstrat pînă în zilele noastre și o bună parte a arhivei locului de adevărire. Avem convingerea că, dacă — în 1849 la Aiud — nu s-ar fi distrus colecția colegiului, am mai fi regăsit în ea — în pofida unor noi pierderi din perioada curuților — importante fragmente din bibliotecile lui Bethlen și Rákóczi.

Contemporanii erau interesați, înainte de toate, de soarta materialelor arhivistice. Din informațiile mai largi privitoare la ele, pot aflat cîte ceva și cei care cercetează soarta bibliotecii și anume, în primul rînd, că biblioteca arsă la 5—6 septembrie 1658, menționată de Szalárdi și alții, nu este cea a colegiului, ci reprezintă, desigur, volumele cele mai prețioase și ornamentate păstrate în arhiva princiară. Custodele acestora, secretarul domnesc Samarjai Péter, se afla în zilele critice alături de Gheorghe Rákóczi al II-lea. Astfel grija pentru materialele de bibliotecă și arhivă de acolo le-a revenit tot arhiviștilor locului de adevărire. De aceea a ajuns *requisitor*-ul Pápai János în încăperea zidită unde era „*bibliotheca* și *conservatorium*-ul“ princiar. Componența materialului de arhivă, păstrat pînă astăzi, arată incontestabil că Taraczközi s-a străduit să transporte cît mai mult, nu numai din arhiva locului de adevărire, ci și din arhiva și biblioteca domnească. Scrisorile lui Taraczközi, din perioada ce a urmat dezastrului, arată că el a salvat nu numai documente, ci și cărți din fondurile ce nu aparțineau locului de adevărire. La 24 august 1665, el scrie, de exemplu, principelui Mihai Apafi care se interesa de documente mai vechi privitoare la relațiile dintre Transilvania și turci: „Am văzut în *conservatorium*-ul [arhiva] principilor și alte documente, ale împăratului turc... dar ce s-a întîmplat cu ele poate să știe doar conservatorul de atunci Samarjai Péter, con-

servator al bibliotecii țării“²⁸. Chiar și la moartea lui întâmplată în 1667 se scria: „documentele și cărțile pe care bietul domn Taraczközi le-a păstrat, ducându-le din loc în loc în trecutele vremi de primejdie... se află la cele două sălașe ale sale din Sibiu... Iar pentru transportul lor ar trebui să se facă asemenea lăzi, încît în ele... să poată fi transportate și în viitor, în caz de primejdie, spre un loc mai sigur, să nu le mistuie focul ca pe *bibliotheca* [princiară] inestimabilă“²⁹.

Arderea întregii biblioteci pare, oricum, o exagerare, deoarece cărțile iau foc cu mare greutate și nu se poate imagina că soldații jefuitori vor fi pierdut prea multă vreme pentru o distrugere cît mai completă a bibliotecii princiare. Că focul a pustiit în bibliotecă o dovedește și citatul de mai sus. Dar, în afară de asta, trebuie să se țină seama că volumele salvate din foc, colecția rămasă multă vreme fără stăpîn s-a deteriorat sau rămășițele ei nevătămate vor fi fost risipite de populație. În această privință dă de gîndit părerea lui Taraczközi Ferenc — care a avut un rol principal în salvarea documentelor și cărților din Alba Iulia — anume, că și după trecerea anilor s-ar fi putut strînge multe din materialele „odăilor păstrătoare de cărți și documente“ ale principelui. La 24 august 1665, prestigiosul „arhivar principal“ bătrîn îi scrie nevolnicului principe Apafi, ca o conștiință vie: „Îi dădusem eu Măriei Tale numeroase memorii despre anumite lucruri, rugînd pe Măria Ta de cîteva ori să se caute în țară documentele, cărțile etc. etc. rătăcite din bibliotecă, dar nu mi-a venit nici un răspuns de la Măria Ta. N-ar fi rău nici acum dacă s-ar căuta ce căi au luat ele“³⁰. Acest lucru nu s-a întîmplat, cu toate că multe știri arată cum — cel puțin din materialele arhivei princiare — o mare cantitate de documente a apărut pe la familiile nobile, printre alții și la Teleki Mihály cel cu mare vază³¹. Așa se va fi întîmplat, dar în mai mică măsură, și cu cărțile.

Datele cunoscute pînă în prezent despre nimicirea, în anul 1658, a bibliotecii de la Alba Iulia, nu ne pot ajuta, prin urmare, să ne apropiem de clarificarea modului în care biblioteca de folos obștesc a colegiului a supraviețuit acestor timpuri grele. Nu încapе îndoială că s-a decimat și această colecție școlară, dar, incontestabil, a rămas din ea mai mult decît din partea secretă a arhivei princiare în care se păstrau valori bibliofile și lucrări referitoare la politică, din care ne-au rămas totuși cîtiva mesageri. Oricare va fi fost soarta cărților școlare, un lucru este sigur, anume, că tristul eveniment a însemnat o piatră de hotar în viața bibliotecii colegiului. Odată cu risipirea totală a bibliotecii Bethlen, ea a rămas să ducă singură mai departe misiunea culturală căreia marele principe îi consacrase odinioară însăși colecția sa personală. Biblioteca colegiului, răsărită din cea princiară și dezvoltată decenii de-a rîndul în umbra acesteia și împletindu-se cu dînsa, s-a maturizat și a devenit definitiv independentă în urma distrugerilor din 1658. O nouă incendiere a orașului Alba Iulia a silit colegiul lui Bethlen să părăsească în scurt timp orașul devenit pustiu. Din fondul său de cărți, dezorganizat, abia peste cîtiva ani s-a putut alcătui din nou o bibliotecă și numai la Aiud.

Astăzi nu putem decît să intuim cît de mare și de ce natură a fost pierderea suferită de Transilvania prin risipirea colecției fondate de Bethlen și dezvoltate permanent, în funcție de exigențele învățămîntului. Într-o însemnare mai tîrzie, profesorul Basirius apreciază, cu o evidentă exagerare, că numărul volumelor distruse s-ar fi ridicat la douăzeci de mii ³².

Cu toate că biblioteca din Alba Iulia era considerată cea mai importantă colecție de acest fel, ea n-a putut ajunge, chiar înainte de a fi fost împărțită, la mai mult de 4—5 000 de volume. Nici în biblioteca familială și princiară din Sárospatak a Rákóczieștilor — după cum se deduce din fragmentul de catalog al acesteia — nu

s-au putut conserva mai mult de 1 800—2 000 de lucrări. În condițiile Transilvaniei din secolul al XVII-lea, chiar și fondul de câteva mii de cărți din Alba Iulia poate fi considerat, așadar, neobișnuit de mare. Printr-o bună selecționare și dezvoltare, el ar fi putut, cu certitudine, să asigure munca științifică și educativă de nivelul epocii desfășurată între zidurile colegiului.

În timpul lui Bethlen achizițiile vor fi fost hotărâte de interesul manifestat personal de principe față de bibliotecă și de munca științifică a profesorilor străini ai colegiului, respectiv de cerințele învățământului. Sub domnia celor doi Rákóczi, cumpărăturile de cărți se orientau mai curînd după dorințele profesorilor Alstedius, Bisterfeld și, mai apoi, Basirius, precum și după ale episcopului reformat³⁴. Pe lîngă istorie, teoria statului, drept, politică și științele militare, în colecție trebuie să fi fost mai intens reprezentate teologia, filozofia, literatura clasică greacă și latină, geografia și, în general, științele naturii, mai ales publicațiile din secolele XVI—XVII în domeniul științelor medicale și astronomiei³⁵. Toate acestea însă sînt deduse din cuvintele strecurate în alte informații, căci astăzi literatura de specialitate nu cunoaște decît cinci volume despre care se poate spune cu siguranță că au aparținut bibliotecii principelui Gabriel Bethlen³⁶. Iar exemplarele din fondul mai vechi al bibliotecii de folos obștesc a colegiului nici nu pot fi identificate deocamdată, întrucît cercetările n-au lămurit încă ce însemne caracteristice aveau. Lucrul este cu atît mai dificil, cu cît cei care și-au însușit volumele au încercat să înlătore, cît mai desăvîrșit, orice însemnare ce s-ar fi referit la posesorul anterior. Totuși, sîntem convinși că revizuirea sistematică a fondurilor vechi din colecțiile transilvănene, maghiare și slovace, ar scoate la iveală suficiente volume, atît din ale principelui, cît și din ale colegiului, ca să permită conturarea unei păreri mai întemeiate decît cea actuală asupra caracterului colecției originale și acela al crește-

rilor ulterioare. Speranța că vreodată am putea obține o imagine exactă a componenței întregului fond pare să fie însă o iluzie deșartă.

Însăși originea ei princiară face să se presupună că prima bibliotecă risipită a colegiului Bethlen întrecea în toate privințele colecțiile școlare obișnuite din Transilvania. Preocupările spirituale multilaterale vii și dragostea de fast a principelui fondator, cum și orientarea și exigența specialiștilor din străinătate ai școlii au putut crea la Alba Iulia o colecție unică sub aspectul conținutului și formei³⁷. Despre strălucirea de odinioară a acestei biblioteci trădează câte ceva știrile — chiar fragmentare — cunoscute pînă în prezent. Alături de colecție funcționa un atelier de legătorie unde tipăriturile ce urmau să fie incluse erau ornamentate uniform, în stil renaștist. Această metodă de a lega cărțile s-a format în timpul lui Bethlen și ea a fost aplicată și sub domnia lui Rákóczi cel bătrîn, cu aceleași ornamente, dispuse în același fel. Cel mai caracteristic element al legăturii este supralibrosul așezat în centrul cîmpului scoarței. Textul acestuia, din care radia o monumentalitate ca a plăcilor memoriale cu inscripții, reproduce numele, titlurile, uneori deviza principelui și, de cele mai multe ori, anul legăturii. Pe lîngă motivele presate sau gravate în aur, scoarțele mai erau împodobite și prin colorarea pielii³⁸.

E greu de crezut că, fie chiar în timpul lui Bethlen, toate cărțile vor fi fost îmbrăcate în legătura somptuoasă descrisă mai sus. Numai exemplarele destinate uzului personal al principelui au putut să fie legate astfel. La împărțire e posibil ca majoritatea acestora să fi ajuns în partea ce-i revenea curții și poate că în 1658 să se fi distrus cu adevărat. Legătura din timpul Rákóczieștilor a cărților achiziționate pentru școală a fost probabil mai simplă, întrucît nu se mai cheltuiau sume atît de mari pentru bibliotecă. Faptul acesta a împins, ce-i drept, bibliofilia pe al doilea plan, dar n-a influențat și asupra conținutului cărților. Achizițiile făcute sub

îndrumarea distinșilor profesori și a personalităților conducătoare ale culturii calviniste au asigurat și pe mai departe o permanentă legătură cu progresul științific.

Dezastrul din 1658 va fi distrus rezultatele deceniilor anterioare, dar n-a putut clătina interdependența dintre bibliotecă și colegiu și nici convingerea că această școală este moștenitoarea programului cultural al fondatorului. Biblioteca renăscută din propria ei cenușă la Aiud, după 1662, a supraviețuit vremurilor grele, sprijinindu-se pe tradițiile deja formate și a continuat să activeze fără zguduiri prea mari.

FENIXUL TRANSILVAN

ACTIVITATEA ȘI INSEMNĂTATEA TIPOGRAFULUI MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS

În istoria de peste o jumătate de mileniu a tiparului maghiar nu există printre cei vechi nici o figură care să ne apară din negura îndepărtatelor vremi atît de vie, ca o ființă în carne și oase, cum ne apare Misztótfalusi Kis Miklós. Dar nici în totalitatea surselor narative maghiare din epoca feudală nu se întîlnește o altă operă cu tonul și optica atît de singulare ca *Apărarea* lui. Acest etern rechizitoriu al spiritului creator uman și al intenției dezinteresate, împiedicate să se realizeze, împotriva îngustimii indifferente și a răutății omenești este și astăzi o scriere cu efect zguduitor. De altcum, *Apărarea* și autorul ei ne sînt mult mai aproape decît contemporanii lui și creațiile lor. Cît timp astăzi problemele aceluia au pentru noi mai ales un caracter muzeal, batjocorirea cunoștințelor profesionale remarcabile și a muncii sîr-guincioase, ciocnirile inteligenței creatoare și a responsabilității cu incomprehensibilitatea înrăită le simțim mereu actuale. Lipsa de diferențiere a activității tipografice în acea vreme a putut face ca, în literatura maghiară a secolului al XVII-lea, Kis Miklós să fie, în același timp, emisarul problemelor creației intelectuale, dar și al muncii manuale meșteșugărești. Sentimentul mo-

dern al demnității și conștiinței de sine, propriu omului muncitor care-și cunoaște bine capacitatea și valoarea, împrumută și astăzi prospețime textelor de acum trei secole ale lui Misztótfalusi Kis Miklós. Dar, în condițiile înapoiate ale feudalismului transilvănean, conștiința izvorâtă din munca de utilitate publică, precum și ordinea valențelor din burghezia pe atunci progresistă, — concepte pe care Kis le-a adus cu sine din Olanda —, trebuiau să ducă, în mod necesar, la ciocniri și tragedii personale. Din întreaga lui viață și din scrierile sale se poate cunoaște o etapă importantă a luptelor îndelungate duse de cei mai buni în scopul dezvoltării și răspîndirii culturii cărții și a culturii scrise maghiare în speranța că, prin puterea slovelor, mase din ce în ce mai largi se vor împărtași din binefacerile culturii. Din toate faptele, din toate rîndurile lui Kis Miklós radiază credința fanatică în puterea scrisului, a literei tipărite, a cărții de a transforma omul și societatea, și radiază cu o căldură care poate încinge și azi inima tuturor acelor ce simt grijă și răspundere pentru cultivarea poporului. Mărturiile privind viața și activitatea lui Kis Miklós¹ constituie surse inegalabile ale istoriei cărții și tiparului maghiar, care te doboară și te înalță totodată. Te doboară irosirea fatală a acestui mare artist de nivel european al literei tipărite și eșuarea tragică, pe pîrloaga din țară, a eforturilor sale dezinteresate. În același timp te înalță cînd vezi că, în pofida eșecului, din sacrificiul său au răsărit tradițiile fertilizatoare, eficiente și astăzi, ale activității editoriale maghiare, ale meșteșugului slovelor și culturii lecturii. Pentru cultura cărții maghiare din toate timpurile, figura batjocorită a lui Kis Miklós a devenit simbolul unei exigențe de nivel european și al unei conștiințe angajări în slujba culturalizării poporului.

Viața tragică a lui Misztótfalusi Kis Miklós a constituit și pînă acum o preocupare pentru mulți cercetători². Fără îndoială, majoritatea condeierilor noștri au fost

atrași și îndemnați la scris mai ales de prăbușirea lui zguduitoare. În cele de mai jos, noi urmărim ca, pe baza unor materiale factice autentice și contemporane, să reînviem, în primul rând, serviciile aduse de el artei grafice europene, culturii cărții și culturalizării maghiare. Căci din literatura de pînă acum reiese că — poate involuntar — fiecare epocă a încercat să înfățișeze figura marelui tipograf după chipul și asemănarea ei. Acest lucru, întocmai ca retușarea fotografiilor, s-a făcut în dauna trăsăturilor originale. În vasta literatură închinată lui Kis Miklós s-au strecurat viziuni romantice, informații de a doua mână, neverificate și destule inexactități. A sosit deci momentul ca, adunînd materialele cunoscute pînă acum și verificîndu-le, să dăm tuturor posibilitatea unei întîlniri nemijlocite cu cel mai mare artist maghiar al literei tipărite. Numai în acest fel istoriografia tiparului de la noi își va putea îndeplini datoria la care de mult o obligă personalitatea lui Kis Miklós și serviciile aduse de el.

Au trebuit să treacă aproape trei secole ca opera lui să fie pe deplin apreciată, atît în străinătate, cît și în țară. Importanța europeană a activității sale creatoare în meșteșugul slovelor a fost clarificată de cercetătorii de peste hotare. Cercetările istorice maghiare mai recente pe-au zăgrăvit, într-o imagine estompat autentică, locul proeminent ocupat de el în istoria culturii cărții din țara noastră. Una din sarcinile rîndurilor ce urmează este să transmită publicului cititor ultimele rezultate obținute în această direcție. Cea de a doua trebuie să vizeze luarea în evidență și pătrunderea sarcinilor viitoare ce stau în fața cercetării științifice.

Expunerea noastră diferă în mai multe locuri de ceea ce stabilise literatura din trecut și aduce unele modificări și în privința datelor pe care se sprijină. Cu toate că am evitat în mod conștient disputele cu opiniile contrarii, cititorii mai versați în aceste probleme vor

observa ușor punctele în care am simțit nevoia ca, pe temeiul surselor, să modificăm vechea prezentare și să corectăm datele îndeobște cunoscute.

Plecarea din Aiud

Primii treizeci și trei de ani din cei numai cincizeci și doi, cât a durat scurta viață a lui Kis Miklós, îi putem asemăna cu pîraiele subterane care izbucnesc la lumină din adîncul muntelui. Noi bănuim doar de unde se va fi adunat atîta apă limpede cum e cleștarul, dar nu putem urmări pas cu pas cum s-a născut, din convergența măruntelor fire de apă, acea forță ce mută și macină pînă și stîncile. În 1683, Kis Miklós irupse deodată, din umbra anonimatului, în istoria culturii transilvănene, ca pionierul cel mai plin de abnegație al culturii cărții maghiare. Ca prin farmec, el apare în scenă în armură completă, cu idei deplin maturizate. De aici încolo viața lui nu este altceva decît o luptă îndrîjită pentru îndeplinirea mării misiuni pe care și-a asumat-o.

Toate faptele reale din prima etapă a vieții lui Kis Miklós, luate în considerație de cercetare, sînt povestite de el însuși în partea autobiografică din scrierea sa intitulată *Mentség* [Apărare] sau se păstrează în panegiricele scrise cu prilejul morții sale⁵. Din aceste surse știm că el s-a născut în 1650 în târgușorul Tăuții-Măgherauș din apropierea orașului Baia Mare. Atitudinea demnă de mai tîrziu se va fi format, într-o anumită măsură, și în atmosfera de relativă independență în care și-a petrecut copilăria. În urma legăturilor sale cu exploatările de aur și argint ale Băiței răsărite în vecinătatea lui, Tăuții-Măgherauș s-a eliberat, încă în secolul al XIV-lea de sub obligațiile generale ale feudalismului, iar în 1440 a beneficiat de privilegiile acordate târgușoarelor miniere

și viticole. În 1609, poziția lui avantajoasă a fost întărită și de principele Gabriel Báthori. Cu toate că stătea sub jurisdicție seniorială, se bucura de o autonomie precis circumscrisă. În procesele lor, locuitorii târgușorului puteau să facă apel la Baia Mare și, în afară de cultivarea unei vii alodiale, ei nu-i datorau stăpînului decît dijmă din vin. Protocoalele târgușorului, care, începînd din 1595, se întocmeau în limba maghiară, sînt interesante mărturii ale acestei autonomii. Locuitorii, care se ocupau cu viticultura, negoțul de vin și olăritul, sprijineau nu numai școala locală, ci acordau sistematic ajutoare bănești și colegiilor reformate din Baia Mare și Satu Mare, întrucît mulți din copiii lor își continuau acolo studiile.

În secolul al XVII-lea, Tăuții-Măgherauș era considerat ca o așezare mai importantă. Cei care au întocmit urbariul târgușorului în preajma anului nașterii lui Kis Miklós (1648), trebuie să fi găsit în 222 de gospodării cel puțin 1100—1200 de suflete⁶. Acestea alcătuiau o comunitate țărănească relativ liberă care, atît sub raportul material-cultural și social-juridic, cît și sub acela al mentalității, oferea posibilități de ascensiune incomparabil mai mari decît cele pe care, în general, le puteau oferi fiilor lor satele iobăgești ce se zbăteau în lanțurile aservirii feudale. Din istoria reformei și puritanismului maghiar se cunoaște că populația conștientă a târgușoarelor viticole-meșteșugărești a fost în toate timpurile deosebit de receptivă față de tendințele economice, sociale și culturale noi. Mediul din copilărie și tinerete a contribuit, așadar, cu cele mai favorabile influențe la formarea programului de viață, plin de abnegație, în care Kis Miklós se va angaja, cu deplină luciditate, la vîrsta maturității.

El a început să cunoască lumea vrăjită a slovelor în școala calvinistă din Tăuții-Măgherauș. Dar destinul lui nu s-a desprins de cel al colegilor săi de școală decît

atunci cînd a trecut la școala din Baia Mare, cu scopul de a-și continua studiile. Acest pas îl va fi făcut, desigur, și sub influența lui Horti István, — în 1659 predicator calvinist în Tăuții-Măgherauș, iar din anul următor în Baia Mare —, care-l „cunoștea și-l iubea din copilărie“, acordîndu-i sprijinul său⁷. Și în cazul lui Kis Miklós s-a produs, prin urmare, întîlnirea — vivifiantă pentru cultura maghiară — dintre aspirațiile unui talent și școala îngrijită de societate, fapt care i-a deschis posibilități cu totul noi.

Ca elev intern în colegii, a mers, aproape două decenii de aici înainte, pe căile tradiționale bătute de elevii protestanți doritori să se ridice prin învățatură. Cu toate că, la data cînd s-a dus la Aiud să-și continue studiile, absolvise clasele medii la faimoasa *schola Rivulina*, școala calvinistilor cu o bună reputație din Baia Mare, după obiceiul oamenilor de demult de a face risipă de timp, el a frecventat din nou cursul gimnazial, începînd cu clasa de etimologie. Tot aici a absolvit și cursurile superioare după ce, la 4 noiembrie 1670, a semnat angajamentul (*subscriptio*) și prin aceasta a devenit cetățean cu depline drepturi în comunitatea autonomă studențească a colegiului. În 1673, ajunge student la teologie. După ce a fost *praeceptor* la diferite clase, în 1677 este ales *senior*, cea mai înaltă funcție în organizarea studenților⁸.

În deceniul petrecut la colegiul din Aiud s-a făurit personalitatea, concepția despre lume și întregul program de viață ale lui Kis Miklós. Cînd a pătruns între zidurile școlii întemeiate în 1622 de principele Gabriel Bethlen fusese un adolescent de șaisprezece ani, iar cînd părăsea *Alma Mater* din Aiud era un bărbat format, în cel de al douăzeci și șaptelea an al vieții, pregătindu-se de mari realizări. Fără cunoașterea educației austere dar modelatoare de caracter, a atmosferei culturale specifice și a idealurilor colegiilor reformate, pentru oamenii de

astăzi, viața ulterioară a lui Kis Miklós ar rămâne tot atît de neînțeleasă ca aceea a lui Kőrösi Csoma Sándor, orientalistul care și-a asumat greutățile supraomenești ale cercetării patriei de baștină a maghiarilor, după ce se pregătise, tot în colegiul din Aiud, pentru realizarea temerarului său proiect. Acest colegiu i-a oțelit pe amîndoi să suporte toate încercările, i-a înarmat pentru serviciu credincios și le-a insuflat curajul de a se lupta pentru ideile lor cu întreaga lume din care făceau parte, fie chiar jertfindu-se pe sine.

Colegiul academic, transferat la Aiud, în 1662 din Alba Iulia distrusă, a fost, în toată epoca feudalismului tîrziu, centrul învățămîntului pentru populația calvinistă. Dar numai rareori a avut el un asemenea rol de pionier și călăuzitor al vieții spirituale din Transilvania, cum a avut în deceniul în care se afla și Kis Miklós între zidurile lui. Începînd din anul 1668 s-a creat aici, în jurul lui Csernátóni Pál iar mai apoi al profesorului Dési Márton, cea mai timpurie pepinieră transilvăneană a cocceianismului, iar în cadrul ei s-a dezvoltat conviețuirea rodnică dintre filozofia carteziană, cea mai progresistă pe atunci, și sistemul teologic reformat înaintat din acel timp⁹.

Teologia profesorului Ioan Coccejus (Koch) din Leyda revenise la spiritul inițial al reformei și rupsese cu ortodoxia rigidă calvinistă. El propovăduia cercetarea liberă întemeiată pe textul bibliei și făcea opoziție oricărei alte autorități, pînă și aceleia a hotărîrilor sinodale reformate. Existau, așadar, puncte de contact între acest sistem teologic și filozofia lui Descartes. Ele au dus foarte curînd la raționalismul specific cocceian care propovăduia teoria că religia trebuie să se poată pune de acord cu critica rațiunii lucide. În sfîrșit, postulatul devoțiunii individuale bazate pe lectura bibliei decurgea firesc din concepția cocceianistă după care teologia însăși nu se poate întemeia decît pe biblie. Cum Dési Márton fusese un discipol favorit al lui Coccejus și, la Leyda,

făcuse parte din cel mai apropiat cerc al profesorului său, studenții din Aiud au avut o sursă directă de cunoaștere a cocceianismului care — chiar în veșmînt religios — răspîdea germenii iluminismului¹⁰. Și mai hotărît a influențat în această direcție filozofia raționalistă a lui Descartes pe care Csernátoni Pál începuse s-o predea la Aiud, proclamînd libertatea gîndirii.

La înrîurirea ideilor cocceianiste și carteziene asupra formării gîndirii lui Kis Miklós se vor fi adăugat și atacurile pornite de preoțimea ortodoxă calvinistă împotriva profesorilor Dési și Csernátoni pentru a-i face să înceteze cu învățăturile de o primejdioasă noutate. În iunie 1673, în sinodul convocat la Iernut, preoțimea a condamnat, ce-i drept, cocceianismul și cartezianismul, dar, — datorită intervenției nobilimii laice —, pe Dési și Csernátoni nu i-au putut reduce la tăcere¹¹. Întrucît principele Apafi n-a dat un verdict în această dispută decît în februarie 1680, cînd a și interzis răspîndirea noilor doctrine, întreaga perioadă a studiilor lui Kis Miklós la Aiud s-a desfășurat într-o atmosferă spirituală însuflețită de aspirații progresiste, care l-a ajutat în mod deosebit să se orienteze bine și să se încadreze repede și complet în marile mișcări spirituale ale Europei reformate contemporane.

Cercul lui de prieteni, ca și declarațiile sale categorice cuprinse în *Apărare* dovedesc că, în 1677, Kis Miklós a ieșit din colegiu și a pornit în viață cu o fermă convingere cocceianistă întemeiată pe biblie. El și-a ales funcția de rector la școala reformată din Făgăraș, desigur nu numai pentru că acolo putea să-și strîngă mai ușor banii necesari studiilor în străinătate, ci și pentru că în acel oraș era predicator Horti István, care-l protejase încă din copilărie. Horti își făcuse studiile în Olanda împreună cu Apáczai Csere János și era, după toate aparențele, adeptul unor idei profund puritane.

preocupându-l în mod deosebit gândul reeditării bibliei¹².

În mintea lui încolțise, în 1668, planul că, în lipsa banilor necesari, trebuie convins unul din editorii olandezi să tipărească biblia maghiară¹³. Fiind în bune relații cu atotputernicul consilier al principelui, Teleki Mihály, cu notabilitățile curții domnești care se găsea adesea la Făgăraș, și cu Tofeus Mihály, predicatorul curții, el a nutrit acest gând timp de un deceniu întreg, fără să-l poată realiza, deși pentru a urni această cauză din punctul mort la care ajunsese, a oferit din propriii lui bani 1 200 de forinți tipografului dispus a se angaja să editeze biblia maghiară. Dar, în iunie 1679, când Tofeus a fost ales episcop reformat al Transilvaniei, lui Horti i s-a deschis, în sfârșit, calea spre realizarea vechiului său proiect. Încă în același an, noul și energetic episcop a obținut și în fapt considerabila avere testată de Ghilányi Gergely bisericii reformate, iar Horti și-a convins prietenul să hărăzească tipărirea bibliei în Olanda o parte din numerarul moștenit¹⁴.

Această acțiune de mare anvergură, care a ținut în agitație întreaga intelectualitate reformată din Transilvania, s-a desfășurat, în parte, la Făgăraș, sub ochii tânărului Kis Miklós. N-a fost prea greu ca Horti, episcopul, prietenii săi, în primul rând Pápai Páriz Ferenc să-l convingă pe Kis Miklós, care se pregătea să plece în Olanda, să-și însușească acolo și arta tiparului, în scopul supravegherii lucrărilor de editare a bibliei. Mai ales argumentele lui Pápai Páriz, de curînd revenit din Europa apuseană, trebuie să fi avut asupra lui o mare putere de convingere: „Eu știu că de la început domniei tale ți-a fost silă de slujba ecleziastică. De aceea, ți-aș propune⁶ (ceea ce eu am regretat de sute de ori că n-am făcut), să-ți arunci ochii *praeter propria studia* prin tipografii și, dacă ai putea, să-ți însușești acolo atît cît să poți dirija aici acasă tipografia (deoarece, din

cauza angajării multor oameni neștiutori, cărțile tipărite la noi s-au umplut de mulțime de greșeli) și dacă le-ai curățat de toate acestea, bine ai face. Căci predicatori, slavă domnului, avem destui în Transilvania, dar am avea nevoie și de astfel de oameni, care ne lipsesc“¹⁵.

Cei care au redactat necrologul lui Kis Miklós au menționat și ei că, încă din copilărie, era animat de căutarea unor misiuni grandioase¹⁶. În *Apărarea* sa, el însuși consemnează despre sine același lucru, în redactarea de mai jos: „Mărturisesc că prin firea mea, nădărdindu-mă în Domnul, m-am apucat întotdeauna de lucruri pe care, începându-le, era ca și cum l-ai ispiti pe Dumnezeu“¹⁷. În cursul anilor petrecuți la colegiu — tot după mărturia *Apărării* — s-a adâncit în el acest sentiment al vocației sale. După cum însuși recunoaște, simțământul acesta îi dădea permanent înbold „ca odată și odată să-i pot corespunde în vreun fel“. Din tinerețe chiar era preocupat de gândul că gloria „nu o voi putea dobândi niciodată, mai ales dacă voi fi predicator“¹⁸.

Pentru un om cu o structură sufletească de acest fel, care pe deasupra declara cu convingerea unui cocceianist că biblia este într-adevăr cartea cărților, deci, atât mîntuirea neamului său, cât și progresul cultural al acestuia depinde de răspîndirea ei, misiunea ce i s-a încredințat în tipografiile din Olanda, trebuie să fi avut semnificația unei adevărate chemări. După ce episcopul Tofeus l-a însărcinat și formal cu rezolvarea treburilor legate de editarea bibliei în Olanda și i-a dat instrucțiunile necesare în acest sens, Kis putea să simtă, pe drept cuvînt, că a fost ales pentru soluționarea unei probleme culturale de mare importanță, amînată de zeci de ani. De la început, așadar, „plecarea lui la academie“ însemna mult mai mult decît obișnuita călătorie de studii în străinătate a teologilor reformați. El însuși considera, din capul locului, că studiile sale din Olanda sînt „un serviciu adus spre folosul și împodobirea“ patriei sale¹⁹.

Debut la Amsterdam

În posesiunea celor 700 de forinți adunați în timpul rectoratului său la Făgăraș, Kis se atașă delegației transilvănene care plecă la Paris sub conducerea lui Absolon Dániel și, împreună cu ea, porni la drum puțin timp după 19 august 1680. El sosi la Amsterdam între începutul și mijlocul lui octombrie cu îndrumarea să trateze cu oficina de mare faimă a Elzevirilor pentru tipărirea bibliei, urmînd ca tot acolo să-și cîștige și el cunoștințele necesare pentru scoaterea la lumină a cărților²⁰. Atunci încă mai credea că va putea face toate acestea în paralel cu studiile universitare. Experiența cîștigată în numai două luni l-a convins însă, pe de o parte, că nu-i rămîne timp pentru studii teologice dacă se consacră unei serioase pregătiri pentru sarcina tipografică ce-l așteaptă în Transilvania, iar pe de altă parte, că prin modernizarea tiparului poate aduce țării servicii mai mari decît ca simplu predicator. La 15 ianuarie 1681, îi comunică lui Páriz hotărîrea sa definitivă cuprinsă în următoarele cuvinte semnificative: „Iată, domnul meu, am urmat sfatul domniei tale și, lăsînd totul la o parte, am depus întreaga mea silință să fac din mine, spre binele patriei, nu numai un om cum ai amintit și ai dorit domnia ta, ci unul care să aducă mai multe foloase ca acelea. Faptul că, la venirea mea, domnul episcop mi-a încredințat grija tipării bibliei a avut preponderență asupra tuturor motivelor care încă nu puteau să încline balanța convingerii mele în această direcție“²¹. În Olanda, așadar, chestiunea tipării bibliei a imprimat definitiv o nouă direcție căilor vieții lui Kis Miklós.

După cum reiese și din rîndurile sale de mai sus, în acea vreme își și propusese — ca dincolo de nevoile imprimării bibliei — să învețe toate amănuntele artei tiparului. Primele învățături și le-a cîștigat la Elzeviri

dar, încă pe la sfârșitul lui 1680, va fi intrat în legătură și cu oficina Blaeu, tipografia cea mai bine înzestrată din Amsterdam, cunoscută mai ales prin hărțile sale frumoase și exacte. Acolo a fost sfătuit ca, pentru impulsivitatea tiparului transilvănean, să-și însușească, mai presus de toate, meșteșugul gravării literelor. Pe baza acestora se poate presupune că Kis Miklós a învățat proiectarea și gravarea literelor în vechea turnătorie de litere a casei Blaeu, sub îndrumarea lui Dirk Voskens care, în 1678, a cumpărat acest atelier împreună cu Johannes Adamsz. Aici s-a descoperit deosebita „aptitudine și docilitate” a lui Kis pentru această muncă oboșitoare care cerea un dezvoltat simț al formei, o mână sigură și ochi buni²².

Patrița era făcută din oțel. Operațiunea începea prin tăierea în bucăți de câte 5—6 cm a unei vergele dreptunghiulare de oțel a cărei grosime era în funcție de floarea literei. Prin încălzirea pînă la roșu și răcirea lor cu încetul, aceste segmente erau descălite ca să se poată prelucra cu mai multă ușurință. Astfel, unul din capetele lor era fasonat în formă perfect dreptunghiulară și după ce, prin șlefuire, devenea luciu ca oglinda se înșcria pe el cu acul conturul literei ce urma să se facă și se marcau cu un poanson elementele care necesitau o adîncire deosebită. După aceea litera era prelucrată cu dălți de mână de diferite forme, apoi se desena strîns în jurul ei un dreptunghi, pilindu-se în formă de pană marginile ce-l depășeau. În felul acesta se alcătuiau liniile exterioare ale florii literei, definitivată apoi cu pile de ajustare. Litera terminată era desăvîrșită în continuare cu dălțițe de gravor, prin finisări de o riguroasă precizie, pe lîngă un control permanent făcut cu o lupă ce mărea de 15—25 de ori. După aceea, bagheta de oțel se călea din nou prin repetate încălziri la roșu și răciri bruște în apă rece.

Floarea literei ce apărea în relief pe corpul patriței sau ștempelului după toate aceste operațiuni era presată

sau bătută într-o bucată de aramă șlefuită, de circa 40 mm lungime, cu corpul lățit. Cu o patriță se puteau face 40—50 matrițe noi de bună calitate. Acest negativ al literei servea drept formă de turnat (*matrix*) pentru obținerea literei de plumb. Bucata de metal, deformată în urma presării, era ulterior șlefuită la neted, dându-i-se formă dreptunghiulară. În sfârșit, cu ajutorul acestor tipare sau matrițe, se efectua turnarea literelor de plumb.

În munca de gravor întemeiată pe o mare răbdare, la care foarte puțini se angajau, rezervatul și tăcutul Kis Miklós și-a găsit adevăratul său element vital. După o învățatură de o jumătate de an și o practică permanentă și perseverentă, el a ajuns ca uneori să graveze cursivele în locul meșterului său și să corecteze „defecțele care se găseau în matrițe“²³. Probabil că foarte curând și-a dat seama că datorită cunoștințelor sale poate să facă față chiar și marii concurențe din Amsterdam. Încetînd aservirea lui materială, dependența de „beneficiile“ lumii de acasă, i-a crescut și încrederea în sine. Putea să simtă că și în noua sa carieră realizările lui depășesc nivelul obișnuit.

Între timp, cei din Transilvania au luat o nouă hotărîre în privința editării bibliei. Cum li se părea că suma de 2 500—3 500 de galbeni, adică 10—12 mii de forinți, cerută de tipograful olandez, este prea mare, la 20 august 1681, sfatul stărilor reformate a decis ca, totuși, biblia să fie tipărită în țară, în care scop episcopul urma să procure litere noi din Olanda, precum și hîrtie din străinătate²⁴. La luarea acestei hotărîri va fi contribuit și tonul încrezător al dărilor de seamă trimise de Kis Miklós episcopului Tofeus Mihály, lui Páriz Ferenc și altor binevoitori ai săi, asupra progreselor făcute de el pe tărîmul tipografiei. În toamna anului 1681, noua hotărîre i-a fost transmisă de episcop — prin Gidófalvi Balázs —, lui Kis Miklós, care era îndreptățit să creadă că acum va putea organiza în țară o

tipografie modernă și, în scopul culturalizării poporului său, va traduce în faptă tot ceea ce a învățat într-o țară dezvoltată cum era Olanda. Atunci s-a decis ca, pentru cîștigarea experienței necesare, să tipărească acolo, în Olanda, *Psaltirea* și *Noul testament*, cu litere gravate și turnate de dînsul. Și îndată s-a pornit să facă această încercare.

Vestea lui Gidófalvi n-a fost urmată însă nici de inștrucțiuni, nici de banii trebuincioși pentru cumpărarea instalațiilor tipografice necesare. Ca urmare, toate cele de care Kis fusese pătruns și le considerase drept o realitate palpabilă, cu timpul s-au învaluit din nou în negurile incertitudinii. Profesorul clujean Pataki István (1640—1693) îi scria de-a dreptul că „dată fiind situația agitată”, hotărîrea privitoare la editarea bibliei „s-a destrămat” și tipărirea ei va rămîne cu siguranță în grija lui Kis Miklós²⁶. El, acolo în Amsterdam, desigur, nu putea să știe că principalul motiv al tăcerii și nesiguranței era starea de război și lipsa de bani. Pentru a le putea plăti turcilor tributul cît mai degrabă, la dieta din 25 aprilie — 2 mai 1682, ținută în Făgăraș, stările ceruseră episcopului să le împrumute banii destinați bibliei și nu i-au restituit decît la sfîrșitul anului, după îndelungate urgentări. Cînd banii au ajuns din nou în mîna episcopului, a sosit și o poruncă de la Poartă, anume că în primăvară Transilvania trebuie să se ridice la luptă — în al treilea an la rînd — împotriva imperialilor. Toată lumea își dădea seama că, întrucît destinul Transilvaniei ajunsese la răscruce, printre evenimentele primejdioase ce se urmau unele pe altele, nu mai poate fi vorba de editarea bibliei în țară și, deocamdată, nu este posibilă nici revenirea la proiectul olandez.

Campaniile succesive îngreunaseră comunicația între Transilvania și Amsterdam. Se răriseră chiar și plecările studenților maghiari în acea țară. Îngrijorările lui Kis Miklós, constrîns în izolarea lui la inactivitate, au

crescut și mai mult după înfrîngerea rușinoasă a turcilor sub zidurile Vienei (12 septembrie 1683), conștient fiind că Habsburgii victorioși vor folosi împotriva reformatilor din Transilvania aceleași mijloace de forță pe care le-au folosit și în copilăria lui la Baia Mare și în Partium. Știa că acum „se vor ivi cu atît mai multe obstacole, și de zeci de ori mai puternice, pentru a împiedica tipărirea acestei biblii a noastre“ și este îndoielnic „ca vreodată să mi se ivească prilejul pentru asemenea servicii“²⁷. Părea că, în momentul în care, prin muncă obositoare, asigurase toate condițiile necesare în acest scop, evoluția evenimentelor externe vine să împiedice îndeplinirea misiunii ce și-o asumase voluntar.

Kis Miklós însă, — după cum am văzut — își urmărea scopul cu fanatismul unui obsedat, iar piedicile îl înboldeau nu spre retragere, ci spre un și mai mare efort. Cu toate că în Olanda se răspîndise vestea că sub zidurile Vienei a căzut însuși principele Apafi iar țara s-a pustiit, a hotărît — spune el — „să-mi consacru toată osteneala și munca, împreună cu timpul meu, ca în această mare primejdie a dulcii mele națiuni, să-i pot aduce un folos prin ocupația mea“²⁸. Apoi n-a mai așteptat de niciieri îndrumări sau ajutoare, ci a întrerupt lucrările la psalmi și Noul Testament și, — după ce a făcut rost de la cunoștințele lui olandeze de încă 800 de forinți, pe lîngă cei 400 economisiți de el — a pornit de unul singur să realizeze ediția bibliei maghiare²⁹. Pe atunci știa din experiență că, gravînd litere, poate să cîștige sume importante de bani. Prin munca propriilor sale mîini dorea el, așadar, să acopere însemnata cheltuială necesită de tipărire. „Mi-am zis: mă voi apuca eu, un om subțire la pungă, și va voi arăta că jertfirea cu tragere de inimă a unui om subțire la pungă face mai mult decît străduințele lîncede ale unei țări“³⁰. Prietenii lui spuneau că-l ispitește pe Dumnezeu prin această tentativă care nu-l poate

duce decît la eșec, și încercau să-l facă să renunțe. El însă, încrezându-se în capacitățile lui și conștient de vocația sa, a început lucrul fără nici o amînare.

Aproximativ în același timp în care la Amsterdam Kis Miklós se avînta în cea mai temerară întreprindere din istoria cărții maghiare, în Transilvania s-a pus din nou pe tapet problema bibliei. Conducătorii principatului transilvănean, care-și trăia ultimele zile, sperau să-și poată apăra independența amenințată de pretențiile Habsburgilor, cu sprijinul politic al puterilor protestante din Europa. Ei însă nu puteau să se orienteze asupra ajutorului ce le-ar fi putut veni din partea apusenilor, decît căutînd să nu stîrnească bănuielile serviciului de informare al imperialilor, deoarece era posibil ca, în cele din urmă, să fie nevoiți a se tocni cu Viena. Chestiunea editării bibliei se oferea ca un prilej minunat și inofensiv pentru disimularea întregii acțiuni diplomatice. La 6 decembrie 1683 deci, statele reformate au hotărît din nou tipărirea ei în Olanda. Rezolvarea acestei probleme i-a fost încredințată aceluiași Kolosvári István, profesor din Aiud, pe care principele și Teleki Mihály îl aleseseră pentru informarea secretă ce urma să se facă la principele elector de Brandenburg, în republica olandeză și la curtea Angliei³¹. Date fiind interesele politice, de data aceasta însuși principele a luat măsuri pentru remiterea sigură a cheltuielilor de tipărire.

Profesorul Kolosvári însă a plecat la drum în mai sau iunie 1684, fără să fi știut nimic de tipărirea inițiată de Kis Miklós, care se afla în plină desfășurare. Pînă în aprilie, acesta nu avusese prilejul să trimită scrisori în țară și abia la începutul lui iulie l-a putut informa pe episcopul Tofeus despre cele întreprinse de el. Se poate deci imagina surpriza lui Kolosvári cînd, ajungînd la Berlin, la începutul lui iulie, a aflat de la niște studenți ce se întorceau din Olanda, că Kis Miklós a și tipărit o parte din Vechiul Testament, după ce, cu

ajutorul a doi teologi maghiari care studiau acolo, a corectat traducerea lui Károli Gáspár³². Rapoartele lui Kolosvári trimise din Berlin principelui, lui Teleki Mihály și episcopului au produs mare panică și încă pe două planuri. Episcopul și clerul nu se îndoiau că Kis Miklós, cocceianist notoriu, a strecurat în textul maghiar al bibliei unele schimbări în spiritul concepției sale. Conducătorii politici, în schimb, erau deranjați de faptul că, prin apariția bibliei, se pierdea pretextul acțiunii lor diplomatice. Din această cauză, Teleki Mihály izbucnește împotriva tipăriturii lui Kis Miklós: „Ar merita să fie aruncată în mare“³³.

Cea mai dificilă situație o avea însă chiar Kolosvári István. Lui, conducătorii ecleziastici îi indicaseră tipărirea fără modificări a ediției Jansonius din 1645. În urma inițiativei lui Kis însă, proiectul oficial al editării bibliei nu mai putea să mizeze pe o bună primire în cercurile reformatilor din străinătate. Pe drept cuvânt socotea el că: „îndată ce vor afla aici că nu se fac îmbunătățiri în traducere, iar în ediția acestor oameni particulari s-au făcut, nu vor lăuda această lucrare a noastră“³⁴.

Era conștient că nu poate lua atitudine față de Kis Miklós, decât în cazul când și textul bibliei care urma să fie îngrijită de el va fi corectat și încă oficial. Prin urmare, deocamdată nu și-a continuat drumul, ci, de acolo, din Berlin, făcea demersuri să obțină dispoziții pentru corectarea textului, precum și noi instrucțiuni.

Nicolae Kis, de asemenea, și-a continuat munca, nebănuind nimic, pînă la începutul lunii august, când studenții veniți la studii i-au făcut cunoscut proiectul editării bibliei în Olanda, cu totala lui înlăturare. Atunci a avut loc prima sa ciocnire cu conducătorii oficiali ai bisericii sale. În largă informație adresată la 15 august 1684 episcopului Tofeus și lui Teleki Mihály, Kis declară că publicația lui, tipărită pe jumătate, o va

termina oricum pentru că „mi-am propus această stintă carte ca țel deosebit al aproape întregii mele vieți”³⁵. El sugerează să participe și profesorul Kolosvári la corectarea textului, făcută pînă acum de Csécsi János și Kaposi Sámuel care învățau la universitatea conservativă din Utrecht, tocmai pentru a înlătura învinuirea unor schimbări în spirit cocceianist. În ce privește viitorul, el își expune planul îndrăzneț ce viza modernizarea activității de editare a cărților în Transilvania³⁶.

Tovarășii lui îl sfătuiău să se supună hotărîrii autorităților ardelenene. Deoarece Kis nu era dispus să facă acest lucru, în cursul lunilor următoare a stăruit părărea că sacrificiul lui a fost zadarnic, fiindcă publicația nu-i va fi lăsată nici măcar să intre în Transilvania. Împrejurările s-au schimbat pe neașteptate în favoarea lui Kis Miklós, într-o vreme în care tot ce constituia rațiunea vieții și muncii sale era învăluit în deznadejdea eșecului. Prietenii din țară și mai ales profesorul său de odinioară Dési Márton luaseră poziție, pe de o parte pentru corectarea textelor, iar pe de altă parte, pentru influențarea episcopului Tofeus și a lui Teleki în sensul ca profesorul Kolosvári să inițieze o nouă ediție numai în cazul cînd textul bibliei lui Kis s-ar dovedi inacceptabil pentru biserica reformată transilvăneană³⁷. La schimbarea atmosferei a mai contribuit și faptul că, după moartea lui Tofeus (23 octombrie 1684), a fost ales ca episcop reformat al Transilvaniei Horti István, vechiul protector al lui Kis Miklós³⁸.

Despre toate acestea, firește, Kis nu avea nici cea mai mică bănuială cînd a fost nevoit să-și apere biblia în fața excesului de zel al lui Kolosvári István, sosit la Amsterdam în octombrie sau noiembrie 1684. Deși profesorul aiudean avea calitatea de reprezentant oficial al bisericii reformate din Transilvania, el nu l-a putut împiedica pe Kis să-și continue munca — grație binevoitoare neutralități a reformatorilor olandezi. Kis era silit în același timp : să lupte cu cîrcotașul Ko-

losvári ; să execute tipărirea într-un ritm accelerat, ca prin apariția cât mai grabnică a bibliei să creeze o stare de fapt ; și să se străduiască din răzputeri, ca prin munca de gravor de litere să-și procure alte și alte sume de bani necesare acțiunii sale. După aceste luni grele de încercări sufletești și trupești, la începutul anului 1685, — după cum însuși spune în *Apărarea sa* — a sosit „răspunsul îmbucurător din Transilvania, toate s-au întors spre bine și eu mi-am desăvârșit opera *cum triumpho*“³⁹. Noul episcop și Dési Márton îi urau noroc în muncă și-și încheiau scrisoarea prin următoarele cuvinte pline de înțelegere : „Ar fi mai curînd de mirare ca o faptă atît de bună și de mare să se îndeplinească fără multe și mari piedici“⁴⁰. Cînd, înainte de rusaliile din 1685 (10 iunie), Kis Miklós a terminat tipărirea bibliei, Kolosvári plecase în Anglia, fără nici un rezultat⁴¹, iar el nădăjduia că opera lui va obține aprobarea oficială și va ajunge la cei cărora le-o destinase. Așadar, Kis, cu toate că era un „om subțire la pungă“ a realizat ceea ce biserica reformată din Transilvania n-a putut să rezolve de-a lungul deceniilor.

Pentru această realizare neobișnuită în condițiile feudalismului a fost nevoie, pe lîngă cunoașterea excepțională a meșteșugului, și de extraordinara putere de voință a lui Kis Miklós, de uimitoarea lui putere de muncă și de abnegația sa. Viața din Tibet a lui Kőrösi Csoma Sándor ni se oferă din nou spre comparație cînd citim rîndurile lui Kis despre această muncă a sa : „...iar eu, pe lîngă atîta cîștig, socoteam că este o pagubă chiar și ceea ce trebuia să cheltuiesc pe pîinea necesară hrănirii bicisnicului meu trup. Uneori, cîte o lună întregă n-am băut vin și am trăit cu mîncarea cea mai simplă, cea mai ieftină posibilă ; îmi restrîngeam cheltuielile cît puteam ca să pot duce la bun sfîrșit ceea ce am început din îndemnul lui Dumnezeu. De multe ori le-am dat tipografilor toți banii mei, încît

nu-mi rămînea nici o para ca să-mi cumpăr pîine... Pentru că eu îndeplineam lucrul a patru sau cinci oameni, astfel că, în acea muncă, nici un om de şaizeci de ani n-a lucrat atîta cît am lucrat eu, în scurtă vreme... am realizat atîta (vorbesc despre tipărire) că ar fi dat destulă grijă chiar unei țări“⁴².

Sub greutatea misiunii pe care și-a asumat-o voluntar în locul comunității, a devenit Kis Miklós acel gigant al artei universale a slovelor și al istoriei culturii maghiare, care trăiește și astăzi în opinia publică. El a trebuit să lucreze din răspuțeri ca de pe urma muncii de gravor și turnător de litere să procure continuu sumele cerute de tipărire. Kis nu putea să aleagă între comenzi, fiind nevoit să accepte și cele mai grele înșărcinări. De aceea a dobîndit o măiestrie neîntrecută în gravarea, ba chiar și în proiectarea celor mai deosebite tipuri de litere. Această constrîngere i-a adus atîta îndemînare și experiență, încît, în scurtă vreme, el a ajuns să fie socotit printre cei dintîi creatori de litere, nu numai în Amsterdam, ci chiar în Europa acelei epoci. La început confecționa trei litere latine pentru un taler, adică doi forinți, mai tîrziu două, iar în cele din urmă i se dădea talerul chiar pentru o singură literă⁴³. Cîtă vreme alții executau această muncă distrugătoare de ochi numai în zilele însorite, Kis lucra pînă și în timpul nopții. Dar, deși el cîștiga un taler pe oră, se poate imagina cît a trebuit să lucreze pînă cînd a făcut rost de cei 10—12 mii de forinți necesari editării bibliei. Părea un adevărat miracol însuși faptul că un student maghiar „pîbegit“ în străinătate putea să cîștige o asemenea sumă. Dar era încă și mai incredibil ca un „om subțire la pungă“ să consacre această avere, în totalitatea ei, unui scop public, cînd el însuși era lipsit de mijloace. Gestul lui Kis este unic în istoria culturii maghiare din epoca feudală. E drept că și posesorii marilor averi au făcut ofrande

în scopuri culturale, dar le-au făcut din ceea ce le priosea și nici pe departe n-au dat sume atît de mari ca Kis Miklós. Prinusul cultural al vlăstarului de iobagi din Tăuții-Măgherauș, chiar rivit numai sub aspect material, nu poate fi comparat decît cu cele ale domnitorilor.

Realizarea cu succes a vechiului său vis, — cu adevărat împotriva întregii lumi feudale din Transilvania —, a format definitiv, ca o ultimă mare școală, personalitatea lui Kis. Acum nu se mai putea îndoii de sine și de capacitatea lui. Era pe deplin conștient de dimensiunile și însemnătatea sacrificiului făcut pentru cultura poporului său. S-a convins că în planurile lui culturale poate acționa cu totală independență materială față de cei din țară. Avea motive să constatare cu m ndrie : „Puțini ar fi domnii din Transilvania cu care aș face schimb în privința banilor“, căci „uneori îmi aduceau acasă banii cu roaba“⁴⁴. Într-adevăr, c nd, în 1686, a terminat de imprimat psaltirea întreruptă din cauza tipării bibliei, iar în 1687, Noul Testament, el a acționat cu totul independent de cei din țară. Kis dorea să realizeze acum prin propriile sale puteri chiar și planurile ce le țesuse mai devreme în legătură cu modernizarea tiparului transilvănean. Sentimentul său că acel capital moral c știgat cu editarea bibliei, capacitățile lui deosebite și situația materială de care dispunea  i permit, ba chiar  i impun misiunea de a elibera poporul de „pata neștiinței de carte“⁴⁵, era pe deplin justificat. Toate acestea au făcut, firește, să crească într-însul conștiința, m ndria, nerecunoașterea unor prestigii fără conținut și, mai presus de toate, sentimentul vocației, trăsături care în lumea pornită pe calea descompunerii din „Transilvania muribundă“  l duceau la pieire. Cu dezvoltata sa conștiință burgheză și justificatul său sentiment al demnității artistice, el se ridica în mod fatal deasupra realităților înguste din patrie.

Pe culme

Perioada de vîrf a carierei de gravor de litere a lui Kis Miklós se plasează în ultimii ani ai șederii sale în Olanda (1686—1689). Pe atunci se eliberase de grijile tipăririi cărților sale și putea să se consacre cu totul și în liniște gravării literelor. Numai cu această muncă a cîștigat în ultimii doi ani 15 mii de forinți⁴⁶. Calea de a strînge avere, viața fără griji, posibilitățile prețurii sociale, toate i se deschideau în față. Dar el simțea că din tot ce-i oferise Olanda civilizată sub raportul cunoștințelor și cel material, trebuie să producă dobînzi în folosul patriei sale. Acest gînd îi flutura mereu înaintea ochilor și-l conducea mai departe în orice acțiune. Era hotărît ca, pînă cînd va aduna banii trebuincioși realizării planurilor lui din țară, să rămînă la Amsterdam.

Cu toate că activitatea de gravor de litere a lui Kis se poate urmări nu numai pe baza celor consemnate în *Apărare*, ci și cu ajutorul documentelor depistate în colecțiile din Europa apuseană și a studierii tipurilor de litere, ar mai fi nevoie în această privință și de alte cercetări în arhivele din străinătate.

El însuși povestește — fără să precizeze datele — că, în afară de literele comandate de olandezi, a gravat și pentru clienți din Polonia, Suedia, Germania, Armenia, Anglia, Italia și Gruzia, litere latine, grecești, ebraice (rabinice și germanice), germane, siriene, samaritene, copte, armene și gruzine. Și despre confecționarea de caractere tipografice chinezești s-au dus tratative cu el, ca și cu unul care considera că este o deosebită cinste să graveze și să toarne litere pentru sistemele de scriere exotice. Cum, la începutul secolului al XVIII-lea, și țara noastră a avut un rol important în tiparul din Orientul apropiat, precizarea locului, timpului și a publicațiilor în care s-au folosit literele siriene, copte și

samaritene gravate de Kis Miklós pare să fie o problemă ce interesează îndeaproape cercetarea românească de specialitate. Mai nou, cercetătorii maghiari au putut cunoaște trei contracte autentice contemporane prin care Kis se obliga să graveze și să toarne anumite litere care i s-au comandat. Cu ajutorul acestora se poate stabili astăzi o oarecare ordine cronologică în activitatea lui de gravor și se dau și unele puncte de plecare sigure pentru precizarea de către viitoarele cercetări a clienților săi.

Probarul de matrice întocmit, probabil, în toamna anului 1684, existent și astăzi, dovedește că pînă la acea dată el își formase definitiv atelierul de gravor și turnător de litere⁴⁸. Contractele menționate aduc și ele mărturia caracterului sistematic al activității sale de acest fel. Cel mai timpuriu dintre ele a fost încheiat la 23 martie 1684 cu un anumit Solomon Benedictus, ca o întregire a convenției existente între Kis și clientul său Marcus Frankel⁴⁹. Cu acest prilej gravorul se angaja să confecționeze matricele a două garnituri de litere latine și, de asemenea, să graveze poansoanele de oțel (ștempele) pentru patru garnituri de litere ebraice, împreună cu matricele necesare și cu cîte patru litere de plumb. Aceste litere erau comandate, probabil, pe seama unei tipografii din Polonia. Altfel n-avea cum să apară în convenție punctul prin care clientul, respectiv Marcus Frankel, se angajează să-l ajute pe Kis Miklós cînd va trece prin Polonia, în drum spre casă.

Simon de Maly, negustor din Amsterdam, a comandat tot pentru altcineva — de data aceasta pe baza probarului de litere anexat la contractul din 6 februarie 1685 — patrițe de oțel și matrice de aramă⁵⁰, punîndu-i lui Kis condiția să nu confecționeze nimănui litere cu patrițele gravate pentru el. Clientul nu era obligat să preia patrițele odată terminate decît în cazul cînd turnătorul de litere Athias le găsea corespunzătoare.

Se pare, de altfel, că Kis Miklós a confecționat pa-
trițe și pe seama tipografiei, respectiv turnătoriei de
litere Athias din Amsterdam, vestită pentru publica-
țiile sale ebraice. Rîndurile de mai jos, nu tocmai clare,
ale *Apărării*, nu pot fi interpretate decît în sensul că
tot el a confecționat și desăvîrșitele caractere ebraice :
„Înainte mea, un vestit gravor, executînd altele [litere]
frumoase, cum a văzut caracterele ebraice ale lui Athias,
l-a apucat disperarea că el nu poate să facă litere atît
de perfecte și după aceea nici n-a mai încercat să facă
ebraice“⁵¹. Această problemă însă nu poate fi rezol-
vată decît în cazul cînd se vor compara în amănunt li-
terele tipăriturilor ebraice ale lui Athias cu cele gra-
vate de Kis.

Ca urmare a comenzii lui Matheosz Vanandeci, Kis
Miklós a executat, încă înainte de 19 septembrie 1685,
garnitura de litere a tipografiei armene din Amsterdam.
Scrisorile sale ne dezvăluie că s-a ocupat mult de aceste
litere. Se pare că atunci a cunoscut el problemele spe-
cifice puse de confecționarea literelor exotice. Ceea ce
a făcut el era o adevărată capodoperă. Literele lui
zvelte, elegante au ajuns în secolul al XVIII-lea în ti-
pografia San Lazzaro din Veneția și, timp de aproxi-
mativ două secole, s-au tipărit cu ele cele mai frumoase
cărți armenesti⁵².

În toamna lui 1686 și începutul anului următor, Kis
a lucrat la proiectarea și realizarea literelor de tipar
gruzine bisericești (khutzuri) despre care se vorbește atît
de mult în literatura de specialitate. Pentru faima lui
este semnificativ faptul că primarul Amsterdamului,
învățatul Nicolaes Vitsen, îl recomandase pe el rege-
lui gruzin Artsil, care trăia la Moscova, cînd acesta i-a
cerut un specialist corespunzător pentru asemenea grea
sarcină⁵³. Gruzinii nu avuseseră pînă atunci tipogra-
fie, prin urmare Kis Miklós a trebuit să proiecteze va-
rianta de tipar a literelor pe baza unor manuscrise im-
provizate. Conștient de acest lucru, el a și declarat că,

în asemenea condiții, nimeni, în afară de el, nu ar fi putut să proiecteze acele litere ⁵⁴. Cele două scrisori adresate de dânsul diplomatului suedez Johann Gabriel Sparwenfeld, care intermedia în problema literelor gruzine, permit o interesantă incursiune în secretele de atelier a operei lui de gravor de litere și aruncă lumină asupra interesului său înflăcărat pentru sistemele de scriere exotice ⁵⁶.

Kis Miklós însuși credea că literele lui au ajuns la cel care le comandase, iar tradiția maghiară consideră că gruzinii folosesc și astăzi în tipar caracterele proiectate de el. Numai cercetările din ultima vreme au stabilit că literele lui Kis nu au ajuns la Artsil și nu s-a tipărit cu ele nici o carte gruzină ⁵⁶. Artsil s-a întors în patrie, din exilul său moscovit, în anul 1688, iar literele meșterului transilvănean s-au împotmolit în Suedia, — probabil la Sparwenfeld. Abia în 1699, după ce s-a stabilit definitiv în Rusia, Artsil a început să se preocupe din nou de întemeierea tiparului gruzin. Cum fiul său, principele Alexandru, care servea în armata țaristă, a căzut prizonier la suedezi în anul 1700, regele a încercat să-și procure cu ajutorul lui literele confecționate de Kis. În jurul anului 1702, acestea au și ajuns, — probabil de la Sparwenfeld —, la principele prizonier, dar, datorită dificultăților făcute de autoritățile suedeze, trimiterea lor în Rusia se pare că nu s-a efectuat. În cursul demersurilor oficiale pentru scoaterea lor din țară, în 1702, respectiv prin 1705, se vor fi executat, în oficina din Stockholm a tipografului academic Henric Keyser, cele două probe de tipar, conservate și astăzi în Suedia, care păstrează forma literelor gruzine ale lui Kis Miklós.

Cea mai timpurie dintre ele se află la biblioteca universității din Uppsala și conține textul gruzin al rugăciunii către Fecioara Maria prescrise pentru ziua de 21 noiembrie ⁵⁷. În schimb, cealaltă probă, se pare din 1705, înfățișează literele alfabetului gruzin în trei mă-

rini și variante, respectiv, conține — culese de probă — texte din rugăciunile Tatăl nostru și Bucură-te, Marie. Ea se conservă în Biblioteca Regală din Stockholm⁵⁸. Deși nu există o dovadă nemijlocită că aceste probe de tipar s-ar fi executat cu litere gravate de Kis Miklós în 1686—1687, — pe baza unor argumente indirecte —, cercetătorii consideră, în unanimitate, că acela care a creat caracterele este gravorul transilvănean. Din păcate, urma acestor litere, respectiv a utilajelor, se va fi pierdut încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Prințul Alexandru muri în anul 1710, în pragul eliberării sale din prizonierat. După aceea n-a mai fost cine să se îngrijească de literele gruzine care, pentru suedezi, nu erau decît calabalîcuri fără valoare și astfel ele s-au pierdut probabil în scurtă vreme.

Lui Kis deci i se poate atribui numai cinstea de a fi proiectat primele litere de tipar gruzine, însă propășirea culturală a gruzinilor cu ajutorul slovei tipărite se leagă de numele românului Mihai Ștefanovici⁵⁹. Originar din Transilvania, Ștefanovici a învățat meșteșugul tipografiei și al gravării literelor de la Antim Ivireanul și tot acesta l-a trimis, în 1709, în Gruzia să organizeze prima tipografie de acolo. Cum însuși Antim Ivireanul era gruzin de origine, îi va fi dat ajutor lui Ștefanovici în proiectarea literelor. Lui i se poate atribui meritul că Ștefanovici a înzestrat tipografia gruzină organizată la Tbilisi, pe lângă caracterele khutzuri, folosite la textele bisericești, și cu caractere mehdruli, de uz comun. Ștefanovici a lucrat la Tbilisi între anii 1709 și 1711 și a tipărit zece cărți printre care unele cu conținut laic. El, și nu Kis Miklós, trebuie deci să fie considerat întemeietorul tiparului gruzin.

Comenzile din Anglia ale lui Kis se pot plasa în jurul anului 1685. Pînă acum nu se știa despre ele mai mult decît se arăta în *Apărare*, anume că în Anglia el a avut neplăceri și a fost bucuros cînd a putut să se întoarcă de acolo⁶⁰. Mai nou, a ieșit la iveală o scri-

soare din 1 iunie 1688, adresată de el pictorului Bogdány Jákob care trăia la Londra. În ea se pomenește și despre unele pretenții bănești pe care le avea Kis în Anglia ⁶¹. Tot din textul ei reiese că afacerile lui bănești erau rezolvate acolo de Mezőlaki János. Figura acestui maghiar ajuns în Anglia este, deocamdată, învăluită în obscuritate. Nu se știe limpede nici cu ce se ocupa el la Londra. Ni se conservă însă albumul lui de peregrin care conține aproape o sută de însemnări lăsate de personalități conducătoare ale științei, vieții publice, politici și bisericii din Anglia de după restaurație, dovezi ale relațiilor înalte, excepțional de întinse ale lui Mezőlaki. Dintre maghiarii din secolul al XVII-lea nu dispunea de un asemenea cerc de cunoștințe engleze decât, cel mult, Jászberényi Pál, profesorul școlii de la curtea regelui Carol al II-lea, iar mai târziu chiar Bogdány Jákob ⁶². Prin mijlocirea lui Mezőlaki deci, Nicolae Kis și-a putut face relații în cele mai bune cercuri ale vieții culturale engleze.

În legătură cu răspândirea literelor sale în Anglia, deocamdată este sigur un lucru și anume că, începând din 1692, se poate demonstra folosirea, și în tipăriturile engleze, a caracterelor cursive denumite de Kis „Kleincanon“ pe care numai el le grava. Acest sort de litere specifice apare și în probarele tipografiei universității din Oxford ⁶³. Exemplarele din Oxford au fost cumpărate în 1695 de la turnătorul de litere Robert Andrews din Londra. Este posibil, așadar, ca tocmai Andrews să fi fost unul din partenerii de afaceri londonezi ai lui Kis. Dar se mai poate ca, abia după plecarea acestuia în Transilvania, Andrews să-și fi procurat matricele literelor ajunse la Oxford, din turnătoria lui Adamsz din Amsterdam. Singurul punct de plecare cert pentru dezvăluirea activității din Anglia a lui Miklós ni-l oferă numai legăturile sale cu Mezőlaki.

Deoarece nimeni n-a făcut încă cercetări sistematice în materialele arhivelor florentine, nici relațiile lui Kis cu marele duce Cosimo de Medici III nu ne sînt relevate pînă acum decît de un singur izvor principal, *Apărarea* lui. Este însă cu neputință să nu fi rămas vre-o urmă scrisă asupra proiectelor ce vizau înnoirea tiparului florentin, a rapoartelor făcute de trimișii ducelui care cutreierau Europa pentru a cîștiga experiență, a însăși marii comenzi de 11 mii de forinți făcute la Kis. Chiar mai tîrziu el simțea o deosebită mîndrie „că noi, cei care mai înainte aduceam literele din Italia... am ajuns ca ei să aibă nevoie de noi pentru litere“. Marele duce ar fi dorit ca Kis Miklós să se fi dus la Florența cel puțin pentru o jumătate de an „ca — spune el — să pregătesc acolo discipoli și, instituind o *officina fusoria* (atelier de turnătorie) să le arăt cum trebuie să folosească uneltele pe care le-au procurat de la mine. Dar fiindcă atunci mă pregăteam să mă întorc acasă, nu m-am mai dus“⁶⁴. Din această ultimă mențiune a lui se poate conchide că marea comandă în cauză va fi fost făcută prin 1688.

Studiul comparativ al caracterelor tipografice ne oferă și în această privință noi repere⁶⁵. S-a observat faptul că unele caractere folosite în „noua tipografie“ a lui Giovanni Filippo Cecchi începînd din 1691 dovedesc o asemănare frapantă cu literele atribuite gravurului lipscan Anton Janson, dar confecționate în realitate de Kis Miklós. Despre Cecchi se știe că instalația atelierului său de turnat litere, ca și patrițele și matrițele și le-a procurat din Olanda, de presupus, de la Kis. În 1710 el a lăsat această instalație tipografiei ducale. Caracterele de litere introduse de Cecchi în Florența, pe care, în cursul secolului al XVIII-lea, le-au folosit timp îndelungat mai multe tipografii de acolo, — potrivit părerii exprimate de Carter-Buday —, sînt mai înguste, mai suple, mai precis gravate decît obișnuitele litere Janson-Kis. Poate pentru că Kis Miklós avea o deo-

sebită ambiție ca și în Italia, considerată patria străveche a scrierii latine, să-și arate arta de creator de litere, din care cauză el a confecționat patrițe noi pentru comanda marelui duce, patrițe aparte, de oțel. Cecchi nu putea să fie decît uzufructuarul utilajului de turnătorie cumpărat de marele duce. În schimb, — în opoziție cu Carter-Buday —, Haiman consideră caracterele din Amsterdam ale lui Kis identice cu cele de tipul Cecchi.

De aici, din Florența, va fi ajuns faima lui Kis Miklós la Vatican. Comanda Papei Inocențiu al XI-lea trebuie considerată, prin urmare, ca fiind ultima în timp. Dar verificarea acestei tradiții prin cercetări de arhivă și comparații de caractere tipografice constituie o sarcină și mai urgentă decît cea anterioară. Este ciudat că, în *Apărarea* sa, însuși Kis Miklós păstrează o tăcere desăvârșită asupra comenzii papei, deși în fața calviniștilor ea ar fi constituit un argument pentru dovedirea indispensabilității sale și a prețurii de care se bucura peste hotare. Doar versurile de rămas bun scrise de Pápai Páriz Ferenc cu ocazia înmormîntării lui Kis Miklós amintesc limpede acest lucru ⁶⁶. Date fiind legăturile prietenești dintre Kis și Pápai Páriz Ferenc și buna informare a acestuia din urmă, nu avem motive să ne îndoim de existența unei asemenea comenzi. Este posibil însă ca meșterul, care se afla în ajunul plecării sale în țară, să nu se mai fi putut angaja la executarea literelor sau, din cauza morții papei, survenită între timp, să se fi renunțat la definitivarea înțelegerii. Este de menționat că nici textul lui Pápai Páriz nu vorbește decît despre comandă. Înainte de cercetarea literaturii de specialitate referitoare la istoria tipografiei Vaticanului și de parcurgerea sistematică a materialelor de arhivă, ar fi greu să se pronunțe cineva cu hotărîre, dacă meșterul transilvănean a confecționat sau nu caractere tipografice pentru Vatican.

Miszótfalusi Kis Miklós a izbutit deci ca în câțiva ani să ajungă primul gravor de litere din Olanda. Iar aceasta însemna pe atunci „că prin acel meșteșug... i-a întrecut pe toți din lumea aceasta“⁶⁷. Îl depășise de mult pe fostul său meșter, iar clienții acestuia trecuseră la el. În branșa lui, întreaga Europă de apus îi cunoștea numele. Pentru el însă, toate acele merite care-i aduceau admirația și invidia celorlalți nu erau decât un mijloc al îndeplinirii misiunii sale. „Chibzuind eu, de ce oare m-am prins de toate acestea în fața Domnului meu, anume ca să fiu de folos prin ele patriei mele [mi-am zis că] poate de aceea mi-a dat Dumnezeu o asemenea prosperitate într-însele. M-ar pedepsi Dumnezeu — zic — dacă în această intenție a mea și pentru îndeplinirea legământului meu nu m-aș strădui din toate puterile mele“⁶⁸. Și, într-adevăr, când a socotit că venise vremea, a avut puterea morală să renunțe la tot ce-și câștigase prin strădani în Olanda și să pornească spre casă, în totala nesiguranță din țară, ca să lupte acolo cu arma slovelor tipărite, împotriva inculturii.

În anul 1689 Kis, încrezându-se în puterea literei, în el însuși și în triumful bunelor intenții, și-a investit tot câștigul în utilaj tipografic și în cărți și a pornit la drum spre Transilvania, întocmai ca eroii legendelor care pătrund în bîrlogul zmeului, doar cu un paloș în mînă. Ceea ce urmează de acum înainte în destinul său este una din cele mai zguduitoare tragedii ale istoriei culturii vechi maghiare care poate fi urmărită cu deplină apropiere omenească de cititorii tuturor timpurilor, fiindcă eroul ei, ca un slujitor al scrisului, și-a înveșnicit prin tipar și propriile sale umilințe.

Presimțind parcă sfîrșitul ei tragic, el caracterizează astfel noua perioadă de viață pe care o începea acum : „Cum am ieșit din Belgia, îndată parcă s-a întors Dumnezeu împotriva mea și prin desele lui cercetări părea

că-mi spune cu voce tare, lovindu-mă peste față : Nu merge acolo, te duci într-un loc rău, nu vreau să-i slujești aceluia popor ! Și astfel, în multe chipuri, Domnul mă scoase din averea cu care îmi propusesem să-i fiu de folos acestui popor“⁶⁹.

Primele necazuri l-au ajuns chiar în drum, deși astăzi știm cu câtă circumspecție și-a organizat întoarcerea. Puține din tipăriturile lui le-a lăsat în coli. Îmbrăcate cu grijă în legături de pergament sau șagrinate, aurite sau purpurii, erau mai bine ferite de vicisitudinile drumului. Încredințînd două treimi din totalul exemplarelor sale unui prieten, Apáti Miklós, bine cunoscut din istoria cartezianismului maghiar⁷⁰, l-a pornit pe un vas spre Gdańsk (Danzig). Celelalte exemplare, împreună cu utilajul atelierului său de gravat și turnat litere, împreună cu valoroasele sale patrițe și matrițe, le-a transportat el însuși pe uscat, trecînd prin Germania. Dar, prevăzător, a lăsat la Amsterdam și o parte din uneltele necesare confecționării literelor. Despre traseul pe care l-a urmat se știe doar că a venit prin Lipsea și a lăsat și acolo, în scopul vînzării, o garnitură de matrițe⁷¹. Se pare că dorea să-l aștepte pe Apáti la Košice. Dar, în Polonia, acesta a trecut printr-un adevărat calvar cu cărțile încredințate. A fost arestat de mai multe ori deoarece, în listele de însoțire puse în lăzi, figurau bibliile aurite (în maghiară *aranyos*) despre care se presupunea că sînt ariene (*arianus*), (adică unitariene). Kis Miklós s-a dus la curtea regală din Varșovia, dar nici cu sprijinul principelui Apafi, a lui Teleki Mihály și a lui Nicolae Bethlen n-a putut să obțină nimic de la arțăgosul conte care le reținuse⁷². În sfîrșit, după o detențiune de peste o jumătate de an, o întîmplare favorabilă l-a eliberat pe Apáti împreună cu publicațiile încredințate lui. Numai cărțile pe care Kis Miklós le-a cumpărat s-au pierdut definitiv.

În mrejele inerției

În cei zece ani petrecuți în străinătate de Kis Miklós nu s-a schimbat numai el, ci s-a transformat și Transilvania. Întors acasă, călătorul a fost întâmpinat aici de o lume străină. Doi dintre protectorii săi de odinioară, Horti István și principele Mihai Apafi I, fuseseră înmormîntați cu puțin timp înaintea sosirii lui. Pe Teleki Mihály doar că l-a întîlnit în ajunul drumului fatal ce-l ducea spre cîmpul de bătaie din Zărnești. Și pe profesorul Pataki István îl răpise moartea, în momentul cînd ar fi avut cea mai mare nevoie de sprijinul lui în cercurile clericale din Cluj. Trebuia deci să-și înfigă rădăcinile într-o Transilvanie în care din ce în ce mai puțini știau din proprie experiență ce-i datorează lui Kis. Întregul principat semăna cu un stup agitat și deținătorii puterii erau preocupați de cu totul alte probleme decît acelea care l-au adus acasă pe Kis Miklós de pe meleagurile îmbelșugate ale Olandei.

Principatul autonom aparținea trecutului, iar viitorul nu putea să fie decît bănuît. Viena, absorbită de războaiele cu turcii, se purta, deocamdată, cu menajamente față de principatul folosit ca bază de aprovizionare militară. Ea nu-și descoperise adevăratul chip nici chiar în fața celor mai înalți conducători. În spatele decorurilor, aparent neschimbate, ale vieții publice, începuse transformarea statului și a societății, regruparea de forțe. Fără mai avea, ce-i drept, un principe, în persoana copilului Mihai Apafi al II-lea, dar alături de el apăruse guvernatorul numit de împărat. În realitate însă, cei ce exercitau puterea nu erau nici principele, nici guvernatorul, ci autoritățile supreme din Viena, care stăteau deasupra amîndurora, dirijînd evenimentele și trăgînd sforile, de obicei, din culise. Era primul fapt important de care, chiar în atmosfera de nesiguranță generală, toată lumea trebuia să ia cunoștință cît mai curînd.

Cealaltă schimbare care-l atingea de aproape pe Kis era încetarea caracterului dominant al bisericii calviniste. Zadarnic erau calviniști principele și guvernatorul, dacă împăratul vienez considera că sarcina lui este extinderea bisericii catolice. Și mai puțin se putea spera ca biserica reformată, acum oprimată și cu mijloace materiale restrinse, să realizeze ceea ce nu realizase nici atunci când ar fi putut s-o facă. Cum, în vremea aceea, rolul hotărâtor în domeniul școlarizării și în viața culturală îl deținea biserica, toate acestea însemnau că s-a destrămat chiar și unica, modestă, posibilitate a realizării înșuflețitelor planuri ale lui Kis Miklós, căci în biserica reformată conștiința primejdurii era favorabilă puterilor conservatoare. Cum orice schimbare nu putea să le aducă decât ceva și mai neprielnic, ele se agățau cu disperare de starea existentă și se izolau față de orice înnoire. Niciodată în Transilvania n-a domnit o atmosferă mai puțin favorabilă progresului ca atunci când a trebuit să-și înceapă activitatea din țară acest artist al literei, revenit din străinătate.

La toate acestea s-a adăugat un dezastru economic total. Campaniile decenale au adus la cea mai cruntă mizerie nu numai țărănimea, ci și majoritatea locuitorilor de la orașe, ba chiar și a nobilimii. Nu erau excepțai de la sărăcirea generală decât membrii îngusteii pături care ținea în mâini puterea politică. Aceștia, acaparând sursele de venituri ale principatului, se grăbeau, nestânjeniți, să acapareze cât mai mult. În această privință, în fruntea tuturor se afla însuși guvernatorul Gheorghe Bánffi. Intrigile dezlanțuite în jurul bogatei prăzi i-a scindat complet pe membrii păturii conducătoare a politicii. Din această pricină era ușor să fie dejucați reciproc. Cum căpătuiala lor depindea exclusiv de Viena, celor mai mulți dintre ei le-au devenit indiferente problemele comunității. Legăturile cu provinciile mai dezvoltate ale Imperiului habsburgic ar fi trebuit să-i stimuleze pe magnații Transilvaniei la susținerea aspira-

țiilor burgheze. Ei însă, — conduși de îngustele lor concepții de clasă —, ar fi fost dispuși să accepte, în folosul lor, avantajele economice aduse de îmburghezire, dar fără consecințele ei sociale.

Într-adevăr, noul regim instaurat după Diploma Leopoldină (1691) a oferit unora nebanuite posibilități de a se îmbogăți, a se ridica pe scara socială, a-și face o carieră oficială. Cei mai mulți primeau cu amîndouă mîinile tot ce le oferea Viena, deși prețul era uneori trădarea, nu numai a țării, ci chiar a intereselor proprii lor clase sau schimbarea religiei. Deținătorii puterii simțeau că raporturile se reasează pentru multă vreme. De aceea, unica lor grijă reală era să obțină cît mai multe avantaje personale din noile împrejurări. Pe lîngă acest aspect, pentru dînșii, programul cultural al calviniștilor, adoptat de cei mai buni de la puritanism încoace, era o chestiune cu totul secundară. Toate acele lucruri pentru realizarea cărora Kis Miklós și-a mizat întreaga viață nu-i mai interesau serios pe cei ce stăpîneau puterea⁷³. În asemenea circumstanțe, Kis a trebuit să încerce imposibilul, de unul singur.

Stabilindu-se în orașul Cluj care avea o poziție centrală, s-a căsătorit încă la sfîrșitul anului 1690, și — la vîrsta de patruzeci de ani — a putut, în sfîrșit, să înceapă activitatea pentru care se pregătise zece ani în străinătatea îndepărtată. În locul împlinirilor însă, îl astepta cea mai grea perioadă a vieții sale. Din scrierea lui intitulată *Apărare*, cititorul poate să-și facă o imagine mai autentică decît din orice restituire științifică, de modul în care dezamăgirile din următorii șapte ani i-au îngropat marea voință, i-au măcinat puterea sufletească și trupească și l-au băgat de timpuriu în mormînt pe cel mai mare pionier al vechiului tipar maghiar. El însuși istorisește în cartea sa toate nedreptățile ce i s-au făcut, acuză cu amărăciunea omului căzut în capcană sau își apără adevărul, cu propriile sale cuvinte și argumente. În prezența unui izvor de o autenticitate atît de

deosebită, este mai bine ca istoricul să se retragă cu modestie și să ofere cititorilor numai o scurtă schiță, pentru a se putea orienta mai ușor în șuvoiul năpăstuirilor care izbucnesc ca un vulcan din sufletul chinuit al unui om.

Kis Miklós venise acasă cu gândul să consacre banii rezultați din vânzarea tipăriturilor sale întemeierii unei tipografii moderne, bine înzestrate cu litere gravate de el însuși. Văzînd însă lipsa de bani și situația tulbură de acasă, el și-a modificat planul inițial. Nădăjduind că prin aceasta își va asigura sprijinul oficialilor, a cedat stăruințelor și, luînd cu chirie utilajul deținut de biserica reformată, a început să tipărească⁷⁴. Reformații aveau pe atunci, în Cluj, chiar două tipografii învechite. Tipografia bisericii reformate din Transilvania era constituită din tiparnița orădeană de odinioară a lui Senczi Kertész Ábrám, ca și din rămășițele oficinei princiare din Alba Iulia, devastată în 1658⁷⁵. Lumea îi spunea tipografia „țării” sau a „ecleziei generale”, în virtutea denumirii tradiționale din epoca principatului, (deoarece pe atunci biserica reformată calvinistă era considerată identică cu puterea de stat). Pe lângă aceasta, și colegiul reformat și comunitatea reformată din Cluj aveau o mică tipografie comună. Ea fusese cumpărată de Ghilányi, Jakab, în primul rînd pentru tipărirea manualelor școlare. Conform înțelegerii sale cu sfatul stărilor reformate, din literele celor două tipografii, Kis trebuia să organizeze o singură officină bine utilată. Înzestrată cu privilegii speciale, ea urma să acopere nevoile de tipărire ale întregii Transilvanii, deci și ale celorlalte confesiuni.

Pornind la drum, Kis Miklós încă mai privea cu încredere spre viitor și se considera parte egală cu conducătorii bisericii sale. Cînd aceștia nu i-au cerut chirie pentru instalația dată lui în folosință, el le-a recompensat gestul printr-un dar de mai multe mii de forinți, oferindu-se voluntar să toarne din nou tot materialul

tipografic al comunității ⁷⁶. Chiar și mai târziu el păstra atitudinea unuia care simte că este un factor responsabil al culturii maghiare, dator să aibă inițiative, de exemplu, în domeniul editării de manuale școlare și al predării scrisului. Întîlnirile și, mai apoi, ciocnirile lui cu realitățile feudalismului transilvănean i-au adus treptat surpriza cunoașterii situației sale reale. Avea de ales acum între două căi: ori să ajungă la un compromis cu tot ceea ce considera el învechit, greșit și rău, ori să se întoarcă împotriva acestora, chiar dacă lupta lui părea de la bun început lipsită de perspective. Kis Miklós și-ar fi negat toată viața și individualitatea de pînă atunci dacă n-ar fi ales perseverarea în principiile sale. La sfîrșitul dramei, deasupra rămășițelor pămîntești ale lui Kis, s-a apreciat cu justete esența tragediei care începuse atunci: „Mult i-a păgubit străduința cu care mai curînd voia să croiască lumea de acum după concepția sa proprie și modul său de viață, decît să se adapteze el stării și rînduiei acesteia“ ⁷⁷.

Cu toate că întreaga lui activitate avea ca scop propășirea culturii în patria sa, în loc de ajutor, el se întîlnea la fiecare pas cu nepăsarea, ba — din ce în ce mai mult — chiar cu dezaprobarea. Deși era tipograf al bisericii, după tărăgăneli de ani și ani de zile, a trebuit să se îngrijească singur de plasarea atelierelor, printr-o costisitoare reconstruire a casei soției sale ⁷⁸. Și cu toate că li se promisese, atît lui, cît și calfelor sale familiste, scutirea de impozite și de încartiruri convenită dintotdeauna tipografilor, aceste făgăduieli n-au fost respectate decît după multe jigniri, frămîntări și alergături. Din cauza tergiversărilor instalării, Kis Miklós a fost nevoit să trăiască, — el și familia lui —, să construiască, să-și înzestreze atelierele și să-și plătească angajații exclusiv din vînzarea tipăriturilor sale din Olanda. Datorită sărăciei generale, nici după 1694, cînd atelierul a început să producă cu toată capacitatea, tipărirea cărților n-a adus venitul care să fi putut acoperi

nevoile. Foarte curînd a descoperit că, dacă vrea să vîndă ceva din publicațiile sale, nu trebuie să tipărească după propriile sale principii de politică culturală, ci după exigențele publicului transilvănean.

Într-o situație ca aceasta, s-a văzut obligat să accepte bunul sfat care i s-a dat la sosirea lui în țară, poate chiar de către Bethlen Miklós: „Ai să vezi domnia ta că în țara asta nu trebuie să te bizui numai pe meșteșug căci, zău, nu poți să trăiești din el cum se cuvine, ci caută să-i adaugi și o mică *oeconomia* (moșioară) ca măcar grîul și vinul să nu fii nevoit a-l cumpăra“⁷⁹. În loc deci să-și consacre toate forțele muncii în tipografie, a trebuit să-și asume și grijile agriculturii. Moșioara soției sale le-ar fi putut asigura existența, dacă în scurt timp n-ar fi căzut jertfă lăcomiei magnaților, căci cea mai mare parte a moștenirii soției sale a fost răscumpărată de vistierie, fiind constituită din pămînturi zălogite. Ceea ce mai rămăsese a fost acaparat de guvernatorul Gheorghe Bánffi, se pare pentru motivul că toate acestea fuseseră ilegal donate de Apafi după executarea lui Bánffi Dénes, tatăl guvernatorului. Kis Miklós a dobîndit prin aceasta prima sa rană gravă. Procedul nu numai că i-a retezat mijloacele de existență, dar i-a dovedit concret că, nici în virtutea extraordinarelor servicii aduse în folosul țării, nu poate conta pe un tratament de excepție sau pe vreo favoare, deși guvernatorul, foarte bogat, stătea și în fruntea bisericii reformate. Cînd Bánffi i-a luat și jumătate din moara renovată din Unguraș, Kis i-a aruncat în față cu demnitate: „Ar trebui mai degrabă să-mi dați decît să luați de la mine“ iar „asta este tot așa cum, cu un pumn de apă, Someșul nici nu scade, nici nu crește“⁸⁰. La venirea lui acasă, conducătorii i-au promis „bunăvoința necesară a măritului nostru domn, ba chiar a întregului status reformat“. Îl încurajaseră că „dacă vor vedea intențiile domniei tale de a rămîne aici pentru folosul patriei, îți vor trimite ba un car de grîu, ba un butoi de vin, ba

un porc mistreț, ba un burduf de brînză, încît nici nu vei avea loc unde să le pui“. În loc de acestea, i-au luat și cît avea el.

Mai mult decît aceste griji materiale îl dureau pe Kis Miklós intrigile și mai apoi atacurile deschise pornite împotriva muncii și persoanei sale din partea celor din cler⁸², căci ei s-au atins de capitalul moral pe care, în urma sacrificiului dezinteresat adus pentru culturalizarea poporului său și pentru biserica sa, îl putea considera, pe bună dreptate, ca un bun ce nu i se putea răpi. Înainte de toate, adversarii lui invidioși au pus la îndoială calitatea de preot a lui Kis Miklós, deși, ca tipograf, i se cuveneau și lui privilegiile celor din tagma bisericească. Cu toate că în străinătate nu urmase teologia, era considerat ca persoană academică și clericală. De aceea, în biserică el avea dreptul să stea pe locul rezervat preoților. Inamicii lui însă voiau să-l trateze ca pe un simplu meșter „forjar“, deci ca pe o persoană de condiție socială mai modestă decît ei. Prin aceasta i-au produs și pagube materiale importante, deoarece i-au îngreuiat obținerea scutirii de impozite. Negîndu-i condiția de intelectual, i-au pus la îndoială competența în îmbunătățirea traducerii bibliei, în corectarea greșelilor din manuscrisele ce urmau să se editeze, ridiculizîndu-i inovațiile ortografice. L-au învinuit că de dragul cultivării pămîntului își neglijează munca tipografică, au uneltit împotriva lui la conducătorii bisericii reformate și ai orașului Cluj, creînd în jurul lui o atmosferă ostilă ; l-au jignit cu cea mai mare brutalitate ; i-au stăvilit orice străduință. Ei au făcut ca viața lui Kis Miklós să se asemene cu aceea a unui vînat hăituit și, cu o premeditare haină, i-au măcinat nervii.

Cel mai firesc lucru ar fi ca în spatele prigoanei împotriva lui Kis Miklós, desfășurată de predicatorul reformat din Cluj, Szatmári Pap János, de Szatmárnémeti Sámuel și de profesorul de colegiu Csepregi Turkovics

Mihály să se caute contradicții ideologice⁸³. Realitatea istorică este însă și în acest caz mult mai complicată decât se poate închipui, căci nemiloșii agresori aveau și ei concepții cocceianiste și carteziene. Istoria științei îl consideră pe Sztalmári Pap János una din figurile proeminente ale cocceianismului maghiar, iar pe Sztalmárnémeti Sámuel ca pe unul din teoreticienii conducători ai cocceianismului maghiar. Nu poate fi pus la îndoială nici faptul că profilul spiritual al lui Turkovics a fost format și el de școala olandeză a cercetării raționaliste⁸⁴. Intreaga lor carieră și operele teoretice publicate contrazic presupunerea că ei ar fi conspirat, în calitate de conducători ai conservatismului și reacțiunii ecleziastice, pentru înfrângerea lui Kis Miklós.

Marea majoritate a preoțimii reformate avea, din păcate, concepții mult mai conservatoare decât adversarii menționați ai lui Kis. Presupunerea amintită avantajează doar pe adevărații reprezentanți ai ortodoxiei calviniste și reacțiunii clericale existente în realitate, produce false opinii despre componentele vieții spirituale transilvănene și confundă, fără posibilitățile unei priviri sinoptice, adevăratele fronturi ale luptelor ideologice din acea vreme. Deși fuseseră unele deosebiri de nuanțe între cocceianismul lui Kis Miklós și cel al prigonitorilor săi, acestea nu pot explica toate faptele săvârșite împotriva unui om care, ideologic, era totuși mai aproape de dînșii decât majoritatea clerului. Înalta idealitate a faptelor lui Kis Miklós, lupta lui dusă pentru progres, ne sugerează de-a dreptul să bănuim și din partea celor ce-l atacau, motive asemănătoare, dar cu un indice opus. O cercetare mai circumspectă însă face să se presupună că adevăratele cauze ale persecuției nu erau principiile. Ele trebuie urmărite, mult mai curînd, la nivelul contradicțiilor de clasă și al unor meschine porniri omenești.

Sztalmári Pap János și Sztalmárnémeti Sámuel erau compatrioți contemporani și colegi de studii în Olanda ai lui Kis Miklós. Amîndoi erau mici nobili, orgolioși

de originea lor, pe cînd Kis provenea din rîndul iobagilor, un *homo novus* care a ajuns burghez și intelectual prin propriile sale puteri. În timpul șederii lor în Olanda, cei dintîi au trebuit să admită că, din punct de vedere material și acela al prestigiului, desconsideratul Kis Miklós le-a luat-o mult înainte în societatea „academicienilor“ maghiari, cu toate că și-a întrerupt studiile teologice, pornind pe un drum cu totul neobișnuit. După revenirea lor în țară însă, situația s-a schimbat. În înapoiata structură socială feudală din Transilvania ei au ajuns în pătura privilegiată clericalo-intelectuală, pe cînd Kis a rămas, în fond, pe dinafară, ba în acea pătură nici nu exista vreun loc corespunzător pentru el. Alde Szatmári Pap, cu cartezianismul lor, s-au integrat în condițiile date, favorabile lor, și luau în nume de rău că Kis Miklós nu se mulțumește cu statutul disprețuit al meșterilor din țară, ci pretinde — și aici acasă — situația socială și sfera de influență pe care și le-a cucerit în Olanda. Acolo, în virtutea ocupației sale, Kis ajunsese burghez și depășise barierele între care voiau să-l închidă acum din nou. Adversarii lui însă, în pofida studiilor lor progresiste, și-au menținut perimata concepție de clasă nobiliară. Cele mai adînci rădăcini ale divergențelor dintre ei coborau deci în diferențierea dintre pozițiile și concepțiile lor sociale. În *Apărarea* sa, Kis formulează astfel acest fenomen: „Mi-au reproșat că eu visez acuratețe belgiană în această țară, deși este mai bine ca să rămînem cum am fost, cu ceea ce s-au mulțumit părinții noștri, nu trebuie să ne străduim să ajungem mai departe“⁸⁵. În spatele contradicției lor va fi stat deci optica socială diferită a burghezului și a nobilului.

Pornirile oarbe ale adversarilor lui Kis Miklós erau însă alimentate, în afară de conservatismul social, și de invidia omenească. Zadarnic îl desconsiderau ei pe Kis ca pe un „forjar de rînd“ dacă acesta era mai înstărit decît dîșii. Trebuia deci să-l distrugă din punct

de vedere material. Ce altceva, în afara intenției de a-i dăuna, l-ar fi putut determina pe Szatmárnémeti Sámuel să-l șilească a restitui materialul tipografic al bisericii și colegiului din Cluj, când n-a făcut altceva cu el, decât să-l depoziteze ? Iar soția lui Szatmári Pap János își ațîța soțul împotriva lui Kis, spunînd că tipograful își îmbracă soția cu mai multă distincție decât el⁸⁶. Chiar și mîndria lui rănită îi irita în permanență pe cei trei prigonitori ai săi. Micile intervenții competente făcute de Kis pentru îmbunătățirea manuscriselor acestora dovedeau neîncetat în ce măsură rivalul lor le este egal sub aspect spiritual. Ei au calificat drept șicanare și subminare a prestigiului lor eforturile lui Kis de a le corecta publicațiile. Szatmárnémeti Sámuel l-a și chemat la ordine, spunîndu-i cu aroganță : „Nu-mi plac tipografii savanți“⁸⁷. Potrivnicii lui nu pierdeau nici un prilej ca — fie și sub cel mai meschin aspect — să-l facă pe marele creator de litere să simtă că i s-a schimbat situația și a devenit subordonat. Dar el, avînd conștiința propriei sale valori, i-a înfruntat. Cînd, de exemplu, i-au imputat că este spre diminuarea prestigiului tagmei preoțești dacă el, ca tipograf, se consideră egal cu dînșii, Kis le ripostează demn : „Profesori și preoți sînt destui, unii mai buni decât alții ; un forjar de rînd ca mine însă, nu numai în Cluj, dar nici în toată Transilvania ; nu numai în Transilvania, dar nici în toată împărăția ungurească ; nu numai acolo, dar nici în toată lumea nu găsești... Nu-i mai prejos a tipări bine, decât a predica bine“⁸⁸. Inamicii lui, avînd acces la curțile tînarului principe, a guvernatorului și ale magnaților, se foloseau tocmai de aceste declarații pline de sentimentul demnității, neobișnuite în Transilvania, ca să-i îndepărteze de la el pe deținătorii puterii și, cu încetul, chiar o parte a preoțimii.

Kis Miklós își va fi dat din ce în ce mai bine seama că stă fără protectori în fața inamicilor săi înverșunați. În țară, el se așteptase la recunoștință. În locul ei, i se

oferea ură. Exasperat la culme, în mintea lui se născu gândul întoarcerii în Olanda, însă copiii mici și soția îl rețineau aici⁸⁹. Trebuia, așadar, să suporte amărăciunile zilnice, consumându-se pe sine. Când însă inamicii săi, după ce i-au stricat prezentul și viitorul, au început să vorbească cu dispreț și despre biblia editată de el, s-a umplut paharul. Nu mai avea acum altă armă decât slova tipărită. Cu ajutorul ei trebuia să-și apere tot trecutul. Astfel s-a născut, în primăvara lui 1697, *Apologia* scrisă în apărarea ediției bibliei și a principiilor sale ortografice. A tipărit-o în limba latină, deoarece o destinase informării cercurilor intelectuale⁹⁰. Dar nici după apariția ei, adversarii săi n-au încetat să-l defăimeze. Cu un an mai târziu, așadar, în *Apărarea* sa, el a demascat în fața lumii întregi, în limba maghiară, prigoana dusă împotriva lui și toată orînduirea învechită și stricată care a făcut posibil ca dușmanii să-i batjocorească cu ticăloșie străduințele puse în slujba tuturor⁹¹. Toată Transilvania feudală, în frunte cu guvernatorul, putea să se simtă vizată. Acest lucru le-a facilitat adversarilor lui ca, de data aceasta, să se răfuiască cu dînsul. Sinodul de la Aiud, din 11 iunie 1698, l-a obligat pe Kis Miklós să-și ceară scuze publice de la inamicii lui, să-și retragă cele afirmate în *Apărare* și *Apologie*, iar exemplarele acestora să le predea pentru a fi distruse⁹².

Tragedia se apropia acum, în ritm accelerat, de final. Întreaga viață a lui Kis Miklós, distrus trupește și sufletește, s-a prăbușit. Încercările cancelarului Nicolae Bethlen de a remedia nedreptățile erau zadarnice⁹³. Pentru marele artist al literei tipărite însăși viața își pierduse înțelesul cînd comunitatea, căreia îi sacrificase totul, de fapt, l-a renegat cu adevărat. În ultimele zile ale lui 1698 sau la începutul anului următor, el a fost doborât de o congestie cerebrală. Soarta nemiloasă îi mai rezervase ca timp de trei ani să trăiască paralizat

de mîini și de picioare, dar cu mintea pe deplin lucidă. În ziua de 20 martie 1702 la vîrsta de cincizeci și doi de ani, Kis Miklós a închis ochii pentru totdeauna.

Creatorul de litere

Cînd pe proaspătul mormînt din cimitirul Hajongard al lui Misztótfalusi Kis Miklós s-a așezat uriașul bloc de piatră, existent și astăzi, puțini dintre cei adunați acolo de pe depărtatele meleaguri vedeau valoarea reală a moștenirii lăstate de el. Primul care a atras atenția asupra ei a fost Bod Péter, în 1767, cînd a deschis lîngul șir al cercetărilor destinate să pună în valoare opera lui Kis Miklós⁹⁴. Astăzi vedem lîmpede că tipograful clujean, numit în batjocură „forjar de rînd“, a contribuit la îmbogățirea artei europene a slovelor, și la dezvoltarea tiparului, a editării de cărți, a culturalizării poporului și a literaturii maghiare, cu valori vii chiar și în zilele noastre.

Pînă astăzi, Kis Miklós este, fără îndoială, figura de cea mai universală însemnătate din istoria tiparului maghiar. El nu era singurul dintre vechii tipografi maghiari din Transilvania care și-au însușit tainele meșteșugului în cele mai bune oficine ale tiparului european. După dînsul au mai fost și alții, ca de exemplu, Páldi Székely István, Kapronczai Nyerges Ádám, Bikfalvi Falka Sámuel, — care s-au întors din peregrinările lor în țări străine, ca excelenți specialiști și în cea mai exigentă ramură a muncii de tipografie, cea a gravării literelor⁹⁵. Ei toți însă n-au făcut decît să-și însușească și să transpună în tiparul din patrie ceea ce produsese arta literelor din Europa. Kis Miklós este singurul maghiar care, prin însăși opera sa capitală, a contribuit la dezvoltarea vechii arte universale a caracterelor tipografice.

Rolul principal în arta tiparului și în aceea a creării de litere din Europa secolului al XVII-lea îl deținea Olanda, iar acolo, chiar Amsterdamul. „Numai în Amsterdam se spune că ar fi atâtea tipografii câte sînt în Germania întregă și pentru ele aleargă acolo toți, din aproape toate părțile lumii, ca sîngele spre inimă“ — arată Kis Miklós în *Apărare*⁹⁶. El s-a format deci, ca gravor de litere, în centrul artei contemporane a caracterelor de tipar și, datorită muncii lui intensive, a devenit el însuși un factor al aspirațiilor artistice moderne de acolo. În esență, aceste aspirații constau în actualizarea literelor anticva renascentiste, create la sfîrșitul secolului al XV-lea la Veneția și perfecționat apoi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, în Franța. Ca urmare, proiectanții și gravorii de litere s-au emancipat treptat de sub tradiția formelor moștenite de la minusculele umaniste din codicele medievale și de la inscripțiile de pe monumentele antice. După caracterizarea lui Haiman György, la literele „anticva olandeze“ care au luat ființa astfel, „liniile perpendiculare devin mai marcante, colțurile rotunjite din talpa literelor se îndreaptă, talpa se subțiază. Litera devine mai fermă, mai contrastantă. Liniile nestatornice și șovăite ale cursivelor provenite din «cancellaresca» renascentistă se așază mai bine în rînduri și unghiul de înclinare al literelor devine mai regulat“⁹⁷. Această „anticva olandeză“ constituie în arta europeană a semnelor grafice tipul de tranziție baroc care duce de la anticva renascentistă la anticva clasicistă, cu o structură perfect geometrică. Acest tip de tranziție este deci baza pe care se construiesc caracterele tipografice engleze și germane din secolul al XVIII-lea sau litera clasicistă a italianului Bodoni și a francezului Didot. În felul acesta, rezultatele obținute în secolul al XVII-lea de creatorii de litere olandezi au făcut să rodească, de-a lungul evoluției sale, întreaga artă modernă a literelor de tipar. Cel mai important rezultat al ultimelor cercetări constă tocmai în constatarea că, datorită creării

unei variante nobile a „anticvei olandeze“, lui Kis Miklós i se cuvine un loc de frunte printre înnoitorii literelor de tipar.

Cercurile internaționale de specialitate erau de părere încă mai de mult că produsul, de o importanță epocală, „net modern“ (Updike) al acelei etape de evoluție sînt literele „anticva și cursiva olandeze“ pe care turnătoria lui David Stempel din Frankfurt pe Main le-a turnat din nou pe baza matrițelor originale cumpărate la Lipsca, în jurul anului 1920, și le-a pus în circulație în toată lumea, sub denumirea de anticva Janson⁹⁸. Despre aceste matrițe s-a stabilit că apăruseră pentru prima oară, sub denumirea de „litere olandeze“, pe probarul scos în jurul lui 1720 de turnătoria de litere Ehrhardt din Lipsca. Tot ele figurează și pe probarul din 1868 al turnătoriei de litere a lipscanului Wilhelm Drugulin ca litere „olandeze renaștentiste“. Matrițele, de origine necunoscută, n-au fost puse în legătură cu activitatea gravurului de litere lipscan Anton Janson, format la Amsterdam, decît după ce David Stempel a cumpărat materialul tipografic de la firma Drugulin. Cercetătorul A. F. Johnson și-a dat seama, încă din 1938, că aceste caractere nu pot proveni din mîna lui Janson, deoarece sînt mai suple și mai exact gravate decît creațiile autentice ale meșterului lipscan. De altfel, începînd încă din 1691, aceste caractere „lipscane“ apăruseră în tipărișurile florentine. Stanley Morison, vestitul cercetător englez din domeniul istoriei tiparului, pe care-l preocupase misterul caracterelor Janson încă din 1923, într-o comunicare din 1940, despre turnătoria de litere din Lipsca, a respins și el ipoteza că aceste caractere ar proveni de la Janson. În același timp a constatat că „literele Drugulin-Stempel sînt opera unui gravor al cărui talent este aproape egal cu al lui Garamond sau al lui Granjan“.

Talentatul gravor în cauză a fost identificat de cunoscutul cercetător în domeniul slovelor Harry Carter

din Oxford, cu ajutorul profesorului olandez G. W. Ovink și a graficianului Buday György, — în persoana lui Kis Miklós. În cercetările sale publicate mai întâi în 1954, iar mai apoi în 1957, el a arătat că literele ce figurau pe probarul lui Ehrhardt și cel al firmei Drugulin, respectiv matrițele turnătoriei Stempel, sînt identice cu acelea de pe probarele din Amsterdam ale lui Kis Miklós. Așadar, deosebitele „litere Janson“, pot fi considerate creații ale meșterului transilvănean. Americanul Jack Werner Stauffacher, în volumul său ce însumează rezultatele cercetărilor asupra lui Janson, publicat tot în 1954, ajunge la rezultate identice cu ale lui Carter⁹⁹. Din *Apărare* se cunoaște că, la întoarcerea lui acasă, Kis a lăsat forme de litere gravate de el, atît la Amsterdam, cît și la Lipsca¹⁰⁰. Acestea din urmă vor fi ajuns — după moartea lui Kis —, pe căi necunoscute, în proprietatea turnătoriei Erhardt și mai apoi a lui Stempel. Aici au putut ajunge, eventual, și unele din matrițele lăuate la Amsterdam. După ce, în urma unei întâmplări fatale, formele ce chiar după 1920 rămăseseră în Lipsca, au fost distruse în 1970, doar matrițele păstrate în Frankfurt pe Main (în parte prelucrate și ele ulterior), reprezintă singurele vestigii materiale ale operei de gravor de litere a lui Kis Miklós.

În ce privește meșterul de la care a învățat Kis în Olanda, cercetările s-au oprit asupra lui Dirk Voskens, cel care, în 1678, cumpărase — împreună cu Johannes Adamsz — turnătoria de litere a lui Blaeu. Față de această opinie, doar Haiman György mai are unele rezerve¹⁰¹. El consideră că problema persoanei meșterului trebuie să rămînă deschisă și pe mai departe, pe temeiul că pe probarul de litere al văduvei lui Adamsz și al lui Abraham Ente, scos în jurul anului 1700 la Amsterdam, literele lui Kis Miklós figurează într-o serie bogată, în timp ce pe probarul lui Voskens nu există nici urmă de ele. Acestea pot fi însă și amprente de litere lăuate de Kis la Amsterdam cînd s-a întors acasă,

ori cumpărate de la el mai devreme și nu pot fi dovezi de sine stătătoare ale raporturilor meșter-discipol dintre Adamsz și Kis. De altfel, Adamsz, separat foarte curînd din întreprinderea comună cu Voskens, este consecvent amintit de izvoare ca turnător de litere și nicio dată nu i se spune gravor de litere. După Haiman, Kis Miklós putea să-și însușească de la Voskens, în cel mai bun caz, numai tehnica gravării, dar impulsuri artistice n-a putut să primească.

Părerile sînt împărțite și în privința locului exact ocupat de creația de litere a meșterului transilvănean în diferitele curente ale gravurii de litere din Olanda secolului al XVII-lea. Mai persistă și astăzi părerea că asupra stilului de gravor de litere a lui Kis a avut o influență modelatoare faimosul creator de litere al oficinei Elzevir, Cristoffel van Dyck¹⁰². Dar aleasa activitate a lui Van Dyck continuă încă tradițiile medievale și în creația lui nu se pot recunoaște decît unele elemente ale stilului nou, de tranziție. În schimb, pe probarul din Amsterdam al creatorului de litere transilvănean predomină deja particularitățile noului caracter tipografic olandez¹⁰³. Cum oficina lui Blaeu, în care învățase Kis, aparținea de mult taberei înnoitorilor, tot în acest cerc trebuie să se caute și izvoarele creației lui de litere. Trăsăturile ce deosebeau caracterele create de el de cele ale lui Voskens pot să provină din faptul că talentul discipolului l-a depășit pe cel al meșterului și — după însușirea cunoștințelor de bază — și-a dezvoltat un stil individual, independent de îndrumătorul său.

Originalitatea activității lui Kis pe tărîmul creației de litere poate fi dovedită cel mai bine dacă se compară literele de pe probarul lui cu cele gravate de Voskens — cunoscute din probarele editate în preajma lui 1695 de văduva acestuia. Comparația demonstrează că discipolul și-a urmat învățătorul, cu deosebire la caracterele anticva mai mari, dar la un nivel artistic și

tehnic mai înalt, dezvoltînd consecvent elementele stilului „de tranziție“. În schimb, în cazul caracterelor cursive, Kis a creat altele noi, aproape fără precedente directe, lăsînd mult în urmă atît pe Voskens, cît și pe ceilalți contemporani ai săi din Olanda.

În ultima vreme, aprecierea tehnică a operei de gravor de litere a lui Kis Miklós constituie preocuparea lui Haiman György¹⁰⁴. Acest cunoscut specialist în arta tiparului a dovedit, prin cercetarea comparativă a probarului din Amsterdam, că opera de creație din Olanda a gravorului de litere transilvănean nu numai că poate concura cu cea a contemporanilor săi din străinătate, dar o și depășește în mai multe privințe. În primul rînd, pentru că el a prelucrat toate amănuntele formelor „de tranziție“ și le-a aplicat cu cea mai mare consecvență la literele create de el. Nu este deci întîmplător că litera lui (atribuită mai înainte lui Janson) a devenit prototipul literei așa-numite de tranziție sau olandeză.

Realizările lui Kis în domeniul cursivei se leagă de consecventa punere în valoare a formelor „de tranziție“. Această literă conținea, de la un bun început, mai multe elemente înnoite decît anticva. Prin înstăpînirea acestora și-a format meșterul transilvănean cursiva lui radical nouă. Dar, în același timp, el i-a imprimat o evoluție nouă, apropiind sistemul de linii și umbre al cursivelor de acela al anticvei. Mai devreme, cursiva era un caracter de literă tipografică independent, care păstra în sine formele caligrafiei de mînă. Prin modificarea grosimii și proporției liniilor sale, a ritmului și unghiului uniform de înclinare, în cursul secolului următor, cursiva s-a adaptat total anticvei și a devenit tipul de literă care marca sublinierile. Astfel, în timpul clasicismului, s-au putut forma familii de litere surori anticva-cursiva, deplin armonizate. Începutul l-a făcut Kis Miklós prin cursiva sa.

În sfîrșit, el și-a întrecut contemporanii prin armonizarea perfectă a seriilor sale de litere. Astăzi, chiar

cu ajutorul măririlor și micșorărilor făcute prin proiecții, mai constituie o mare problemă coordonarea tuturor corpurilor unei familii de litere, în așa fel ca — în pofida schimbării dimensiunilor — unitatea de formă a corpurilor mai mici și mai mari să se păstreze într-o eșalonare uniformă. Cea mai frumoasă mărturie a tehnicității excepționale, a mâinii uimitor de sigure, a simțului proporției lui Kis Miklós ne-o dă faptul că cele 32 de corpuri ale anticvei și cursivei lui constituie o unitate desăvârșită, concordantă pînă la rivalitate cu creațiile de astăzi ale turnătoriilor de litere mecanizate. Corpul cel mai mic din literele lui are un caracter tot atît de veritabil „olandez“ ca și corpul cel mai mare.

Întreaga creație de litere a lui Kis este un produs al evoluției tiparului olandez din secolul al XVII-lea. În înfloritoarea viață economico-culturală urbanizată a republicilor din Țările de Jos, triumfătoare asupra feudalismului, a crescut rolul cărții: ea a devenit un căutat articol de mase. Creșterea cererii a avut o influență stimulatorie asupra tiparului. Tiparnițele simple s-au transformat în manufacturi cu mai multe prese care lucrau cu o armată de angajați și-și aruncau publicațiile pe piață în mii de exemplare. Dezvoltarea însă nu era numai cantitativă. Au crescut și exigențele calitative ale cititorilor de la oraș, în majoritatea lor oameni înstăriți.

Litera frumoasă, precis gravată, tipărirea curată și lizibilă au devenit deziderate generale¹⁰⁵. Gravorii trebuiau să țină seama și de acest lucru. Proiectanții și gravorii de litere olandezi din secolul al XVII-lea modelau literele de tipar cu un desen mai viguros ca să fie lizibile și publicațiile populare de format mic. Așa sînt și literele create de Kis Miklós la Amsterdam. Cînd le proiecta, el evita exagerările baroce și supraîncărcarea unor caractere. Se străduia să facă litere cît mai ușor de citit, iar textele culese cu ele să ofere o imagine de ansamblu cît mai uniformă și mai armonioasă.

Gravura de litere a lui Kis Miklós era plasată la cel mai înalt nivel al timpului, nu numai sub aspect artistic, ci și tehnic. Inventarele atelierului său clujean de gravat și turnat litere au dezvăluit multe amănunte asupra stilului mare în care lucra el la Amsterdam¹⁰⁶. Este evident că nu în Transilvania avusese nevoie de garnitura extraordinar de bogată de poansoane, găsită la inventarierea făcută în atelierul din Cluj după decesul lui. Această colecție de unelte, constituită din aproximativ cincizeci de tipuri, prezintă atelierul din Amsterdam al lui Kis Miklós la nivelul unei manufacturi unde se confecționau în serie patrițele de oțel (ștempele) și formele de turnat din aramă (*matrix*)¹⁰⁷. Cu un poanson din oțel călit, deosebit de dur (*contrapensum*), se putea bate în oțelul înmuiat al ștempelului forma literei sau forma unei părți a ei și astfel se putea economisi cea mai obositoare parte a muncii de gravor cu care se cheltuia mult timp. O mărturie a perfecte sale utilități o aduce existența printre uneltele lui și a unui poanson special (*contrapensum contrapensorum*), considerat cel mai rafinat instrument al gravării de litere. Cu ajutorul lui putea să-și producă, cu o singură lovitură, fără obositoare gravare, chiar poansoanele. Această tehnică desăvârșită explică ductul surprinzător de egal al literelor confecționate de Kis la Amsterdam și, în cele din urmă, efectul de ansamblu, de un calm uimitor, al textelor tipărite cu ele.

Tipograful

Cunoașterea celei mai avansate tehnici de atunci și căutarea drumurilor noi caracterizau și activitatea de tipograf a lui Kis Miklós desfășurată la Amsterdam. În timpul editării bibliei, el era preocupat de un gând: în ce fel s-ar putea, printr-un procedeu nou, să se iești-

nească tipărirea cărților cerute în număr mare de exemplare. Kis vedea în ieftinirea cărților o condiție prealabilă pentru ca și masele sărace din patria lui să se poată împărtăși din binefacerile cunoașterii literelor. El își dezvoltă ideile privitoare la acest lucru într-o scrisoare adresată la 15 august 1684 lui Teleki Mihály și episcopului Tofeus, din păcate, fără să expună amănunțele tehnice¹⁰⁸. Din acest motiv astăzi nu putem decît să ne imaginăm cum s-ar fi realizat acest lucru, dar asupra esenței lui nu există îndoieli.

Inițiativa, cum însuși mărturisește, a luat-o după ce profesorul Leusden i-a atras atenția și după ce a cunoscut procedeul folosit de Athias și văduva Schipper la editarea bibliilor engleze. Aceștia aruncau pe piață, la prețuri ieftine, biblii engleze în cîte 40—50 de mii de exemplare anual. Kis Miklós nădăjduia că acasă va putea face el însuși „dispozitivul“ necesar acestui procedeu, datorită cunoștințelor sale în domeniul gravării și turnării de litere. Cu toate că acest „dispozitiv“ cerea din partea lui foarte multă muncă și „cheltuiala adecvată“, îndată după sosirea lui acasă intenționa să se apuce de el, „deoarece folosul lui este de neprețuit“. În scrisoarea menționată, Kis descrie astfel avantajele acestui procedeu: „circumstanțele fiind *in promptu* [pregătite] — mai ales acele dispozitive pe care le-am amintit — putem tipări cînd vrem numărul de biblii pe care-l vrem... Cu aparatul amintit, avînd corectura, textul poate să servească patruzeci sau cincizeci de ani, — cu toate că în fiecare an vom începe iar să tipărim biblia; — nu va trebui să muncim la corectarea lui, nici să ne temem de greșeli; este imposibil să se strecoare greșeli în el... De aceea ar trebui să punem la cale ca, avînd în vedere lipsa noastră de bani, să putem face biblia noastră cît mai ieftină. Iar în afara metodei arătate, oricum s-ar tipări, nu se poate să coste atît de ieftin“¹⁰⁹.

În virtutea citatelor și a altor locuri din scrisoarea lui, trebuie să ne gândim că în fața ochilor lui Kis Miklós flutura ideea unei variante oarecare a fixării literelor zățului și a stereotipiei. Probabil că el voia să toarne în bloc zățul fiecărei pagini. Altfel n-ar fi putut să afirme că nici după ce vor fi folosite decenii la rînd în texte nu se vor putea strecura greșeli. În literatura de specialitate accesibilă nouă, cunoștințele privitoare la începuturile stereotipiei par să fie destul de nesigure. După unii, cel care, între 1700 și 1710, a preparat pentru prima oară o placă tipografică după zăț a fost auzarul Van der Mey din Leyda. După alții, acest procedeu ar data de la experimentul făcut în 1727 de auzarul William Ged din Edinburg¹¹⁰. Oricare ar fi astăzi datele cunoscute despre începuturile stereotipiei, din scrisoarea citată a lui Kis Miklós reiese neîndoios că el a vrut să imprime în Transilvania cărți ieftine, cu ajutorul unei noi metode care cuprindea într-însa ideea de bază a stereotipiei. Dar, în starea de sărăcie de aici, lipseau condițiile economico-sociale pentru inovația tehnică apărută, chiar și în Olanda, doar în germene. În țară, pînă și o carte tipărită numai în cîteva sute de exemplare își găsea cu greu cumpărători. În mijlocul multelor griji care-l apăsau, Kis Miklós nu se putea gândi aici, acasă, la realizarea planului său. Amănunte despre noul procedeu nu se vor putea cunoaște, așadar, decît din istoricul oficinei Athias și Schipper, deoarece „dispozitivul“ pe care Kis intenționa să-l introducă în Transilvania fusese experimentat prin tipărițiurile dumping ale acestora.

Cercetările făcute la cererea noastră de Bóné Gyula în Olanda au și scos la iveală o dovadă scrisă care face incontestabile următoarele : 1) începuturile reale ale stereotipiei sînt mai timpurii cu decenii întregi decît cele cunoscute de literatura internațională de specialitate ; 2) Kis Miklós a cunoscut în Olanda aceste inovații și, încă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, a vrut să le tran-

spună în tiparul transilvănean. Dovada pentru cel de al doilea punct o constituie scrisoarea de mai sus a lui Kis, iar pentru cel anterior — înțelegerea survenită la 4 decembrie 1673 între Susana Veselaer, văduva lui Jan Jacobsz Schipper și Joseph Athias, proprietari de tipografii din Amsterdam, în vederea editării în comun a bibliei engleze. Din această înțelegere se vede că textul englez „rămîne ținut mereu în forme și ca urmare întreaga biblie poate fi tipărită în cîteva zile“¹¹¹. Mai aflăm de acolo că acest procedeu a fost inventat de firma Schipper, respectiv ei l-au realizat cu o cheltuială extraordinar de mare, editînd astfel, de mulți ani, biblia engleză. Dacă, așadar, stereotipia era cunoscută la Amsterdam din jurul anilor 1660—1670, este indiscutabil că referirile din 1684 ale lui Kis trebuie puse în legătură cu acest nou procedeu.

Continuarea cercetărilor privitoare la începuturile stereotipiei este de un interes primordial și pentru istoria tiparului din patria noastră. Prin ele se poate dovedi că Kis Miklós n-a fost numai un participant însemnat la înnoirile din creația europeană de litere în secolul al XVII-lea, ci și un purtător receptiv al celor mai proaspete aspirații ale tehnicii tipografice. Și prin acestea, visul îndrăzneț al lui Kis leagă, ca un fir mai nou, interesant, vechiul tipar transilvănean cu cel universal.

Revenind în Transilvania, Kis Miklós a adus din centrul tiparului european, — sub forma experienței și a uneltelor de lucru — tot ceea ce i-ar fi putut servi la modernizarea editării cărților în patrie. Tiparul transilvănean din epoca feudală nu avusese pînă atunci un privilegiu atît de favorabil pentru recuperarea rămîinerii în urmă. Adversarii lui Kis nu numai că au împins la moarte prematură un om adevărat, ci poartă și greaua răspundere pentru împiedicarea dezvoltării culturii moderne a cărții la noi.

În urma cercetărilor lui Haiman György prind viață datele din inventarele întocmite după moartea lui Kis

Miklós și se face treptat lumină și în marea problemă care se pune : a creat el oare condițiile tehnice necesare realizării planurilor sale culturale, ori s-a mărginit numai să viseze la ele ? Din comparația conscripției oficinei clujene, întocmită în anul 1702, care înfățișează zestrea acesteia în starea ei inițială, nerăscolită, cu cele cuprinse în probarul de la Amsterdam ¹¹², reiese că Kis a pornit la realizarea planurilor sale din țară cu un stoc mult mai mare de instrumente pentru confecționat litere decât cel folosit în Olanda. În inventarele de la Cluj sînt enumerate instrumente pentru toate corpurile de litere din probar, ba chiar și surplusuri însemnate. Acolo figurează 50 de caractere față de cele 37 din probar. În schimb, surprinde că seriile instrumentelor pentru confecționat litere nu erau complete. Astfel, nu în fiecare din ele s-au găsit stampele de oțel, matricele de aramă și poansoanele speciale de oțel, ci erau serii din care lipsea ba una, ba alta. Tot Haiman și-a dat seama ¹¹³ că în probarul de la Lipsca din 1720 apar tocmai caracterele care lipsesc la Cluj. De asemenea, este de remarcat că anticva și cursiva „klein canon“ (azi de 24 de puncte), aduse în țară de Kis Miklós, lipsesc din stocul de matrice al lui Stempel din Franckfurt pe Main, stoc considerat complet în rest. Aceste interdependente, pe de o parte, oferă noi argumente că presupusele litere Janson sînt în realitate creații ale lui Kis, pe de altă parte, dau o oarecare posibilitate să se stabilească ce material va fi lăsat el la Amsterdam, respectiv, la Lipsca.

Înainte de venirea lui în țară, Kis s-a înzestrat deci cu stocul cel mai bogat posibil de instrumente pentru confecționat litere, însă n-a reușit să le aducă pe toate. Cum, din prudență, el a trimis și publicațiile pe două căi, a procedat la fel și cu uneltele sale, dar utilajul lăsat la Amsterdam a fost pierdut de Bándi Sámuel, cu toate că, de la bun început, Kis îl pregătise în scopul ca „țara să se poată pricopsi cu ele“ ¹¹⁴. Prin urmare, zestrea lui de unelte se va fi descompletat, înainte de

toate, datorită pierderii materialelor din Amsterdam, care nu putea să fie decît agravată de faptul că nici matricele lăsate la Lipsca n-au ajuns acasă. Pe acestea le destinase inițial vînzării și abia mai tîrziu a vrut să le aducă acasă pentru întregirea celor aduse din Amsterdam.

Descompletarea stocului de utilaje explică particularitățile tipografice ale publicațiilor sale de la Cluj. Chiar cercetătorii mai vechi au fost surprinși că, în privința frumuseții literelor, unele tipăriri clujene ale lui Kis și mai ales foile de titlu ale acestora sînt sub nivelul publicațiilor scoase de el la Amsterdam. S-a presupus că — din pricina hîrtiei transilvănene, cu suprafața mai grosolană, mai aspră — el a trebuit să graveze în țară litere mai mari, cu linii mai groase¹¹⁵. Astăzi se știe că aceste litere greoaie și uzate nu sînt creațiile din Cluj ale lui Kis Miklós, ci au fost moștenite de el de la înaintașii săi și numai nevoia l-a făcut să le folosească. În tipărițile clujene ale lui Kis, după cum stabilește Haiman György, se pot vedea în total zece feluri de asemenea caractere. Ele au ajuns în publicațiile sale din stocul de litere adus la Cluj, o parte mai mare, din tipografia orădeană a lui Senczi Kertész Ábrám iar una mai mică, din cea princiară, de la Alba Iulia, distrusă în 1658¹¹⁶.

Așadar, tiparnița sa de la Cluj pornise la drum în împrejurări nefavorabile. El dispunea de utilajele de turnat litere destinate să satisfacă cele mai moderne cerințe, dar majoritatea lor nu era utilizabilă din cauza lipsurilor. Construcțiile de mare anvergură începute de el trădează că, la început, tindea spre instalarea unei oficine moderne. Atunci se mai gîndea încă la obositoare și costisitoare gravare din nou a instrumentelor de confecționat litere. A recurs la caracterele tipografice vechi, ciupite și tocite numai pentru a putea începe, în sfîrșit, munca de tipărire în atelierul său. Văzînd însă ingratitudea, incomprehensiunea și animozii-

tatea din jurul lui, zelul i-a scăzut treptat, iar mai apoi, epuizându-i-se și posibilitățile materiale n-a putut să se angajeze la un surplus de muncă ce consuma mult timp, respectiv să-și procure din străinătate diferitele metale necesare. Nu-i rămânea decît soluția, cu caracter provizoriu la început, a completării propriilor sale litere cu vechiul material tipografic, perimat. Deja în *Apărare* constată cu o amară renunțare : „Am căzut de aceea în această neputință pe care eu voisem s-o remediez mai întîi. Iar ca să aștepte să le cumpăr eu *materia*, pe cheltuiala mea, nu este o pretenție nici corectă, nici posibilă acum, după ce m-au despuiat de mai toate ale mele“ ¹¹⁷.

Tot lipsa de material îl va fi împiedicat pe Kis Miklós să toarne litere în cantitate suficientă, cel puțin din cele patru caractere de text mai importante pentru care avea instrumente complete. De aceea, intrarea în posesiunea tipografiei comunității bisericești era o problemă vitală pentru el. Fără de ea, Kis n-ar fi putut dispune la Cluj decît aproximativ de o treime, sau cel mult de o jumătate din plumbul necesar desfășurării unei munci netulburate. Concomitent cu operațiunea culegerii, el era obligat să completeze mereu, prin turnarea din nou, literele ce se terminau. Pentru acest motiv și-a instalat atelierul de turnătorie în vecinătatea culegătorilor, ca aceia : „îndată ce vor vedea vreun defect în vreo literă sau că una ori alta din litere începe să scadă, pe loc să strige că trebuie cutare sau cutare și imediat se completează“ ¹¹⁸. Cu această metodă dictată de nevoie, dar economicoasă, a reușit Kis ca — în timpul cît a dispus deopotrivă de tipografia eparhiei transilvane și aceea a ecleziei din Cluj — să-i ajungă plumbul pentru culegerea a zece coale în-octavo ¹¹⁹. Adversarii lui vedeau bine toate acestea și voiau să dea o lovitură mortală tipografiei lui, pretinzînd restituirea literelor ecleziei ¹²⁰.

Kis Miklós va fi fost dezgustat și de faptul că, în afară de ajutorul dat propriei sale tipografii, atelierul

de turnat și mai cu seamă cel de gravat litere nu puteau să-i fie de nici un folos în Transilvania de atunci. „Nici mie (care îndrăznesc să mă declar perfect) nu mi s-a dat vreodată în Transilvania măcar un polturac pentru confecționare de litere (înțelegînd prin aceasta gravarea literelor și confecționarea matritelor)” — precizează el însuși în scrierea sa intitulată *Apărare*¹²¹. Chiar și pentru munca sa de turnător de litere se manifesta un interes scăzut în țară. Într-adevăr, literele tipografiei din Sibiu le-a turnat din nou în 1697, dar comanda celor din Debrețin a executat-o, probabil, numai în parte, din cauza paraliziei sale¹²². Foarte curînd a trebuit să-și dea seama că, pentru Transilvania de atunci, chiar și atelierul lui incomplet înzestrat se vedeau a fi prea mult și de prisos, cum era de altfel și incomparabila știință și îndemînare meșteșugărească pe care și-a cîștigat-o în Olanda pe tărîmul gravării literelor.

La Cluj, Kis Miklós a utilizat în total numai 17 feluri de caractere gravate de mîna lui¹²³, probabil, din cauză că nu dispunea de utilaj complet decît pentru turnarea acestora. În anii ce au urmat întoarcerii lui acasă va fi fost ocupat cu completarea acestor litere, cu gravarea din nou a unor matrite stricate, ca și cu crearea literelor accentuate, specifice alfabetului maghiar, și turnarea lor în plumb. Cum în Olanda el gravase în primul rînd litere destinate tipăririi textelor latine, pentru proiectele lui de propășire a culturii în limba maternă ar fi trebuit să confecționeze litere specifice maghiare, chiar dacă nu i s-ar fi descompletat utilajul pentru turnarea literelor. Întregirea în acest sens a utilajului său lămurește de ce, după întoarcerea lui în țară, a început să tipărească atît de ūrziu. Cu toate acestea, în avîntul primilor ani, Kis Miklós a realizat lucruri meritorii la Cluj. În primul rînd s-a străduit să-și înzestreze atelierul cu bune litere de text. În-

tr-adevăr, pentru textele tipăriturilor sale, a folosit de la început litere gravate de el. Numai pe paginile de titlu și în textele mai scurte admitea să se utilizeze literele vechi, tocite, preluate de la înaintașii săi.

Tipăriturile clujene ale lui Kis rămân în urma celor din Amsterdam, nu în primul rând pentru nivelul literelor, ci datorită execuției tehnice a tipăririi¹²⁴. Efectul de litere mai grosolane pe care-l dau tipăriturile clujene poate fi atribuit asprimii hîrtiei, calității mediocre a cernelii și, poate, perimării preselor. Dar *Hármas historia* (Întreita istorie) a lui Haller János sau *Tripartitum*-ul lui Werbőczy István, pentru care i s-a dat hîrtie mai bună și le-a putut lucra cu mai multă îngrijire, dovedesc că, în aceleași condiții, nu există deosebiri esențiale între tipăriturile din străinătate și cele din țară ale lui Kis Miklós. Efectul tipăriturilor sale clujene, în pofida grijii puse în pregătirea lor, este zădărnicit uneori de nivelul de execuție, lucru la care contribuie — pe lângă mediocritatea materialelor — poate și lipsa de practică a ajutoarelor sale. Uneori, din cauza turnării defectuoase, literele nu se strîng unele lângă altele în rînduri. Alteori, din neglijența culegerii, inegalitatea spațiilor dintre litere și cuvinte este supărătoare, iar alteori imprimarea ștearsă ori înecarea din cauza încărcării cu cerneală diminuează efectul de ansamblu al creației tipografice, exigentă în rest.

Ținînd seama de toate cele arătate, trebuie, așadar, să respingem presupunerile făcute anterior, chiar de Haiman, în legătură cu activitatea de gravor de litere a lui Kis la Cluj¹²⁵. Ce nevoie ar fi avut de ea cînd, și fără asta, avea la dispoziție un stoc de instrumente pentru confecționat litere care depășeau cerințele din țară? Dincolo de crearea caracterelor specifice maghiare, grecești și ebraice și cea mai indispensabilă completare a lipsurilor, activitatea sa de gravor de litere s-ar fi putut desfășura la Cluj poate numai în cazul cînd ar fi reușit să facă din atelierul său o tiparniță, de impor-

tanță centrală, a întregului principat, așa cum visase odinioară în Olanda. Cum planurile lui au eșuat, este o exagerare să se deosebească în activitatea de gravor de litere a lui Kis Miklós și o perioadă specific transilvăneană, pe lângă cea olandeză. Particularitățile tipăriturilor clujene ale marelui creator de slove provin, firesc, nu din diferențierea caracterelor, ci din lipsa materiilor prime corespunzătoare, a colaboratorilor calificați și a unui exigent public cititor burghez.

Până în vremea din urmă cercetările nu s-au ocupat de particularitățile tipografiei lui Kis Miklós. Această lipsă a încercat să o îndeplinească Haiman György în noua sa monografie¹²⁶. De la el știm că principala caracteristică a activității tipografice a lui Kis constă în primatul textului, adică el subordonează totul textului, conținutului. În slujba acestuia este pusă impecabilitatea culegerii, sensibilitatea deosebită pentru exactitatea expresiei lingvistice sau a ortografiei, ca și soluțiile ingenioase prin care dorește să scoată la lumină diferențele publicații, într-o formă distinctă care să se armonizeze cel mai bine cu textul. Ca urmare, tipăriturile sale sînt caracterizate printr-o extraordinară varietate. Imprimarea singulară a unor publicații nu înseamnă însă lipsa unei atitudini artistice și profesionale hotărîte. Un observator mai atent poate ușor să-și dea seama că meșterul a făcut să apară această colorată varietate prin diversificarea cu gust —, după anumite canoane, a acestorași elemente.

Cealaltă caracteristică a activității tipografice a lui Kis este considerabila valorificare a criteriilor economicității. Pe lângă faptul că luciditatea sa ținea seamă de penuria cititorilor transilvăneni, aceste criterii erau urmărite și de propriul său program de culturalizare. Numai așa putea să „sporească și să ieftinească” el cărțile în Transilvania și numai așa putea să spera că tipăriturile lui vor ajunge și la cititorii țărani pe care publicația sa *Magyar oskola* (Școala maghiară) din 1695

îi eliberase din întunericul analfabetismului. De aceea îi plăceau, în primul rînd, cărțile de format mic, oglinda compactă, fără segmentări, a textului și marginea economicos îngustă. Avea însă grijă ca proporția oglinzii zătului și a marginilor să ofere un efect de ansamblu armonios. Kis nu compartimenta blocul compact al textului nici în cazul alineatelor marcate cu cifre arabe sau romane. Intervalele dintre cuvinte le făcea egale, dar înguste. La începutul unei fraze noi sau între cuvînt și virgula care-l urma lăsa un interval egal cu cel dintre cuvinte. Toate acestea se abat de la gustul tipografic actual, dar corespund întru totul principiilor imprimării din propria sa epocă. Cartea lui Werbóczi se citează de obicei ca exemplul cel mai frumos al superiorității cunoștințelor meșteșugărești și gustul lui Kis Miklós¹²⁷. Într-adevăr, el face din culegerea textului latin și maghiar și din comentariile și notele adăugate acestora o unitate armonică perfectă.

Punerea în valoare a concepției primatului textului se poate observa și pe paginile de titlu ale cărților lui Kis. Din forma lor, asemănătoare unor pagini de text, el scoate uneori în evidență — prin litere de dimensiuni sau forme deosebite — anumite elemente, după importanța funcției de comunicare pe care o îndeplinesc. Asemenea compartimentări sînt făcute adesea și în scopul ornamentării. Cînd se abătea de la forma dreptunghiulară a blocului textului, Kis agreea în mod deosebit așezarea lui în formă triunghiulară sau trapezoidală. Asemenea soluții se găsesc deseori în tipăriturile sale, chiar ca final decorativ a funcționalității paginii de titlu, nu numai în cazul titlurilor redactate în forma scurtă, modernă, dar și a celor prolixе, baroce.

Modernitatea imprimării lui Kis Miklós o dovedește și faptul că — pentru a facilita utilizarea publicațiilor sale — le prevedea cu indice îngrijit redactate, cu ta-

bele de materii bine împărțite și menționa locul și anul apariției, ca și propriul său nume.

Pentru tipograful gravor de litere, cel mai important element decorativ era însăși slova artistic gravată. Fi-rește, pe lângă aceasta, el încerca să-și împodobească tipări-turile și cu alte mijloace ornamentale adoptate de tiparul vremii. Dovezile autentice ale modului său de a-și decora cărțile sînt înseși tipări-turile lui din Cluj, fiindcă soluțiile folosite la cele din Amsterdam erau dic-tate de practica și gustul din Olanda. Tot lui Haiman György i se datorează și înregistrarea exactă a stocului de ornamente tipografice transilvănene ale lui Kis Mi-klós¹²⁸. După constatările acestuia, tipograful avea opt garnituri de litere începătoare (inițiale) ornate, gravate în lemn, pe care le pune-a la începutul capitolelor. Ma-joritatea acestora pot fi întîlnite însă și în tipări-turile clujene anterioare lui Kis, unde ajunseseră mai ales din utilajul de odinioară al lui Szenczi Kertész Ábrám. De altfel, originea lor mai timpurie poate fi dedusă și din marele lor grad de uzură.

Printre elementele ornamentale care se puteau culege, așa-numitele chenare, se deosebesc frunze și flori, alte motive vegetale, rozete, motive de pasmanturi și orna-mente arhitectonice. Folosirea acestora însă era atît de răspîndită în tiparul timpului, încît este imposibil să se precizeze care anume sînt moștenite de la înaintașii săi, pe care din ele le-a adus din Olanda sau pe care le-a confecționat el în Cluj.

Foile lui de titlu sînt animate de elemente xilogravate care înfățișează blazoane, ornamente, embleme, ilustrații. Printre ele se întîlnește marca Elzevirilor pe care o folosea, poate, — ca și alți tipografi transilvăneni for-mați în faimoasa officină — ca emblemă proprie¹²⁹. Clișeul însă anevoie și-l va fi făcut el însuși. Este mai verosimil să-l fi moștenit și pe acesta de la Ábrám Kertész. Nivelul xilogravurilor din cărțile sale este foarte

diferit. Se află printre ele lucrări care fac dovada unei mâini de maestru, dar și din cele cu o execuție primitivă ce par a fi încercările vreuncea din cafele sale.

Capopaginele se pare că nu-i plăceau, deoarece în tipărișurile lui se găsește un singur ornament de acest fel. Nici stocul de viniete nu-i era prea bogat. În locul acestora prefera să-și împodobească ultimele pagini cu diferite combinații ale chenarelor culese. Gradul de uzură a vinietelor dovedește că n-a adus cu sine nici clișee de acest fel, ci le-a folosit pe cele găsite în moștenirea rămasă de la înaintașii săi.

În ornamentarea cărților lui Kis noul este reprezentat prin ilustrația gravată în aramă. În fond, această mare inovație a tiparului din secolul al XVII-lea a prins rădăcini în Transilvania datorită cărților imprimate de el. Kis a căutat ca și prin ele să introducă în tiparul din țară noul, modernul, exigența. Este caracteristic că tipărișurile sale ornamentate cu gravuri în aramă sînt din prima perioadă ce a urmat revenirii lui în patrie: atunci încă nu renunțase la planurile îndrăznețe pe care și le făcuse. Foarte curînd a trebuit să învețe însă că în cerul cititorilor transilvăneni, cel mult cărțile foarte ieftine puteau conta pe cumpărători. Cîștigînd această experiență, și-a abandonat apoi fără întîrziere costisitoarea inovație.

Pînă acum încă nu s-a clarificat unde își executa Kis Miklós aceste gravuri. Doar Hoffmann, meșterul care a lucrat frontispiciul *Întreitei istorii* a lui Haller János, este cunoscut după nume, dar despre persoana lui și locul unde a lucrat nu se știe nimic sigur. După Pataki Dénes, el nu este identic cu contemporanul său omonim din Tirnavia (Sîmbăta-Mare) sau Viena, ci își desfășura activitatea la Cluj¹³⁰. Această ipoteză însă nu poate fi acceptată decît în cazul în care i s-ar putea dovedi identitatea cu acel Carl Josef Hoffmann, artist de origine vieneză, care, la începutul secolului al

XVIII-lea, se ocupa cu gravura în monetăria din Alba Iulia. Deocamdată, pare să fie mai verosimilă părerea lui Gulyás Pál și anume că gravura a fost făcută de Hoffmann din Tirnavia care a utilizat frontispiciul de la *Calendarium Tyrnaviense* din anul 1692¹³¹. Caracterul austriaco-german și simbolurile catolice ale celorlalte gravuri în aramă întâlnite în restul tipăriturilor lui Kis generează presupunerea că oficina clujeană, care lucra și pentru clienți catolici, le-a procurat din afara Transilvaniei, probabil din mediul tipografiei iezuite din Tirnavia sau, eventual, din Viena. Unele ca acestea sînt, de exemplu, gravurile lui Friedrich Hintz (...?), în rest necunoscut¹³². După mai multe indicii, aceste ilustrații au fost introduse în tipărituri ulterior imprimării textului. Aceasta, desigur, pentru că clișeele s-au executat departe de Cluj, cu întârziere. Ilustrațiile gravate în aramă ale lui Kis Miklós au fost lucrate de cel puțin trei persoane. Două din acestea — judecînd după nivelul lor artistic și tehnic — s-au dovedit a fi meșteri mediocri. Tipograful din Cluj care trebuia să lupte pentru existență nici nu putea să aibă sumele necesare pentru a plăti un gravor de prim rang, cu renume¹³³.

Recapitulînd, putem preciza că, prin activitatea sa tipografică din Transilvania, Kis a oferit tot ce se putea oferi în condițiile vitrege de atunci și prin munca lui s-a ridicat mult deasupra tuturor contemporanilor săi de acasă. Dar, din lipsa unor împrejurări favorabile și a unor colaboratori, el n-a putut să aducă în tiparul transilvănean acea cotitură hotărîtoare în direcția completei modernizări pentru care s-a pregătit în Olanda cu o atît de nobilă abnegație. Permanentele compromisuri ce i s-au impus i-au măcinat puterile cum macină carii lemnul, și ele au fost principalul factor care i-a produs timpuria prăbușire.

Moștenirea lăsată de Kis Miklós

Pînă de curînd plutea încă nesiguranță asupra celor întîmplate după moartea lui cu literele marelui tipograf transilvănean. S-a presupus că ele au căzut jertfă indiferenței și uitării¹³⁴. În volumul nostru intitulat *Erdélyi féniks* (Fenixul transilvan, București, 1974) sînt date la lumină mai multe inventare și documente care clarifică deplin viața ulterioară, cu adevărat încurcată a moștenirii lăstate de Kis Miklós. Cercetînd-o trebuie să urmărim trei fire, cînd despărțite, cînd strîns împletite.

După cum am văzut, Kis a lucrat cu instalațiile unificate ale tipografiei eparhiei reformate (*generalis ecclesia*) din Transilvania, precum și cu cea a comunității bisericești reformate și a colegiului reformat din Cluj. Materialul tipografic al comunității bisericești și al colegiului reformat, turnat din nou în întregime, i-a fost luat din mîini — încă înainte de decesul lui — de către adversarii săi, care l-au depozitat în vecinătatea bibliotecii colegiului. Această parte a tipografiei a zăcut acolo, nefolosită și uitată, pînă pe la mijlocul anilor 1730.

După moartea lui Kis, tipografia eparhiei, reînnoită și ea în cea mai mare parte, a fost închiriată de Consistoriul General discipolului marelui tipograf, Telegdi Pap Sámuel¹³⁵. El a folosit-o pînă la sfîrșitul vieții (1730), de data aceasta ca oficiu a Consistoriului General.

O bună perioadă de timp destinul atelierelor de turnat și de gravat litere s-a desfășurat independent de cel al tipografiilor, deoarece utilajul lor era proprietatea meșterului. El a dispus încă din timpul vieții, ca în schimbul unei sume de 3 000 de forinți, plătibilă vă-

duvei sale, acest material de o valoare incomparabilă să-i rămână eparhiei reformate din Transilvania. Datorită, în primul rând diligențelor lui Nicolae Bethlen, — îndată după înmormântarea lui Kis Miklós —, Consistoriul General a și pus să se inventarieze instrumentele pentru confecționat litere, dar banii necesari n-a reușit să-i strângă nici în 1702¹³⁶. În anul următor a izbucnit războiul de eliberare al curuților și din această cauză, problema cumpărării n-a mai figurat multă vreme pe ordinea de zi. Din cauza penuriei postbelice, o nouă încercare a Consistoriului General de a procura suma trebuincioasă cumpărării a eșuat în 1712¹³⁷. În sfârșit, în 1724, instrumentele în cauză, descompletate între timp și dijmuite și de bibliofilul Köleséri Sámuel, au fost cumpărate pentru colegiul reformat din Cluj de către Bánffy György, comite suprem al comitatului Dăbâca, fiul guvernatorului cu același nume¹³⁸. Încă pe atunci, așadar, moștenirea de litere lăsată de Kis Miklós avea o valoare atât de mare în ochii transilvănenilor încît un magnat sacrifica o sumă importantă pentru a o salva. Dar tipografia colegiului nu lucra nici în vremea aceea, așa că profesorii care au făcut diligențe în vederea cumpărării, pur și simplu au așezat valorosul dar alături de utilajul tipografic luat înapoi de la meșter încă în 1702 și depozitat de atunci în colegiu.

Moștenirea de litere lăsată de Kis Miklós a devenit un factor influent al activității tipografice a reformatorilor cînd, în primăvara lui 1731, a ajuns în fruntea tipografiei Consistoriului General un om priceput în gravarea și turnarea literelor, în persoana lui Szatmári Pap Sándor. Cum în timpul lui Telegdi Pap Sámuel, în oficina Consistoriului General, materialul tipografic înnoit de Kis cu 30—35 de ani mai înainte se uzase, în martie 1732 Szatmári Pap a cerut permisiunea să toarne din nou literele tocite, cu ajutorul instrumen-

telor depozitate în colegiu. De aici încolo, abilul Szatmári Pap a început să valorifice, ca rezervă de material a tipografiei Consistoriului General, moștenirea lăsată de Kis¹³⁹. Fiind un om lacom dar comod, s-a înădădit repede la literele de plumb ale tipografiei colegiului turnate de Kis și s-a împrumutat și din acelea. Cu încetul, el a pus stăpînire pe întreaga moștenire lăsată de meșter. Împrejurările i-au venit în ajutor și iată cum.

Carolina Resolutio (1731 și 1734) introdusese cenzura catolică a presei, pe care reformații se străduiau să o dejoace tipărindu-și publicațiile bisericești cu literele depozitate ale lui Kis. Cum atunci nimeni nu mai cunoștea acest stoc de litere, nu se putea dovedi că tipăriturile, scoase fără loc de apariție, au fost imprimate în Transilvania. Acțiunea era cunoscută, probabil, și de conducătorii ecleziastici reformați, deoarece îndrumarea tehnică îi revenea lui Szatmári Pap Sándor, dar — aparent — ei se delimitau de tineretul „iresponsabil“ care efectua de fapt această muncă. În felul acesta, moștenirea de litere lăsată de Kis Miklós a ajuns pentru un timp baza editării ilegale a cărților protestante.

Pentru Szatmári Pap însă ar fi fost mai avantajos dacă această întreprindere, nu lipsită de riscuri, ar fi încetat, iar prețiosul material tipografic ar fi ajuns în întregime la dispoziția lui. De aceea, cînd în jurul lui 1742 profesorii colegiului au vrut să scoată o gramatică ebraică, Szatmári Pap Sándor, — motivînd că tipografia Consistoriului General nu are caractere ebraice frumoase —, a acaparat tot materialul tipografic al colegiului și nu l-a mai restituit niciodată. La fel a procedat, începînd din 1745, și urmașul său Pataki József. De la această dată tipografia consistorială lucra mai mult cu caracterele colegiului moștenite de la Kis Miklós, care erau într-o stare mai bună. Pînă la data cînd Páldi István s-a întors din Olanda și a fost numit ca tipograf aparte al colegiului, materialul celor două

tipografii era atît de amestecat, încît la împărțirea din 1755, Pataki i-a putut da lui Páldi numai literele uzate ale Consistoriului General, păstrîndu-și pentru sine instalația mai bună a colegiului. Începînd din 1755 deci, s-a produs o situație ciudată și anume: Pataki, în calitate de tipograf consistorial, lucra cu instalația colegiului provenită de la Kis, iar Páldi, ca tipograf al colegiului, cu cea a Consistoriului General.

Chiar literele colegiului, confecționate de Kis Miklós, s-au uzat într-atît în timpul lui Pataki József, încît după ce el a îmbătrînit, în preajma anului 1770, s-a considerat mai nimerit să se închidă tipografia consistorială, decît să se cheltuiască cu înnoirea ei. De aici înainte, tipografia colegiului care după moartea lui Páldi (1769) a fost înnoită sub conducerea profesorului Pataki Sámuel, a rămas singura deținătoare a moștenirii lăsate de Kis. Instrumentele de confecționat litere ale lui Kis Miklós — trecute prin multe vicisitudini — se mai conservau acolo și în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pînă în 1897, cînd împreună cu toată instalația tipografiei au fost vîndute și duse la Budapesta¹⁴⁰.

Pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea instrumentele de confecționat litere ale lui Kis Miklós reprezentau sursa inepuizabilă de unde se puteau înnoi tipografiile reformaților. Cu ajutorul matrițelor de acolo, Szatmári Pap Sándor, Pataki József, Páldi István, apoi Pataki Sámuel și-au îmbroșat garniturile de litere din atelierele lor, ba chiar tipografia din Blaj a fost înzestrată de Páldi cu litere latine produse cu ajutorul acestora¹⁴¹. Moștenirea lăsată de Kis Miklós a rămas un factor viu al tiparului transilvănean, a contribuit la crearea unei activități de gravare a literelor, stînd la temeliile celor mai bune tradiții ale industriei tipografice și ale editării cărților maghiare.

Pentru poporul cititor

Am văzut că planurile sale referitoare la editarea cărților l-au înălțat pe Kis Miklós la nivelul creatorilor de caractere tipografice cu faimă universală. În schimb, ele constituiau partea esențială a programului său cultural care-i umplea întreaga viață. A elibera mulțimea din cătușele neștiinței și sărăciei cu ajutorul literiei, a scrisului și cititului, cu puterea învățaturii, însemna, — în condițiile secolului al XVII-lea —, o tendință culturală atît de progresistă, încît promitea și consecințe economice și sociale favorabile. Programul acesta ajunsese în Transilvania din surse burgheze, engleze și olandeze, prin filiera puritanismului calvinist¹⁴². Cele mai eficiente demersuri practice în interesul aplicării lui le-a făcut, poate, Kis Miklós. Împreună cu Jan Amos Comenius susținea și el cu convingere că prin însușirea scrisului și cititului „urmează să dispară și din sînul poporului incultura, cruzimea, brutalitatea, sărăcia cruntă“¹⁴³.

Optimismul acesta era alimentat în mare măsură și de noile metode și tendințe pe care pedagogul ceh de faimă europeană le-a împămîntenit în învățămîntul maghiar în timpul activității sale la Sárospatak. Cîtă vreme, odinioară, învățarea scrisului necesita chiar trei-patru ani, pentru predarea bazelor lui, Comenius avea nevoie de numai una-două luni. Există însă o condiție preliminară și anume, să se scindeze predarea limbii latine de a tehnicii scrisului, unificate pînă atunci. Speranțele erau cu atît mai mari, cu cît, după opiniile medievale, „citirea... literelor se putea învăța și fără scriere“. Cele arătate ispiteau prin credința că învățarea cititului și, eventual, a scrisului în limba maternă poate fi răs-pîndită relativ repede și în sînul țărănimii. Se credea că înființînd școli elementare în limba maternă și oferind maselor cărți cu prețuri modeste poate fi îmbunătățită și viața lor. Animat de această convingere, Apáczai

Csere János a formulat programul pentru învățământul popular al puritanilor în cuvintele dramatice de mai jos : „Este timpul dar să te trezești, tu, popor maghiar adormit, amețit, cu ochii acoperiți de albeață ; trezește-te odată și odată din letargie... Privește, observă, cercetează de unde izvorăște mulțimea mizeriilor a căror greutate îți încovoiaie umerii. Copiii tăi dragi, nădejdea țării noastre, se scufundă încă din leagăn în vîltoarea fără fund a neștiinței și, astfel, ei nici la maturitate nu văd vreodată lumina, nici ceea ce este spre binele lor sau al țării. Încă o dată îți zic dar, deșteaptă-te și întemeiază școli elementare“ 144.

Același program l-a înflăcărat și pe Kis Miklós în extraordinarele sale eforturi. Și el considera că principala condiție prealabilă a luptei pentru eliberarea culturală a maselor este învățământul și știința de carte în limba maternă. Parcă și de pe buzele lui s-ar auzi cuvintele de mai sus ale lui Apáczai Csere János : „Dacă cineva nu poate să ajungă mai departe, să poată măcar să citească scrierile în limba lui de naștere, chiar și cu atît se ajută spre multe lucruri bune... Ne împiedică însă faptul că majoritatea oamenilor dintre noi regretă timpul și banii cheltuiți cu școlarizarea copiilor lor. Dar cred că propunîndu-și ca scop să învețe numai cititul și nu limba latină, nu s-ar cere nici timp, nici cheltuială mai multă : așa că, abia dacă se găsesc oameni atît de săraci încît să nu aibă destui bani pentru așa ceva... Eu aș dori, dacă-mi va da Dumnezeu viață, să nu-mi preocupesc munca și sîrguința (dacă prin ele aș putea că îndrept lucrurile) pentru a nu lăsa națiunea noastră în marea lipsă a neștiinței de carte (înțeleg prin aceasta numai necunoașterea cititului) în care era pînă acum, ci să poată înflori școlile maghiare etc. Ca toți copiii, femeile, orășenii, țărani de la sate etc. să știe să citească. Образul ni se acoperă de rușine dacă punem față în față națiunea noastră cu acei pe care i-am văzut în acea țară (Olanda) 145.

Kis Miklós voise să-și elibereze poporul de „pata neștiinței de carte” și atunci când, după întoarcerea lui acasă, a tipărit cu propria sa cheltuială și a împărțit gratuit abecedarul după metoda silabizării a lui Szőnyi Nagy István, intitulat *Magyar oskola* „din care ne-am gândit că țaranii vor învăța toți să citească”¹⁴⁶. Această concepție asupra culturalizării poporului a favorizat și școlarizarea în limba maternă a românilor din Transilvania. De pildă, în 1657, principala protectoare a puritanilor maghiari, Lórántffy Zsuzsánna, văduva principelui Gheorghe Rákóczi I, a înființat în acest spirit o școală de limbă română la Făgăraș.

Sîrguința îndrjită a lui Kis Miklós „să îmbogățească această țară cu cărți și să le ieftinească” a dezvoltat în mare măsură programul puritanilor care urmărea cunoașterea cititului în limba maternă. El și-a dat bine seama că lărgirea științei de carte nu poate da roade în domeniul culturalizării decît dacă va înceta „între noi puținătatea și scumpetea cărților”¹⁴⁸. În slujba acestui scop dorea el să-și pună întreaga operă de tipograf.

Începutul activității sale de editor l-a făcut cu tipărirea bibliei în limba maghiară. Pe de o parte, pentru că, — față de rigida ortodoxie reformată —, puritanismul stimula lectura individuală a bibliei în cercuri și mai largi. Pe de altă parte, pentru că în optica acelei epoci, biblia era suma științelor, tezaurul cunoștințelor. În concepția lui Kis Miklós, biblia era cartea care putea să dezvolte deprinderea lecturii în masele largi și să le fundamenteze culturalizarea. În îndrăznețele sale vise, ea ar fi fost urmată de tipărirea tuturor acelor cărți care s-ar fi dovedit necesare pentru transformarea, cu ajutorul slovelor, a culturii și, în final, a vieții poporului său.

El considera că lucrul cel mai urgent este înzestrarea învățămîntului cu manuale bune. Nu s-a mulțumit deci ca, asemenea înaintașilor lui, să retipărească fără modi-

ficări vechile publicații pline de greșeli de fond și de tipar, ci, neprecupețind oboseala, s-a străduit să plivească exemplarele model de „greșalele” strecurate în ele. Kis făcea adevărate cercetări filologice cu scopul de a lămuri sursele greșelilor, pentru a le putea îndrepta cât mai corect. El era conștient de importanța unificării, atât din punct de vedere al editării manualelor pentru colegii, cât și din acel al dotării cu cărți școlare¹⁴⁹.

După satisfacerea nevoilor bisericii reformate și a învățământului școlar, Kis Miklós voia să publice operele de bază necesare conducerii statului, a vieții publice, cum arată în dedicația ca care începe *Tripartitum*-ul lui Werbőczy¹⁵⁰. Sub acest raport, el aprecia că sarcina cea mai urgentă este de a face accesibile cuiegerile de legi din epoca principatului care constituiau bazele vieții juridice transilvănene, antrenată în transformări radicale. De aceea a dat la iveală, rînd pe rînd, *Compilatae Constitutiones* (1695), *Approbatæ Constitutiones* (1696) și, în fine, *Tripartitum*-ul lui Werbőczy (1698). Din *Apărare* se cunoaște cu ce simț de răspundere a lucrat și în cazul acestora, pentru a evita alterarea textelor și a le curăța de greșelile de traducere. La început, el rugase stările să verifice textele, dar cînd acestea „în sarcina cărora ar cădea...” au adus ca pretext „timpurile nefericite de acum”, s-a apucat el însuși să facă îndreptările¹⁵¹.

În concepția originală a lui Kis Miklós, tipărirea cărților era o activitate de o deosebită răspundere, iar tipograful însuși — un factor de sine stătător, ba, la nevoie, chiar inițiator al vieții culturale. Experiența lui din Olanda l-a învățat să atace problemele pe care le consideră necesare, independent de oficialitatea conservatoare, adormită. La revenirea lui în patrie putea, pe drept cuvînt, să aibă sentimentul că dispune de capitalul moral și material, cum și de o neasemuită pri-

cepere pentru toate acestea. Pornind la drum, el a și procedat ca unul care, în toate privințele, este liber de obligațiile lumii meschine din țară. Pentru atitudinea lui este caracteristic și faptul că prin activitatea sa editorială s-a ridicat deasupra ascuțitelor contradicții confessionale din Transilvania de atunci. Cu toate că el însuși era un calvinist fervent și lucra cu instalația tipografică a bisericii reformate, se considera tiparnicul țării și se întâmpla destul de des să imprime lucrări și pentru biserica unitariană sau catolică, ba chiar pentru iezuiți, socotiți cei mai primejdioși adversari ai protestanților. Se poate presupune că și cea mai timpurie dintre tipărișturile sale clujene (R.M.K. II 1731) a executat-o la cererea colegiului iezuit — ce-i drept, fără să-și menționeze numele. Deși pentru această atitudine burgheză, dictată de principii comerciale lucide, obținuse încuviințarea conducătorilor laici ai bisericii reformate, în cercurile clericale calviniste, procedul lui era, cu siguranță, dezaprobat.

În măsura în care îi permiteau mijloacele materiale, Kis Miklós lua bucuros inițiativa unor publicații ce-i sprijineau programul cultural. El aprecia că are o mare importanță ca, pe lângă învățământul școlar, societatea să fie pregătită și pentru sarcinile care o așteptau, altele decât în trecut. În slujba acestui scop a fost pusă, de pildă, editarea cărții din 1696 a lui Pápai Páriz Ferenc, intitulată *Pax aulae* (R.M.K. I 1488). Prin aceasta, Kis a contribuit și el la străduințele autorului care, adresându-se păturilor conducătoare ale societății transilvănene în descompunere, voia să le educe în spiritul eticii vieții publice¹⁵³. Kis Miklós și-a dat toate silințele să lărgescă sfera tradițională a lecturilor publicului maghiar. De sub teascurile sale, (eventual, chiar tradusă de el) a ieșit, de exemplu, în 1694, prima carte în limba maghiară despre America de Nord (R.M.K. I 1455)¹⁵⁴. Kis se angaja să introducă și să popularizeze noi domenii ale științei. Prin editarea cărții *Ars heraldica* a

prietenului său Pápai Páriz Ferenc (R.M.K. II 1797) sau a genealogiei lui Mikola László (R.M.K. II 2110) a fundamentat noi studii în cercetarea istorică transilvăneană¹⁵⁵. Tot de numele lui se leagă și editarea, în 1698, a primei cărți cu litere ebraice de către o tipografie maghiară¹⁵⁶, cum și modernizarea predării limbii ebraice, prin tipărirea celor două lucrări ale profesorului Kaposi Sámuel (R.M.K. II 1921 și 1953)¹⁵⁷.

Kis manifesta o deosebită grijă pentru scoaterea la lumină a cărților cu subiect laic, ce veneau în sprijinul unor scopuri laice. În deceniul petrecut în Olanda el devenise un meșteșugar burghez cult și depășise tendințele de reformă ale puritanilor desfășurate de ei în cadrul bisericii. Pentru el răspîndirea culturii în limba maternă era importantă deja din puncte de vedere laice. Pe cât era posibil, căuta să ofere publicului cărți cu subiecte cât mai variate. Spre marea indignare a adversarilor săi din sînul clerului, nu s-a dat înapoi nici de la tipărirea unor cărți și narațiuni populare ieftine, pentru a cuceri pătura de cititori nou formată¹⁵⁸.

S-a constatat că, prin numărul mare al tipăriturilor sale cu caracter laic, atelierul clujean al lui Kis Miklós se ridică mult deasupra celorlalte tipografii maghiare din secolul al XVII-lea¹⁵⁹. Dar, în condițiile înapoierii din țară, proiectele lui au eșuat și în această privință. El a fost silit să recunoască, odată cu trecerea timpului, că — în ciuda tuturor eforturilor sale — nu-și poate realiza decît în mică măsură planurile editoriale. Din cele așternute pe hîrtie în *Apărare* răzbate o amară deziluzie: „Cum văd, astăzi nu este spre folosul propriu al omului să se ocupe de tipografie... ci numai atît... ca prin ea să ajute și patria sau bisericile și școlile și politica, ca fără de asta să nu se scufunde națiunea într-o barbarie grozavă“¹⁶⁰. După ce Kis s-a îmbolnăvit, împrejurările silnice au redus și oficina lui la practica editorială tradițională a celorlalte tipografii transilvănene, orientată numai după criteriul pieții. În opt ani, de sub

teascurile clujene ale lui Kis au ieșit peste o sută de tipăriți¹⁶¹. Dar această producție este bogată numai comparînd-o cu a celorlalte tiparnițe contemporane din Transilvania. Ea reprezintă numai o modestă parte din tipărițile cu care ar fi dorit și ar fi putut să îmbogățească cultura patriei sale.

În pofida eșecului suferit cu programul său, străduințele lui Kis Miklós au îmbogățit activitatea editorială maghiară de mai tîrziu cu o importantă moștenire. Se poate considera că de la el începe în tiparul maghiar meșteșugul creării literelor ca preocupare conștientă, cum și împămîntenirea definitivă a postulatului tipografiei de înalt nivel artistic.

Nu mai puțin valoros este și principiul moștenit de el ca tipografului să i se pretindă cea mai înaltă exigență în privința exactității și rigurozității textelor ieșite din mîinile lui. Înainte de Kis, în tiparul maghiar era de neconceput o asemenea năzuință spre exactitatea filologică, un grad atît de înalt al simțului de răspundere¹⁶². În realitate, el luase asupra lui și munca redactorilor de astăzi, unificînd redactarea și ortografia și controlînd conținutul manuscriselor care urmau să se tipărească. Era o sarcină asumată de bună voie, deși îi răpea mult timp și-i făcea și mai mulți dușmani. Așa îi dictau convingerile sale despre răspunderea editorului. Poate că pe orgolioșii săi adversari îi înfuria mai ales prin faptul că el, un tipograf, se considera egal cu dînșii, atrăgîndu-le atenția asupra greșelilor și inexactităților descoperite în manuscrisele lor.

Înamicii lui Kis Miklós l-au numit în batjocură „tipograf savant”, dar el era cu adevărat, dispunînd de aceeași cultură ca tovarășii săi intelectuali din Transilvania vremii. Munca de revizuire a traducerii bibliei și pionieratul său în domeniul ortografiei maghiare pot fi citate deopotrivă ca exemple pentru simțul de răspundere editorială, pentru temeinicia formației sale, ba chiar pentru

interesul său științific. În procesul de pregătire a unei ortografii maghiare unificate, bazate pe principii etimologice, s-a dovedit de o importanță hotărâtoare faptul că Kis Miklós a aplicat-o în biblia tipărită la Amsterdam. Prin mijlocirea acestei cărți extraordinar de populare și răspândite s-a generalizat ortografia etimologică în sinul tuturor maghiarilor de confesiune protestantă¹⁶³. Întrucât, pentru a-i dovedi incompetența, adversarii lui au început să-i atace și înnoirile ortografice, Kis a fost nevoit să-și sistematizeze și să-și expună principiile. De aici a rezultat cel de al treilea capitol al scrierii sale intitulată *Apologia bibliorum*, acest valoros monument timpuriu al literaturii lingvistice maghiare¹⁶⁴. Lupta lui Kis Miklós pentru o ortografie mai consecventă și mai simplă nu numai că a creat valori durabile pentru lingvistica maghiară, ci a contribuit în mare măsură la răspândirea unei culturi a lecturii, tocmai în masele mai superficial școlarizate.

Scriitor al progresului

Pe lângă serviciile aduse ca gravor de litere și tipograf, Kis Miklós a îmbogățit cultura maghiară și ca scriitor. Drumul parcurs de el, fără egal în procesul de dezvoltare din Transilvania secolului al XVII-lea, a dăruit literaturii maghiare vechi o creație cu totul unică. Kis se caracteriza astfel pe sine: „Eu sînt un om tăcut“¹⁶⁵. Într-adevăr, el era omul faptelor și, cu toate că și-a petrecut întreaga viață în lumea slovelor, nicio dată n-a jinduît după laurii literaturii. Structura lui nu era de natură comunicativă. Numai lupta mistuitoare dusă pentru extinderea cunoașterii scrisului și pentru carte l-a făcut scriitor. Tragedia personală și frământările sale, întocmai ca firele de nisip în scoică, l-au făcut să producă perle neasemuite în vechea literatură

maghiară. Și mai înainte Kis Miklós pusese uneori mâna pe pană ca să-și popularizeze ideile și proiectele în prefețele unora din cărțile sale, fie în scurte comunicări, fie în versuri. Scrierile lui însă nu s-au ridicat la nivelul creațiilor literare decât atunci când a fost constrâns să mînuiască pana în apărarea operei sale¹⁶⁶.

În prima (*Apologia bibliorum*, 1697) din cele două scrieri polemice ale lui Kis Miklós, pasiunea nu alterează structura operei, iar limba latină, argumentele biblice și materialul exemplificator înfrînează revărsarea patimii aprinse de indignare¹⁶⁷. Era, poate, și o urmare a faptului că el a pus la baza *Apologiei* apărarea scrisă mai devreme, pe care i-o trimisese în 1648 episcopului Tofeus, pentru a risipi confuziile născute în jurul tipăririi bibliei. În această scriere polemică el își mai tratează adversarii cu mânuși, nu le dă numele, nu-i atacă, ci se limitează să-și dovedească doar justetea principiilor asupra traducerii și ortografiei, cum și bunele intenții. Când însă, nici după apariția ei, potrivnicii lui nu sînt reduși la tăcere, ci își continuă atacurile cu și mai multă înverșunare, întorcînd contra lui și opinia publică, el ajunge la concluzia finală: „Așadar, toată lumea îmi este împotriva și poate să spună verzi și uscate despre mine... adică nu se află nimenea să judece bine despre mine. Care lucru, dacă este așa, se cuvine să mă ridic și să mă proptesc bine pe picioare ca... să dau piept cu toată lumea... Nu pot să fiu nici eu o piatră, să îndur fără să mă clintesc terfelirea cinstei și vieții mele întregi... Cel care cade în mare, ori o bea toată, ori iese din ea înot, altfel moare acolo. Eu mă aflu acum în această stare și dacă aș mai tăcea, văd că ar trebui să pier. Cu viu grai nu pot face nimic (căci sînt mulți împotriva mea), ci trebuie să-mi aștern gîndurile cu pana“¹⁶⁸. Tragică era situația și fără nădejde lupta în care se antrenase! În spatele dușmanilor săi stătea, ca o ariergardă, întreaga structură învechită a feudalismului transilvănean, dar lîngă el, — în afara cîtorva prieteni —

nu era nimeni care să-i fi înțeles măcar nedreptățile. Trebuia deci să se angajeze în luptă cu toată lumea transilvăneană și această luptă era, din capul locului, mai lipsită de speranțe decît cea a lui David împotriva lui Goliat.

Așa a luat naștere în cîteva săptămîni din primăvara lui 1698 cea de a doua scriere polemică a lui, semnificativă pînă și prin titlu : *Apărarea propriei sale persoane, a vieții și faptelor sale deosebite, pe care a fost silit s-o scrie împotriva celor ce-l pizmuiesc și prin aceasta împiedică binele comun*¹⁶⁹. Repetițiile din text, numerotările greșite sau adăugirile ulterioare ale unor capitole și subpuncte trădează starea sufletească agitată în care se afla Kis Miklós cînd a scris *Apărarea*. Redactarea textului și culegerea lui s-au făcut în paralel, cum s-ar spune astăzi, direct „în mașină“. Din această cauză, în literatura veche maghiară nici nu mai există o scriere polemică mai vie decît cea a lui Kis ; fiindcă *Apărarea* nu este o creație scriitoricească intenționată, ci continuarea, cu ajutorul literei tipărite, a unei dispute pe viață și pe moarte. De aceea, nu poate fi încadrată precis în nici unul din genuri, nu are o structură ușor de parcurs. Stăvilarele, închise pînă acum, ale pudicului suflet a „omului tăcut“, hăituit pînă la disperare, s-au rupt de mulțimea indignărilor, iar pasiunile, ca un șuvoi ce ia totul cu sine, au scos la suprafață marile probleme ale întregii vieți a lui Kis Miklós. Năvalnicul șuvoi a antrenat în *Apărare* unul lîngă altul, elementele memorialistice și cele autobiografice, comentariile teologice și argumentele juridice, fără o ordine cronologică sau logică. Dar amestecul, aparent confuz, al problemelor de specialitate filologice și tipografice, al cazurilor concrete și mărturisirilor lirice este contopit într-un tot întreg prin pătimașa zbuțuire a unui suflet extraordinar. Pasiunea cea mai fierbinte împrumută acestei polemici o atmosferă atît de unitară, încît îl face pe cititor să uite lipsurile structurii ei. Prin aceste rînduri, un om curat

care și-a jertfit toată viața, întregul talent și bunurile materiale pentru un singur mare și nobil scop cere contemporanilor săi și posterității să-i facă dreptate. El este silit să explice în scris acestor contemporani surzi și indiferenți cine este el de fapt, ce vrea să facă pentru culturalizarea poporului său și cine sînt cei care l-au împiedicat în intențiile sale dezinteresate. Deși nu se ocupă cu scrisul, nu are altă cale decît scrierea polemică, pentru că „prin viu grai, oricît de *potenter* mi-aș apăra cauza împotriva dumnealor, n-ar ajunge la cunoștința tuturor celor care se află departe“¹⁷⁰.

Kis Miklós nu stăpînește arta scrisului în aceeași măsură ca pe cea a literelor tipărite. Stilul său este necizelat, uneori greoi, dar cele spuse de el au o putere de sugestie atît de mare încît poate să-i convingă și pe cititorii actuali de propria sa dreptate. El își deschide în fața noastră cele mai ascunse tainițe ale sufletului, ne dezvăluie grijile sale cotidiene, ne face cunoscute amănuntele muncii lui de tipograf. Și cum toată viața i-a fost plină de grijile modernizării activității editoriale maghiare, tragicele sale mărturisiri fac din *Apărare* un izvor singular al istoriei tiparului maghiar.

În *Apărare* însă, Kis nu pledează numai pentru cauza proprie, ci demască fără milă pe adversarii săi și împreună cu ei și orînduirea socială, potrivnică progresului, din Transilvania epocii. El folosește același ton de ascuțită critică pe care-l adoptaseră în literatura maghiară mai întîi predicatorii reformei, iar după ei puritanii. Dar Kis Miklós nu demască antiprogresismul feudalismului din perspectiva predicatorilor sau a profesorilor savanți, ci din aceea a meșteșugarului cultivat, devenit burghez înstărit, și de aici, de la nivelul muncii meșteșugărești, al vieții gospodărești, al sîrguincioasei existențe burgheze, înapoierea Transilvaniei feudale se înfățișează și mai uluitoare. Anomaliile și abuzurile feudalismului fuseseră biciuite și de alte scrieri. Demascările cuprinse în *Apărare* sînt însă de o forță mai nimicitoare decît

toate celelalte, desigur pentru că trăsăturile respingătoare ale acestei orînduiri ne sînt săpate pentru totdeauna în memorie nu de atacuri indirecte, ci de imaginile zguduitoare ale tragediei personale trăite de un om adevărat.

Atunci, Kis Miklós trebuia să fie înfrînt în lupta izolată dusă cu forțele feudalismului, dar *Apărarea* lui a rămas totuși victorioasă. Opera, condamnată la distrugere, de care autorul ei a fost pus să se lepede, a devenit un simbol al luptei antifeudale ulterioare. Bod Péter, în strădania de a dezvolta cultura cărții maghiare, vorbea în numele întregii sale generații cînd, încă din 1767, scria astfel despre publicația lui Kis: „Astăzi, aceste *Apologii* servesc spre gloria lui Tótfalusi, pe cînd el a pățit cu ele ceea ce pățise Hugo Grotius cu cartea lui pe care Statele Generale olandeze au suprimat-o atunci la porunca regelui Mauritius, iar acum o consideră și o laudă ca pe o scriere de mare folos republicii“¹⁷¹. *Apărarea* s-a dovedit a fi cu adevărat o mare faptă săvîrșită în interesul dezvoltării culturii literare maghiare cu caracter burghez și face parte și astăzi din cele mai valoroase tradiții progresiste din țara noastră.

Ca precursor, Kis și-a depășit mult contemporanii din patrie și, asemenea unei comete apărute în întunericul fără speranță al feudalismului, a luminat drumul pe care trebuia să meargă cultura maghiară dacă voia ca, pe lîngă puținii privilegiați, să se împărtășească și masele din comorile spirituale ale omenirii. În viața lui, cîtă a petrecut-o în țară, el a fost înconjurat de însingurare, neînțelegere și adversitate — ca în general toți precursorii. Epoca următoare însă l-a îndreptățit pe el, înfăptuind treptat toate acele proiecte pentru care a luptat, aparent zadarnic, cu o stăruitoare consecvență. Școlarizarea în limba maternă a declanșat cu adevărat cultura lecturii în mase, ridicarea culturală și mai apoi materială a acestora, maturizarea lor politică. Marele vis al lui Kis Miklós despre un popor spălat de „pata“ analfabetis-

mului, școlarizat, iubitor de lectură și despre o înfloritoare cultură a cărții este în zilele noastre o realitate, la fel ca și rolul, mereu important, al limbii materne în mijlocirea către largile mase muncitoare a bunurilor culturii moderne. Ca pionier al culturii în limba maternă, Kis Miklós a fost propagatorul de importanță europeană al celor mai noi perfecționări tehnice în procesul de propășire din patrie.

Actualitatea persoanei și operei sale este asigurată astăzi tocmai de perfecta conexiune dintre caracterul lor european și realitatea lor radical locală. Copil de iobag, Kis s-a trudit cu o perseverență obstinată să se ridice în rîndul intelectualilor și burghezilor. Cu toate acestea, niciodată nu i-a renegat pe cei din rîndul cărora s-a ridicat și nici ca personalitate de dimensiuni europene a culturii cărții n-a uitat de necesitățile culturale, bine cunoscute lui, ale maselor de țărani. Poporul țării noastre, care a învins analfabetismul, îi datorează cinstire fără deosebire de naționalitate, fie și numai pentru cele făcute de el într-o perioadă atît de timpurie în scopul încetării neștiinței de carte în sînul țărănimii. De altfel, figura și importanța lui depășesc cadrul istoriei culturii noastre : opera sa constituie o parte de importanță universală a istoriei cărții europene. Astăzi numele lui Kis Miklós este inseparabil legat de întemeierea activității moderne de creare a caracterelor tipografice și marchează cele mai înalte relații care leagă vechea cultură de la noi cu cea generală, europeană. Maghiarii din România pot fi pe drept cuvînt mîndri că au dat țării, Europei și întregii omeniri pe acest mare pionier al creației de litere, tipografiei, culturii cărții și învățămîntului public.

LEGĂTURILE BIBLIOFILE ȘI ȘTIINȚIFICE
CU ȚARA ROMÂNEASCĂ ALE LUI
KÓLESÉRI SÁMUEL

O privire de ansamblu asupra literaturii biblioteconomice internaționale din zilele noastre poate convinge pe oricine că istoria cărții și a bibliotecilor este pretutindeni în transformare. Ocupațiile secundare ale vechilor bibliotecari, activitatea vecină cu diletantismul a însuflețitorilor prieteni ai cărții devin sub ochii noștri o ramură de cercetare metodic efectuată, care, pentru rezolvarea problemelor ce se ridică solicită arsenalul complet și modern al științelor istorice. Dacă odinioară, în problemele de istorie a bibliotecilor, considerate ca lipsite de importanță, se putea exprima o părere fără cercetarea tuturor surselor existente și fără respectarea criticii izvoarelor istorice, astăzi acest lucru nu este deloc recomandat. Cerința ca micile amănunte ale istoriei culturii să fie abordate de cercetători la același nivel metodologic și de exigență ca și așa-numitele probleme mari ale istoriei politice s-a generalizat. Valabilitatea acestei cerințe este și mai accentuată în condițiile Europei răsăritene, prin urmare și la noi, unde din scrisul medieval au rezultat, aproape exclusiv, documente cu referiri juridice, astfel că singurele posibilități pentru reconstituirea dezvoltării culturii timpurii sînt oferite de mărturia unui

mic număr de cărți manuscrise. În asemenea împrejurări, orice problemă de amănunt a istoriei cărții, oricât ar părea de neînsemnată, trebuie tratată cu întreg aparatul și metodicitatea științifică, deoarece, datorită numărului mic al mărturiilor ce ne-au rămas, superficialitățile aparent inofensive, tolerate în prelucrarea unor amănunte, pot denatura și esența tabloului ce înfățișează întreaga dezvoltare.

În secolele feudalismului, ce se scurgeau într-o greoaie monotonie, bibliotecile erau focare ale vieții culturale mult mai importante ca în prezentul nostru, cu organizarea lui diferențiată. Ele erau aproape singurele centre prielnice să primească curente culturale noi, venite din afară, și să le răspîndească în societate. Rolul lor mijlocitor în ceea ce privește noile curente depășea, poate, chiar pe acela al școlilor. Căci, înainte de secolul al XVIII-lea, cartea era în primul rînd instrumentul de lucru al intelectualității și servea numai în mod limitat ca mijloc de recreere în sensul de astăzi al cuvîntului. Pe atunci, cartea nu era încă un atribut de la sine înțeles al vieții civilizate, ci un obiect de valoare care trăda un interes intelectual superior celui general. Numai acela care trăia o viață spirituală vie, creatoare, își constituia o bibliotecă. Cunoașterea acestor creatori și a activității lor poate fi, așadar, de o mare importanță pentru măsurarea nivelului de cultură al unor țări întregi sau al unor provincii. Istoria cărții și a bibliotecilor, aparent lipsită de însemnătate, furnizează în felul acesta instrumentul cel mai sensibil pentru aprecierea istorică a culturii întregii societăți. După cum izotopul radioactiv face vizibil drumul unui instrument medical de investigație sau al unui medicament în corpul bolnavului, tot astfel, în condițiile veacurilor trecute, cărțile indică răspîndirea curenților spirituale, legăturile, poate de mult uitate, dintre unele centre de cultură.

În sensul celor de mai sus, trebuie să înregistrăm ca un semn de îmbucurătoare înnoire a istoriei bibliotecilor

din țară frumoasa monografie a lui C. Dima-Drăgan despre biblioteca lui Constantin Cantacuzino stolnicul¹. Această bibliotecă și cea a Mavrocordaților, formată, în parte, din ruinele ei, pot fi considerate, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, drept cele mai importante centre de acumulare culturală din Țara Românească. În această calitate, este de presupus că ele trebuie să fi avut legături atît cu alte biblioteci contemporane existente pe teritoriul țării, cît și cu savanți colecționari de cărți, din țările învecinate sau mai îndepărtate. După cum o lentilă convergentă unifică fasciculele de lumină venite din direcții diferite, așa și biblioteca de la Mărgineni, apoi cea de la Văcărești, au acumulat curente de cultură din diferite direcții, pătrunse în Muntenia pe la începutul secolului al XVIII-lea. Aici, în focarul vieții culturale, putem obține deci o imagine mai autentică și mai diferențiată decît oricare alta, asupra culmilor culturale ale acestei țări. Rîndurile de mai jos încearcă să faciliteze acest lucru prin schițarea legăturilor bibliofile și științifice cu ale unui colecționar de cărți transilvănean, medicul Köleséri Sámuel.

Am presupus și pînă acum, dar în urma publicării catalogului bibliotecii lui Constantin Cantacuzino a devenit o certitudine, că încă din secolul al XVII-lea, în constituirea bibliotecilor din Țara Românească trebuie să atribuim cărților apărute pe teritoriul cultural latin un rol mai mare decît am socotit mai înainte, bazați pe cultura bizantină a principatului.

Transilvania — cel puțin de cînd această provincie a ajuns sub stăpînirea Habsburgilor — și-a avut partea ei hotărîtoare în mijlocirea trecerii cărților din Europa apuseană în sudul Carpaților. Studiarea comerțului de carte, a colecționarilor și a bibliotecilor din Transilvania poate aduce, așadar, multe informații și în ce privește cunoașterea dezvoltării culturale a Țării Românești.

În vremea cînd bibliotecile din Mărgineni și Văcărești erau în plină prosperitate, în Transilvania biblioteca particulară cea mai mare și cea mai metodic constituită era în proprietatea lui Köleséri Sámuel². În același timp, după cum reiese fără echivoc din corespondența sa, el era acela care, dintre transilvăneni, avea cele mai largi legături cu străinătatea, atît în cercurile librarilor și ale editorilor, cît și în cele ale bibliofililor și savanților³. Aceste legături însemnau deci și o angrenare în rețeaua culturală vie ce se întindea de la Londra la Petersburg și la Constantinopol. Acest fapt conferă o valoare deosebită informațiilor ce vor urma.

Deoarece despre activitatea bibliofilă și despre biblioteca lui Köleséri intenționăm să vorbim cu alt prilej, aici ne vom mărgini să dăm doar cîteva date premergătoare biografiei lui. După studii universitare în Olanda și în Anglia, a fost inspectorul suprem al minelor din Transilvania, apoi protomedicul principatului și, în fine, secretar, respectiv consilier gubernial. Cariera strălucită și căsătoriile lui i-au adus o avere considerabilă. Aceasta i-a dat posibilitatea să cheltuiască, în scopul cumpărării de cărți, o sumă neobișnuit de mare pentru acel timp. Făcea parte dintre puținii transilvăneni care, nici după întoarcerea lor din străinătate, nu au renunțat la ambițiile științifice, vrînd să țină pas măcar prin intermediul cărților cu evoluția domeniilor în care activau. Biblioteca lui de specialitate, aleasă cu o mare pricepere, s-a risipit după moartea sa, dar — după mărturia catalogului ce s-a păstrat — număra peste 3 500 de publicații, în majoritatea lor moderne⁴. Nu este exagerat deci dacă se afirmă, pe de o parte, că medicul Köleséri Sámuel a fost figura centrală a bibliofiliei transilvănene din primele trei decade ale secolului al XVIII-lea, iar pe de altă parte, că el era în același timp unul dintre cei mai importanți intermediari ai noilor curente culturale europene în această provincie.

Trăind la Sibiu, Köleséri avea legături multilaterale cu Țara Românească, atît ca medic căutat, cît și ca cercetător pasionat al trecutului Daciei și al poporului român. Între membrii curții domnești cu rol conducător și în viața culturală a Țării Românești, îi erau apropiați, printre alții, Ioan Avramie, preotul curții, aparținînd cercului lui Antim Ivireanu, cunoscut prin traducerile sale, și nepotul acestuia, Mihail Schendo, unul din medicii domnitorului, tot scriitor, cu studii în Apus și mult călătorit; Theodorus Basilius, crescut în centrul pietist din Halle, preoțind în preajma familiei Brîncoveanu; Nicolae de Porta, secretarul diplomat al lui Brîncoveanu, cel care mai tîrziu a sistematizat biblioteca din Mărgineni a Cantacuzinilor; Stephan Bergler, cunoscut elenist de origine brașoveană pe care Nicolae Mavrocordat l-a chemat în țară din Țările de Jos, pentru a-i spori și îngriji colecția de cărți de la Văcărești. În cadrul acestui articol vom aminti numai acele relații științifice și bibliofile ale lui Köleséri care l-au pus în legătură cu membrii familiei domnitoare.

Cu toate că în inventarul arhivei personale a lui Köleséri, întocmit la moartea sa, figurează mai multe pachete de corespondență privind legăturile lui cu Țara Românească, dintre acestea doar cîteva scrisori s-au păstrat pînă în zilele noastre. Deși din corespondența cu Constantin Brîncoveanu ne sînt cunoscute tot numai piese dispersate, datate după 1709, se poate totuși presupune că doctorul Köleséri Sámuel a ajuns în legătură, încă de la începutul veacului, atît cu domnitorul, cît și cu Constantin Cantacuzino. După toate datele, veriga care i-a unit n-a putut să fie decît Luigi Ferdinando Marsigli, ofițer polihistor italian din armata imperială, ale cărui preocupări istorice, lingvistice și cartografice au avut o influență vădită asupra formării programului științific atît al lui Constantin Cantacuzino cît și al lui Köleséri⁵. Acesta din urmă și-a extins cercetările referitoare la Dacia și asupra teritoriului dintre Carpați și Dunăre,

iar în strângerea materialului în această direcție a fost sprijinit atât de domnitorul muntean, cât și de stolnic. Amândoi i-au atras atenția nu numai asupra inscripțiilor antice și vestigiilor arheologice, ci și asupra unor interesante fenomene ale naturii. Astfel, Constantin Brîncoveanu l-a informat despre ploaia de meteoriți, de mari proporții, observată în apropierea Buzăului, în ianuarie 1713, iar Constantin Cantacuzino i-a comunicat o inscripție grecească din Basarabia. Sînt, așadar, pierderi simțitoare pentru întreaga istorie a științei românești atât dispariția corespondenței lui Köleséri cu personalitățile din Țara Românească, cât și lipsa însemnărilor lui, amintite sub titlul *Curiosa Samuelis Köleséri Valachiam visitantis*, făcute în lungile sale călătorii în Muntenia, ca oaspete al lui Constantin Brîncoveanu, însemnări pe care, evident, intenționa să le prelucreze într-o formă literară⁶. Despre călătoriile lui Köleséri în Țara Românească sînt cunoscute documente scrise din anii 1709, 1712, 1713 și 1714.

Întrucît Köleséri a fost timp îndelungat corespondentul transilvănean al centrului pietist din Halle, prin el curtea din București a putut stabili ușor legătura cu iluminismul german incipient, a putut lua cunoștință despre noutățile științifice din străinătate, a putut să se îngrijească de cărțile necesare și să asigure o publicitate internațională pentru operele literare ale membrilor săi. Cînd, de exemplu, Constantin Brîncoveanu a vrut să cunoască lucrările profesorului Samuil Puffendorf care a desfășurat o remarcabilă activitate pe tărîmul dreptului internațional, precum și în interesul toleranței religioase, respectiv al unificării religiilor creștine, i s-a adresat lui Köleséri, iar acesta, în 1712, i-a comandat din Germania volumele dorite. La fel a procedat și în cazul dicționarului grec-latin al lui Cornelius Schrevelius și al noii biblii în limbile greacă și latină⁷. La procurarea cărților din străinătate, în acest timp Köleséri era deja ajutat de profesorul Christian Voigt, care a activat

scurtă vreme în Transilvania, ca delegat al pietiştilor din Halle, înfiinţând la Sibiu prima librărie permanentă. Din corespondenţa lui Voigt reiese că în vara anului 1712, cu prilejul călătoriei la Brîncoveanu, Köleséri a atras personal atenţia acestuia asupra ediţiei din Halle a bibliei bilingve (greacă-latină). Când, mai târziu, domnitorul ar fi vrut să cumpere şi o traducere în greaca modernă a bibliei, Köleséri s-a străduit să-i procure, prin intermediul lui Voigt, ediţia din 1702 de la Londra sau cea din 1710 de la Halle⁸.

Tot pe Köleséri trebuie să-l considerăm mijlocitorul, cel puţin în cazul comenzilor făcute la Sibiu, prin care Brîncoveanu a realizat somptuoasele ferecături de argint, în stil baroc, pentru cărţile bisericeşti dăruite unor mănăstiri. În 1712, de pildă, domnitorul a trimis la Sibiu 700 de ducăţi, ca din ei să se facă o ferecătură artistică pentru un Nou Testament în limba greacă. Splendoarea exemplarului şi nivelul artistic al execuţiei sînt dovedite de faptul că Brîncoveanu a trimis separat, drept taxă de lucru pentru meşteri, încă 100 de galbeni, ceea ce în acele vremuri constituia o sumă dincolo de orice închipuire, pentru legătura unei singure cărţi⁹. Trebuie amintit şi faptul, deloc indiferent în privinţa procurării de cărţi în Ţara Românească, anume că — pentru transmiterea comenzilor lor şi pentru aducerea cărţilor în ţară — atît Köleséri, cît şi Voigt foloseau de preferinţă negustori „greci”, adică macedoromâni, care ajungeau pînă în Olanda.

Apariţia lui Köleséri la curtea din Bucureşti era însoţită întotdeauna de comunicarea unor noutăţi literare şi ştiinţifice, cît şi de transmiterea spre Europa apuseană a diferitelor cerinţe de cărţi. De pildă, cînd, în februarie 1714, Brîncoveanu l-a chemat la el pe Köleséri spre a o îngriji pe soţia sa care se îmbolnăvisese, Theodorus Basilius — pe atunci educator în casa Stancăi, fiica domnului — se foloseşte îndată de această ocazie pentru a da ştiri despre sine vechilor săi profesori din

Halle și pentru a cere cărți noi, mai ales biblii în limba greacă veche și nouă¹⁰.

Legăturile cu Țara Românească ale lui Köleséri erau destul de puternice ca să supraviețuiască marilor zguduiri interne care au urmat tragicei morți a lui Constantin Brîncoveanu (1714) și celei a domnitorului Ștefan Cantacuzino și a tatălui său, Constantin Cantacuzino stolnicul (1716). Legăturile dintre noul domn mînat de ambiții științifice și pasiuni bibliofile, Nicolae Mavrocordat, și Köleséri s-au format între anii 1716 și 1719, cînd domnitorul a fost internat de imperiali la Sibiu. El aștepta de la dinamicul medic sibian să atragă atenția lumii savante străine asupra lucrărilor sale literare. Într-adevăr, se poate atribui legăturilor lui Köleséri faptul că asupra volumului ΠΕΡΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ ΒΙΒΛΟΣ la Sibiu și tipărit în 1719 la București, Stephan Bergler a scris o întinsă recenzie în cea mai prestigioasă revistă științifică de atunci din Europa : *Acta Eruditorum*. Cînd, apoi, lucrarea voievodului a apărut și în traducerea latină a lui Bergler, în 1722, la Thomas Fritsch, editorul din Lipsca al lui Köleséri, acesta din urmă l-a pus să scrie o dare de seamă asupra frumoasei publicații pe însuși redactorul revistei, Jakob Burkhard Menken, fiindu-i și el un vechi cunoscut¹¹.

Tot în această vreme și tot prin Köleséri a intrat în legătură Nicolae Mavrocordat cu Bél Matia (1684—1749), profesorul de faimă europeană din Bratislava (Pojon). Într-o scrisoare din 22 ianuarie 1722, Bél îl înștiințează pe Köleséri că, dacă pe voievod îl mai interesează lucrarea numismatică de bază privitoare la monedele turcești, i-o poate procura. Ca o mărturie mai nouă a interesului manifestat de domnitor pentru numismatică poate fi socotită și scrisoarea din 6 august 1725 a lui Köleséri, odată cu care trimite, pentru colecția lui Mavrocordat, medalia bătută din inițiativa sa în amintirea hotărîrii dietale prin care se enunța dreptul

de succesiune în Transilvania și pentru ramura feminină a casei de Habsburg, așa-numita *Pragmatica sanctiune*.

Legăturile polihistorului sibian cu Nicolae Mavrocordat nu s-au întrerupt nici după ce Mihail Schendo, refugiat în Apus, a început un atac literar necruțator împotriva domnitorului, în care ar fi dorit să-l atragă și pe Köleséri de partea sa. Köleséri a rămas însă neutru în această dispută, purtată din Veneția pînă la Paris, și și-a continuat rolul de mijlocitor în direcția Munteniei. Există indicii care arată că el îndeplinea și sarcinile de comisionar în Transilvania pentru editorii din apusul Europei, cum era, de pildă, Girolamo Albrizzi din Veneția.

Pentru serviciile pe care i le făcea, Nicolae Mavrocordat îl recompensa pe Köleséri cu daruri și cu mici atenții. În 1724, de exemplu, i-a trimis un ceas de aur. Tot așa trebuie să fi ajuns printre podoabele casei lui Köleséri portretul domnitorului și acea icoană pe lemn a cărei frumusețe este menționată în mod special în inventarul întocmit după moartea acestuia¹². Cu tot caracterul ei fragmentar, corespondența lui Köleséri, dovedește îndeajuns că biblioteca de la Văcărești a Mavrocordatilor s-a îmbogățit cu noutăți valoroase prin intermediul medicului bibliofil din Sibiu. În anul 1724, de pildă, Köleséri îl informează pe domnitor că n-a reușit să-i procure la Lipsca noua ediție pariziană excepțională din *Naturalis historia* a lui Pliniu, comentată de Jean Harduin, și de aceea a comandat-o de-a dreptul din Paris. În schimb, la 6 august 1725, trimite pentru biblioteca din Văcărești opera filozofică de mare senzație a lui Bülfinger asupra doctrinelor morale și politice ale vechilor chinezi, intitulată *Specimen doctrinae veterum Sinarum moralis et politicae* (Frankfurt a. M., 1724), una din noutățile atunci sosite din Germania.

În afară de domnitor, Köleséri întreținea legături atât cu Bergler, cel care îngrijea biblioteca acestuia, cât și cu medicii curții. De exemplu în 1724, Köleséri îl roagă pe

Bergler să-l ajute la descifrarea și datarea unei inscripții grecești de pe o piatră din antichitate descoperită atunci. Un an mai târziu dorește să afle, prin intermediul medicilor de la curtea din București, cum procedează turcii în administrarea vaccinului antivariolic.

Putem fi siguri de menținerea legăturilor lui Köleséri cu Muntenia, cel puțin pînă la moartea lui Nicolae Mavrocordat, chiar dacă, deocamdată, nu avem date nemijlocite pentru perioada de după 1725. Explicația acestui gol trebuie căutată numai în împrejurarea că fragmentele de corespondență a poliistorului sibian se întrerup în acea vreme, fie pentru că materialele din anii anteriori morții lui Köleséri s-au distrus, fie pentru că n-au fost încă descoperite.

Credem, totuși, că și cele cîteva date comunicate mai sus pot dovedi în mod convingător cît de valoroase ar putea fi pentru istoria cărții românești informațiile rezultate din cercetarea trecutului bibliofiliei transilvănene și care este calea pe care cercetătorii noștri pot ajunge la aceste date inedite.

ÎNCEPUTURILE TIPOGRAFIEI DE LA BLAJ

Una din însemnatele concluzii la care a ajuns istoriografia românească marxistă este că nu se poate cerceta trecutul țării noastre fără a se cunoaște și istoria naționalităților ce conlocuiesc cu românii din Transilvania. Străduințele depuse în această direcție în ultimul sfert de veac s-au îndreptat, în primul rînd, spre relevarea acțiunilor comune ale maselor muncitoare de diferite naționalități împotriva asupririi străine și exploatării, precum și spre dezvăluirea tradițiilor de luptă comună, îmbogățind cunoștințele noastre istorice în acest domeniu cu o serie de rezultate noi.

Tocmai rezultatele îmbucurătoare obținute în cercetările acestei probleme fac posibil ca în prezent istoriografia noastră să facă un nou pas înainte și, — pe lîngă cercetarea în continuare, cu eforturi susținute, a luptelor comune —, să-și extindă atenția și asupra unor fapte mai puțin spectaculoase, cotidiene ale conviețuirii. Munca constructivă pașnică, diferitele domenii ale culturii populare și elevate au oferit de secole posibilități largi românilor, maghiarilor și sașilor să contribuie în mod reciproc la eforturile depuse în această direcție. Sînt legături care atestă prin nenumărate mărturii, nedezvăluite pînă în prezent, cunoscuta constatare că toate valorile materiale și spirituale care s-au creat vreodată în țara noastră constituie rezultatul strădaniilor comune

ale oamenilor muncii de diferite naționalități care trăiesc aici. Deci, în cazul Transilvaniei, situația obiectivă de odinioară obligă oarecum pe istoricii noștri să cerceteze în mod paralel, alături de trecutul poporului român, și pe cel al maghiarilor și sașilor de pe acest teritoriu, deoarece dezvoltarea fiecăruia oferă analogii, date prețioase pentru cunoașterea mai bună a istoriei celuilalt. Pentru a ilustra avantajele acestei concepții și a face să se perceapă caracterul inedit al informațiilor ce se pot obține astfel, în cele ce urmează dorim să evocăm un episod vechi, uitat, al legăturilor culturale româno-maghiare.

În cercurile noastre de specialitate este îndeobște cunoscut că temeiul tipografiei de la Blaj îl constituie materialul tipografic al tiparniței românești care, în timpul principatului autonom, a funcționat la Alba Iulia. Acest material și tiparnița, aduse la Blaj din inițiativa episcopului Inochentie Micu în jurul anului 1738, au fost puse în stare de funcționare prin grija lui Petru Pavel Aaron, încă din timpul vicariatului său, între anii 1747—1750, probabil de către Dimitrie Pandovici, care lucrase mai înainte la Rîmnic și la București. Mai târziu însă, Petru Pavel Aaron nu s-a mulțumit doar cu atîta, ci — după ce a fost numit episcop — s-a îngrijit de completa reînnoire a utilajului tipografiei¹. Cu toate că nu dispunem de un repertoriu al tipurilor de litere chirilice folosite odinioară în țara noastră și nici noi nu am putut efectua cercetări tipologice sistematice, diferențele tipografice sesizabile între publicațiile timpurii ale tiparniței blăjene și cele scoase după 1756 oferă mărturii clare despre această reînnoire și etapele ei diferite. Întrucît tipografiile care au lucrat la Blaj sînt în majoritatea lor cunoscuți nominal, cercetătorii au căutat în rîndul acestora pe meșterii cu a căror contribuție, între anii 1755 și 1763, episcopul Aaron a modernizat oficina de la Blaj, ajunsă la un rol important în istoria culturii românești din secolul al XVIII-lea.

Astfel, de exemplu, în ultimul timp, regretatul Mircea Tomescu și-a exprimat părerea că reînnoirea utilajului tipografic de la Blaj s-ar datora tipografului Sandu venit de la Iași, precum și lui Petru Papavici și Ioan Rîmniceanul, amîndoi din Rîmnic ².

Într-adevăr, informațiile cunoscute pînă în prezent au oferit prilejul să se facă doar presupuneri și tatonări ca acelea de mai sus, care nu se pot atesta. Situația se schimbă însă imediat dacă, pornind de la realitatea conviețuirii, ne extindem cercetările și asupra surselor contemporane ale istoriei tipografiilor maghiare și săsești din Transilvania. Combinînd apoi informațiile noi ce se pot obține din aceste cercetări cu cele cunoscute mai de mult, se pot elucida nu numai unele momente importante, neclare pînă acum, privitoare la organizarea definitivă a tipografiei din Blaj, ci se poate realiza și o imagine mai precisă și mai autentică despre exigentul program de perspectivă în cadrul căruia episcopul Aaron, fără a precupeți osteneala și sacrificiile materiale, a edificat pe malul celor două Tîrnave un centru cultural și politic pe seama mișcării naționale românești.

Petru Pavel Aaron, scriitor ecleziastic fecund, a fost și personal interesat în reînnoirea tiparului românesc din Transilvania. Știm în mod cert că s-a ocupat de această problemă în timpul îndelungatei sale șederi la Viena, survenită după numirea sa ca episcop, din primăvara lui 1752 pînă în toamna lui 1754, și s-a întors din capitala imperiului cu planurile cristalizate ³. El considera că la Blaj, alături de înființarea școlilor, sarcina lui cea mai urgentă o constituie modernizarea tipografiei, punct de vedere pe care l-a expus și în planul său de activitate trimis la Roma în zilele următoare instalării sale (12 noiembrie 1754) ⁴. Din scrisoarea sa datată 30 decembrie 1754, adresată episcopului romano-catolic din Oradea, Forgách Pál, susținător însufletit al unirii, rezultă de asemenea în ce măsură l-au preocupat pe noul arhieru român, chiar din primele săptămîni de

activitate, problemele tipografiei și ale apariției cărților⁵. Episcopul Aaron s-a folosit în mod abil de avantajele oferite de articolele de lege VI—VII din anul 1744, care proclamau egalitatea în drepturi a bisericii unite cu cea romano-catolică, și s-a străduit să fructifice și sub acest aspect noile legături create cu biserica dominantă și capii acesteia.

Pentru modernizarea proiectată pe baza experienței sale vieneze și încurajată și de către autoritățile de stat, episcopul Aaron avea nevoie înainte de toate de specialiști bine pregătiți, de materii prime și de utilaje corespunzătoare. Cu toate că episcopul a tratat problema tipografiei ca pe o chestiune dintre cele mai personale, în modernizarea acesteia i-a revenit un rol important și vicarului său, Geronte Cotorea, care de asemenea avea înclinații științifice⁶. Amândoi studiaseră odinioară la Colegiul iezuit din Cluj și, cunoscând organizarea tipografiei de acolo, au transpus-o și la Blaj. În toamna anului 1754, în fruntea tipografiei de la Blaj a ajuns Cotorea, cu titlul de „inspector Typographiae”, iar în această calitate el a lucrat cu trup și suflet pentru realizarea planurilor episcopului.

Ambii considerau că sarcina cea mai urgentă este reîmprospătarea stocului de litere, care era uzat. Potrivit scrisorii din 26 februarie 1755 a episcopului Aaron către prefectul tipografiei iezuite din Cluj, cu utilajul învechit și uzat existent la tipografia din Blaj nu era posibil să se publice cărțile necesare pentru biserica unită, — numai dacă s-ar fi înnoit cel puțin literele uzate⁷. Deoarece în această scrisoare episcopul cere de la tipografia din Cluj 2,5 chintale de materie primă în scopul turnării de litere, se poate presupune că găsisse în prealabil un meșter expert pentru această lucrare. În privința persoanei meșterului, literatura de pînă acum nu ne dă nici o informație, deși istoria tipografiilor maghiare îl menționează⁸.

Despre Székely Páldi István, tipograful Colegiului reformat din Cluj, instruit în Olanda, chiar și contemporanii săi erau de părere că „amintirea lui se păstrează mai cu seamă prin instalarea tipografiei din Blaj“⁹. Pataki Sámuel, inspectorul tipografiei Colegiului reformat din Cluj, în scrisoarea sa adresată după moartea lui Páldi inspectorului tipografiei din Blaj, amintește ca pe un fapt îndeobște cunoscut, că — prin munca sa din tot timpul vieții — tipograful clujean a ajutat în mare măsură funcționarea atelierului tipografic românesc¹⁰. Din necrologul lui Páldi, tipărit la Cluj în 1769, se poate afla mai precis în ce anume a constat participarea lui la modernizarea tipografiei din Blaj. Astfel, „i-a învățat și pe tinerii talentați această nobilă meserie și i-a confecționat și tipografiei românești din Blaj litere foarte frumoase, împreună cu patrițele și matrițele lor“¹¹. Pataki Sámuel ne relatează și mai amănunțit despre literele confecționate de Páldi pe seama Blajului. Anume, în scrisoarea sa, datată 22 martie 1780, scrie următoarele: „Domnul Páldi a turnat litere și pentru români, dar în matrițe confecționate de el însuși. Însă a turnat și litere latine în matrițele noastre; acuma le recunoșc din unele publicații blăjene“¹². Pornind pe această cale, cele mai importante date le-am descoperit chiar în scriptele tipografiei din Blaj, atât asupra întregului proces de reînnoire a atelierului, cât și asupra rolului pe care l-a avut Páldi în această reînnoire.

Potrivit însemnărilor făcute în anul 1756, probabil de către Geronte Cotorea, publicate aci cu textul lor original¹³, în anul 1755, episcopul Aaron l-a pus pe Páldi ca, din matrițele moștenite, să toarne litere chirilice noi în locul celor tocite. Aceasta era lucrarea pentru care se ceruse plumbul din Cluj prin amintita scrisoare a episcopului, de la sfârșitul lui februarie 1755. Cu toate că relatarea din 27 mai a lui Aaron, făcută episcopului romano-catolic din Oradea, Forgách Pál¹⁴, a fost interpretată pînă în prezent în sensul că turnarea

literelor noi a fost terminată pînă la acea dată, din însemnările amintite și din particularitățile tipografice ale publicațiilor blăjene, am putea deduce mai degrabă că turnarea din nou a literelor a durat pînă la sfîrșitul anului 1755. Literele noi turnate de Páldi au adus, într-adevăr, o îmbunătățire esențială în ceea ce privește nivelul tipografic al publicațiilor scoase la Blaj. Sub acest aspect este instructivă confruntarea primei ediții, din anul 1755, a publicației intitulată *Învățătura creștinească* cu cea de a doua ediție a ei, apărută un an mai tîrziu.

Pentru realizarea planurilor sale în legătură cu tipografia, episcopul Aaron s-a adresat, încă în vara anului 1755, pe lângă Páldi, și unui alt specialist experimentat. Datorită, probabil, bunelor relații cu episcopul Forgách Pál, în fruntea atelierului din Blaj a ajuns Becskereki Mihály, conducătorul versat al tipografiei seminarului episcopal din Oradea. Între anii 1740 și 1744, Becskereki a condus oficina din Cluj a iezuiților și, potrivit mărturiei *Bucoavnei* (BRV 235) apărute la această tipografie în 1744, se ocupa încă de atunci cu imprimarea cărților românești cu litere chirilice. Începînd din anul 1746 a lucrat timp de zece ani la propășirea tipografiei seminarului din Oradea¹⁵. Salariul special cu care episcopul Aaron l-a angajat pe Becskereki la 9 iulie 1755 atestă incontestabil că la Blaj se aștepta de la el modernizarea și dezvoltarea activității tipografice a oficinei reînnoite. Căci, cîtă vreme ceilalți salariați ai tipografiei primeau un salariu lunar de cîte 3 (deci anual 36) de florini maghiari, episcopul Aaron i-a dat lui Becskereki, în afară de un salariu anual de 100 de florini germani în numerar, și 12 cîble de grîu, patruzeci de vedre de vin și un porc de tăiat¹⁶. De altfel Becskereki a contribuit doar la modernizarea tipografiei și nu a activat prea mult timp la Blaj, deoarece a murit, probabil, în 1758. Poate tot din anturajul lui provine tipograful Tekelt Péter care, începînd din

anul 1759, a fost conducătorul tehnic al atelierului pînă în primăvara lui 1761, cînd a decedat. Deducem aceasta din faptul că și Tekelt a corespondat în limba maghiară cu inspectorul Cotorea. Pare că era una și aceeași persoană cu cel pe care „impressum“-urile tipăriturilor chirilice blăjene din acest timp îl menționează cu numele de Petru Sibianul ¹⁷.

Noua etapă a dezvoltării a constituit-o dotarea tipografiei cu litere latine. În scopul cultivării alianței cu romano-catolicii, episcopul Aaron și biserica sa aveau importante interese legate de împămîntenirea tipăririi cărților latine și la români. În realizarea acestui plan episcopul a fost sprijinit și materialicește de către tezaurarul Bornemisza Ignác, protectorul bisericii unite, și de Friedrich Wilhelm Dietrich, consilier al Camerei Aulice și al Tezaurariatului ¹⁸. Această sarcină i-a fost încredințată din nou lui Páldi, care, începînd din luna aprilie 1756, a înzestrat tipografia blăjeană cu litere latine turnate în matricele lui Misztótfalusi Kis Miklós aflate în proprietatea colegiului reformat din Cluj ¹⁹. Confruntarea particularităților tipografice ale cărților cu litere latine apărute la Blaj cu începere din 1757 cu cele ale publicațiilor lui Kis Miklós sau ale tipografiei colegiului reformat din Cluj poate convinge pe oricine că, prin Páldi, noua tipografie românească s-a împărtășit din moștenirea celui mai mare artist al literei latine din Transilvania, care se bucura de renume european ²⁰. De altfel, Páldi a contribuit la funcționarea tipografiei blăjene și prin faptul că a împrumutat acesteia scule de tipărit din utilajul Colegiului, sau a confecționat asemenea scule pe seama ei. De exemplu, în anul 1755, la cererea lui Becskereki, Páldi a împrumutat o piesă de teasc denumită tighel (Deckel), pe care tipografia din Blaj a folosit-o timp de 14 ani și a restituit-o abia după moartea acestuia din urmă ²¹.

Ridicarea exigențelor și a nivelului este reflectată și de faptul că, aproape concomitent cu confecționarea ti-

purilor de litere latine, episcopul Aaron a comandat și gravarea de patrițe chirilice noi, tot la Páldi, despre care se știa în toată Transilvania că învățase la Leiden și la Utrecht proiectarea și gravarea de litere²². Episcopul i-a indicat lui Páldi ca la proiectarea noilor litere blăjene să ia drept model ediția (rusă) din Moscova a molitvelnicului și ceaslovului, pe care i le-a pus la dispoziție. Deși modernizarea tipografiei progresa ritmic, totuși, acelei propoziții mult citate din testamentul episcopului, datat 18 iulie 1756, după părerea noastră, numai printr-o interpretare forțată i se poate atribui sensul că înnoirea s-ar fi terminat²³. Ca dovadă, în noul său testament din 6 noiembrie 1758 episcopul Aaron vorbește încă tot despre literele noi în curs de confecționare²⁴. Páldi a progresat încet cu gravarea noilor patrițe, căci în acest timp a fost din ce în ce mai ocupat cu reînnoirea garniturilor de litere ale tipografiei colegiului reformat din Cluj²⁵. Deși, începînd din anul 1760, în publicațiile chirilice blăjene apar sporadic unele litere nou gravate, totuși darea în folosință a tipului complet nou a avut loc numai cu începere din anul 1763²⁶.

Páldi a îmbinat executarea acestei munci migăloase și îndelungate cu instruirea acelor care urmau să preia munca în tipografia blăjeană. Dintre discipolii săi români îl cunoaștem pe bazilitul Ioanițiu Endredi pe care l-a luat alături de el, probabil, în 1760, considerîndu-l deosebit de apt pentru gravarea de litere²⁷. În afară de meșteșugul tipăririi l-a învățat să graveze în lemn, aramă și oțel și l-a pus să confecționeze patrițe pentru note muzicale și litere grecești. În 1761 l-a pus pe Endredi să graveze din nou, potrivit gustului românesc, mai multe patrițe ale tipului nou de litere confecționate după modele rusești, care se deosebeau în oarecare măsură de formele obișnuite la români²⁸. După moartea lui Tekelt Péter (Sibianul), intervenită în 1761, în fruntea tipografiei din Blaj a fost pus Endredi. Abia după ce acest discipol talentat al lui Páldi a plecat în împre-

jurări aventuroase la Debrețin, conducerea tiparniței a ajuns în mâna tipografilor de la Rîmnic, care au lucrat acolo fără întrerupere și în perioada reinnoirii²⁹.

Cele mai strînse legături ale lui Páldi cu tipografia din Blaj se plasează în timpul cît a fost Cotorea inspector și Aaron episcop, deci între anii 1754 și 1763, dar ele nu s-au întrerupt nici mai tîrziu. De exemplu, în iarna lui 1763—1764 Páldi a turnat din nou litere pentru Blaj, apoi în 1767 tot el l-a pus pe discipolul său Beregszászi Péter să repare literele uzate³⁰. După moartea episcopului Petru Pavel Aaron (9 martie 1764) însă, în viața oficinei blăjene, așezată deja pe temelii solide, a început o eră cu adevărat nouă.

Însemnătatea episcopului Aaron în istoria atelierului tipografic din Blaj constă în faptul că el a ridicat tiparul românesc la nivelul artei tipografice contemporane din Transilvania, folosind tot ce s-a putut valorifica din realizările locale anterioare, în primul rînd în domeniul gravării și turnării de litere. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, după ce a studiat timp de nouă ani în Olanda, Misztótfalusi Kis Miklós a pus, în Transilvania, bazele confecționării artistice a literei de tipar³¹. În scopul continuării acestei tradiții, biserica reformată din Transilvania l-a trimis pe Páldi István să învețe, tot în Olanda, din 1741 pînă în 1752. Potrivit declarației unui contemporan, „acest lucru se făcea pentru culturalizarea țării (ad culturam regni), ca să fie oameni capabili care să-i învețe pe alții“³². Astfel, legăturile fructuoase pe care le-au întreținut tipografiile maghiare din Transilvania cu Olanda au putut deveni folositoare, datorită conviețuirii, și tiparului românesc din această provincie. În privința exigentei planurilor tipografice ale episcopului Aaron, nu poate fi o dovadă mai grăitoare decît faptul că a dorit să înceapă activitatea tipografică românească cu litere latine folosind literele artistice ale lui Kis Miklós, renumit în Europa întreagă; că a pus să fie gravată o garnitură cu totul nouă de tipuri de

litere chirilice de către Páldi István, cel mai iscusit meşter al Transilvaniei din acea vreme ; că a încredinţat organizarea activităţii atelierului de la Blaj unui tipograf atît de experimentat cum era Becskereki Mihály.

Această etapă de început a dezvoltării tipografiei din Blaj constituie un frumos capitol, — caracteristic istoriei culturii —, al convieţuirii româno-maghiare multilaterale şi de veche tradiţie.

ISTORICUL BIBLIOTECII DOCUMENTARE DIN ODORHEIUL SECUIESC

Întemeierea și dezvoltarea ei în primele decenii

În societățile care au atins un anumit grad de dezvoltare a scrisului, școlarizarea nu se mai poate imagina fără cărți, iar învățământul mediu cere de-a dreptul constituirea unei oarecari colecții de cărți. Școala și biblioteca s-au dezvoltat și la noi stimulându-se și sprijinindu-se reciproc. În cazul colegiilor seculare din Transilvania, istoria instituției reînvie, așadar, și etapele mai importante ale evoluției bibliotecii, în vreme ce fondul ei oglindește în mod perceptibil, chiar și pentru oamenii de azi, nivelul și scopurile activității didactico-educative desfășurate odinioară între zidurile școlii și oferă posibilitatea aprecierii acesteia. În condițiile vitrege ale feudalismului, instituțiile de învățământ de grad mai înalt au luat ființă datorită cerințelor culturale apărute în sînul societății. Ca urmare, populația unei regiuni sau comunități religioase a trebuit să creeze prin forțele proprii cadrul în care să-și satisfacă nevoile de învățatură. Asumarea sacrificiilor materiale și asumarea răspunderilor au făurit din școală și din societatea care o întreține și o folosea un tot unitar, cu deplină comunitate de interese. Unitatea desăvîrșită dintre școală și so-

cietate a devenit în același timp și sursa principală de creștere a fondului bibliotecilor.

Elevii de odinioară sau profesorii, ori chiar patronii, își dăruiau adeseori cărțile colegiului în care au învățat, au predat sau pe care l-au patronat. Bibliotecile noastre școlare, cu un trecut bogat, sînt caracteristice nu numai pentru colegiul de care aparțineau, ci și în privința condițiilor culturale și bibliotecărești ale acelei părți din societate ce-i oferea sprijinul. Nu ni s-a păstrat nici o bibliotecă particulară autonomă din secolele XV—XVII, dar bibliotecile colegiale, ca niște bazine de acumulare, au înmagazinat și au conservat pînă azi fondurile întregi sau părți importante ale multora din ele. Prelucrarea metodică, strict științifică, a bibliotecilor colegiilor transilvănene de odinioară oferă rezultate care depășesc cu mult cadrul istoriei locale a școlii. Ea atrage pe cercetători, fiind instructivă pentru istoria culturii, iar pentru istoria bibliotecilor de la noi oferă singura posibilitate de a da o imagine reală a formării vechilor relații dintre societate și carte.

Cele arătate mai sus sînt pe deplin demonstrate și de istoria bibliotecii de odinioară a Liceului pedagogic din Odorhei, instituție care nu de mult și-a sărbătorit cei 300 de ani de existență, astăzi Biblioteca documentară orașenească.

Donația de 5 000 de forinți făcută în anul 1670 de cancelarul istoriograf Ioan Bethlen a oferit calviniștilor din Secuime posibilitatea să transforme școala elementară (trivială) din Odorhei în colegiu. De acest moment se leagă și începutul colecției de cărți a colegiului de mai târziu, deși el nu s-a produs chiar așa cum s-a relatat în comunicările mai vechi și mai noi care se ocupă de istoria școlii¹. Inițial biblioteca nu era decît o colecție de cărți necesare pentru studiul elevilor. Din acestea a luat ființă primul germe: biblioteca *coetusului* (adică a comunității de autoguvernare a elevilor). Era

o colecție modestă în care exemplarele se schimbau repede pentru că volumele uzate de învățatură trebuiau înlocuite permanent cu altele noi. În 1698 fondul ei număra doar 23 de cărți și acestea, în afara dicționarului poliglot al lui Calepinus, gramatica latină a lui Melancton, scrisorile lui Cicero, lucrările mult căutate ale lui Comenius, cuprindeau mai ales opere cu conținut filozofic și teologic². La început, activitatea didactică se putea sprijini numai pe biblioteca particulară a profesorilor. Cărțile pentru *coetus* s-au adunat fără îndoială cu ajutorul protectorilor școlii noi. Pare plauzibil deci că între donatori figurau și principele Mihai Apafi și cancelarul Ioan Bethlen, după cum susține și tradiția locală. Dar majoritatea exemplarelor citate ca mărturie n-a intrat în proprietatea colegiului atunci, ci mult mai târziu, după cum vom vedea.

Datorită greutăților inerente începutului, în primele decenii grija principală s-a îndreptat, nu spre înființarea unei biblioteci, ci spre instalarea elevilor și crearea fondurilor materiale și a cadrului școlii. Prin aceasta se explică de ce regulamentele cele mai vechi ale școlii, aprobate în 1671, nu se ocupă de bibliotecă sau de bibliotecar. În schimb cele redactate în 1682 consacrau un capitol aparte, cu șapte articole, reglementării în amănunt a obligațiilor bibliotecarului și folosirii cărților. Biblioteca își avea atunci sediul ei separat, însă ar fi greșit să se deducă de aici că avea și un număr mare de cărți. Inventarul rămas din 1701 dezvăluie că întreaga colecție încăpea chiar și atunci într-o ladă mare și una mică, aceasta din urmă fiind completată și cu manualele deteriorate ale *coetusului*.

Inițial deci, tocmai din cauza numărului lor mic, cărțile nu erau ținute pe polițe, ci în lăzi. Mica bibliotecă a *coetusului* care se distrugea repede, cu greu ar fi putut deveni o bibliotecă de dimensiuni mai întinse și mai valoroasă, dacă ea n-ar fi fost întregită cu o colecție destinată să sprijine activitatea didactică.

Se poate susține cu destulă certitudine, chiar în lipsa unor date din surse directe, că acest important pas s-a făcut în timpul primului rectorat al lui Rozgonyi Pap János din anii 1679—1682, dar cel mai târziu în timpul celui de al doilea, dintre anii 1688 și 1694. Rozgonyi a ajuns rector-profesor în Odorhei după studii făcute în Olanda la Utrecht și Leida (1677—1678)⁵. Noul conducător al școlii avea înclinații bibliofile — fapt dovedit prin cărțile sale rămase în biblioteca fostului colegiu reformat din Cluj⁶. Lui i se poate atribui edificarea întregului organism colegial și faptul că regulamentele școlare din 1682 se extind și asupra problemelor bibliotecii. După toate indicațiile, prin relațiile personale ale rectorului Rozgonyi, au ajuns în proprietatea colegiului primele colecții particulare: bibliotecile Tolnai, Apafi și poate chiar și cea a lui Bethlen, deci toate acele părți care au servit drept nucleu mării biblioteci existente și azi.

Dintre autorii care elaborează istoria colegiului, Kiss Ferenc explică, încă nesigur, iar Gönczi Lajos, cu certitudine, că biblioteca Tolnai a ajuns în Odorhei fiindcă, între anii 1690 și 1695, aici a fost rector Tolnai István Fabricius. Ei însă nu pot dovedi acest lucru decât prin prezența acestor cărți. Cariera lui Tolnai István F. este însă destul de cunoscută din izvoarele contemporane, ca să putem contesta rectoratul său din Odorhei. El nu putea să predea la școala de acolo în perioada amintită, pentru că murise încă în 1690, la Cluj. Prin urmare, prezența cărților sale la Odorhei nu se poate explica prin vechea ipoteză. Trebuie să încercăm o explicație mai plauzibilă, prin intermediul însemnărilor găsite în cărțile lui. Din aceste însemnări se vedește că moștenitorii au început să-i valorifice, respectiv, să-i doneze cărțile imediat după moartea lui. În felul acesta, prin Pál, fiul său, unele volume au ajuns, atât în proprietatea lui Rozgonyi János cât și a lui Bethlen János junior⁹. Deoarece, în 1693, Tolnai Pál i-a dăruit lui Rozgonyi

o parte din cărțile tatălui său, trebuie să ne gândim că rectorul odorheian îi va fi făcut unele servicii în legătură cu valorificarea cărților. După presupunerea noastră, Rozgonyi l-a determinat pe vreunul dintre protectorii școlii să cumpere cărțile din colecția Tolnai, câte se mai găseau la un loc în 1693, pentru biblioteca noului colegiu din Odorhei, organizată de el. Acest protector e posibil să fi fost Gheorghe Bánffi, discipolul de odinioară al lui Rozgonyi, pe care împăratul îl numise chiar în acel an prim guvernator al Transilvaniei. Dar putea să fie și Bethlen János junior, care se îngrijea fără înțetare de școala din Odorhei, căci printre cărțile dăruite de el în 1695—1696 se găsesc de asemenea exemplare provenite de la Tolnai Pál¹⁰. Rozgonyi a avut prilejul să mijlocească această cumpărare de cărți, cu atât mai mult, cu cât în 1693 sau în anul următor a schimbat postul de profesor din Odorhei cu acela de preot din orașelul minier Sic, așezat în imediată apropiere de Cluj și Bontida, reședința lui Gheorghe Bánffi. Rozgonyi era, de altfel, în raporturi foarte bune și cu membrii familiei Bethlen, pentru că între anii 1683—1685 a fost preceptorul lor.

Cele 84 de volume cumpărate în 1693 sau 1694 dintre cărțile lui Tolnai István F., au devenit într-adevăr baza mării biblioteci a colegiului. Prin ele a ajuns la Odorhei arsenalul spiritual al unui profesor călătorit, cu orizont larg, cu o cultură multilaterală. Între anii 1658 și 1662, Tolnai nu numai că și-a desăvârșit formația teologică, ci și-a câștigat și calificarea de medic în Utrecht, Franeker, Groningen și Londra. Din 1665 pînă la moartea sa a trăit la Cluj unde a predat filozofia și teologia la colegiul reformat, fiind profesorul cel mai iubit al tineretului. În același timp, era și medicul cel mai căutat și mai respectat din Transilvania. Cărțile procurate în Anglia de către Tolnai, simpatizant al puritanismului, au răspîndit noi idei în școala odorheiană. Multă vreme cărțile lui în limba engleză au rămas mute pentru cei

mai mulți elevi și profesori, dar gramaticile și dicționarele le-au înlesnit unora din ei contactul cu noua cultură engleză care oglindea deja relații de un fel nou determinate de ascensiunea burgheziei. Pe lângă literatura filozofică și teologică modernă, cărțile de medicină ale lui Tolnai au marcat un profit deosebit pentru bibliotecă. În fondul cu un profil pe de-a întregul teoretic, filozofic și didactic, ele fac să apară pentru prima oară literatura din domeniul științelor naturii, pusă în slujba scopului practic¹².

Biblioteca Apafi poate fi considerată o achiziție contemporană cu aceea a cărților lui Tolnai, adică din anul 1694. În cele 18 volume ale sale găsim, pe lângă operele lui Ovidiu, Cicero și Vergiliu, trei biblii și opere teologice obișnuite¹³. Contrar tradiției locale, intrarea în proprietatea colegiului a unei părți din această bibliotecă trebuie să o legăm tot de persoana rectorului Rozgonyi. Volumele în cauză au fost cumpărate — după părerea noastră — din biblioteca particulară a lui Rozgonyi, pe cheltuiala lui Mihai Apafi al II-lea. Numai astfel devine inteligibil titlul de mai jos al inventarului din 1695 al bibliotecilor Apafi și Bethlen : *Series librorum inferioris situs clarissimi Rozgoni et generosi Johannis Bethlen receptorum*. Deoarece mai încolo inventarul nici nu amintește de volumele lui Rozgonyi, ci vorbește doar de bibliotecile Apafi și Bethlen, trebuie să bănuim că, despre volumele donate de Apafi, în 1695 se mai știa că provin de la Rozgonyi. Bibliotecii însă nu i s-a mai dat numele lui, ci acela al donatorului princiar. Dintre aceste cărți, un singur volum se mai poate identifica astăzi cu deplină certitudine, iar în el se pot citi următoarele două însemnări care sprijină părerea de mai sus : *Est Johannis P. Rozgonyi 1683. — Est scholae orthodoxae Udvarhelyensis. Anno 1694, sumptibus celsissimi Transylvaniae principis II. Michaelis Apaffi*¹⁴. Prin urmare, biblioteca Apafi conținea de

fapt cărțile rectorului Rozgonyi. Pînă în zilele noastre însă — poate ca urmare a punerii lor la dispoziția *coetusului* — s-au distrus aproape cu totul ¹⁵.

Investigațiile metodice n-au adevărit nici părerile mai vechi despre originea *bibliotecii Bethlen*. Întrucît, după mărturia inventarului citat, fondul ei a putut ajunge în Odorhei nu mult înainte de 1695, dar în tot cazul după 1682, iar cancelarul Ioan Bethlen a murit în 1679, aceste cărți — cel puțin grosul lor — nu puteau proveni din donația lui. În cel mai bun caz, doar unele din cele 14 volume enumerate sub titlul *Ordo 2. Bethlenianorum veterum* ar fi putut să provină din colecția cancelarului istoriograf. Printre acestea s-ar putea număra, eventual, considerîndu-le numai după conținut, lucrarea despre starea împărăției turcești, operele lui Tacit, Iliada lui Homer sau disertația medicală a lui Holenus. În fond, colecția mică, numărînd în total 24 de volume, nu poate fi privită ca o donație a cancelarului fondator de școală, ci a nepotului său Bethlen János junior. Acest fiu al lui Bethlen Pál, mort înainte de vreme, a fost crescut de cancelarul memorialist Nicolae Bethlen, se pare, în spirit antigerman, căci mai tîrziu s-a alăturat atît lui Thököly, cît și mișcării curuților. Tot el trebuie să-l fi atras pe nepotul său în dirijarea treburilor școlii din Odorhei. Cu toate că Bethlen János junior a fost numit curator suprem al acestui colegiu abia în 1697, cărțile donate de el sînt o dovadă că și înainte de această dată se îngrijea de soarta școlii ¹⁶. Biblioteca Bethlen conținea, în primul rînd, cărți pentru uzul *coetusului*, acesta fiind și motivul pentru care, în decursul vremii, s-a deteriorat aproape în întregime.

Între anii 1682 și 1795 deci, mai ales ca urmare a străduințelor lui Rozgonyi János s-a definitivat organizarea bibliotecii și a început colecționarea publicațiilor ce depășeau cerințele imediate ale învățămîntului, formarea unei mari biblioteci puse în slujba scopurilor științifice. Din această cauză îl putem considera pe rec-

torul Rozgonyi János ca adevăratul întemeietor al acestei biblioteci. Activitatea ei s-a desfășurat, timp de multe decenii, pe baza regulamentului elaborat de el în anul 1682. Grija colecției o avea un bibliotecar ales din rândurile elevilor, dar — ținând seama de raritatea și valoarea cărților — și *seniorul* (cel ales în funcția cea mai înaltă din cadrul autogovernării elevilor) a fost multă vreme răspunzător de integritatea fondului. În cazul schimbării bibliotecarului, verificarea și predarea, bucată cu bucată, a exemplarelor din colecție se desfășura în prezența lui. Însemnările referitoare la aceste evenimente au păstrat, începând din anul 1695, numele custozilor bibliotecii. Abia din preajma anului 1751 bibliotecarul a ocupat, în cadrul administrației autonome a colegiului, o funcție emancipată de sub tutela *seniorului*. Consemnările asupra donațiilor făcute cu începere din anul 1700 relevă și ele că munca de administrare a bibliotecii a devenit mai sistematică¹⁷.

În urma distrugerilor provocate de războiul curuților însă, gustul pentru donații s-a diminuat și dezvoltarea bibliotecii a stagnat câteva decenii. În această perioadă doar studenții recunoscători, *contrascribii* (controlorii aleși în autogovernare) și *seniorii* erau cei care făceau să sporească colecția *almei mater* cu un volum, două. Din achizițiile acestor ani, cea mai mare importanță din punct de vedere cantitativ o are legatul testamentar din 1719 al preotului Jenei Sámuel, protopop reformat din Odorhei, decedat în timpul mării epidemii de ciumă. Colecția lui de 59 de volume n-a reprezentat o creștere deosebită în privința valorii fondului. Ea a adus un spor al numărului de scrieri teologice și de publicații în limba maghiară¹⁸. Probabil că includerea cărților primite de la Jenei a dat prilej rectorului Sighet Gyula György ca în primăvara anului 1720 să reorganizeze întreaga bibliotecă a colegiului¹⁹. În cursul acestei operațiuni s-au dat numere de ordine tuturor volumelor, acestea constituind cele mai vechi cote topografice ale

bibliotecii. Din inventar se mai poate stabili că în vremea aceea volumele nu se mai țineau în lăzi, ci pe rafturi²⁰. Fondul de 180 de volume umplea șase rafturi, cel de al șaptelea rînd de cărți avînd loc numai deasupra, pe bibliotecă.

În cursul secolului al XVIII-lea, dintre colegiile reformate din Transilvania, cel din Odorhei dispunea de bunurile materiale cele mai modeste. Dar și veniturile rezultate din ele i-au fost înghițite de construcțiile necesare extinderii școlii. Prin ummare, achiziționarea sistematică a cărților nu s-a putut face decît atunci cînd biblioteca a ajuns să aibă așezămintele ei separate. Printre donațiile ocazionale se găseau întotdeauna, firește, și unele care slujeau scopurilor bibliotecii. În timpul rectoratului lui Borosnyai Lukács János de exemplu, Nemes Judit, soția lui Torma György, a dăruit 50 de forinți pentru nevoile bibliotecii, probabil pentru mobilarea noii încăperi, despărțită din marele *auditorium*²¹. În anul 1744 s-au cumpărat cîteva cărți din biblioteca risipită a colegiului din Alba-Iulia, pe cheluiala „orfanei“ (adică văduvei) Bethlen Kata²². Acestea însă erau considerate cazuri excepționale, căci sporirea fondului decurgea și mai departe tot din mijloacele tradiționale : donații, respectiv moșteniri sau cumpărări de cărți de la profesori. Bethlen Imre, de pildă, aduce de la Viena, în 1746, cărți dăruite colegiului de transilvănenii ce trăiau acolo, iar în 1741 se cumpără de la rectorul Borosnyai mai multe opere necesare școlii²³. În asemenea circumstanțe se înțelege că, pînă și la mijlocul secolului, această bibliotecă era de dimensiuni foarte modeste, chiar în comparație cu celelalte biblioteci ale colegiilor reformate. În anul 1752, colegiul din Aiud avea în biblioteca sa peste 4 000 de opere ; în aceeași perioadă, cel din Cluj avea 2 724, iar în 1766, chiar cel din Tîrgu Mureș, deși mai tînăr cu aproape o jumătate de veac, dispunea de 1 205 opere²⁴. Era deci justificată constatarea curatorului făcută în anul

1737, cu prilejul reglementării împrumuturilor, despre biblioteca din Odorhei, că „sînt puține cărțile gimnaziului și chiar din acestea s-au pierdut unele din cauza împrumutării“²⁵.

Această relativă sărăcie a bibliotecii a făcut necesară căutarea unor modalități de dezvoltare a ei, pentru care s-a și ivit o ocazie, datorită circumstanțelor favorabile. Începînd din anul 1736, timp de trei decenii, treburile colegiului au fost conduse, în calitate de curator suprem, de Bethlen Imre, fratele mai sus amintitei Bethlen Kata, binecunoscută din istoria bibliofiliei, editurii și a protejării științelor maghiare în Transilvania²⁶. Bethlen Imre și soția lui, Gyulay Klára, erau ei înșiși bibliofili pasionați. Lor li se datorează, cu siguranță, că problemele colegiului din Odorhei au intrat atît în atenția văduvei Bethlen Kata, cît și a preoților cărturari și bibliofili de la curtea ei : Bod Péter și Málnási László. Amîndoi își făcuseră studiile la Aiud, pe cheltuiala generoasei Bethlen Kata, și știau din experiență ce rol are Odorheiul în învățămîntul secuilor și, în general, în cel calvinist. Aici aveau posibilitate să învețe și acei săraci care, din lipsă de mijloace materiale, n-ar fi putut să ajungă în colegii mai îndepărtate. În schimb, pe cei care se ridicau deasupra nivelului mediu, Odorheiul, asemenea unei răsadnițe, îi pregătea pentru continuarea studiilor în Aiud sau Cluj. Din această cauză Bod și Málnási s-au îngrijit toată viața lor de școala din Odorhei și au influențat nobilimea cu care erau în strînse relații ca să contribuie la propășirea ei și a bibliotecii sale.

Influența lui Bod Péter, care a avut un rol conducător în aspirațiile științifice ale maghiarilor din Transilvania secolului al XVIII-lea, a dus la crearea, în preajma Katei Bethlen, a unei grupări bibliofile, constituită din femei aristocrate, cu scopul de a sprijini cultura cărții²⁷. Printre membrele lui se numără, pe lîngă Gyulay Klára, soția lui Bethlen Imre, și Nemes Julia, văduva lui Korda

Zsigmond, Nemes Judit, vara ei, precum și Rádai Eszter, soția lui Teleki László. Prin urmare, acele persoane al căror nume îl întâlnim și printre susținătorii bibliotecii din Odorhei. Cum Bod Péter s-a aflat la curtea doamnei Bethlen Kata între anii 1744 și 1749, rezultatele de mai sus, menționate în legătură cu dezvoltarea școlii din timpul rectoratului lui Borosnyai, s-ar putea să fie datorate străduințelor sale. Pentru strânsa legătură a lui Bod Péter cu Odorheiul pledează, de altfel, și faptul că în 1746 a fost invitat ca preot în acel oraș²⁸. Rîvna sa neîntreruptă pentru colegiu era interpretată de episcop, în 1749, prin dorința de a-și face rost acolo de un post de profesor. Din cuvintele de dezvinovățire ale lui Bod se întrevede însă că mobilul inițiativelor sale era recunoașterea importanței școlii din Odorhei: „Cele ce am făcut la acel gimnaziu n-au fost urzeli pentru profesorat, feci hominis Christiani officio (am făcut-o dintr-o îndatorire de bun creștin)”.

Cînd, în 1752, locul lui Bod a fost ocupat de Málnási László, Bethlen Kata introdusese deja în anturajul ei obiceiul sprijinirii bibliotecii școlii din Odorhei, iar opera începută de Bod a fost continuată cu toată convingerea de Málnási. Această, pe nedrept uitată, mare figură a culturii și instrucțiunii calviniste a fost, pînă la moartea lor, colaboratorul cel mai apropiat al celor mai influente personalități laice ale bisericii reformate: Bethlen Kata, Bethlen Imre, Teleki László. Ca urmare a acestui fapt, între anii 1759 și 1792, în umbra aristocraților ce conduceau *Supremum Consistorium*, forul laic cel mai înalt care dirija problemele bisericii și ale stărilor reformate, Málnási era cel care se ocupa de rezolvarea efectivă a acestora, fiind unul din principalii *spiritus rector*. El sprijinea cu deosebită căldură orice inițiativă menită să impulsioneze dezvoltarea colegiului din Odorhei. Cum, începînd din 1759, *Supremum Consistorium* l-a numit pe Málnási ca preot al său la Sibiu și ca referendar consistorial, iar din 1764 i s-a dat și

controlul administrării tuturor averilor așezămintelor reformate, simpatia lui n-a constat numai în sprijin moral, ci și în ajutor material efectiv³⁰. Pentru realizarea ideilor sale ce vizau ridicarea școlii din Odorhei la nivelul celorlalte colegii, Málnási a găsit și omul potrivit în persoana lui Backamadarasi Kiss Gergely care, la propunerea lui, a fost numit rector-profesor în anul 1768. După câteva luni de la instalarea lui, Kiss Gergely a prezentat la *Supremum Consistorium* o dare de seamă amănunțită asupra stării colegiului și a înnoirilor indispensabile pentru îndreptarea instrucțiunii. Printre piedicile desfășurării unei instrucțiuni eficiente, el amintește, în primul rând, lipsa cărților : „Cu excepția a doitrui discipoli, întreaga studențime are abia atâtea cărți câte ar trebui să aibă unul singur. Sînt mulți a căror întreagă bibliotecă constă dintr-o singură carte tipărită sau dintr-o gramatică“³¹. Alta ar fi situația dacă biblioteca școlii ar putea ajuta pe studenți cu manuale. În proiectele lui Kiss Gergely se făcea deci o legătură între sporirea fondului bibliotecii și îmbunătățirea învățămîntului.

Nimeni nu cunoștea mai bine ca Málnási situația bibliotecilor colegiilor în acea vreme, deoarece fiecare școală trebuia să dea seamă înaintea lui de modul cum a folosit *Bibliotheca Fundus* (fondurile destinate pentru bibliotecă), avînd atribuții și „în privința cărților ce se cumpărau pentru bibliotecă“³². Málnási știa din experiență că, în condițiile existente atunci în Transilvania, sporirea fondurilor nu se putea asigura decît prin așezăminte. Pentru el era limpede că și biblioteca colegiului din Odorhei trebuia, pe de o parte, să fie dotată cu fonduri bănești, pe de altă parte, să se obțină de la foștii discipoli și sprijinitori ai școlii ca prin cedarea propriilor lor colecții să pună școala în posesia acelor opere din străinătate care —lipsind comerțul de carte — nu s-ar fi putut cumpăra în Transilvania nici dacă, din

întîmplare, veniturile așezămintelor ar fi fost suficiente pentru procurarea lor.

Prima fundație în favoarea bibliotecii a fost depusă încă de Bethlen Kata, probabil la sugestia lui Málnási. Ea a dat un total de 630 de forinți în anii 1758 și 1759 cu dispoziția ca din dobînzile acestei sume să se cumpere cărți pentru școală³³. Al doilea donator, fără îndoială în urma amintitei dări de seamă a lui Kiss Gergely, a fost Málnási însuși, care, în 1768, a dat 200 de forinți pentru „sporirea Bibliotecii“. El s-a străduit să asigure și o mînuire mai îngrijită a cărților, îndemnîndu-l, în 1769, pe generalul Bethlen Ádám să institue o fundație de 6 000 de forinți pentru salariile bibliotecarilor colegiului. Din această sumă le-a revenit bibliotecarilor din Odorhei 500 de forinți³⁴. Málnási s-a îngrijit și prin testament de biblioteca lui favorită, depunînd în anul 1796 o nouă fundație de 500 de forinți pentru creșterea fondurilor ei. Primii donatori au fost urmați și de alții, așa că pe la începutul anului 1804, existau 2 101 forinți, iar în 1821, împreună cu fundația de 600 de forinți instituită în 1810 de cancelarul bibliofil Teleki Sámuel, totalul capitalului era de 3 000 de forinți. Dobînzile lui, precum și veniturile realizate din vînzarea hîrtiei de scris erau destinate scopurilor bibliotecii³⁵. În comparație cu necesitățile existente, această sumă nu era mare, dar era suficientă pentru o activitate regulată a bibliotecii. Din păcate, chiar și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, sînt frecvente plîngerile că nici această sumă anuală de numai 200—300 de forinți nu este destinată de conducere pentru cumpărare de cărți, ci consacrată altor nevoi ale școlii sau, pur și simplu, capitalizată.

Lui Málnási i s-au ivit posibilități deosebite ca, sub formă de fundații, să înzestreze unele colegii cu o serie de biblioteci particulare mai importante alcătuite de co-religionarii săi. Funcția lui centrală, excepționalele sale relații sociale, încrederea generală față de persoana sa

i-au facilitat aceste străduințe. În bună măsură, diligențelor lui Málnási se datorează că în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-a răspândit, și în rândul familiilor protestante notabile, părerea generală că un om cult poate să-și asigure o amintire mai durabilă decât orice pe lume, dacă — potrivit experienței de secole a intelectualității — își donează cărțile unui colegiu, spre folosul comunității din care s-a ridicat el însuși sau familia lui. Cartea, în concepția timpului, era o valoare care acționează nu numai în favoarea individului, ci și a comunității. Acest mod de sporire a fondurilor nu este, firește, egal cu acela al creșterii realizate prin cumpărări. În împrejurările date însă, el s-a dovedit a fi mai fructuos, căci marea majoritate a creșterilor, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, este constituită din aceste biblioteci donate, nu numai în cazul colecției de la Odorhei, ci a tuturor celor din colegiile transilvănene. Tocmai datorită acestor colecții particulare primite în dar, bibliotecă din Odorhei și-a recuperat rămînerea în urmă și s-a apropiat treptat de bibliotecile celorlalte colegii. Etapa următoare din istoria ei trebuie s-o schițăm, așadar, prin prezentarea modului în care s-au format colecțiile care au întregit-o de-a lungul vremii.

Colecțiile personale contopite în bibliotecă

Colecția Bethlen (Gyulay)

Șirul de donații de biblioteci a fost deschis în 1765 prin colecția din Racoș a curatorului suprem Bethlen Imre și a soției sale Gyulai Klára. Cum Málnási fusese preotul de curte al lui Bethlen, este neîndoios că testarea bibliotecii din Racoș pe seama școlii din Odorhei s-a făcut la sugestia lui. În cadrul acestei testări însă

în proprietatea colegiului au ajuns de fapt două colecții, foarte diferite una de alta prin caracterul lor.

În cele 274 de volume aduse de la Racoș, biblioteca lui Bethlen Imre este numai fragmentar reprezentată. S-ar părea că moștenitorii, tocmai pentru faptul că acele cărți le erau utile și lor, au dat bibliotecii numai volumele de care ei înșiși nu aveau nevoie. Formarea și caracterul vechii colecții pot fi însă clar stabilite și din piesele ajunse la Odorhei. Primele ei volume datează din timpul copilăriei lui Bethlen Imre, iar creșterea colecției poate fi urmărită începând din 1712 (nr. 131) și pînă la moartea proprietarului ei (1765). Toate etapele și cotiturile din cursul vieții sale au influențat în chip modelator componența colecției. Călătoria de studii întreprinsă între anii 1717 și 1720 în Europa occidentală a avut o importanță hotărîtoare asupra bibliofiliei lui Bethlen. Dicționarele și gramaticile cumpărate de el la Londra și Oxford arată că, în afară de limba germană, citea și în franceză (nr. 220, 228, 275—276, 278). Cum, după reîntoarcerea lui acasă, a servit timp de un deceniu în regimentul Gyulay și a stat mai ales în garnizoana din Italia, el a învățat și limba italiană. Cînd în 1731, a părăsit armata, a revenit în Transilvania cu o vastă cultură și cu multe și felurite cărți. Atunci și-a instalat biblioteca din Racoș ale cărei exemplare le-a prevăzut cu sigla *Bibl. C.E.B. 1731* (sau 1732) tipărită cu aur pe cotorul volumelor. Mai tîrziu, ca înalt demnitar în aparatul de stat și-a sporit colecția cu opere juridice, politice, istorice și economice. Mărturii ale interesului pentru istorie sînt prețioasele manuscrise referitoare la istoria Transilvaniei în veacul al XVII-lea, strînse în biblioteca lui (de ex. nr. 117, 148—150). Din poziția lui de conducător deținută în sînul stărilor reformate rezultă prezența în colecție a unor cărți ce tratează despre drepturile protestanților și doleanțele lor religioase (nr. 160, 183). Interesul său față de insti-

tuțiile din Halle ale lui August Hermann Franke și întregul său comportament fac să se presupună că stătea sub influența pietismului german (nr. 244—245). De când se stabilise acasă, pare că a încercat să-și țină biblioteca la nivelul epocii prin publicații străine procurate de la Viena. Din acest punct de vedere va fi fost importantă călătoria sa la Viena din anul 1746. Pe cărțile date acum la legat nu se mai vede decât monograma *C.E.B.* și, de cele mai multe ori, anul 1746.

Lecturile lui ni-l dezvăluie pe Bethlen Imre ca pe un om cult care a călătorit mult și pe care zelul față de biserică sa nu l-a împiedicat nicidecum să promoveze la colegiul de la Odorhei, condus de dînsul, pregătirea elevilor pentru cariere laice. La sfîrșitul vieții a instituit o fundație de 300 de forinți anual pentru educația a șase orfani, cu condiția ca aceștia „să nu se pregătească pentru preoție, ci... prin științele lor să servească patriei *qua politicus*“ (ca laici)...³⁷. Același scop l-a condus, de altfel, să-și doneze cărțile folosite în cariera sa publică tineretului ce învăța la Odorhei. Colecția lui Bethlen Imre, chiar fragmentată, a adus un colorit nou, laic, în materialul bibliotecii din Odorhei care, pînă la acea dată, se orienta mai ales după exigențele ecleziastice.

„Biblioteca maghiară din Racoș“ a soției lui Bethlen, Gyulay Klára, își asigură un loc deosebit în istoria bibliotecilor din Transilvania prin aceea că este prima dintre colecțiile de la noi, conservată aproape în întregime, ce a aparținut unei femei. Gyulay Klára va fi preluat de la soțul ei dragostea pentru cărți și protejarea literaturii. Începuturile activității ei de colecționare a cărților pot fi urmărite pînă în anul 1732, anul în care s-au căsătorit. Dar abia mai tîrziu, bibliofilia ei s-a orientat spre o direcție hotărîtă. Cu siguranță că exemplul cumnatei sale, Bethlen Kata, și îndemnul lui Bod Péter au făcut-o să se înscrie și ea în rîndul femeilor nobile care colecționau monumentele literaturii de limbă ma-

ghiară și sprijineau editarea unor opere noi. În această acțiune, pe lângă aderarea conștientă la cultura în limba maternă, a avut un rol important și faptul că în secolul al XVIII-lea, chiar printre femeile marcante, foarte puține cunoșteau limbi străine. Componenta „Bibliotecii maghiare din Racoș” — după mărturia anilor imprimăți pe volume — s-a definitivat între anii 1746 și 1753. Din acea perioadă datează achiziția grosului cărților. Atunci a pus Gyulay Klára să i se lege operele pe care le stăpînea mai de mult, și tot atunci, ca și soțul ei, le-a prevăzut cu monograma G.G.K. și cu data imprimate pe cotorul cărții. Legăturile uniforme, baroce, cu cotoare bogat aurite, exemplarele frumoase, alese cu multă grijă fac să se simtă nivelul ridicat al bibliofiliei primei noastre colecționare de cărți. Deși Gyulay Klára a murit în 1757, colecția ei a ajuns la colegiu numai după decesul soțului ei (1765). Se poate ca moștenitorii să nu fi predat în întregime nici această parte a bibliotecii, deoarece în inventarul din 1797 al bibliotecii colegiului nu mai apar volume care încă mai figuraseră în inventarul întocmit la Racoș, în 1764³⁸. Din 1797 pînă în zilele noastre (mai ales în timpul celui de al doilea război mondial) fondul colecției a mai scăzut, chiar fiind administrat de colegiu, cu încă 29 de volume. Din inventarul făcut în 1764 se poate însă constata cu precizie ce opere conțineau cele 150 de volume ale „Bibliotecii maghiare din Racoș”.

În afară de colecția constituită de Bethlen Kata, născută în 1849 la Aiud, dar cunoscută din inventarul rămas, cea a bibliofiliei Gyulay Klára este singura care ne poate orienta asupra cerințelor și intereselor celor mai vechi cititoare de la noi. Și cărțile ei sînt cu precădere religioase. Pe lângă principalele opere apologetice calviniste, se găsesc printre ele, în număr mare, orații funebre, care pentru cititorii de atunci înlocuiau istoricul diverselor familii. Printre cărțile vechi ale „Bibliotecii maghiare din Racoș” fiind relativ puține cele apărute

În secolul al XVI-lea se poate deduce că ele, chiar și atunci, treceau drept rarități pe piața cărții din Transilvania, dar și că doamna Bethlen le colecționa pentru a fi citite și nu ca pe niște curiozități. În colecția ei sînt surprinzător de multe publicațiile și manuscrisele cu subiect istoric. De exemplu, ea și-a procurat, printre altele, și copia autobiografiei lui Nicolae Bethlen și Ioan Kemény. Se pare că și manuscrisul traducerii maghiare a cunoscutei istorii bisericești a lui Friedrich Adolf Lampe, aflat în bibliotecă, a fost executat anume pentru ea (nr. 144). Prezența în colecție a literaturii protestante contemporane și a tuturor operelor lui Bod Péter este pe deplin explicabilă întrucît Gyulay Klára a sprijinit și materializește editarea mai multor publicații.

Cititoarele din secolul al XVIII-lea însă nu căutau în cărți numai o edificare spirituală, ci și un ajutor în problemele practice ale vieții cotidiene. Pe rafturile colecționarei Gyulay Klára se mai înșiruiau, firește în manuscris, diferite cărți de bucate, rețete pentru prepararea în casă a cofeturilor, sucurilor de fructe, uleiurilor, doctoriilor și îndrumări pentru floricultură, lecții de muzică (nr. 216, 268, 300, 304) etc. Deși vechiul ei fond s-a redus pînă astăzi, de la 150 la 100 de volume, colecția lăsată de Gyulay Klára rămîne la noi totuși cea mai completă și cea mai evocatoare bibliotecă feminină de la mijlocul secolului al XVIII-lea³⁹. În același timp, în Biblioteca documentară din Odorhei, ea constituie partea cea mai bogată în tipărituri vechi maghiare.

Colecția Székely

Un monument cu alt caracter, dar tot remarcabilă, a bibliofiliei transilvănene este colecția lăsată ca moștenire de Székely László. Și ea va fi ajuns la Odorhei tot

datorită lui Málnási. Székely trăia mai mult în Sibiu, unde a și murit în 1772, era un calvinist fervent, iar Málnási, apoi Kiss Gergely erau în strînsă legătură cu familia lui. Aristocratul cult, cu o puternică viață afectivă, cu multe decepții și cu sufletul plin de amărăciune vedea în cărțile sale pe prietenii cei mai devotați, iar în testamentul său a înscris chiar o dispoziție separată cu privire la ele. Székely nu și-a lăsat biblioteca celei de a doua soții, o femeie frivolă, ci — împreună cu portretul său — a încredințat-o colegiului din Odorhei. Văduva lui i-a respectat ultima dorință și, în cursul rezolvării succesiunii, probabil în 1775, a predat, efectiv, colegiului „frumoasa bibliotecă pe care (soțul ei defunct) a strîns-o el însuși cu multă cheltuială și osteneală“. Prin testamentul său din 1781 a dispus și din partea ei ca biblioteca să-i rămîină școlii, „ca amintirea noastră să nu se șteargă de tot și prea curînd de pe pămînt“⁴⁰. Această colecție a sporit fondul de cărți al colegiului cu 382 de volume. Prin conținutul ei variat, ea este reprezentativă pentru rolul îndeplinit de carte în noua educare a societății transilvănene din secolul al XVIII-lea.

Székely László este tipul nobilului calvinist din secolul al XVIII-lea, izolat din viața publică la moșia sa⁴¹. Cu toate că provenea din pătura conducătoare, el n-a mai ajuns la academii străine, deși ar fi avut și posibilitatea, și dorința să le urmeze. E drept că în 1743—1744, tînr fiind, a stat trei luni la Viena, dar după aceea n-a mai ieșit din Transilvania, n-a mai ocupat nici o demnitate, ci s-a dedicat gospodăririi moșiilor sale. Cu toate acestea, de bine, de rău, cărțile lui îl legau de Europa și-i făceau cunoscute multe din schimbările petrecute în lume. Iubea teatrul și muzica. Din această cauză stătea mai mult la Sibiu, unde avea parte de ele. Culegerea sa de melodii (nr. 349), care ni s-a păstrat, este o mărturie pentru vasta sa cultură muzicală, puțin obișnuită în Transilvania acelei epoci și în

sînul clasei sale⁴². El se vădește vlăstar al epocii baroce și prin pasiunea cu care s-a ocupat de construcții și prin gustul său deosebit pentru crearea de parcuri. În pofida originii lui aristocratice, Székely László — ca mulți alți contemporani ai săi — și-a trăit toată viața într-o emigrație internă; iar această retragere, în cazul unei structuri sufletești corespunzătoare, dă prilej de meditație, de prețuire a îndeletnicirilor spirituale caracteristice burgheziei. Cărțile și manuscrisele lui Székely László întruchipează eforturile intelectuale din universul închis al unui om singuratic și izolat chiar în propria lui clasă.

Székely a început să colecționeze cărți devreme, încă în timpul cînd studia la Aiud. Cele mai timpurii piese din colecția sa sînt achiziționate în 1730—1731 (nr. 462, 546—547). Deși a moștenit de la tatăl său cîteva volume (nr. 549, 571, 601), în bibliotecă sînt oglindite, în general, preocupările lui și activitatea intelectuală desfășurată de el. Bazele colecției și le-a pus cu ocazia călătoriei făcute la Viena. Sub influența impresiilor de acolo, bibliofilia lui s-a dezvoltat, depășind nivelul obișnuit în Transilvania. Este de menționat că, după mărturia jurnalului său, — cel puțin în această perioadă a vieții, — prin prima lui soție, el a ajuns în strînse legături atît cu văduva Bethlen Kata, cît și cu Bethlen Imre și soția acestuia. Concepția acestora despre viața contemplativă și dragostea lor de cărți l-au influențat pe Székely László, iar patronarea literaturii de către ei i-a trezit, poate, ambițiile scriitoricești. Procurarea extraordinar de dificilă a cărților reiese și din faptul că el însuși le obține foarte rar din străinătate cu ajutorul studenților peregrini sau a cunoștințelor care treceau prin Viena. Principalele surse ale îmbogățirii bibliotecii au fost și pentru el tradiționalele vînzări publice. Pe această cale și-a îmbogățit colecția cu cărți foarte variate, dar, în parte, învechite. Székely a cumpărat un număr relativ mare de

cărți din colecțiile : Körmendi György, profesor din Odorhei ; Imreh Sámuel, propriul său preot de curte ; Udvarhelyi Mihály, profesor la Sighet și mai apoi la Cluj ; Gidófalvi János, preot din Turda. Prima din ele conținea piese cumpărate la Utrecht prin 1717, iar cele trei din urmă la Hardewijk (Olanda), în 1741, respectiv în Belgia, în preajma anului 1700⁴³. Pe când aceste achiziții îi procurau mai ales literatură filozofică și teologică protestantă, Székely László și-a putut îmbogăți colecția și cu opere din domeniul științelor laice (drept, istorie, economie și arhitectură), cumpărînd din mulțimea cărților — cunoscute în toată Transilvania — lăsate moștenire de generalul Gyula Ferenc (1674—1728) care a trăit multă vreme în străinătate, de Pongrácz György, președintele Tablei regesti și de Ioan Kemény, cel care a învățat la Halle⁴⁴. Prin frecvențele șederi în Sibiu și datorită cunoștințelor săi sași, el și-a îmbogățit colecția și din bibliotecile mai vechi ale unor bibliofili germani⁴⁵.

Székely colecționa, în general, doar literatură de specialitate. În jurnalul său, el condamnă de-a dreptul moda „romanului, a cîntecului de lume, a versurilor libertine“, adică a beletristicii rococo. În cadrul preocupărilor sale bibliofilice, numai procurarea periodicelor străine reprezintă sfera modernă de colecționare. În bibliofilia transilvăneană apăreau ca un fenomen nou și cheltuielile mari făcute de Székely pentru legarea cărților sale. În 1764 și-a comandat un ex libris heraldic gravat în aramă pe care l-a lipit în fiecare exemplar din biblioteca sa. Încercările amare ale vieții i-au dezvoltat în mod deosebit predispoziția înăscută pentru meditație, lectură și scris. Condiția de orfan și suferințele provocate de tutorele său egoist și mărginit i-au întristat copilăria. Prima soție și copiii și i-a pierdut de timpuriu, iar cea de a doua căsătorie i-a adus pe cap tot felul de complicații nedemne. Cu unicul său frate, — deși erau ultimele vîrstare ale familiei lor, — nu se

înțelegea. Se refugia deci printre cărți și căuta să scape de supărări îngropându-se în încercări literare, așa cum o spun și versurile scrise la moartea lui: „O, cărților, ființe moarte, eu cu voi de vorbă stînd, / Decît cu viii, trista-mi viață mult mai bine-am petrecut“⁴⁶.

Chiar fragmentată cum este astăzi, moștenirea literară a lui Székely László, creată cu sprijinul colecției sale, în singurătatea provinciei și în condițiile dezolante ale vieții spirituale fără pretenții a societății nobiliare de atunci, se ridică la mai multe mii de pagini. Vastele traduceri, versurile și însemnările sale autobiografice nu trădează un talent deosebit, dar aruncă o lumină puternică în lumea sufletească a autorului și oferă o imagine sinceră a acelei societăți, ajunsă la impas, în care și-a petrecut viața. Jurnalul amplu din timpul călătoriei sale la Viena în 1743—1744 s-a pierdut, dar s-au păstrat unele părți din el în autobiografia alcătuită mai târziu. Traducerea cărții interzise intitulată *A Tseh Országgi Ecclesiáknak Uldöztetésének... Históriaja* [Istoria prigonirii bisericilor din Cehia] a început-o în 1747, după moartea primei sale soții, și a terminat-o în 1755. Între anii 1760 și 1762 a transpus în limba maghiară întinsa operă filozofică a lui Petrarca cu titlul *A Jó Szerentsének és a Szerentsétlenségnek orvosságai* [Remediile norocului bun și ale nenorocirilor] (nr. 354) care a și fost tipărită la Debrețin fără să se menționeze numele lui. În paralel a lucrat și la traducerea popularei și voluminoasei lucrări istorico-geografice a profesorului hamburghez Johann Hübner. Primul ei volum l-a terminat în 1762 sub titlul *Magyar Geographia* (Geografia maghiară) (nr. 353). Din anul 1763 și pînă la moarte, se pare că a lucrat mai ales la istoricul familiei sale și la descrierea propriei vieți⁴⁷. Aceasta din urmă a transpus-o și într-o variantă versificată, cu 366 de strofe de cîte patru versuri. Biblioteca lui Székely László aduce, așadar, în patrimoniul colegiului din Odorhei colecția unui literat din secolul al XVIII-lea⁴⁸.

Colecția Zăgoni

Colecția de 155 de volume a preotului turdean Zăgoni Márton, ajunsă la colegiu în anul 1786, nu poate concura în importanță cu cele de mai înainte. Donatorul și-a făcut studiile la Odorhei și cărțile lui au fost îndrumate aici din gratitudine față de *alma mater*. Fondul original a scăzut pînă azi la două treimi și chiar la inventarierea din anul 1797 s-au amestecat în el volume provenite din alte fonduri. În pofida acestora se poate constata că ansamblul operelor teologice protestante obișnuite provine din colecția a două generații: tată și fiu⁴⁹. Zăgoni Márton și-a procurat cele mai valoroase volume în 1734 la Utrecht, în 1735 la Frankfurt pe Oder, iar în 1736 la Wroclaw, pe cînd tatăl său, Zăgoni Gábor, preot protopop din Odorhei, le-a achiziționat în 1725, cînd își făcea studiile universitare la Berna și Utrecht. Amîndoi, firește, și-au îmbogățit biblioteca din colecțiile mai timpurii ale unor preoți din patrie. Astfel, prin biblioteca Zăgoni, cititorul de astăzi poate cunoaște cele mai importante lecturi de specialitate ale preoțimii calviniste de nivel academic din Transilvania, în suta de ani socotită de la sfîrșitul secolului al XVII-lea⁵⁰. Această colecție nu conține deci cărțile vestitului medic Zăgoni Gábor, ci ale fratelui și tatălui său. Medicul și-a lăsat cărțile colegiului din Aiud unde s-au distrus în anul 1849⁵¹.

Colecția Málnási

Cultura teologică a vîrfurilor tagmei preoțești din Transilvania poate fi măsurată, în schimb, cu ajutorul bibliotecii lui Málnási László. Marele sprijinitor al colegiului din Odorhei n-a îndemnat doar pe alții să contribuie la sporirea bibliotecii. În 1770 a dispus el însuși ca după moartea lui toate cărțile și toate „scrie-

„rile folositoare“ să fie moștenite de școala sa favorită⁵². În anii 1779 și 1780 el a și predat colegiului cărțile care-i erau acestuia cele mai utile⁵³. Pensionându-se în 1792 și mutându-se din Sibiu în Gornești, la patronii săi, și-a trimis și restul colecției la Odorhei⁵⁴. Numai din publicațiile mai noi, cu deosebire din cele în limba maghiară, și-a reținut volumele care-l interesau și care conțineau referințe personale. Acestea au fost anexate la colecție după moartea sa, în 1798 și astfel fondul ei s-a ridicat la 416 volume.

Málnási a cumpărat cea mai mare parte a cărților sale științifice între anii 1749 și 1752, la Leyda, în timp ce urma cursurile universității de acolo⁵⁵. Cum pe bogata piață a cărții din Olanda avea totul la dispoziție, alegerea cărților trădează și domeniile care-l interesau. Pe lângă manualele de filozofie carteziană și wolffiană și cele de teologie cocceianistă, sînt surprinzător de multe lucrările referitoare la practica preoțească, în primul rînd lucrările privind propovăduirea scripturii, textele grecești și ebraice, apoi operele filologice, de arheologie și istorie bisericească în general, precum și un mare număr de comentarii biblice. Numeroasele însemnări și adnotări din cărțile sale dovedesc că preotul din Sibiu al Consistoriului Suprem și-a cercetat mult cărțile și le-a prelucrat temeinic⁵⁶. Predicile lui care s-au păstrat cu sutele oferă o neasemuită posibilitate să se studieze cum își valorificau cunoștințele dobîndite în străinătate studenții transilvăneni care au frecventat academiile⁵⁷. Málnási și-a păstrat manuscrisele predicilor începînd chiar cu primele încercări de la Aiud. Ținînd seama de importanța acestui gen literar în epoca barocului, colecția de predici a lui Málnási oferă un material unic cercetărilor din domeniul literaturii. Aceste didahii, în majoritatea lor, au fost însă rostite în fața celor mai înalți conducători ai stărilor reformate din Transilvania de către o personalitate conducătoare respectată de toți și astfel li se poate atribui un rol deo-

sebit și în formarea opiniei publice din acea vreme. În biblioteca colegiului din Odorhei, colecția lui Málnási, alături de cea a lui Székely László, oferă celor care cercetează secolul iluminismului transilvănean o a doua ocazie excepțională pentru studiul comparativ dintre lecturile acumulate și creațiile intelectuale izvorâte din ele.

Bibliofilul Málnási László poate fi abordat cel mai bine cu ajutorul cărților pe care le-a ținut la dânsul pînă la moarte⁵⁸. El numea această parte a colecției sale „Cărțile mele maghiare” ca semn că exemplul oferit de Bod Péter și Bethlen Kata l-au stimulat și pe el spre colecționarea cărților maghiare. Putem socoti caracteristic și faptul că printre acestea el a păstrat și catalogul „Bibliotecii maghiare” alcătuită de Bethlen Kata, pe care-l întocmise Bod Péter (nr. 926). Málnási posedea și volume primite în dar chiar din această vestită colecție (de ex. nr. 1015). El însă nu s-a străduit să strîngă tipărituri vechi maghiare, ci și-a procurat produsele literaturii contemporane. În concepția lui cartea era întotdeauna un instrument eficient al culturii, al muncii intelectuale și din această cauză a căutat să sprijine tipărirea operelor coreligionarilor săi, în primul rînd ale lui Bod Péter. Dorința de a crea, înainte de toate, bazele materiale pentru o editare instituționalizată, liberă de patroni, a cărților calviniste, i-a caracterizat deopotrivă spiritul practic și simțul politicii culturale. În 1765, dintr-o parte a moștenirii lăsate de generalul locotenent Bethlen Farkas (frate cu Kata), a creat „fondul permanent pentru tipărirea cărților necesare” din care acorda împrumuturi autorilor, cu obligația ca după apariția operei lor să restituie sumele primite, pe care apoi le punea din nou la dispoziția altora⁵⁹. O parte a colecției de cărți maghiare a lui Málnási a putut să ia ființă tocmai datorită rîvnei depuse de el și aceasta a fost reminiscența cea mai personală a activității sale. Lîngă Bod Péter, marea figură cunoscută a științei transilvănene din secolul al XVIII-lea, stă, așadar, cufun-

dat în anonimat, Ladislau Málnási în care putem cinsti pe unul din inițiatorii și organizatorii editării de cărți maghiare din Transilvania.

Málnási a colecționat pînă la moarte cărțile referitoare la chestiunile pentru care și-a mistuit toată viața. El își procura atît publicațiile cele mai noi care se ocupau de toleranța religioasă, de politica religioasă iozeфинistă, cît și cărți ca : *Imago nationis Siculicae* (Sibiu, 1795) sau *A földmivelő népnek erkölcsi regulái* (Pest, 1783) [Regulele morale ale agricultorilor] ori volumul intitulat *Új próba amely szerint jó volna ezután élni és irni a magyar nyelven* (Kvár, 1794) [Noua normă după care ar fi bine să trăim de acum încolo și să scriem în limba maghiară (Cluj, 1794)]⁶⁰. Ultima lui dorință a fost ca să-l îngroape într-un mormînt fără insemn, dar biblioteca lui conservată în Odorhei, ca un monument mai durabil decît orice placă de marmoră, face cunoscut și astăzi aportul cultural al lui Málnási László⁶¹.

Colecția Korda (Nemes)

Cercul amatorilor de literatură și de cărți adunat în jurul lui Bod Péter și al văduvei Bethlen Kata avea ca membră și pe văduva lui Korda Zsigmond născută Nemes Julia⁶², a cărei colecție de cărți a trecut, în 1796, în patrimoniul colegiului din Odorhei. Și destinul ei, identic în multe privințe cu al colecționarei Bethlen Kata, va fi contribuit la orînduirea vieții sale după principii asemănătoare cu ale acesteia. Măritată de foarte tînără cu Korda Zsigmond mult mai vîrstnic decît ea și pe care nu l-a iubit, trecuse abia de douăzeci de ani cînd în urma ei avea o căsătorie nefericită, plină de umilințe, iar în față o văduvie ce-i aducea noi încercări⁶³. Neavînd copii, rudele soțului au încercat să o scoată cu totul din posesiunile lui Korda. Par-

tea de succesiune ce-i revenea ca văduvă i-au dat-o în moșii zălogite pe care proprietarii le-au răscumpărat în majoritatea cazurilor, iar beneficiile nu i le înmînau regulat. Dar ea era în dezbinare și cu propria ei familie. Pentru a se afirma în viața publică, Ádám, fratele său mai mare, împreună cu copiii lui, au făcut anumite concesii și au trăit într-un mod pe care ea îl condamnă profund⁶⁴. În singurătatea sa din Cristurul Secuiesc, nu avea legături decît cu Bethlen Kata (cumnata soriei sale Klára) care trăia în apropiere, cu Gyulay Klára, soția lui Bethlen Imre și cu Ráday Eszter, soția lui Teleki László⁶⁵. Iar în acest cerc protejarea cu abnegație a literaturii în limba maghiară, colecționarea cărților maghiare, sprijinirea bisericii și școalelor calviniste constituia o obligație morală.

Nemes Julia s-a angajat și ea la toate acestea, deși avea posibilități materiale mult mai modeste decît celelalte. Rolul ei în direcția arătată s-a relevat mai ales după ce membrele cercului de prietene menționate mai sus s-au stins pe rînd din viață. Unul din cei pe care-i sprijinea a fost, de exemplu, Benkó József (1740—1814), vestitul savant de mai tîrziu⁶⁶. Opinia publică a calviștilor de la începutul anilor șaptezeci considera că „aproape că nu mai există în țară doamne ca lumea, în afară de Nemes Julia, doamna lui Korda Zsigmond“⁶⁷. Caritatea ei era notorie în toată Transilvania. A sacrificat deosebit de mult, chiar peste posibilități, pentru dezvoltarea colegiului din Odorhei, față de care — după cum spune ea însăși în testamentul său din 1785 — a avut „de la început o înclinație aparte“⁶⁸. Cărțile favorite și le-a lăsat de asemenea acestei școli. Era o persoană atît de stimată printre contemporani încît, după o tradiție necontrolabilă, la una din alegeri i s-au dat cele mai multe voturi pentru funcția de jude regal suprem din Odorhei⁶⁹.

Colecția de cărți constituită de Nemes Julia își are începuturile pe la 1742. Într-unul din volume (nr. 1 100)

putem să citim următoarea ei însemnare : „Această carte o numără printre alte bunuri ce-i sînt dragi. În anul 1742, iunie, 2 zile. Orfana [văduva] Nemes Julia“. Activitatea ei de colecționare a fost mai intensă între anii 1760 și 1770, cînd a dat să i se lege multe volume și și-a pus însemnele de proprietate pe exemplarele din colecție, ca și Gyulay Klára, cu inițialele și anul, sub forma *N.J.* sau *A.N.J.* Biblioteca văduvei Nemes Julia, compusă inițial din 224 de volume, se aseamănă mult în privința conținutului cu aceea alcătuită de Bethlen Kata : cărțile religioase, pioase, alternează cu lucrări de medicină, grădinărie și economie necesare unei bune stăpîne a casei. În esență este și ea o „Bibliotecă maghiară“, dar în privința limbii materne nu este atît de exclusivistă ca și cealaltă. Semnul schimbării vremurilor se arată și în faptul că Nemes Julia citește și în limbile germană și franceză (nr. 1 058, 1 115, 1 159), se ocupă cu muzica, dă un ajutor aparte și elevilor secui care merg la școala germană din Sighișoara ⁷⁰. Nici din punct de vedere confesional, colecția ei nu este atît de îngrădită ca aceea a modelului său. De exemplu, întreținerea legături și cu Csáki Katalin, scriitoare catolică ale cărei scrieri le păstra în bibliotecă (nr. 1 153). Principala țărîm al colecționării sale era literatura contemporană, hrana spirituală proaspătă. Cărți vechi maghiare cumpăra numai în cazurile cînd subiectul lor era important pentru dînsa. Cu toate că îi plăceau legăturile frumoase și finisajul îngrijit, pentru dînsa hotărîtor era conținutul. Dacă o interesa o lucrare și nu putea s-o obțină sub formă tipărită, punea să i se copieze, după metoda tradițională. De aceea, colecția ei este relativ bogată în volume manuscrise ⁷¹.

Lecturile bibliofilei Nemes Julia ne relevă de asemenea o structură sufletească asemănătoare cu cea întîlnită la Bethlen Kata, dar mai tolerantă. Meditațiile asupra dezamăgirilor și încercărilor, „școala răbdării pașnice“ (nr. 1 118) sînt tema centrală a vieții sale

spirituale în care aștepta ajutor de la cărți. Dar în cazul ei sensibilă religiozitate pietistă nu dă un aliaj prea puternic cu rigiditatea ortodoxiei calviniste. Este de regretat că n-a fost totodată o personalitate atât de comunicativă ca modelul ei, căci, din această cauză, literatura maghiară a fost lipsită de o autoanaliză din secolul al XVIII-lea, care, eventual, ar fi concurat-o în adâncime pe aceea a Katei Bethlen. Dar și așa, biblioteca ei este mărturia elocventă a lumii spirituale deosebite și fine a unei foarte culte femei din Transilvania barocului târziu.⁷²

Colecția Teleki

Biblioteca Teleki din cadrul colecției colegiului ne duce spre un alt domeniu al trecutului activității de colecționare a cărților în Transilvania, nu mai puțin interesant decât cele anterioare. Prin cele 711 volume ale ei, moștenite în 1800 și preluate în anul următor, în rîndul forțelor sociale menite să sporească fondurile de cărți ale colegiului se insera intelectualitatea laică în formare. Creatorul celei mai mari biblioteci donate pînă atunci nu este membru al familiei aristocratice Teleki din Sic, ci descinde dintr-o familie secuiască de rînd din Dalnic. El nu aparținea nici acelei părți a nobililor care, cu toate că ocupau și anumite funcții în stat, rămîneau totuși seniori feudali, ci a avut de-a lungul vieții o carieră intelectuală, în sensul de azi al cuvîntului, fiind avocat. Dacă înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, din cercurile societății laice, numai aristocrații sau patricienii cei bogați își strîngeau cărți în număr mai mare, în cea de a doua jumătate a lui își formau biblioteci însemnate și cei care trăiau exclusiv din munca lor intelectuală. În cazul bibliotecii din Odorhei, această dezvoltare poate fi excelent percepută prin exemplul bibliotecilor Bethlen, Székely și Teleki.

Cariera lui Dálnoki Teleki Mihály și constituirea colecției sale sînt deopotrivă de interesante, atît pentru cunoașterea formării intelectualității transilvănene, cît și pentru cea a bibliofiliei acestei pătri. Poate cea mai durabilă dintre realizările din timpul vieții acestuia și în același timp cronică vie a evoluției sale intelectuale este biblioteca lui conservată la Odorhei. Acest tînar din rîndul nobilimii secuiești, capabil, dar sărac a ajuns, în jurul anului 1745, probabil tot prin intermediul colegiului din Odorhei, la colegiul reformat din Cluj⁷³. Aici, se pare, profesorul Verestői György i-a dat primele îndemnuri pentru colecționarea de cărți (nr. 1613). În tot cazul, din 1745 începe să-și păstreze notele de curs din colegiu și să strîngă cărți. Aceste prime piese manuscrise din biblioteca lui sînt astăzi surse rare și valoroase pentru istoria școlilor din Transilvania (nr. 1495, 1704, 1755). Asupra bibliofiliei, dar și asupra formării întregii sale vieți a avut consecințe hotărîtoare angajarea lui, în 1751, ca perceptor al lui Kendeffi Elek⁷⁴. Cîm educația înzestratului june aristocrat era îndrumată de tutorele său, literatul Lázár János, tînarul Teleki Mihály a ajuns în legătură apropiată și permanentă cu cele mai cultivate cercuri ale calviniștilor transilvăneni, iar în aceste cercuri dragostea de cărți și preocupările științifice și literare aveau un caracter general. Ioan Lázár nu numai că a răspîndit în Transilvania filozofia lui Christian Wolff și a lui Voltaire, ci el însuși a scris și a editat cărți și a fost considerat un bibliofil pasionat⁷⁵. El i-a crescut și pe cei doi orfani Kendeffi, Elek și sora lui, în spiritul dragostei de cărți. Elek și-a constituit o bibliotecă modernă, cumpărîndu-și cărți în Viena, precum și în timpul studiilor sale din Elveția, Franța și Belgia; sora lui, Rachel, în schimb, ca una din cele mai tinere urmașe ale bibliofilei Bethlen Kata, și-a făcut un nume între contemporani, colecționînd cărți maghiare⁷⁶.

Pe lângă Kendeffiești, Mihai Teleki, începînd din 1762, era oaspete permanent în calitate de consilier juri-

dic, și la curtea din Jibou a văduvei lui Wesselényi István, învățata scriitoare Dániel Polixenia. Aici l-a cunoscut pe preceptorul familiei, Daniel Cornides, figură proeminentă a istoriei științei maghiare din secolul al XVIII-lea și pe Teleki Ádám junior, traducătorul *Cidului* în limba maghiară, care luase în căsătorie pe una din fetele lui Wesselényi⁷⁷. Dacă vom mai aminti că Teleki Mihály avea legături cu savantul József Benkő, cu Málnási László, ca și cu mai mulți membri ai familiei Kemény care aduceau cărți din străinătate, prin Viena, în loturi de câte zece chintale, sau cu Teleki Sámuel, întemeietorul bibliotecii din Tîrgu-Mureș și cu profesorii colegiilor reformate, vom putea spune că în linii mari am și conturat mediul social protestant în care s-a format bibliofilia înzestratului avocat secuî⁷⁸.

Despre prima achiziție mai mare de cărți a lui Teleki s-au păstrat date cu începere din anul 1754⁷⁹. Atunci a cumpărat de la un cunoscut al său din Turda douăzeci de lucrări în limbile latină, germană, italiană și franceză (mai ales gramatici) și „un toc cu compas pentru matematică”. Curînd și-a dat seama însă că pe piața internă nu-și poate satisface exigențele și că trebuie să-și procure din străinătate cărțile de specialitate. Și nepotolita sete de cunoaștere îl mîna ca, asemenea distinsului său discipol, să călătorească peste hotare. „Mie totuși mi-ar plăcea să văd puținel lumea ; uneori sînt gata să plîng că am rămas aici, mai ales cînd îmi aduc aminte de limbă. Dacă în anul viitor nu mă voi duce, s-a sfîrșit... Sînt gata să mă duc pînă la Paris... ca să trec cu ceva dincolo de Viena, căci aceasta nu mai este departe pentru transilvăneni” — îi scrie el în 1761 lui Kendeffi Elek aflat în străinătate⁸⁰. Dar condițiile materiale încă nu-i permiteau realizarea acestui proiect. Trebuia mai întîi să-și întemeieze existența. În acest scop s-a specializat în avocatură pe lîngă Biborcfalvi Simon János, unul din juristii notorii ai vremii. În 1764, el primește un post de procuror la Tabla continuă a comitatului Dobîca, dar

faima și-o câștigă cu adevărat numai în calitate de consilier juridic al familiilor Kendeffi, Wesselényi și Kemény⁸¹. E „flăcău bătrîn“ de acum și părul lui „e mai sur ca oaia sură“, dar cînd, în primăvara lui 1766, în cursul unei dezbateri de la Curtea de apel din Pesta, pentru o cauză a lui Kemény Simon, se ivește necesitatea călătoriei sale la Viena, dorința de a se cultiva îi este încă atît de vie încît nu ezită să-și împlinească vechiul vis. Deși nu avea destui bani la dînsul, și la început a dus chiar lipsuri, a rămas totuși la Viena în jur de trei ani⁸².

Acolo și-a asigurat existența prin rezolvarea despăgubirilor și proceselor legate de înființarea regimentelor grănicerești și sorbea cu sete toată cultura ce putea să i-o ofere strălucitorul oraș imperial celui ce venea din atmosfera sufocantă a Transilvaniei. A învățat nemțește și poate întrucîtva franțuzește, a făcut cunoștință cu membrii intelectuali ai coloniei maghiare din Viena și cu diriguitorii supremi ai treburilor statului, cu meșteșugari și artiști înzestrați, dar, înainte de toate, cu negustorii de cărți. În fața lui se deschidea o lume nouă în care putea să se desăvîrșească liber și a cărei vrajă a purtat-o în sine pînă la sfîrșitul vieții. Din această pricină, primul său drum a fost urmat de alte și alte șederi, în general mai îndelungate, la Viena. Neprecupețind oboseala, el se folosi de orice ocazie pentru a putea respira iar și iar atmosfera vieții, devenită mai burgheză, a Vienei și pentru a putea ține pasul cu dezvoltarea spirituală accelerată a vremii. Teleky Mihály a mai stat la Viena din vara anului 1774, neînterupt, pînă la începutul lui 1776, cîteva luni în anii 1777, 1779 și 1780, din primăvara lui 1781 pînă la sfîrșitul lui 1782, în perioada febrilă a marilor reforme ale împăratului Iosif al II-lea, apoi, pentru ultima oară, în vara anului 1785.

Aceste călătorii la Viena i-au rafinat mult și modul de viață. Pentru frecvențele lui călătorii, își cumpărase și el un rădvan nemțesc cu patru locuri ; își punea pecetea cu

inelul cu blazon săpat de un gravor vienez ; își comandase portretele Mariei Tereza și al împăratului Iosif, cum și pe al lui personal la un pictor din capitală, iar pentru clientela sa aristocratică a devenit un specialist indispensabil și de încredere. Părea că împăratul îl va investi pe Kendeffi Elek cu o înaltă demnitate la Viena și odată cu el și Teleki Mihály va ajunge definitiv în capitala imperiului, când moartea neașteptată a fostului său discipol, în 1783, i-a spulberat deodată speranțele că s-ar mai putea elibera de îngustimea vieții de acasă ⁸⁴. Teleki însă era o personalitate mai puternică și un caracter mai dîrz decît majoritatea transilvănenilor contemporani, amețiți de strălucirea Vienei. Pe el capitala imperiului l-a îmbogățit și l-a cultivat, dar nu i-a putut deforma caracterul original. El a rămas pînă la sfîrșitul vieții intelectualul calvinist puritan, drept și omenos, cum a fost mai înainte. Cu toate că era considerat un bun avocat, nu-și socotea știința un instrument al îmbogățirii cu orice preț. „Mie toate îmi trebuie doar *ad usum* [spre folosire] în viață“, îi declară el lui Kendeffi Elek și dincolo de aceasta nu l-a mai interesat proprietatea, posesiunea ⁸⁵. După moartea prematură a discipolului său, el și-a găsit sensul major al vieții în apărarea drepturilor de proprietate ale văduvei și copiilor acestuia, pe care le-a rostuit asemenea unui membru al familiei. Cum nu-și întemeiase o familie, cînd a îmbătrînit, singuraticul Teleki Mihály a fost îngrijit de fiica lui Kendeffi Elek în casa căreia a și murit, în anul 1800, la Glodeni. Legătura dintre Teleki Mihály și familia Kendeffi este un exemplu interesant de relații umane care, în societatea nobiliară din Transilvania secolului al XVIII-lea, au supraviețuit destrămării tagmei familiarilor. Pe Teleki însă toate acestea nu l-au împiedicat deloc ca, pe lîngă procesele clienților săi aristocratici, să lupte cu curaj și pentru cauzele oamenilor săraci, deși știa că „e foarte greu să aperi pricinile oamenilor săraci în fața mîniei oamenilor mari“. De aceea, el îi

scrie comitelui Teleki Ádám : „eu voi prezenta foarte multe prevaricațiuni (abuzuri), învederate pentru mine, cu care unii din *subofficiolati* (slujbașii subordonați) Domniei-tale îi încarcă pe sărmanii contribuabili“⁸⁶. El își considera viața o slujbă, iar știința un instrument al acesteia.

Sînt impresionante dovezile neclintitului devotament cu care își slujea patria, biserica și familia fostului său discipol. Chiar aproape de sfîrșitul vieții, el s-a străduit ca biblioteca ce o adunase cu atîta grijă, bunul lui cel mai de preț, să-i rămîină comunității din sînul căreia s-a ridicat prin învățătură. Această dorință și-a exprimat-o în testament prin următoarele cuvinte caracteristice pentru el : „Deoarece am cîstit și pînă acum științele și pe cei ce admirîndu-le năzuiesc spre bine, cu atît mai mult, cu cît și eu, datorită acestui fel de străduințe, mă bucur de toate onorurile date prin bunătatea lui Dumnezeu și de toate averile cîștigate prin ele, ca să-mi dovedesc rîvna ce o aveam de mai înainte să-i ajut pe tinerii iubitori de științe, din sentimente ce mă leagă de nobila națiune secuiască, națiunea din care m-am născut, las și testez cărțile mele strînse cu sîrguință și în multe călătorii nobilului Colegiu Reformat din Odorhei, astfel ca, păstrîndu-le cu grija cuvenită, să-și sporească prin ele biblioteca necesară pentru înlesnirea învățaturii tinerețului“⁸⁷. Chiar bolnav de moarte fiind, grija lui cea mai mare era să redobîndească pe seama colegiului cărțile pe care unii din cunoscuții săi, abuzînd de vederea lui slabă, i le luaseră din casă⁸⁸.

Deși își avea rădăcinile în tradițiile calviniste transilvănene, în esență, bibliofilia și colecția lui Teleki Mihály și-au conturat profilul definitiv la Viena. Știrile noi legate de literatura maghiară și de editarea cărților maghiare au fost de la început subiecte permanente ale scrișorilor sale intime. Sfera aceasta de interese i s-a lărgit considerabil la Viena, orientîndu-se, pe lîngă științele juridice, și spre politică, spre literatura de specialitate a

conducerii statului și spre istorie. Din plăcerea sa proprie, dar și din interesul de a satisface dorințele comitenților săi aristocrați, și-a creat legături strânse cu librării din Viena, printre ei numărându-se și „domnul Gräfen, cel mai vestit bibliopola“. Experiența cîștigată astfel și cunoștințele temeinice de specialitate și le-a fructificat cu abilitate în cursul formării colecției sale. Cutreiera permanent licitațiile, fiindcă învățase că acolo se pot cumpăra cărți la prețurile cele mai avantajoase. Îi dojenea pe aristocrații transilvăneni care, ca și Kemény Sámuel, nefiind orientați, făceau adevărată risipă de bani și, în felul acesta, aduceau în țară mai puține cărți și valori spirituale, decît ar fi putut să procure dacă erau mai chibzuiți. Secretele comerțului de carte vienez îi vor fi fost dezvăluite lui Teleki de Nagy Sámuel, agentul reformatilor la curtea imperială și vestit colecționar, achizitorul de cărți al fondatorului de bibliotecă Ráday Gedeon. Acolo, la Viena, ei legaseră o strînsă prietenie ⁸⁹.

Teleki nu a avut posibilitatea să cumpere cărți cu chintalul, dar, fiindcă se pricepea la ele și cunoștea prețurile, a reușit să strîngă cu bani relativ puțini o colecție remarcabilă, sistematic selecționată. Bibliotecile scoase la licitație ale demnitarilor guvernamentali defuncți din orașul de reședință al împăraților îi ofereau de-a dreptul operele care-l interesau. În timpul șederilor lui acolo, piața de carte vieneză, bogată de altfel, a fost și mai animată de mulțimea cărților puse în vânzare din bibliotecile mănăstirești dizolvate. Teleki și-a luat partea lui și din ele, cu toate că el nu cumpăra cărțile numai pentru motivul vechimii lor. După mărturia însemnărilor, ex librisurilor și supra-librosurilor mai timpurii întîlnite pe cărțile lui, pe lîngă altele, el cumpăraseră mult din biblioteca scoasă la licitație, în martie 1768, a lui Johann Georg Managetta, membru al Consiliului de Stat, colaborator de încredere al lui Carol al VI-lea, unul din cei

ce au realizat acceptarea Pragmaticii Sanctiuni. Biblioteca acestuia cuprindea și colecția lui Johann Wilhelm Managetta, vestit profesor medic de la universitatea din Viena și istoric al curții imperiale. Teleki și-a procurat, de asemenea, unele piese din bibliotecile lui Franz Wenzel Stephan Kronenfels, consilier al curții de apel din Cehia, a lui Franz Honorius Trauttmansdorf, fostul vice-președinte al Camerei Aulice, a lui Johann Friedrich Eger, consilier gubernial, a lui Anton Albert Schmerling, consilier al Camerei Aulice, a lui Jakob Joseph Sebastian Hauer, ridicat din mediul burghez al Vienei la înalte demnități economice, sau a lui Ferdinand Ernest Mollarth, care făcea parte din cercurile conducătoare militaro-politice ale imperiului. Cu ocazia scoaterii la mezat a colecțiilor mănăstirești, Mihai Teleki a beneficiat de cărți din bibliotecile iezuiților din Viena și Wiener-Neustadt și augustinilor din Klosterneuburg. Au ajuns la dînsul și cîteva piese de valoare din vechea bibliotecă a universității vieneze, fără motiv sacrificată de Van Swieten. Singurul incunabul (nr. 1654), de ex., ce se află în biblioteca Teleki, a fost și el inițial al bursei sileziene.

Legăturile frumoase și variate ale cărților sale dovedesc că, la Viena, gustul lui Teleki Mihály s-a dezvoltat și în această privință. În 1782, de pildă, el îi scrie lui Kendeffy Elek : „Să nu precupești Domnia Ta nimic pentru legături bune la acele cărți frumoase... dacă odată ajung în mîna compactorului, să aibă o legătură uniformă, cumsecade... în piele, să fie poleite, toate la un fel“⁹⁰. Din biblioteca lui însă rareori dădea cărți la legat, fiindcă puținii bani de care dispunea îi folosea mai curînd pentru a le achiziționa. Și, cu toate că la cumpărare părea să fie hotărîtor criteriul de conținut, avea totuși grijă ca, pe cît se poate, să-și procure exemplare frumos legate. De aceea, și azi, biblioteca Teleki oferă un material bogat pentru studiul legăturilor de carte austriece din secolele XVI-XVIII.

Cărțile colecției Teleki, cumpărate cu multă chibzuală, de la licitațiile și librării din Viena, au ajuns mai întâi la Sic, apoi la Băla, ele reprezentând în acea vreme o adevărată oază intelectuală în mijlocul noroaielor din câmpia Transilvaniei. Teleki avea în ambele localități biblioteci aparte unde se abăteau mulți dintre nemeșii și predicatorii din împrejurimi pentru a-și procura cărți de citit. Dar adevărata utilitate a colecției sale s-a putut dovedi abia la colegiul din Odorhei, deși, odată cu accelerarea ritmului dezvoltării, o considerabilă parte a fondului acesteia s-a învechit repede. Influențat și de Lázár János, Teleki s-a format în spiritul filozofiei wolffiene. La Viena a cunoscut ideile noi sosite din Franța și, cel puțin la început, a fost adept însuflețit al iozefinismului, nu pentru că fiind protestant era direct interesat în toleranță, ci pentru că-l considera mai just și mai luminat. „Am ajuns vremurile în care *veri dicere nemo vetat* (nimeni nu ne interzice să spunem adevărul) pentru că în Viena nimeni nu se supără dacă cineva scrie adevărul“ și pentru că nădăjduia că „poate Domnul Dumnezeu va face să răsară de acum înainte și soarele nostru“. El își exprima cu luciditate convingerea că „timpul și știința îi îmblânzesc pe oameni“⁹¹, și de aceea considera că rolul slovei tipărite este foarte important. Pentru asta a adunat el o bibliotecă, făcând sacrificii care-i depășeau puterile, s-a ocupat cu problemele editării de cărți calviniste, a făcut agitație ca vestitul gravor de litere Adam Kapronczai, care învățase la Viena, să fie angajat ca tipograf de colegiile din Cluj și Aiud, laolaltă, a luptat ca să fie modernizate metodele de învățămînt ale școlilor reformate etc.⁹².

Wolffianismul transilvănean l-a făcut receptiv pe Teleki Mihály la ideile iluminismului vienez și iozefinismului. Figura și cariera lui întruchipează un tip aparte în formula din ce în ce mai compusă a intelectualității transilvănene de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Colecția lui de cărți este pentru noi un monument rar, important

pentru istoria culturii, deoarece cu ajutorul lui se poate dovedi exact cu ce provizii spirituale se putea echipa, în cele mai bune centre spirituale ale calvinismului transilvănean, un intelectual laic, dornic de progres, și ce recepta, pe lângă acestea, din noul ce i-l oferea Viena. Căci Mihai Teleki, după multă cumpanire, a ales din bogata ofertă vieneză volumele pe care le considera necesare pentru el, volumele care-l interesau. În cărțile lui, ca într-o oglindă, se reflectă evoluția sa intelectuală, de la anii de colegiu, pînă la senectute. Astfel, pentru dragostea sa de cărți, puritanul jurist secui dat uitării este promovat personaj cheie în cercetarea istoriei intelectualității transilvănene⁹³.

Colecția Cserei

Primirea de către colegiu, la răspîntia veacului, a unor moșteniri de la încă doi secui intelectuali — pe lângă cea a lui Teleki Mihály — o putem interpreta ca un semn al schimbărilor petrecute în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cserei Farkas și Biborcfalvi Osváth László erau amîndoi nobili de rînd care activau în administrația locală. Se pare că nici unul din ei nu ieșise din Transilvania, și astfel au trebuit să-și înfiripe colecțiile de pe piața locală. De aici, numărul relativ mare al operelor perimate și al volumelelor tradiționale consacrate teologiei. Un fenomen nou și sănătos în aceste cercuri nobiliare din provincie, relativ înapoiate, este însă nevoia hotărîită de cultivare și, legată de ea, apariția activității de colecționare a cărților.

În genealogia încîlcită a familiei Cserei sînt greu de separat datele mai multor membri cu prenumele Farkas care au trăit în același timp. Cum cele 57 de volume din biblioteca Cserei au ajuns din Belin în proprietatea colegiului între anii 1800 și 1803, trebuie să-l căutăm pe colecționarul lor în persoana aceluia Cserei Farkas care,

în anul 1767, era asesor la Tabla continuă a scaunului Micloșoara, dar în anul următor părăsește serviciul public și, poate cu câteva decenii mai târziu, moare fără să fi avut copii. El descinde din acea ramură a familiei care a perseverat în tradițiile curuților și în protestantism, din care cauză, spre mijlocul secolului, rămîne, în toate privințele, pe cel de al doilea plan față de rudele sale devenite aulice și catolice. Tatăl lui János, în calitate de căpetenie a călărașilor de curte secui ai principelui Francisc Rákóczi al II-lea, a fost unul din cei mai statornici partizani secui ai acestuia, și-a urmat domnul și în Polonia și, abia după un deceniu, a cerut împăratului să-l grațieze. Între timp, s-a pus în slujba lui August al II-lea, rege polonez și prinț elector saxon, a trăit la Lipsca în Saxonia, a învățat și a călătorit mult. Moșiile lui confiscate i-au fost donate de împărat istoricului Cserei Mihály care, în 1720, cînd ruda sa, curuțul, a fost grațiat, i le-a restituit. Cserei Mihály îl numește pe Cserei János „om învățat, deștept, de o mare inteligență“, iar Benkő József îi relevă cunoștințele juridice⁹⁴. În biblioteca Cserei s-au conservat mai multe cărți și din cele ale lui János, totuși, în majoritatea ei, pare a fi colecția lui Farkas, fiul lui. Acest Cserei Farkas care a trăit la Belin, după cum se poate bănuși din însemnările aflate în cărțile sale, pare să fi învățat la Aiud, între anii 1745—1746, apoi, în preajma lui 1753, a fost ofițer la Cluj, în regimentul de infanterie Gyulay. Cu cîteva ani mai târziu, poate după moartea tatălui său, el s-a stabilit la moșia părintească și n-a avut nici un fel de rol public în afara hotarelor scaunului Micloșoara.

Colecția acestor doi Cserei, cu excepția cîtorva piese, constă din opere în limba latină, în bună parte din domenii juridic și filozofic. Firește, se întîlnesc într-însa mai multe volume cu subiect istoric și literar, precum și lucrări din domeniul științelor naturii, demne de atenție în cazul nostru. Acestea din urmă, după toate probabili-

tațile, au ajuns în biblioteca din Belin ca lecturi ale lui János, care a călătorit prin țări străine⁹⁵. Cîteva legături frumoase aruncă o lumină favorabilă asupra nivelului de exigență al colecționarilor și în această privință (nr. 1986, 2093, 6248).

Colecția Osváth

În anul 1804, Biborcfalvi Osváth László a lăsat colegiului, prin testament, mica lui bibliotecă de 162 de volume și partea sa de moșie din Domald⁹⁶. Despre persoana și cariera donatorului n-am putut să stabilim decît puține lucruri. A învățat cu siguranță la colegiul din Odorhei, apoi, începînd din 1769—1770, a fost notar ; din 1794 asesor, iar din 1800 vicejude regal al scaunului Brăduț și vicecurator al arhidiaconatului reformat din Pădureni în Secuime. Componenta bibliotecii sale îi oglindește doar parțial preocupările personale, căci nucleul colecției era constituit încă de cărțile lui Samuil Osváth prin care ajung în bibliotecă notele de cursuri manuscrise ale studenților de la Aiud, din anii 1743 și 1758—1762, piese de preț ale bibliotecii și mărturii valoroase pentru învățămîntul desfășurat odinioară în colegiu. Este deosebit de caracteristic că în cercul colecționarilor secuii ca mijloace materiale reduse, chiar pe la mijlocul secolului al XVIII-lea mai exista — ca soluție generală — copierea textelor, fie și a celor tipărite, pe care doreau să le aibă. Pe lângă însemnările ce cuprindeau *Rezumatul scurt al cîntării după note*, Osváth Sámuel și-a mai copiat *Curteanul* lui Faludi Ferenc, *Vechea și noua Dacie* a lui Huszty (András, m. 1755) și volume întregi de formule de acte (nr. 2037, 2039, 2091, 2099, 2100).

Osváth László însuși era considerat un literat în ținutul său, căci altfel n-ar fi fost, timp de două decenii, notarul scaunului Brăduț. El avea legături cu polihisto-

rul Iosif Benkő (nr. 2 039), sprijinea materialicește Societatea maghiară din Transilvania pentru cultivarea limbii a lui Aranka György, mai mult chiar, publicînd versuri, voia să participe personal la activitatea literară a acesteia⁹⁷. Majoritatea volumelor provenite de la el sînt din domeniul literaturii, fiind reprezentați în număr mare mai ales autorii clasici latini. Sînt numeroase și scrierile teologice, istorice, juridice și lingvistice. Colecționarea de manuscrise, în mod special a textelor de interes istoric, poate fi legată, în cazul lui Osváth László, de activitatea de lămurire dusă de Societatea pentru cultivarea limbii. El și-a procurat, de pildă, copiile istoriei lui Mikó Ferenc, ale corespondenței palatinelui Eszterházi Miklós și principelui Gheorghe Rákoczi I (nr. 2 092, 2 103). Biblioteca lui Osváth László exemplifică în mod excelent cît de important ajunsese la sfîrșitul secolului al XVIII-lea rolul creator al cărții, chiar și în sînul intelectualității laice din provincie instruite în țară (*domi doctus*)⁹⁸.

Colecția Nemes

Raportată la bibliotecile prezentate mai înainte, colecția de 347 de volume a lui Gegesi Nemes Gábor, preot paroh din Tîrgu Mureș, preluată în anul 1810, reprezintă o treaptă mai timpurie a istoriei bibliotecilor din Transilvania. Donatorul s-a născut în localitatea Vasileni din scaunul Odorhei, fiind probabil fiu de preot și — după cum însuși arată în testamentul său din 1805 — a învățat timp de patrusprezece ani în colegiul lui Bethlen János. El și-a testat cărțile fostei sale *alma mater* toamai pentru că, revăzîndu-și viața spre sfîrșitul ei, va fi simțit că îndrumările primite acolo au fost hotărîtoare pentru dînsul; apoi și din considerentul că „biblioteca acestuia este mai mică decît a celorlalte colegii”⁹⁹. Nemes Gábor, urmînd căile tinerilor secui ce

tindeau să se ridice, s-a înscris în 1747 la colegiul reformat din Cluj¹⁰⁰. Aici și i-a câștigat pe protectorii sus-puși care l-au ajutat după aceea să-și desăvârșească studiile în străinătate. Poate că a devenit preceptorul lui Farkas, fiul de aceeași vîrstă cu el al lui Bánffi Farkas, președintele Tablei regale, căci, spre sfîrșitul vieții, tînărul Bánffi Farkas, ajuns tezaurar al Transilvaniei, i-a asigurat o pensie aparte plătită de el însuși¹⁰¹. A învățat teologia în 1749 la Zürich, în 1750 la Berna, iar în 1751 s-a întors acasă prin Debrețin. Din anul 1752 a preotit în Tîrgu Mureș, îngrijindu-se ca un bun gospodar atît de propriile sale probleme materiale, cît și de cele ale parohiei¹⁰². Chiar pensionar, a continuat să trăiască în acest centru cultural calvin, pînă la moarte.

Însemnările găsite în volume dovedesc că, începînd cu anul 1743, colecționa cărți (nr. 1854, 1929), iscălimdu-se mai mult cu numele de Gegesi Gábor. Se pare că a și moștenit unele cărți de la Gegesi Nemes János și de la Nemes Sámuel (nr. 1812, 1928). Majoritatea volumelor din colecția sa au fost însă adunate de dînsul, parte în timpul studiilor din Elveția, parte prin cumpărături făcute din biblioteci mai vechi din Transilvania. Pe această cale au ajuns la el mai multe volume) nr. 1819, 1881, 1901, 1921, 1956) din bibliotecile lui Gheorghe Bonyhai care a studiat la Oxford, a episcopului reformat Zágoni Aranka György, a orientalistului Samuil Juhász Kaposi și a profesorilor Csepregi Turkovics Mihály, respectiv Páriz Pápai Imre. Aceste cumpărături explică prezența în colecția sa a numărului relativ mare de publicații din secolul al XVII-lea. Majoritatea cărților se ocupă cu filozofia și teologia și au caracter religios, dar și-a procurat și multe lucrări literare, lingvistice și istorice. În schimb volumele din domeniul științelor naturii sînt *rara avis* în biblioteca sa. Dintre acestea, atenția cercetătorilor poate fi atrasă de rețetele medicale maghiare din secolele XVI-XVII și notele de cursuri (nr. 1822, 1904, 1927, 1962, 1963, 1966).

Biblioteca lui Nemes Gábor a început să se formeze între zidurile colegiului din Odorhei unde a revenit după moartea posesorului ei, aducând posterității dovada concretă și apreciabilă, sub raport științific, a roadelor obținute din sămînța aruncată de această școală pe la mijlocul secolului al XVIII-lea¹⁰³. Menționăm că Nemes Gábor a avut și o colecție numismatică, constituită din monede romane și transilvănene și din medalii comemorative, dar pe aceasta a lăsat-o colegiului reformat din Tîrgu Mureș.

Colecția Kassai

Șirul donațiilor de biblioteci cu caracter teologic se încheie cu colecția compusă din 85 de opere în 272 de volume a lui Kassai Sámuel, preot protopop reformat din Odorhei, ajunsă la colegiu în 1814¹⁰⁴. Dar în componența acesteia se vedește deja schimbarea vremurilor, căci marea majoritate a volumelor nu mai este în limba latină, ci în franceză, operele cu subiect istoric sînt deosebit de numeroase și chiar printre acestea este evident caracterul predominant al celor care tratează istoria profană. Deoarece Kassai nu și-a pus semnătura în cărțile sale, iar colecția lui nu a fost tratată aparte, cu toate că au inventariat-o astfel, volumele ce făceau parte din donația sa pot fi numai parțial identificate¹⁰⁵. Acesta este motivul pentru care, deocamdată, numai urmărindu-i formația putem deduce cum și-a constituit biblioteca.

Cărțile franceze le va fi cumpărat în timpul studiilor, în Elveția sau Belgia. Cum înainte de 1781 a preotit în Boiu, se poate presupune că cei care l-au sprijinit la școlile din străinătate au fost membrii familiei Bethlen. Și Málnási László îl va fi cunoscut și apreciat, căci altfel nu s-ar fi gîndit la el în 1780, cînd urma să se ocupe postul de preot de pe lângă Consistoriul Suprem¹⁰⁶. În

anul 1781, episcopul Csernátoni Vajda Péter a acceptat invitația comunității calvine din Aiud, numai cu condiția ca Kassai Sámuel să fie ales vicar, locțiitor al lui și totodată capelan episcopal¹⁰⁷. Întrucît episcopul a rămas în Dej pînă la moartea sa, conducătorul real al prestigioasei parohii a Aiudului a fost Kassai, în calitatea sa de vicar. Cînd însă Eperjesi Zsigmond, episcopul următor, s-a mutat la Aiud, în 1784, transferînd acolo și reședința episcopală și reclamîndu-și o parte din beneficiile ecleziastice, Kassai Sámuel a plecat la Odorhei¹⁰⁸ și a funcționat acolo pînă la sfîrșitul vieții (1812). El a fost un om cult, sociabil, vestit orator, vlăstar al epocii iluministe. Și tocmai acest lucru servește ca argument pentru reconstituirea integrală a bibliotecii sale, în interesul cercetării științifice.

Colecția Kiss

Chiar din cele arătate pînă acum reiese că la începutul secolului al XIX-lea intelectualii, și mai cu seamă laicii, sînt cei care aduc principalul sprijin colegiului și bibliotecii. Această cotitură este cel mai elocvent reflectată în legăturile cu școala a celor două generații consecutive ale familiei Kiss din Pășăreni. Gergely, tatăl, rector-profesor, a reușit să realizeze reorganizarea colegiului numai cu sprijinul material al aristocrației. Fiul, József, prim-notarul, iar mai apoi vicecomitele comitatului Alba de Jos, a sprijinit realizarea concepției sale asupra instrucțiunii intelectualității laice secuiești, instituind un așezămînt de 32 000 de forinți¹⁰⁹. Din dobînzile așezămîntului, — conform prescripțiilor testatorului, — primeau ajutor 50 de elevi, erau angajați profesori de limbă germană și franceză, se dădeau premii pentru stimularea însușirii acestor limbi, se mărea fondul bibliotecii. Fundația pentru bibliotecă a lui Kiss József se deosebea de cele anterioare tocmai prin aceea

că ea n-a încetat odată cu moartea fondatorului său, ci s-a dezvoltat mai departe pînă în anul 1918, firește, corespunzător exigențelor de totdeauna a învățămîntului din colegiu. Aceasta a rămas, așadar, timp de aproape un secol, partea vie, ba chiar cea mai dezvoltată a bibliotecii colegiului din Odorhei.

Fondul inițial strîns de Kiss József era constituit în 1830 din 357 de opere în 500 de volume¹¹⁰. Cea mai mare parte a lor era în limba germană, iar în privința conținutului, predominau creațiile juridice, administrative, istorice și literare caracteristice pentru interesul funcționarilor provinciali cultivați din imperiul habsburgic. Se cuvine să menționăm special cele șase volume manuscrise ale culegerii intitulată *Collectiones*, alcătuită de Miksa László, probabil între 1808 și 1813 (nr. 3604), întrucît pînă astăzi cercetătorii nu i-au exploatat îndeajuns informațiile literare și istorice. Fondul original al bibliotecii Kiss este în întregime adunat de Kiss József. Zadarnic s-ar căuta într-însul cărțile tatălui său, căci, în 1787, aproape toate au fost scoase la licitație de către văduva acestuia¹¹¹. De altfel, chiar și în celelalte părți ale bibliotecii colegiului, asemenea volume sînt conservate doar ca specimene (nr. 5421, 5439, 5610, 5697, 5915).

Kiss József a dispus ca biblioteca lui să fie administrată ca o entitate separată, iar fondul ei să fie sporit anual cu cărți în valoare de 200 de forinți. Numai pentru creșterea ei deci avea la dispoziție o sumă egală cu aproape întregul fond bănesc al bibliotecii colegiului. Acest lucru a făcut posibilă procurarea sistematică a operelor apărute în mari colecții, a diferitelor periodice de specialitate scumpe și mai ales a literaturii clasice germane¹¹³. În componența ei actuală, biblioteca Kiss nu mai poate fi considerată o bibliotecă personală, ci o foarte valoroasă colecție de specialitate, formată în cursul activității colegiului, care conține lucrări științifice, în mare parte vii și astăzi. Ea este mult mai carac-

teristică pentru deceniile de la sfîrșitul veacului al XIX-lea și cele de la începutul secolului nostru, decît pentru Kiss József și epoca lui ¹¹⁴.

*

După ce, pe la mijlocul veacului trecut, s-a creat și în Transilvania comerțul de carte și achizițiile din străinătate se puteau face mai ușor, sporirea fondurilor bibliotecii școlare din Odorhei prin colecții personale a devenit o soluție perimată. Accelerarea schimbului de idei în epoca reformelor (1825—1848) a făcut ca singura cale a dezvoltării bibliotecii să fie procurarea noutăților literare și științifice. Datorită așezămintelor instituite de Kiss și de alții, colegiul avea această posibilitate. Totuși, obiceiul donării colecțiilor personale a mai durat timp de aproape un secol, ca o formă de manifestare firească a legăturilor sănătoase dintre școală și societatea ce o susținea. Dar colecțiile care intră de aici încolo sînt mai mult biblioteci de specialitate cu caracter bine definit. E drept că prin ele biblioteca colegiului nu s-a îmbogățit cu valori deosebite, ca în cazul donațiilor prezentate mai sus, totuși importanța lor este indiscutabilă, atît din punctul de vedere al activității de colecționare a cărților în Transilvania, cît și din acela al istoriei științelor.

Colecția Gyulay

Dintre bibliotecile personale intrate după 1830, numai colecția lui Gyulay Lajos constituie o excepție. Această parte de bibliotecă de aproape 2 000 de volume, preluată în 1872, în care abundă și exemplarele rare, este produsul bibliofiliei enciclopedice aristocratice a epocii anterioare ¹¹⁵. Gyulay Lajos și-a adus încă din casa părintească și din copilărie interesul înflăcărat pentru literatură, știință și problemele generale de cultură ale timpului său, iar acesta nu poate fi despărțit de dragostea pentru cărți și colecționarea lor. Mama lui a fost

Kácsándy Zsuzsánna care întreținea o vie legătură cu Kazinczy Ferenc, înnoitorul literaturii și limbii maghiare și cu cercul său scriitoricesc, iar preceptorul său fusese Döbrentei Gábor, persoană cu rol important în organizarea vieții literare și științifice maghiare. Gyulay a moștenit cărți și de la mama sa, dar numărul acestora este prea puțin însemnat față de al celor adunate de el : biblioteca lui este oglinda fidelă a preocupărilor sale cele mai personale. Este cert că în Transilvania secolului al XIX-lea nu se găsește altă persoană despre ale cărei lecturi și reflecții legate de ele să avem informații atât de amănunțite ca în cazul lui Gyulay Lajos. Pe cele aproape cincizeci de mii de pagini ale jurnalului său în 140 de volume, aristocratul scutit de griji materiale și-a însemnat pe îndelete ideile inspirate de lecturile sale. În felul acesta se poate urmări pas cu pas cum a cunoscut tînărul cu spirit receptiv curente progresiste ale veacului și ideile de libertate, cum a ajuns pînă la sprijinirea revoluției și a hotărîrii de la Debrețin, din anul 1849, prin care s-a pronunțat detronarea Habsburgilor. Studierea în paralel a bibliotecii și jurnalelor lui Gyulay Lajos oferă istoriei cărții din Transilvania un exemplu deosebit asupra rolului educativ și transformator al sloveii tipărite.

În legătură cu activitatea de colecționare a lui Gyulay dispunem de date începînd din anul 1815 și pînă la sfîrșitul vieții sale. Întrucît pasiunea lui de colecționare nu a întîmpinat obstacole materiale, a putut cumpăra tot ceea ce-l interesa. În copilărie, el cumpăra cărți de la „cochii-vechi“ (licitație). Bibliofilia lui s-a conturat și a dobîndit o formă modernă la Viena, între anii 1822 și 1826, pe cînd îndeplinea o slujbă la cancelaria aulică transilvană. Tot aici a făcut rost de cunoștințe și și-a însușit experiența necesară în comerțul de carte din străinătate. El a participat și mai tîrziu la licitațiile de cărți din Transilvania, iar în călătoriile sale prin țări străine, prin intermediul lui Burján Pál, primul anticar

transilvănean, și-a procurat chiar unele rarități, dar nu ele constituie grosul cumpărăturilor sale, ci noutățile care-l interesau personal. Pe acestea și le procura mai ales în timpul șederilor sale, sistematic repetate, la Pesta sau Viena. Așa a luat ființă biblioteca de aproximativ 4 000 de volume pe care, în amurgul vieții, a organizat-o și inventariat-o el însuși, cu mare competență¹¹⁶. Aprecierile făcute asupra unor volume, referirile sistematice la legături și ilustrații aruncă o lumină favorabilă asupra cunoștințelor lui bibliotecărești. Cum, după ce a murit, colecția i-a fost împărțită de moștenitorul său, orientalistul Kuun Géza, între Uniunea Muzeului Ardelean și colegiile din Cluj și Odorhei, doar cu ajutorul vechiului catalog ne mai putem face o idee asupra ansamblului bibliotecii sale¹¹⁷. Din catalog putem afla că Gyulay își ținea cărțile la Mintia, Cluj, respectiv Pesta, grupate pe limbi. După cele în limba maghiară (1450 volume), grupul cel mai numeros (1050 de volume) îl alcătuiau cărțile germane. Operele în limbile franceză și latină erau apropiate ca număr în colecție (500—500 de volume. În inventarul publicațiilor englezești figurează 120 de volume, pe când cărțile italiene, spaniole, portugheze și române totalizează împreună 28 de volume. Hărțile, atlasele și albumele cu gravuri și cu autografele unor personalități vestite împrumutau colecției lui Gyulay un colorit aparte¹¹⁸.

Valorile bibliofile, incunabulele, elzevirele și celelalte rarități erau cuprinse, evident, în partea latină a bibliotecii. Aici se mai găseau operele standard din aproape toate domeniile științifice vechi. Pe lângă clasicii greci și latini, sînt deosebit de larg reprezentate istoria, dreptul, geografia și filozofia. Caracterul bibliotecii franceze a lui Gyulay a fost imprimat de literatura de specialitate filozofică, politică și istorică a timpului, cum și de beletristica romantismului. Compoziția bibliotecii sale germane este asemănătoare, dar în această diviziune sur-

prinde numărul mare al noutăților referitoare la economie și tehnică. Este vădit că posesorul lor se informa cu deosebire în această limbă asupra noilor fenomene ale vieții economice europene ce avansa spre capitalism. Cărțile engleze și italiene, în schimb, îi satisfăceau doar interesul beletristic și nu puteau servi în mod mai deosebit la informarea colecționarului lor.

Din orientarea preocupărilor și din întreaga formație a lui Gyulay Lajos reiese neîndoios că partea cea mai valoroasă a bibliotecii sale o constituiau scrierile contemporane de limbă și referință maghiară. În acest grup se afla adunată la un loc aproape întreaga literatură științifică și politică din epoca reînnoirii limbii și cea a reformelor. Bogata colecție de periodice științifice ca și de ziare și foi volante politice dovedește informația multilaterală a lui Gyulay și participarea lui la mișcările epocii sale. El lega și păstra cu grijă chiar și tipăriturile ocazionale referitoare la transformarea vieții economice și la viața teatrală și muzicală. Aceste volume fac ca biblioteca lui Gyulay să fie un adevărat tezaur pentru cercetătorii epocii reformelor și a absolutismului.

Cea mai mare parte a operelor ajunse în colegiul din Odorhei a ieșit din grupurile de cărți maghiare și latine și este deci deopotrivă de bogată atât în lucrări valoroase pentru istoria cărții, cât și în măturii ale marilor transformări din secolul al XIX-lea. Unul singur dintre incunabulele lui, un volum cu predici din 1492, de proveniență austriacă (nr. 2514) a ajuns la Odorhei. Dintre cărțile cumpărate la Cluj, volumele provenite din colecția cancelarului aulic Kálnoki Sámuel (nr. 2413, 2792), din biblioteca constituită în secolul al XVII-lea a profesorului orientalist Kaposi Juhász Sámuel (nr. 2782) și vestita colecție datînd din secolul al XVIII-lea a lui Kemény Farkas (nr. 2440, 2545, 2792), apoi din cea frecvent menționată a lui Szarmári Pap Mihály (nr. 2487, 2497, 2500, 2782, 3055), din cea uriașă a agentului aulic vienez Bölöni Sámuel (nr. 2046), precum și cărți ce

au fost în posesiunea lui Rummy Károly György (nr. 2403, 2675) marchează din ce biblioteci mai vechi din Transilvania și-a îmbogățit Gyulay colecția. Din biblioteca lui, nu prea competent distribuită, la Odorhei și-au găsit lăcaș definitiv, în afară de uriașa serie din *Bibliotheca classica Latina* a lui Lemair, și un bogat fond de literatură clasică. Dintre lucrările referitoare la Transilvania se pot aminti copia după *Transilvania specialis* a lui Benkő József (nr. 2371) și ediția apărută în 1559 din *Adagia* lui Erasmus din Rotterdam (nr. 2438) care au ajuns la Gyulay după ce au trecut prin mâinile episcopului unitarian din secolul al XVI-lea, Toroczkai Máté, ale poetului Tordai János și ale istoricului bisericii Kénosi Tóser János. Paginile acesteia conservă sute de completări manuscrise anonime ce conțin dicțione maghiare transilvănene din secolele XVI-XVIII. Dintre publicațiile mai importante ale secolului al XIX-lea au ajuns la Odorhei, în număr însemnat, mai ales lucrări privitoare la transformarea capitalistă a agriculturii.

Chiar fragmentară, donația lui Gyulay Lajos a adus o creștere valoroasă bibliotecii colegiului, dar n-a mai exercitat asupra ei influența creatoare pe care au avut-o colecțiile personale anterioare, căci, odată cu transformarea vieții, ea a devenit în ritm rapid a valoare muzeală. Acest fapt n-a putut fi împiedicat nici prin intenția donatorului Kuun Géza de a spori și mai târziu colecția unchiului său¹¹⁹, căci prin moartea acestuia, survenită în anul 1905, creșterea colecției Gyulay a încetat definitiv.

Cu biblioteca Gyulay se încheie șirul donațiilor de biblioteci de tip vechi. Colecțiile personale prezentate mai jos nu conțin, decât foarte puține, sau de loc, materiale vechi din perioada anterioară vieții posesorului, iar în crearea lor n-a avut nici un rol pasiunea colecționarului, ci necesitățile practice ale sferei de activitate intelectuală.

Cele 281 de volume ale bibliotecii Péterfi au fost donate între 1840 și 1845 de Péterfi Albert, fost profesor în Aiud. Colecționarul lor a învățat în Debrețin, apoi în Göttingen, fiind un specialist de mare cultură, cunoscător al limbilor clasice și moderne. Capacitatea și formația lui proeminente erau însă neutralizate de scăderile caracterului său. Prin rolul scandalos jucat împreună cu fratele și colegul său László în prigoana oficială dusă împotriva profesorului liberal Szász Károly care a introdus spiritul nou în colegiul aiudean, s-a discreditat, atât în fața studențimii din Aiud, cât și în fața opiniei publice progresiste din Transilvania¹²⁰. În 1840, Supremul Consistoriu l-a mutat disciplinar pe Péterfi la colegiul din Odorhei, dar fiind stigmatizat de toți, el a considerat că e mai bine să plece din Transilvania. De aceea, refuză catedra din Odorhei și, în jurul anului 1847, se mută la București, unde își trăiește restul vieții ca preot al comunității reformate de acolo. Se pare că plecând, el nu și-a luat cu sine toată biblioteca, ci — ca o ispășire față de tineretul studios transilvănean — a lăsat o parte din ea prin testament colegiului din Odorhei care fusese gata să-i ofere oblăduire¹²¹.

Cea mai mare parte din cele 140 de volume ajunse la Odorhei o cumpărase în timpul studenției la Göttingen. Acestea sînt lucrări de specialitate în limba germană, mai ales din domeniul matematicii și științelor naturii. Printre ele, doar sporadic se întîlnesc opere teologice, filozofice, juridice și istorice. Se pare că pe acestea le-a donat comunității reformate din București. Frînturile bibliotecii sale ajunse la Odorhei mai dezvăluie că în colecția lui se găseau capodoperele literaturii universale (Dante, Milton, Shakespeare) în ediții originale. Biblioteca lui Péterfi oferă material de studiu pentru luptele spirituale din Transilvania epocii reformelor, deoarece

permite să se arunce o privire în arsenalul spiritual al unui personaj conservator rău famat.

Colecția Pataky

Biblioteca Pataky conține manualele unui profesor al colegiului și servește ca sursă pentru aprecierea nivelului predării chimiei și științelor naturale în școală. Pataky Pál a urmat facultatea de medicină la universitatea din Viena, dar nu și-a terminat studiile. În 1845, colegiul l-a angajat profesor de limbă germană și franceză, apoi, în 1856, a încredințat catedra, atunci organizată, de chimie și științe naturale acestui profesor suplینitor foarte popular din cauza ținutei sale exemplare în timpul revoluției din 1848/1849.¹²² Pataky și-a procurat cea mai mare parte a cărților în timpul studiilor la Viena și, chiar mai târziu, în munca sa didactică a folosit tot literatură de specialitate în limba germană. În colecția lui, pe lângă lucrările din domeniul științelor naturii, se găseau doar câteva cărți de istorie și drept; lucrări în limba latină nu avea decât foarte puține, iar cele cu subiect teologic lipseau cu desăvârșire. Cărțile au fost predate colegiului de către fratele său Miklós. Fondul actual era pe atunci completat și cu opere beletristice dar, din acestea, colegiul a vândut prin licitație 137 de volume, fiind dublete¹²³.

Colecția Szolga

Biblioteca Szolga oferă o mostră din cultura cărții a trei generații dintr-o familie de intelectuali secui, juriști de carieră. Vargyasi Szolga Miklós, dulău (jude al nobililor din scaunul Odorhei), care a trăit la răscrucea dintre secolele XVIII-XIX, János, care în prima jumătate a secolului trecut a funcționat ca renumit avocat la Tabla regească, și Miklós, fiul său, judele regesc al scaunului Brăduț, iar mai apoi președinte al Tablei regești, au colecționat cu toții cărți de drept¹²⁴. János nu prac-

tica numai avocatura, ci cultiva și literatura juridică, sub forma traducerilor sau a creațiilor originale. El s-a ocupat în mai multe scrieri de dreptul secuiesc și de problemele practice ale acestuia. Miklós, deși jurist și dânsul, era animat de ambiții beletristice. Multe din versurile sale au apărut în diverse periodice din anii patruzeci, iar cîntecele lui populare erau unanim apreciate. Pentru ținuta sa progresistă în timpul revoluției din 1848, a fost închis la Josephstadt. Cărțile lor predate colegiului îi prezintă pe membrii familiei Szolga cu o cultură unilaterală, juridică. Ei au putut să aibă, firește, și cărți de beletristică, dar pe acestea nu le cunoaștem. Științele însă erau întruchipate pentru ei, incontestabil, de științele juridice. Fondul de 55 de volume al acestei biblioteci a fost donat de Szolga Miklós *almei mater* în care au învățat generații întregi din familia lui, în amintirea fiului său Kálmán, absolvent tot al acesteia, în 1870, dar stins din viață de timpuriu, fiind încă student la drept.

Colecția Bonyhay

Biblioteca Bonyhai constituită din 50 de volume a fost dăruită colegiului în 1890 de Bonyhai N. János, cetățean din Odorhei¹²⁶. Întrucît cele 50 de volume formau „întregul fond al bibliotecii“ donatorului, ne oferă un punct de sprijin în stabilirea culturii cărții a unui om obișnuit dintr-un târgușor. Astăzi, această colecție nu figurează ca unitate aparte, fiindcă volumele ei au fost repartizate în fondul bibliotecii publice, dar componența ei poate fi definită după înregistrările de sub nr. 121 — 200 făcute în anul 1890 în registrul de creștere a colecțiilor¹²⁷. De menționat că în colecție se aflau și hărți și că materialele ce le cuprindea aparținuseră, cel puțin parțial, familiei Zathureczky.

În biblioteca Fejérvári se conservă cărțile de specialitate ale medicului dr. Fejérvári Lajos. Cele 200 de volume ale colecției medicale, interesantă din punct de vedere al istoriei științei, au fost donate colegiului de către văduva lui Fejérvári în anul 1897¹²⁸.

Lungul șir al donațiilor de biblioteci este încheiat prin colecția lui Fülöp Áron, scriitor și director de bibliotecă în Budapesta, moștenită de colegiu în anul 1920¹²⁹. În ciclul epic intitulat *Attila fiai* [Fiii lui Attila] (1885—1908), Fülöp continuă și termină cu succes trilogia hună, întreruptă, a lui Arany János. Exemplarele, cu grijă alese, ale bibliotecii sale de 461 de volume sînt mărturia înaltei culturi literare și a simțului estetic dezvoltat al colecționarului lor. În cadrul ei se păstrează și moștenirea literară manuscrisă a lui Fülöp Áron.

Timp de aproape două veacuri, colecțiile personale prezentate mai sus au îmbogățit biblioteca colegiului din Odorhei cu nenumărate rarități și valori bibliofile deosebite. Adevărata lor semnificație însă nu constă în valorile individuale, ci în ansamblul acestora. Chiar din prezenta trecere în revistă s-a putut vedea că în ele este întruchipată adevărata istorie a dezvoltării bibliotecilor în Transilvania. Ele fac din Biblioteca documentară din Odorhei mai mult decît o simplă bibliotecă școlară: un muzeu al cărții, unic sub raport transilvănean.

De la Bethlen Imre, magnatul din secolul al XVIII-lea, pînă la Fülöp Áron, scriitorul-bibliotecar din cel de al XX-lea veac, prin vestigiile culturii cărții — păstrate pînă azi în unitatea lor inițială — ale unor persoane de stări sociale deosebite și variate ni se dezvăluie cum s-a format legătura hotărîtoare dintre societatea maghiară și carte, începînd din anii 1700. Dacă mai adăugăm că aceste colecții constituie, nu numai valoric, ci și numeric, jumătatea mai însemnată a vechiului fond al bibliotecii, ne putem crea o imagine exactă despre impor-

ranța și însemnătatea acțiunii de donație inițiate de Málnási László în scopul dezvoltării bibliotecii colegiului din Odorhei.

Biblioteca „de folos obștesc“ a colegiului și dezvoltarea ei în ultimul secol

De când a început donarea colecțiilor personale și pînă prin anii douăzeci-treizeci ai secolului al XIX-lea, creșterea bibliotecii colegiului s-a produs, în primul rînd, pe această cale. În perspectiva deceniilor, din donațiile — chiar de cîteva volume — ale foștilor discipoli, profesori și sprijinitori s-a adunat o cantitate însemnată de cărți.

În 1822, corpul profesoral a cerut să se dispună „ca fiecare tînăr care pleacă din colegiul nostru, să-i lase bibliotecii cîte o carte bună pentru dăinuirea numelui său și spre folosul obștesc“¹³⁰. Pe lîngă aceasta s-au făcut și cumpărături neîntrerupte de cărți, în ritmul constituirii fondurilor bănești ale bibliotecii. Din păcate, lipsind sursele, n-am reușit să stabilim amănunte despre aceste cumpărături. Dar, spre norocul nostru, însemnările de posesori din volumele așa-numitei „biblioteci de folos obștesc“ ce se forma separat de colecțiile personale, ne informează totuși din ce biblioteci particulare mai timpurii se alimenta colecția proprie a școlii. Astăzi au rămas puține lucruri care nu se mai pot stabili și anume: data intrării volumelor în depozitul colegiului și dacă ele au ajuns acolo direct de la colecționar sau, între timp, îmbogățiseră și biblioteca altcuiva care nu și-a trecut numele într-însele.

Dintre diferitele colecții sau fragmente de colecții ajunse prin donații sau cumpărări în „biblioteca de folos obștesc“ ce se dezvolta în cadrul colecției colegiului, putem semnala mai jos numai pe acele care sînt mai

importante, fie din punctul de vedere al numărului lor, fie din cel al istoriei bibliotecilor, respectiv al istoriei științei.

Colecția reprezentată prin cele mai multe volume în „biblioteca obștească” este cea care a aparținut lui Borosnyai Lukács Simon, vestitul predicator din Tîrgu Mureș¹³¹. Baza ei era constituită din volumele cumpărate încă în 1721 și 1726 la Frankfurt pe Oder și Leyda de tatăl său János, fost profesor la Odorhei, iar mai apoi episcop reformat, dar Simon a cumpărat și el numeroase cărți în timpul studiilor sale la Berna și în cei patruzeci de ani de preoție la Tîrgu Mureș. După subiect, cele mai multe sînt, firește, opere teologice și filozofice, dar este surprinzătoare apariția în prim plan a publicațiilor franceze față de cele latine și prezența lucrărilor ce dovedesc influența iluminismului.

Între anii 1804 și 1810 a fost de cîteva ori la ordinea zilei cumpărarea cărților profesorului Szigeti Gyula Mihály care elabora istoria colegiului și a orașului, pentru că acelea „nu sînt nici vechi, nici netrebnice, nici broșuri, nici romane, (ci) trebuitoare științelor și încă sistemului actual al acestora”¹³². Din această cumpăratură nu s-a ales însă nimic pentru că profesorii colegii, geloși, au propus să se achiziționeze doar volumele care lipseau din biblioteca colegiului. Valoroasa colecție de 1 200 de volume a lui Szigeti Gyula Mihály a cumpărat-o pentru sine, în 1810, Bánffi László, ca mai tîrziu să-i revină colegiului reformat din Cluj. La Odorhei au ajuns numai cîteva volume manuscrise, dar cu cîteva decenii mai tîrziu, de la moștenitorii lui Szigeti Gyula Mihály.

„Biblioteca de folos obștesc” a sporit cu o cantitate însemnată de cărți, mai ales teologice și filozofice, din colecția preotului făgărășan Szentkirályi György, constituită în cel de al doilea sfert al veacului al XVIII-lea¹³⁴. Despre posesorul lor inițial n-am putut stabili pînă acum decît că și-a făcut studiile în Saxonia, la uni-

versitatea pietistă din Halle și că avea legături cu Teleki József, soțul bibliofilei Bethen Kata.

Nici măcar atîta lumină nu putem arunca asupra persoanei lui Boda Gergely de la care a ajuns în proprietatea colegiului tot o parte însemnată de bibliotecă¹³⁴. Și această colecție s-a format în anii patruzeci-cincizeci ai secolului al XVIII-lea, iar posesorul ei a fost și el un teolog transilvănean care a învățat în țări străine. În tot cazul, cărțile acestea vor fi ajuns la Odorhei după 1774.

Volumele ce poartă pe ele numele lui Nicolae și Csejdi András József fac să dăinuie amintirea părintelui și a fiului său cu studii peste hotare. Primul a învățat, pe la 1749, în Frankfurt pe Main, iar al doilea în 1794 încă mai continua să sporească biblioteca familiei¹³⁵.

„Biblioteca de folos obștesc“ păstrează mai multe volume dintre cărțile următorilor profesori ai colegiului: Huszti Kőrösi József, Bodola Sámuel, Csernátoni Vajda Sámuel și Zilahi Sebes János¹³⁶. Primii trei au obținut diploma de teologie în Olanda, iar ultimul la universitatea din Marburg, de unde și-au cumpărat și cărțile. Sebes János a mai lăsat o urmă viabilă despre dragostea sa de carte prin organizarea, existență și azi, a bibliotecii, în 1797, și prin elaborarea istoriei de pînă atunci a acesteia.

Unele volume răzlețite aici dintre cărțile reprezentanților mai notorii ai vieții culturale, științifice și literare din Transilvania sînt o dovadă elocventă că biblioteca colegiului a devenit un bazin de acumulare firesc pentru fondurile rezultate din activitatea de colecționare ce s-a desfășurat în sînul societății protestante maghiare. Printre altele, au ajuns aici volumele, împeștritate uneori de însemnări interesante, din colecțiile de cărți ale lui Ajtai Abod Mihály, fost preot la curtea văduvei Bethlen Kata, iar din 1738 profesor la Aiud (nr. 618, 673, 807, 1694, 5439, 5661, 5667, 5787, 5893, 5943, 6394);

Benkő Ferenc, renumit profesor de științe naturale, tot la Aiud (nr. 5590, 6392); Stephan Bergler, elenistul sas din Brașov devenit celebru în Olanda, apoi bibliotecar al voievodului Țării Românești, Nicolae Mavrocordat (nr. 5784, 5852); Bod Péter (nr. 487, 488, 5413, 5617, 5754, 5836, 6157, 6217, 6605); Hermányi Dienes József, preotul aiudean cunoscut prin culegerea sa de anecdote (nr. 569, 5601); Köpeczi B. Sámuel, instruit între 1770 și 1772 la universitățile din Frankfurt și Franeker (nr. 5569, 5814, 6649, 6695, 6893, 7231, 8096, 8105, 8333); Lázár János, unul din cei ce au pregătit gazde în Transilvania pentru Christian Wolff și Voltaire (nr. 5586); Pápai Páriz Ferenc, profesorul savant din Aiud (nr. 5396); Tofeus Mihály, episcopul calvinist din Transilvania (nr. 5443); și Lorenz Weidenfelder, preotul sas, zelos în descoperirea antichităților romane din Transilvania (nr. 5445).

Opinia publică de prin anii treizeci ai secolului al XIX-lea considera biblioteca colegiului din Odorhei ca fiind cea mai însemnată din Secuimea de dincolo de Țirgu Mureș. Din această cauză și Kőrösi Csoma Sándor, orientalistul secui, cunoscut prin cercetările sale făcute în Asia, a trimis aici spre conservare un exemplar din opera capitală a vieții sale, dicționarul tibetan¹³⁷. În acea vreme, biblioteca era o instituție renumită, demnă să fie vizitată de intelectualii și notabilitățile ce treceau prin oraș. Ni se păstrează, începând din anul 1823, cartea de aur a vizitatorilor colecției,¹³⁸ în care sînt trecute și numele custozilor ei. Tot datorită bibliotecii, începând din anul 1759, în oraș a funcționat, fie chiar temporar, un atelier de legătorie¹³⁹. Cu toate că acest fenomen este deosebit de caracteristic, pentru că legătorii se ocupau în general și cu vînzarea cărților, înființarea acestui atelier nu trebuie în nici un fel supraapreciată în legătură cu răspîndirea culturii cărții pe plan local.

Constituirea Societății de lectură în 1833 a deschis un capitol nou în relațiile dintre studențime și carte.

După cum se știe, aceste cercuri de lectură erau inițiate de tineret în fiecare colegiu calvinist, pentru autoinstruire, lărgirea informării politice și răspîndirea ideilor progresiste. Membrii lor comandau ziare, le studiau și le discutau conținutul în comun, și cumpărau și citeau cele mai noi creații ale literaturii maghiare și ale publicisticii care milita pentru reforme. Pentru că aceste cercuri au devenit foarte curînd instrumente eficiente ale educației politice a tineretului și ale răspîndirii ideilor reformatoare, guvernul le-a îngăduit activitatea. În 1836 le-au fost interzise forma de organizare autonomă și redactarea de procese verbale, dar își puteau continua activitatea ca cercuri de lectură. Procese verbale ale Societății de lectură din Odorhei ne sînt cunoscute cu începere din anul 1833, după cum ne-au rămas ca mesageri și unele exemplare din cărțile procurate de elevi înainte de 1848. Marea majoritate a fondului actual însă datează din epoca dualismului, cînd Societatea de lectură se transformase în simplă bibliotecă de tineret¹⁴¹.

În pofida creșterii ei neîntrerupte pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în bibliotecă n-au avut loc organizări mai importante. Donațiile se conservau ca unități separate cu un efectiv relativ redus, ba chiar pe rafturi aparte, așa că nici nu s-a simțit nevoia organizării. Mînuirea și folosirea cărților decurgeau într-o patriarhală dezordine. Pentru remedierea acestei situații, în 1791, conducerea a dat instrucțiuni amănunțite bibliotecarilor și a dispus reinventarierea întregului fond al bibliotecii¹⁴². Această operațiune a fost efectuată, începînd din anul 1797, de profesorul Zilahi Sebes János. Colegiul avea atunci 3826 de volume. Un merit deosebit al acestei operațiuni este că a fixat fondurile bibliotecilor donate și a consemnat scriptic momentul și împrejurările intrării lor în patrimoniul colegiului. Inventarul din acei ani este deci cea mai importantă sursă, atît pentru istoria bibliotecii, cît și pentru organizarea ei

inițială și actuală¹⁴³. El relevă și faptul că în cadrul bibliotecii se formaseră de atunci germenii viitoarelor colecții de antichități, numismatică, fizică, științe naturale și mineralogie.

Profesorul Sebes însă a murit în primăvara anului 1803, înainte de a fi putut încheia inventarierea. Cum în volume nu s-a înscris nici cota topografică, și nu s-a indicat nici colecția donată de care aparțin, această nouă organizare nu putea să dureze. Cu un an mai târziu, conducerea colegiului a găsit biblioteca „într-o stare de mare neorânduială”. De aceea a dispus ca „în acele cărți care s-au strâns din bunăvoința benefactorilor să se înscrie în fiecare anume, cu o scriere frumoasă și clară, numele respectivului *conferens benefactor* (binefăcător donator)”¹⁴⁴. Această operațiune a îndeplinit-o bibliotecarul Finta János, fără ca în prealabil să verifice fondurile. Așa se explică înscrierea greșită a provenienței în mai multe volume. După ce numele donatorilor a fost astfel immortalizat, rectorul Szigetzi Gyula Mihály a repartizat întregul fond al bibliotecii (deci și cărțile donate !) în următoarele grupe de specialitate (*facultas*) : 1. Teologie. 2. Filozofie. 3. Filologie. 4. Istorie. 5. Științe juridice. 6. Antichități ebraice. 7. Cărți în limba franceză. 8. Manuscrise. Cărțile din fiecare grup au fost divizate în *ordo*-uri separat numerotate. Sporirea sistematică și menținerea ordinii fiecărei grupe de specialitate au fost date în sarcina profesorului competent. Se cerea ca „fiecare din Onor. Domni Profesori să segreghe cărțile aparținătoare disciplinei sale și să le așeze una lângă alta, în cea mai frumoasă ordine posibilă, în *loculus*-uri (locuri) separate”¹⁴⁵. S-a permis și vânzarea la licitație a exemplarelor dublete de prisos, iar din suma obținută să se cumpere cărți noi, în fiecare an pentru altă catedră.

Administrarea divizată a fondului bibliotecii n-a îndeplinit, bineînțeles, speranțele legate de ea. Din această pricină, în 1822, „pentru a se putea ține biblioteca în-

tr-o stare mai bună, Profesoratul numește din sînul său, ca inspector al bibliotecii, pe onoratul confrate Karátson Samuel, căruia îi revine deosebit de însemnata sarcină ca, în înțelegere cu alți profesori colegi, să sporească biblioteca și la schimbarea bibliotecarilor să le ceară o dare de seamă severă și exactă¹⁴⁶. În vara lui 1823 Karátson a dispus reorganizarea bibliotecii și a pus să i se facă un catalog nou pe care l-a justificat astfel : „Acest *Protocollum* a fost necesar deoarece cărțile aflate în bibliotecă erau aruncate, după cum se spune, în cruciș și-n curmeziș, o carte mare lîngă una mică, așezare care urîtea biblioteca. Estetica cerea, prin urmare, ca păstrîndu-se grupările (*facultas*) să se schimbe așezarea cărților și să se facă acest nou *Protocollum*“¹⁴⁷. Domeniile stabilite de Szigeti Gyula Mihály s-au păstrat, așadar, însă au încetat să fie indicate subunitățile (*ordo*) din cadrul lor, cărțile primind un număr curent, reluat pe grupe. Pentru creșterile mai noi, în 1872 s-a introdus un registru de achiziții separat.

Cărțile au fost păstrate după acest sistem pînă la sfîrșitul secolului trecut cînd, în urma creșterii impetuoașe din ultimele decenii, fondul a ajuns la peste 15 000 de volume și, fără fișier, doar cu ajutorul vechilor inventare, nu mai putea fi consultat. De aceea, după indicațiile date de renumitul bibliograf, profesorul universitar Szabó Károly, conducătorul Bibliotecii Uniunii Muzeului Ardelean și al universității din Cluj, între 1890 și 1895, conducerea colegiului l-a însărcinat pe profesorul Kovács Dániel să reorganizeze biblioteca, în schimbul unei remunerații de 700 de forinți¹⁴⁸. Fondul constituit atunci din 10 273 de opere în 16 314 volume, a fost împărțit pe următoarele domenii : 1. Teologie (2 013 opere în 2 387 de volume). 2. Filozofie și pedagogie (589 de opere în 682 de volume). 3. Filologie (1 363 de opere în 1 779 de volume). 4. Istorie și drept (1 794 de opere în 2 889 de volume). 5. Matematică și fizică (838

de opere în 1 070 de volume). 6. Periodice, lexicoane, serii (654 de titluri în 3 936 de volume). 7. Comunicări academice (954 de opere în 952 de volume). 8. Disertații promoționale (887 de opere în 912 volume). 9. Beletristică (1 020 de opere în 1 513 volume). 10. Manuscrise (161 de opere în 194 de volume). 11. Buletine școlare. Fiecare domeniu, cum și bibliotecile Kiss și Gyulay aveau inventare separate, tuturor cărților făcându-li-se fișe de catalog. Din păcate, cotele topografice nu s-au înscris nici acum în volume, ci numai pe cartoane introduse în cărți. Între anii 1910 și 1912 s-a terminat construcția noului edificiu al colegiului în care și biblioteca a primit un depozit modern, cu rafturi metalice și acoperiș de sticlă, și birouri practic echipate. Datorită acestora se poate considera că Biblioteca documentară din Odorhei este și astăzi una din bibliotecile de provincie cele mai modern înzestrate din țară.

Fondul de cărți și organizarea lui însă n-au avut, nici pe departe, aceeași șansă în timpul distrugerilor celui de al doilea război mondial. În toamna lui 1944, o ladă de cărți, cu inventare și rarități — din fericire alese la întâmplare — a fost evacuată dincolo de Dunăre unde, în timpul luptelor de la Rábakovácsi, în apropiere de Vasvár, au fost împrăștiate sau distruse. Lista rămasă despre materialele transportate acolo enumeră 50—60 de volume în 42 de poziții¹⁴⁹. Pe lângă mai multe inventare ale bibliotecii, printre acestea figurează cronicile lui J. Thuróczi (1488) și Heltai Gáspár (1575), *Herbarium*-ul lui Méliusz Juhász Péter (1578), enciclopedia lui Apáczai Csere János (1653), mai multe cărți maghiare vechi, elzevire și alte publicații rare, respectiv câteva manuscrise.

Pagube serioase a suferit și fondul bibliotecii rămas acasă, decimându-se mai ales partea lui mai nouă, științifică și beletristică și destrămându-se întreaga ordine a colecției. O mare parte din cartonașele cu cotele topo-

grafice a căzut din volume, ordinea alfabetică a fișierului s-a amestecat, multe din fișe s-au pierdut. Dificultățile au fost agravate în continuare prin faptul că această colecție, rămasă în dezordine și fără evidențe, n-a avut ani de zile nici un proprietar care s-o protejeze, nici un custode calificat. Din această cauză munca de restabilire n-a putut începe multă vreme. În vara lui 1959 — cu sprijinul înțelegător al autorităților locale — cîte opt studenți ai facultății de istorie a fostei universități Bolyai, conduși de autorul acestui volum, au separat materialele amestecate, iar partea veche a bibliotecii au așezat-o după ordinea inițială indicată în inventarul din 1797, au prevăzut volumele cu cote topografice, au repus fișele rămase în ordine alfabetică și le-au confruntat cu cărțile. În 1961 biblioteca a obținut un custode calificat în persoana profesoarei Éva Hubbes Molnár. De atunci decurge, fără întrerupere, reinventarierea cărților, completarea fișelor pierdute, sistematizarea materialelor mai noi. Prin mărirea numărului de rafturi metalice, între anii 1961 și 1967 Biblioteca documentară a putut să facă loc între zidurile sale și vechilor fonduri ale fostului gimnaziu catolic și ale gimnaziului real de stat din Odorhei, salvînd de la împrăștiere patrimoniul valoros al celorlalte două biblioteci școlare din oraș. Actualul fond al bibliotecii depășește 50 000 de volume. Din 1970, colecția funcționează ca secție documentară a Bibliotecii orașenești din Odorhei.

Biblioteca documentară din Odorheiul Secuiesc cu un trecut de mare faimă este astăzi un însemnat muzeu al cărții din țară și un obiectiv turistic al orașului, admirat de mulți vizitatori. Biblioteca în care sînt acumulate rezultatele activității de colecționare de aproape trei secole este predestinată de-a dreptul să rămîna și pe mai departe centrul științific și informatic al ținutului care i-a dat ființa și, cu cea mai mare dragoste, a făurit din ea o colecție însemnată pentru întreaga țară.

ISTORICUL BIBLIOTECII LUI TIMOTEI CIPARIU

Într-o lucrare anterioară am încercat să lămurim când, cum și în slujba căror scopuri s-a constituit sfera specifică a bibliofiliei lui Cipariu¹. Am reușit, poate, să fixăm atunci și locul ce i se cuvine activității bibliofilice a savantului blăjean în cadrul colecționării românești de cărți. Vom încerca acum să prezentăm în ce fel și-a realizat Cipariu programul său bibliotecăresc schițat de noi în lucrarea amintită. Ne vom strădui să stabilim cu exactitate când și prin înglobarea căror colecții, sau fragmente de colecții, a depășit biblioteca lui Cipariu modestele preocupări blăjene, cu ajutorul cui a lucrat, ce metode a urmat, de ce mijloace materiale s-a folosit pentru crearea bibliotecii sale, cum și-a sistematizat cărțile, care a fost soarta colecției în 1848—1849 și mai târziu, după moartea lui. Prin clarificarea celor de mai sus dorim pe de o parte să contribuim la valorificarea moștenirii cipariene din punctul de vedere al istoriei științei, iar pe de altă parte să sprijinim reorganizarea ei, atât de actuală, după cerințele bibliologiei moderne.

Dificultățile începutului

Cele mai vechi informații, care atestă dorința conștientă a lui Cipariu de a-și constitui o bibliotecă, datează din anii lui de școală. S-a păstrat pînă azi cartea pe care — după mărturia testamentului său din 1886 — a considerat-o el însuși ca pe una dintre primele piese ale bibliotecii sale (Nr. 6723). Acest volum, deteriorat încă de la achiziționare, este o ediție din Lipsca a *Iliadei* lui Homer, cu adăugirile autografe ale lui Cipariu. Pe coperta din spate se poate citi următoarea notă: „Ex libris Timothei Czipár rhetoris Nr. 5“. Întrucît se pare că Cipariu a fost elevul clasei de retorică a școlii din Blaj în 1818/1819, putem data cu acest an școlar primele începuturi ale colecției sale de cărți, iar însemnarea de mai sus trebuie să o considerăm ca fiind actul de naștere al bibliotecii cipariene.

În alcătuirea colecției sale însă, pe vremea cînd tînărul Cipariu începuse să-i pună temeliele, el a avut de înfruntat greutăți cu totul deosebite de cele cu care sîntem deprinși. Viața culturală din Transilvania, încătușată de manifestările feudalismului tîrziu și ale absolutismului habsburgic, nu dispunea de librării care ar fi putut satisface un interes mai exigent față de cărțile vechi sau chiar mai noi². Tipografii librari din Sibiu, Brașov și Cluj își puneau în vînzare, în primul rînd, propriile lor tipărituri, avînd legături comerciale mai strînse cel mult cu Pesta și Viena. Cenzura cîrmuirii, care se temea de pătrunderea noilor idei, veghea cu strășnicie ca librării din țările și provinciile imperiului să nu primească tipărituri noi „primejdioase“ provenite din părțile Europei de dincolo de granițele imperiului habsburgic. Desigur că la Viena se puteau procura multe dintre noutățile franceze, engleze, italiene, iar autoritățile vamale mai închideau ochii în cazul cînd persoanele cu înaltă poziție socială, revenind din călătoriile

lor occidentale, aduceau în țară cantități mai mari de cărți noi pentru uzul propriu³. De toate aceste posibilități puteau profita însă numai privilegiații, bogătașii, beneficiarii puterii.

Înainte ca Burián Pál, cunoscutul librar din Buda, să-și fi deschis anticariatul din Cluj, în jurul anului 1825, colecționarii care se interesau de cărți vechi nu aveau la dispoziție în întreaga Transilvanie nici o sursă de achiziție cu asemenea profil⁴. În împrejurări ca acestea un bibliofil din Transilvania nu putea să-și îmbogățească colecția decât după metodele tradiționale învechite. Istoria bibliotecilor transilvănene din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea arată că pe atunci în această provincie moștenirea și donațiile erau mijloace tot atît de importante de îmbogățire a fondurilor bibliotecilor, ca și cumpărarea. Cărțile se moșteneau din tată în fiu sau de la rudă la rudă, împreună cu alte valori mobile, pînă cînd, cu adăugarea exemplarelor cumpărate, în sînul unor familii, s-au constituit biblioteci particulare importante. Tot în acest fel elevii recunoscători, ajunși prin țări străine, înzestrau cu nouătăți de peste hotare bibliotecile fostei lor *alma mater* și pe cele ale profesorilor sau patronilor lor. În schimb, spre sfîrșitul vieții, aceștia din urmă întregeau bibliotecile discipolilor favoriți, considerați de ei ca moștenitorii lor spirituali care le continuă opera, dăruindu-le publicații ale generațiilor ce le-au premers. Se puteau de asemenea cumpăra cantități mai mari de cărți vechi din moștenirile lăsate de generațiile precedente, la așa zisele *auccii* (licitații). Aceste licitații de cărți luaseră forme mai organizate în decursul secolului al XVIII-lea, fapt ce se datora nu atît librarilor, cît mai curînd unor colegii sau școli mai importante. Publicul interesat în rîndul căruia se găseau cel mai ușor cumpărători pentru cărțile vechi se constituia, de fapt, din corpul profesoral și mulțimea numeroasă a elevilor. Printre licitațiile din Transilvania — după cum atestă și colecția

lui Cipariu — erau deosebit de importante cele organizate în colegiul din Aiud.

O schimbare esențială în această situație a survenit numai spre sfârșitul celui de al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, când relațiile librarilor cu piața de cărți din Viena și din imperiul german au fost oarecum ușurate. Prin această breșă valorile de anticariat și noutățile librăriilor din Europa occidentală puteau să pătrundă într-o cantitate din ce în ce mai mare și la prețuri acceptabile spre colecționarii din Transilvania. Tot în acești ani s-a produs oarecari atenuări în ce privește interdicția importului de cărți românești, tipărite în afara granițelor imperiului habsburgic, decretată încă din 1786. Pe la sfârșitul anului 1844 și începutul lui 1845 curtea și guvernul Transilvaniei s-au ocupat de problema suspendării interdicției de import privitoare la Moldova și Țara Românească⁵. Așadar, este neîndoios că, începînd cu anul 1830, condițiile ca Cipariu să-și poată constitui o bibliotecă de amploare considerabilă s-au ameliorat treptat în raport cu perioada anterioară; totuși tînărul profesor blăjean avea nevoie de voință, hotărîre și spirit de sacrificiu neobișnuite pentru a-și putea realiza scopul propus.

De la bun început, moștenirea, donațiile sau schimbul, aceste trei forme ale colecționării de cărți, considerate tradiționale în Transilvania, nu puteau constitui surse de acumulare în cazul lui Cipariu. Profesorii, prietenii și rudele lui nu posedau colecții atît de însemnate, încît Cipariu să poată spera obținerea unor materiale de seamă pentru domeniul bine delimitat al colecționării sale. În biblioteca lui găsim numai un singur volum care atestă că foștii săi profesori au încurajat totuși — după modestele lor posibilități — începuturile talentatului lor elev pe calea constituirii unei biblioteci. În martie 1825, el a primit în dar de la fostul lui profesor de filozofie, Szakáts Gergely, ediția din 1782 apărută la Lipsca a versurilor lui Anacreon (Nr. 6438). A

păstrat de asemenea cu pietate pînă la sfîrșitul vieții acel *Liturghier* tipărit la București în 1708, pe care îl moștenise de la un strămoș preot, care a trăit în secolul al XVIII-lea.

Ca o consecință a condițiilor specifice, de la bun început, Cipariu era mai dependent de piața de cărți decît contemporanii săi sași și maghiari. Acest lucru însă a avut și o umbră favorabilă, și anume, că de la început el își putea dezvolta biblioteca cu mult mai sistematic decît acei colecționari transilvăneni mai vechi, care și-au creat arsenalul intelectual din materiale furnizate în majoritatea lor de biblioteci autohtone, formate prin străduința generațiilor precedente. Primul librar cu care el a intrat în relații stabile, poate încă din 1834, era cunoscutul anticar din București, Iosif Romanov⁶. La început, Cipariu s-a străduit ca prin ajutorul acestuia să-și înzestreze biblioteca, atît cu noutățile de librărie moldovene și muntene, cît și cu manuscrise orientale. Avem unele indicații că pînă la o vreme Cipariu spera să poată achiziționa prin Romanov noutățile occidentale și operele de anticariat pe care nu putea să le obțină din cauza sărăciei pieții de cărți din Transilvania și a rigorii cenzurii imperiale. După cîtiva ani însă el a fost nevoit să recunoască faptul că această cale nu corespundea scopurilor sale, deoarece achizitorii greci și turci ai lui Romanov nu erau parteneri punctuali, iar prețurile lor de anticariat depășeau cu mult pe cele din Occident⁷. Tocmai din această cauză, în jurul anului 1841, relațiile lui Cipariu cu Romanov începură să se mărginească, în esență, la achiziționarea noilor cărți românești.

Dar chiar realizarea acestui singur obiectiv necesita eforturi deosebite mai ales în deceniul al treilea. Știm de la G. Barițiu, deci de la persoana cea mai competentă, că între 1834—1838 în toată Transilvania pătrundeau numai cinci-șase exemplare ale ziarelor din Moldova și Țara Românească⁸. Chiar și acestea ajungeau la cititori

cu o întârziere de șapte-opt luni, deoarece cenzura centrală, care funcționa pe lângă guvernul, la Cluj, le reținea atîta vreme. Cipariu, care trăia în inima Transilvaniei, la Blaj, oraș urmărit de autorități cu deosebită vigilență, era și mai izolat de viața spirituală și evenimentele politice moldovene și muntene decît cărturarii din Brașov sau Sibiu. De aceea apelează atît de des la ajutorul lui Barițiu, mai agil decît el, pentru achiziționarea de cărți sau întreținerea relațiilor cu prietenii din București. De ex., la 12 februarie 1841, îi scrie lui Barițiu astfel: „De București... aci nu poți să știi nimic. D-ta care ai mai dese, sigure corespondenții de acolo decît mine, mai lesne te vei fi orientat...”⁹. Iar altă dată scrie: „Io din Țara Românească nu am nici o corespondență, luînd afară pre Romanov, carele însă nu e cufundat în politică, să-mi poate scrie ce se întîmplă în clasele cele mai înalte...”¹⁰.

În asemenea împrejurări, sînt ușor de înțeles izbucnirile sale amare pricinuite de greutatea îndeplinite la achiziționarea cărților românești. „Dreptu că e bine a se cumpăra cărți, dar trebuie și grijite, altminterile e lucru pierdutu. Și apoi cărțile românești de unde și prein cine să le capete? Vedi D-ta numai pentru o bieta de Pravilă scriseiu acum de 2 ani în 3 ex. și totu nu ni-o poți trimite, dar apoi alte multe mii mărunte etc.” se plînge din nou lui Barițiu¹¹. „Io... numai cu multe greutăți pociu să-mi cîștig cînd și cînd cîte o carte mai interesantă din București, uneor foarte tîrziu. ...D-ta ai mijloc bun de a primi din Principate cîte un product interesant; nu ai putea D-ta cîștiga și mie cînd și cînd cîte ceva?” —se adresează din nou lui Barițiu pentru ajutor¹². Firește, Barițiu, împreună cu Ion Maiorescu — care se mutase în Principate — îl sprijineau pe Cipariu în procurarea cărților de dincolo de Carpați¹³. Între altele, chiar prin expedierea la Blaj, în plicul *Gazetei Transilvaniei*, a ziarelor bucureștene și ieșene, ajunse la Brașov prin contrabandă¹⁴. În jurul

lui 1840, în corespondența sa cu Barițiu, Cipariu a trecut la folosirea scrisului chirilic, mai puțin cunoscut de autorități, tocmai pentru a se apăra împotriva controlului intern, fiind obligat să folosească un limbaj metaforic pentru confirmarea primirii pachetelor de cărți sosite de dincolo de Carpați sau pentru anunțarea publicațiilor expediate de el. De exemplu, în 1842, în corespondența sa cu Barițiu este adesea amintit „tutunul” primit de el de la București sau trimis acolo, prin care, evident, trebuie să înțelegem produse de tipar¹⁵. Pentru atmosfera apăsătoare de neîncredere și suspiciuni în care, înainte de 1848, Cipariu aduna produsele literaturii române în curs de dezvoltare este caracteristic că în anumite perioade, din cauza dificultăților făcute de autoritățile vamale imperiale, nici *Gazeta Transilvaniei* și *Foaie pentru minte*, autorizate de cîrmuire, nu puteau ajunge la cititorii din principate decît fiind expediate de Barițiu — cu aprobarea tacită a vameșilor de naționalitate română — sub eticheta „Siebenbürger Wochenblatt”¹⁶.

Cipariu nu-și putea asigura achiziționarea sistematică a cărților noi din București nici prin călătorii întreprinse la fața locului. El ar fi obținut pașaportul cu ușurință, dar autoritățile nu ar fi privit cu ochi buni vizitele lui mai frecvente în principate. Dacă în prealabil cerea aprobare, putea să ducă cu el chiar și cantități mai mari de cărți, pentru a primi de la Romanov contravaloarea acestora în publicații românești¹⁷. Știm, de pildă, din pașaportul lui, că în 1841, cu prilejul călătoriei la București, a luat cu sine 53 de cărți, probabil din produsele tipografiei blăjene aflate sub conducerea sa¹⁸. Revenind însă în Transilvania nu putea să-și aducă în mod legal cărțile cumpărate sau primite în dar la București, decît pe baza unei aprobări a președintelui tezaurariatului. De pildă, la întoarcerea sa din călătoria susmenționată, oficiul vamal de la Turnu Roșu i-a sechestrat 37 de cărți românești, care i-au fost restituite nu-

mai peste o jumătate de an, după obținerea ulterioară a autorizației de import¹⁹. Deci nici lui nu i-a rămas altă cale decît să-și asigure primirea publicațiilor românești pentru bibliotecă prin contrabandă, trecute prin „vama cucului“. În aceasta, el era ajutat atît de negustorii și intelectualii români care circulau trecînd adesea prin Brașov și Sibiu, cît și de căraușii prahoveni care vizitau regulat Brașovul la interval de cîte o lună-două²⁰. Acestor soluții găsite de nevoie li se datorează faptul că, în ciuda isteriei autorităților, publicațiile cele mai importante, mai degrabă sau mai tîrziu, au ajuns totuși la Cipariu. Prin urmare, nici el, nici cercul de intelectuali format în jurul lui n-au putut să fie izolați de mișcarea spirituală românească ce progresa în ritm rapid. Tot pe baza corespondenței sale cu Barițiu putem afirma că atît ziarele din București și Iași, cît și lucrările lui Kogălniceanu, Heliade, A. Florian, Laurian, Maiorescu etc. ajungeau în biblioteca lui Cipariu nu mult după apariția lor, pentru ca aici să fie puse și la dispoziția altora²¹.

Așezarea temeliilor

În mijlocul dificultăților arătate mai sus, luptînd cu condițiile nefavorabile aproape pentru fiecare volum în parte, Cipariu nu și-ar fi putut forma niciodată biblioteca, unică printre cele ale contemporanilor săi, dacă nu și-ar fi transferat grabnic centrul de greutate al achizițiilor sale pe piața din Transilvania, iar mai apoi pe aceea austro-germană. Cipariu și-a creat relațiile necesare în cercul librarilor și a dispus de venituri suficiente pentru efectuarea unor cumpărături mai substanțiale în vederea sporirii, într-un ritm mai rapid, a colecției sale, desigur modeste, din timpul anilor de școală, abia după

anul 1835, cînd a devenit prefectul tipografiei de la Blaj²². După ce, în urma impresiilor primei sale călătorii la București²³, și-a definitivat programul de colecționare, s-a apucat de realizarea planurilor pe care și le-a propus fructificîndu-și relațiile de la Aiud. În articolul care descrie soarta bibliotecii sale notează el însuși că a cumpărat la Aiud de la Lócsei Spielenberg Lajos, compactor și comerciant de cărți, circa 1 000 de volume, în valoare de 300 fl., provenite din colecția lui Bodola János, fost episcop reformat al Transilvaniei²⁴. Întrucît episcopul Bodola murise în ianuarie 1836²⁵, iar cărțile lui — vîndute probabil la licitație — ajunseseră de la moștenitori, mai întîi, la Lócsei Spielenberg, această primă cumpăratură de bibliotecă a lui Cipariu nu putea să fi avut loc înainte de sfîrșitul acestui an, sau începutul lui 1837. Considerabila colecție, impunătoare prin legăturile sale în piele cafenie, bogat aurite, sau în pergament alb, neornamentat, a însemnat primul pas serios spre realizarea viselor bibliotecărești ale lui Cipariu.

Se pare că biblioteca episcopului Bodola nu a ajuns în întregime în colecția lui Cipariu. Există indicii că din cărțile rămase de la el au mai cumpărat și alții, ca, de pildă, dr. Baritz János, profesorul colegiului din Aiud (Nr. 4019, 6486). Totuși cantitatea considerabilă de cărți care a ajuns la Cipariu e suficientă, pentru a ne putea da seama de caracterul, compoziția și antecedentele bibliotecii Bodola. Se poate stabili că în componența ei aceasta este întru totul asemănătoare bibliotecilor preoților profesori protestanți din Transilvania secolului al XVIII-lea. Fondul ei se compunea, în parte, din cărțile moștenite — unele încă de prin secolul al XVII-lea — de la intelectualitatea mai de demult de pe lângă colegiul din Aiud, în parte, din cărțile mai noi procurate în călătoriile de studii făcute peste hotare de proprietarul său, episcopul de mai tîrziu. În fondul Bodola din biblioteca Cipariu sînt cuprinse, de exemplu, fragmente

din bibliotecile unor profesori înaintași de la Aiud, între care Borosnyai Nagy Zsigmond și fiul său Pál (Nr. 4886, 4904), apoi Ajtay Abod Mihály, (Nr. 3846, 3911, 4665), și fragmente din biblioteca episcopului reformat Abats János, care, la rîndul ei, conține materiale de la alți colecționari transilvăneni anteriori (Nr. 4077, 4355)²⁶. Prin achiziționarea acestora, biblioteca lui Cipariu devine continuatoarea organică a tradiției bibliofile transilvănene din secolele XVII și XVIII. Cumpărăturile din străinătate ale lui Bodola provin în cea mai mare parte din timpul studiilor sale universitare de la Leida, din anii 1782/4, respectiv din călătoria sa la Londra în 1799. În colecția Bodola cea mai bogat reprezentată este, desigur, teologia protestantă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, dar se găsesc aici și numeroase lucrări de istorie și istorie bisericească, tratate de filologie și de politică, în majoritatea lor în limba latină sau franceză și germană.

Considerabilul fond de cărți cumpărat de Cipariu, probabil nu cu mult după biblioteca Bodola, de la profesorul Baritz János tot de la Aiud²⁷, avea și el un conținut asemănător cu cel al bibliotecii de mai sus. Baritz, care avea pregătire de medic, după ce fusese numit protomedic al Transilvaniei, a renunțat, după cît se pare, la cărțile de teologie moștenite de la tatăl său, respectiv la lucrările din domeniul științelor sociale, achiziționate în vremea cît a fost profesor. Dintre acestea Cipariu a cumpărat pentru biblioteca sa, probabil în primăvara sau vara anului 1838, un număr însemnat de volume. Prin această achiziție a ajuns să fie inclusă în biblioteca lui Cipariu o nouă colecție particulară transilvăneană din secolul al XVIII-lea. Aceasta, fiindcă în pragul secolului al XIX-lea biblioteca Baritz a înglobat colecția lui Gidófalvi Jancsó József fondată la Leida în jurul anului 1780 (Nr. 3825, 3845), precum și moștenirea lui Gotz Kovásznai József (Nr. 6273, 6461, 6493, 26298), care la rîndul ei conținea

fragmente din biblioteca lui Maksai Bálint (Nr. 3011, 4507) și cea a profesorului Szabó Sámuel, constituite în jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea (Nr. 2824—5,6306)²⁸.

Cumpărăturile făcute au mărit biblioteca lui Cipariu în așa măsură, încît a fost nevoit să se ocupe acum de problemele inventarierii și evidenței fondului. Presupunem că el s-a apucat de acest lucru în primăvara sau vara anului 1838, în orice caz după cumpărarea fondului Bodola și Baritz, și înaintea primei sale călătorii la Viena (august-septembrie 1838). Singurele urme ale acestei încercări de sistematizare sînt cotele autografe ale lui Cipariu înscrise în anumite cărți, care constau din numele proprietarului sau din inițialele sale și un număr de ordine. În cazul seriilor, Cipariu deosebea volumele unitare prin litere adăugate numărului de ordine. Din această sistematizare nu s-a păstrat un inventar sau vreo listă oarecare. După părerea noastră, cu acest prilej nici nu a fost realizat un asemenea instrument, Cipariu se pare că abia începuse lucrarea înaintea plecării sale la Viena, iar după întoarcere, sub influența impresiilor acumulate în bibliotecile de acolo, nu a mai continuat-o, propunîndu-și ca sarcină primordială dezvoltarea rapidă a bibliotecii sale. Presupunerea noastră este confirmată și de faptul că printre cărțile numerotate cu acest prilej și care s-au păstrat pînă azi cea notată 83 poartă cel mai mare număr de ordine. Nu pare verosimil ca numerotarea să se fi extins asupra unui număr cu mult mai mare de lucrări. Totuși, această încercare de sistematizare a bibliotecii, chiar și neterminată, oferă singurul punct de reper sigur în stabilirea atestabilă a operelor care constituie cel mai vechi strat din colecția cipariană. Tocmai de aceea, considerăm ca fiind utilă enumerarea cotelor actuale ale acestor cărți în ordinea vechii sistematizări²⁹.

Azi putem considera ca elucidată problema influenței multilaterale și puternice pe care au exercitat-o asupra

lui Cipariu impresiile din Viena și Pesta în cursul primei sale călătorii de studii în Occident³⁰. Efervescenta viață spirituală a strălucitului oraș imperial, primele contacte personale cu specialiștii orientaliști din Viena și din Germania, bogăția de neînchipuit a numeroaselor librării vieneze în privința rarităților de anticariat și a celor mai proaspete noutăți ale literaturii și științei europene l-au extaziat pe bibliofilul Cipariu. Această călătorie i-a dezvăluit surse ce păreau nepuizabile, prin care putea să obțină tot ce-i era necesar propriilor cercetări și realizării proiectelor sale bibliotecărești. În corespondența cu Barițiu se poate urmări în ce fel Cipariu, extrem de receptiv la problemele culturii, a prelucrat mental, timp de luni de zile, experiența câștigată în această călătorie, punând-o în concordanță cu propriile sale proiecte anterioare³¹. Ca rezultat al acestui temeinic bilanț, Cipariu a depășit cadrul tradițional al bibliofiliei transilvănene, ridicându-și colecția la nivel european, ajutat fiind de relațiile sale cu piața de cărți din străinătate, pe care și le-a creat prin intermediul Vienei.

Odată cu anul 1839 începe o perioadă net deosebită în viața bibliotecii lui Cipariu, care, pe lângă menținerea vechilor relații din Transilvania, era caracterizată acum prin preponderența achizițiilor străine. Totuși, în această perioadă Cipariu încă nu realizase legături directe și permanente cu librării străine, fără îndoială, din cauza controlului oficial care mai paraliza circulația cărților în Transilvania. Prin firma Steinhausen (înainte de 1843, Hochmeister) de la Sibiu, care întreținea excelente relații cu Germania, Cipariu putea să-și procure orice, chiar și din Anglia, pe căi mult mai sigure decât dacă ar fi încercat să intre în relații directe cu anticariatele din Europa occidentală. În timp ce, pe de o parte, în urma fiecărei călătorii a lui Cipariu la Viena, în anii 1838, 1845, 1847, 1848³², pe rafturile bibliotecii din Blaj s-a revărsat ca un torent mulțimea valorilor de antica-

riat și noutățile filologice, alese cu competență, pe de altă parte, și prin intermediul lui Steinhausen s-au adunat acolo, într-un curent continuu și constant, cele mai variate achiziții de peste hotare.

Înainte însă de a încerca să ne formăm o imagine despre schimbarea substanțială intervenită anterior anului 1848 în dezvoltarea bibliotecii lui Cipariu, ca urmare a deschiderii pieții de cărți externe, trebuie să mai vorbim despre cele mai importante achiziții autohtone ale sale. Cipariu a menținut în continuare legătura cu Romanov, ba în 1840, în interesul colecției sale orientale³³, a realizat chiar relații nemijlocite cu comisionarul acestuia la Constantinopol, Simion Petroviciu. Nici pentru cărțile românești, Bucureștii nu mai rămâneau singura sursă de achiziție. *Magazinu istoric pentru Dacia* a lui Laurian și Bălcescu a fost comandat bunăoară tot prin Steinhausen, deoarece pe această cale primirea revistei era mai sigură și mai rapidă³⁴.

În această perioadă, cea mai importantă achiziție din țară a fost, fără îndoială, colecția doctorului Vasilie Pop³⁵, cumpărată probabil încă în 1842 sau în anul următor. Întrucât acest fond dinainte cunoscut și mult apreciat de el l-a achiziționat de la moștenitori imediat după deces³⁶, este verosimil ca biblioteca lui Pop să fi trecut în întregime în posesia lui Cipariu. Cu toate că moștenirea rămasă după acest pionier al bibliografiei românești, împărțind soarta cărților lui Cipariu, a avut de suferit pagube în 1849, totuși din însemnările păstrate se poate stabili cu oarecare precizie componența ei inițială. Pe lângă numeroasele tipărituri vechi românești, cele mai bine de 200 de hrisoave domnești originale din Moldova și Țara Românească, cumpărate de Pop de la boierii refugiați la Brașov în 1821 de frica revoluției lui Tudor Vladimirescu, constituiau o valoare deosebită, ca și colecția textelor latine, ungurești și germane privitoare la istoria românilor din Transilvania³⁷. Asupra acestor valori ne putem forma o imagine pe

baza articolelor despre anumite piese ale colecției publicate mai târziu de Cipariu în coloanele *Archivu-lui*. Tot atunci a achiziționat Cipariu notele științifice ale doctorului Vasile Pop, precum și manuscrisele lucrărilor sale încă nepublicate. Între acestea se găsea și traducerea *Eglogelor* lui Vergiliu pe care, în 1853, a publicat-o cu ajutorul lui I. Mureșianu, în *Gazeta Transilvaniei*³⁸.

Dacă achiziționarea moștenirii arhivistice a lui V. Pop s-ar putea explica prin interesul științific comun și relațiile de colaborare care au existat între ei, cumpărarea moștenirii literare a poetului de inspirație populară Vasile Aaron, cuprinzând și traducerea românească a *Eneidei* lui Vergiliu, vădește la Cipariu simțul răspunderii față de creațiile înaintașilor literaturii naționale, străduința sa conștientă de a strânge și păstra monumentele literaturii românești. Aceste manuscrise au ajuns în posesia lui Cipariu prin ruda sa, Dimitrie Aron³⁹.

Ultima cumpăratură mai masivă de cărți a lui Cipariu la Aiud a avut loc în 1845. În acest an văduva lui Szathmári Pap Zsigmond pusese în vânzare biblioteca socrului ei, Szathmári Pap Mihály. Această colecție de cărți grecești, latine, germane, franceze și de manuscrise prețioase, cunoscută în toată Transilvania, Cipariu a împărțit-o și cu alți bibliofili pasionați, cum era Kemény József⁴⁰. Prin cumpărarea acestor cărți, biblioteca lui Cipariu a beneficiat și de valorile unor celebre colecții vechi transilvănene, cum fuseseră, de pildă, biblioteca profesorului Kaposi Sámuel de la Alba Iulia, cunoscut și prin studiile sale orientalistice, a profesorului clujean Csepreghi Turkovics Ferenc, a episcopului reformat Verestói György, a marelui bibliofil Sófalvi József profesor la Cluj, sau a memorialistului Halmágyi István, bibliotecă de o deosebită importanță pe vremea lor. (Nr. 4103, 4632, 6427, 7982, Mss. lat. Nr. 110, 119)⁴¹. O achiziție deosebit de valoroasă pentru colec-

ția lui Cipariu au constituit-o notele universitare manuscrise din secolul al XVIII-lea ale membrilor familiei Szatmári Pap care studiaseră pe vremuri în străinătate. (Mss. lat. Nr. 34, 38—57, 195, 225, 243).

Dintr-un fragment al jurnalului lui Cipariu reiese că⁴², cel puțin din august 1838, el avea relații comerciale permanente cu anticarul clujean Burián Pál care, pentru acea vreme, avea o pregătire profesională unică în Transilvania. Pe baza facturilor și scrisorilor, începând cu 1846, se poate afirma că Cipariu cumpăra de la Burián mai ales material referitor la istoria Transilvaniei, literatură clasică și antichități bibliofile⁴³. Manuscrisele și tipăriturile cumpărate în 1846, provenite din colecția consilierului gubernial și asesor al Tablei regești, Cserey Miklós, decedat în 1844, pot fi considerate ca fiind cele mai importante achiziții din această sursă. Tipăriturile erau publicații referitoare la istoria Transilvaniei, la instituții juridice și politice, diete, administrație, statistică, descrierea țării, care puteau fi admirabil folosite de Cipariu pentru sprijinirea punctului de vedere al românilor în luptele politice duse în dietă și presă în jurul concetățeniei pe Pământul crăiesc și a problemelor de limbă (Nr. 3080, 3971, 5476, 5760, 6082, 8155, 8166). Întrucât Cserey fusese mare iubitor de literatură, avînd relații cu scriitorii și conducătorii vieții culturale (cum era de exemplu Kazinczy Ferenc), colecția lui de manuscrise oferă date valoroase pentru istoria mișcărilor culturale transilvănene de la începutul secolului al XIX-lea, dar mai ales pentru istoria teatrului clujean (Mss. lat. Nr. 91, 98, 106, 148, 179, 188 ; Mss. ung. Nr. 11). Aceleași scopuri politice care au dus la achiziționarea fondului Cserey au fost urmărite și prin copierea documentelor medievale din colecția lui Kemény József cu colaborarea tînărului Ștefan Moldovan, a episcopului Lemeni și mai ales a lui Burián⁴⁵.

Reconstituirea colecției dinainte de 1848

Din cele de mai sus reiese cel puțin atât că în deceniul premergător anului 1849 colecția lui Cipariu se alimenta din cele mai bune surse străine și autohtone. Dar, chiar dacă distrugerea suferită de bibliotecă în timpul revoluției îngreunează în mare măsură cercetarea, se poate mulțumi oare bibliologia noastră cu o constatare atât de generală? Nu trebuie oare să ne străduim — chiar și în scopul stabilirii gradului distrugerii din 1849 — să oferim cât mai multe date concrete asupra componenței bibliotecii înainte de 1849? Cu toate că, de la început, literatura publicată pînă acum nu promitea prea multe rezultate în această direcție, cercetarea arhivei cipariene, bucată cu bucată, ne-a oferit mai multe izvoare prețioase. Aceste însemnări, aparent foarte neînsemnate și neluate în seamă pînă acum, dar de o importanță hotărîtoare, nu pot fi folosite cu succes pentru reconstituirea fondului ciparian dinainte de 1849 decît după determinarea lor, stabilirea cu exactitate a valorii lor informaționale și — la nevoie — încercarea datării lor.

Sursa noastră, probabil, cea mai importantă în privința cumpărăturilor făcute de eruditul profesor blăjean înainte de revoluție, este un borderou compus din șase file în folio, parțial deteriorate în marginea de sus, întocmit în limba germană de un librar necunoscut. El enumeră comenzile efectuate între noiembrie 1842 și octombrie 1847 de către o persoană de asemenea anonimă⁴⁶. Natura cărților înșiruite (manuscrite orientale, lucrări de specialitate, pomenirea moștenirii Gesenius etc.) și faptul că documentul a ieșit la iveală din arhiva personală a lui Cipariu face verosimil de la bun început ca borderoul să conțină material cumpărat de bibliofilul din Blaj. Pe de altă parte, librăria care a livrat aceste comenzi trebuie să fie căutată în Transil-

vania și anume la Sibiu, pentru următoarele motive : 1) Publicațiile autorilor maghiari și sași din Transilvania și ale sășescului *Verein für siebenbürgische Landeskunde* sau periodicele ca *Siebenbürgische Provinzialblätter*, *Siebenbürgische Quartalschrift* și *Magazinul istoric pentru Dacia* al lui Bălcescu, care sînt înscrise în borderou, au fost, fără îndoială, achiziționate în țară și nu în străinătate ; 2) În borderou mai figurează și taxa de membru al bibliotecii de împrumut, iar o asemenea bibliotecă germană mai importantă și mai apropiată de Blaj funcționa numai la Sibiu ; 3) Pentru Sibiu pledează și faptul că plățile în contul curent erau efectuate prin ruda lui Cipariu, avocatul sibian, Nicolae (Micloș) Penciu⁴⁷. Din corespondența lui Cipariu cu Barițiu reiese că înainte de 1848 el întreține legături cu librăria Steinhausen de la Sibiu⁴⁸. În arhiva lui Cipariu s-au păstrat scripte chiar și din anul 1862 despre pretențiile acestei firme pentru livrările efectuate încă înainte de revoluție⁴⁹. Pe baza acestor considerente am socotit acest document incomplet drept borderoul cărților livrate înainte de 1848 de firma Steinhausen pentru Cipariu.

Foarte utile ne sînt și acele notițe ale lui Cipariu de pe trei pagini, rămase albe, ale unei scrisori adresate lui la 5 martie 1845⁵⁰, făcute pe baza diferitelor cataloage de anticariat, cu privire la cărțile alese de el pentru a fi comandate. Informații și mai precise se pot obține din nouă liste mai ample, fără titlu, dar scrise de asemenea de mîna lui, privitoare la pagubele suferite de biblioteca sa în timpul revoluției⁵¹. Pe una dintre acestea Cipariu a notat ulterior cu creionul data anuală 1849, cealaltă purtînd datarea contemporană „Cibinii, 11/23 nov. 849“. Pe aceste două liste figurează mai multe opere despre care se poate dovedi, după alte surse, că au fost cumpărate de Cipariu pentru biblioteca sa, încă înainte de revoluție. Dintre acestea fac parte diferitele codice orientale, manuscrisele provenite de la

V. Pop, manuscrisul traducerii *Eneidei* de V. Aaron, *Transilvania specialis* a lui Benkő József, care fusese cumpărat din biblioteca Cserely, copiile după documentele colecției lui Kemény, ediția din 1499 a lexiconului lui Suidas și mai multe lucrări de orientalistică.

Pentru reconstituirea fondului bibliotecii dinaintea anului 1849 putem, în sfârșit, să ne folosim de acel catalog nedatat, neterminat și lipsit de titlu, scris de mâna lui Cipariu, care, pe 107 pagini dintr-un caiet cu 206 pagini, enumeră anumite lucrări științifice în ordinea alfabetică a autorilor⁵². După o studiere minuțioasă a acestui catalog, trebuie să-l acceptăm ca fiind o listă a cărților din biblioteca lui Cipariu întocmită în anul 1845 sau la începutul lui 1846, pe baza următoarelor motive: 1) În el figurează (p. 55) exemplarul ediției din Leida, 1640, al lucrării intitulate *Cebetis tabula*, care, după nota din catalog și mărturia ex librisului de pe volumul păstrat pînă azi (Nr. 6425), provine din biblioteca celebrului orientalist Gesenius. În același timp, din borderoul lui Steinhausen, analizat mai sus, se poate stabili cu precizie că volumele cumpărate de Cipariu din succesiunea lui Gesenius au ajuns la Blaj în iulie 1844. 2) În catalog figurează (p. 13) opera lui H. Putschius *Grammaticae Latinae auctores antiqui* (Hannoviae, 1605), care, în notele de pe versoul scrisorii din 5 martie 1845 amintite mai sus, apare doar ca titlu ce urma să fie comandat. 3) Cărțile, în mare parte noi, enumerate în borderoul lui Steinhausen, lipsesc cu desăvîrșire din listă. Acest lucru ar mai putea fi explicat prin ipoteza că în ea ar fi enumerate aproape exclusiv numai edițiile vechi de texte. Din catalog lipsesc însă și acele opere de natură similară despre care facturile păstrate pînă astăzi dovedesc că au fost cumpărate de Cipariu de la Burián în 1846/47. Absența acestora nu mai poate fi explicată decît prin presupunerea că în 1846 Cipariu nu a mai continuat catalogul, care, după mărturia filelor numerotate, ar fi trebuit

să devină mult mai amplu decît acest fragment păstrat. De aceea nu au ajuns să fie înregistrate nici edițiile de texte cumpărate de la Burián. (Acest catalog conține, în afară de cele 135 pagini numerotate de Cipariu, încă 71 de pagini nescrise și nenumerotate.) Pentru datarea întocmirii acestui catalog înainte de mijlocul anului 1846 pledează și faptul că nu figurează în el importantele ediții de texte enumerate în listele de pierderi menționate, nici volumele atît de prețuite de Cipariu ale lucrării *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, cumpărate, după cum știm, în 1847, și nici cele aproape 100 de volume ale lucrării lui Katona *Historia critica* și a *Codex-ului* lui Fejér, cumpărate cu mari sacrificii, tot în anul 1847⁵³.

Cu ajutorul izvoarelor noi, enumerate mai sus, se poate atesta, chiar și în amănunte, că între 1838 și 1848 colecția lui Cipariu a evoluat, devenind o bibliotecă modernă de specialitatea filologico-istorică, alcătuită potrivit cerințelor specifice ale realității românești. Pe cînd în achizițiile precedente dominase materialul de anticariat, acum el își îmbogățea biblioteca, în primul rînd, cu publicațiile noi, sau cele mai noi, și cele mai bune. Această cotitură s-a realizat treptat, pe măsura dezvoltării relațiilor sale cu piața de cărți vieneză. Pe tărîmul edițiilor de texte clasice și al filologiei, de pildă, după cum reiese din fragmentul de catalog menționat, pînă în 1845 Cipariu se străduia să umple sistematic golurile colecției sale cu ediții mai vechi (din sec. al XVII-lea—XVIII-lea). După această dată însă, el achiziționează, în serii complete, corpusurile cele mai moderne din acele timpuri. Desigur, acest lucru își avea și motivația materială. La 3 decembrie 1845 Cipariu a fost numit de rege canonic cancelar, cu un salariu anual de 700 florini renani⁵⁴. Această însemnată creștere a veniturilor sale îi permitea acum achiziționarea unor corpusuri cu mult mai scumpe decît cele vechi și, în general, efectuarea unor comenzi mai însemnate în

străinătate. Numai valoarea cărților (în mare parte străine) comandate în acești ani prin firma Steinhäusen a atins, de exemplu, suma de 1695 florini⁵⁵.

Creдем că fericita cotitură în istoria strădaniilor bibliofile ale lui Cipariu poate fi cel mai bine ilustrată prin enumerarea unor titluri de cărți. Între edițiile de texte și prelucrările mai vechi înșirate în amintitul fragment de catalog găsim opere importante pentru istoria științei, cum sînt, de pildă : J. A. Fabricius, *Bibliotheca graeca* (Hamburg 1725—1728, 14 tom.), D. Gothofredus, *Auctores latinae linguae* (S. Gervasii, 1602), C. Capponnierius, *Antiqui rhetores latini* (Argentorati, 1756), G. Cave, *Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria* (Genevae, 1693), G. Beveregius, *Synodicon sive Pandectae canonum* (Oxonii, 1672), *Historiae augustae scriptores sex* (Argentorati, 1677), *Historiae ecclesiasticae scriptores graeci* (Amstelodami, 1695), F. Sylburgius, *Historiae Romanae scriptores latini minores* (Francofurti, 1588), T. Munckerus, *Mythographi latini* (Amstelodami, 1681), F. Lindenbrogius, *Diversarum gentium historiae antiquae scriptores* (Hamburgi, 1611).

În cele două liste întocmite în toamna anului 1849 între ediții de izvoare și prelucrări filologice clasice apărute între anii 1830 și 1847, pe lângă multe altele, figurează în schimb opere moderne, cum sînt : *Oratores attici* (ed. Bekker, 1823), *Rhetores graeci* (ed. Walz, 1832), *Poetae lyriici graeci* (ed. Bergk, 1843), *Biographi graeci* (ed. Westermann), *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* (Bonn, 1828—, 33 volume), corpusurile noi ale gramaticienilor, poezilor și ale incipțiilor latine, cele mai noi lucrări de specialitate despre Homer sau monumentele literaturii dramatice grecești. Din aceste din urmă amintim, ca exemple : Kaltschmidt, *Sprachvergleichendes und etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache* (Leipzig, 1839—1841), Wachsmuth, *Hellenische Altertumskunde* (Halle, 1826—1830), Ritschl, *Die alexandrische Bibliotheken* (1838), Bode, *Geschichte*

der hellensichen Dichtkunst (Leipzig, 1838—1840), Drieberg, *Wörterbuch der griechischen Musik* (Berlin, 1835), Franz, *De musicis graecis* (Berlin, 1840), Köster, *De cantilenis popularibus veterum graecorum* (Berlin, 1831), Ellendt, *Lexicon Sophocleum* Königsberg, 1834—5), Dindorf, *Poetae scenici graeci* (Lispiae, 1830), Böckh, *Corpus inscriptionum graecarum* (Berolini, 1828—1843).

Dacă întocmim apoi lista nominală a autorilor — filologi care figurează cu mai multe lucrări — putem să afirmăm că în deceniul premergător revoluției, Cipariu a adunat în biblioteca sa cele mai reprezentative lucrări ale filologilor germani din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Aceste cărți constituiau arsenalul modern al cercetărilor sale filologice. Tocmai din aceste motive, în timpul revoluției Cipariu și-a adăpostit la Sibiu mai multe opere ale următorilor filologi : Ahrens, Bachmann, Bamberger, Bekker, Bergk, Bode, Bossler, Böckh, Buttman, Creuzer, Curtius, Dankowsky, Dindorff, Drieberg, Ebert, Ellendt, Elmsey, Fähse, Franz, Göttling, Graefenhahn, Haupt, Heilmaier, Heimsveth, Heinrich, Hermann, Heyne, Höpfner, Kaltschmidt, Kayser, Keil, Kind, Knoche, Köster, Krause, Krüger, Kuhn, Lachmann, Leake, Lehr, Lehner, Lobeck, Marck, Matthaei, Müller, Nitsch, Orelli, Osann, Parthey, Pegron, Reisig, Ritschl, Ross, Schäfer, Scheffel, Schneider, Schneidewin, Schoemann, Schönemann, Schütz, Schwenck, Seyffarth, Seidler, Siebenkees, Spohn, Stallbaum, Struve, Sturz, Vollbehr, Wachsmuth, Wagner, Walz, Wenrich, Westermann, Wex, Wolf, Wunder⁵⁶. În această perioadă Cipariu se abonase la revistele de specialitate *Philologus*, *Zeitschrift für das klassische Altertum* și *Archiv für Studium der neueren Sprache* din care se informa asupra situației internaționale a cercetărilor de filologie și a cărților nou apărute.

Parcursarea scrierilor și tratatelor de mai sus au contribuit în mod esențial la lărgirea interesului și orizontului filologic și de literatură universală ale lui Cipariu.

Pesemne că aceste interese și dorința unei interpretări analoage a poeziei vechi românești poate explica achiziționarea seriei *Dichtungen des deutschen Mittelalters*, lucrarea lui Geyder despre Reinhart Fuchs, cartea lui Limburg despre Frithjof-Saga, poemele lui Ossian sau sinteza lui Miczkiewicz despre literatura slavilor, respectiv a lui Schnabel despre istoria literaturii franceze. Și literatura contemporană se revărsa acum în mari cantități în colecția blăjană, devenită din ce în ce mai variată. Prin Steinhausen, Cipariu primea în mod regulat volumele noi din *Collection of British Authors* apărute la editura Tauchnitz și cele mai recente opere ale lui Lamartine, Musset, Béranger, George Sand, Walter Scott. Achiziționarea imediată a pieselor lui Beaumarchais, ale celebrelor cărți scrise de Madame de Staël despre Germania (*De l'Allemagne*) și Italia (*Corinne ou l'Italie*), a romanelor de aventuri ale lui Féval, D'Arlicourt și a celor istorice ale lui Bulwer, a *Jidovului rătăcitor* (*Le Juif errant*) de Eugen Sue⁵⁷, și chiar traducerea acestuia din urmă în limba română⁵⁸, arată, de asemenea, că Cipariu aprecia mult literatura romantică a epocii sale. În această perioadă au ajuns pe rafturile bibliotecii sale cele mai reprezentative creații ale literaturii universale, începând cu Byron și Thomas Moore, cu *Lusiadele* lui Camoens și *Don Quijote* a lui Cervantes, prin clasicii francezi, pînă la Goethe și Schiller.

Cărțile de filologie și literatură din biblioteca lui Cipariu anterioară anului 1848 nu cuprindeau numai opere reprezentative ale popoarelor europene, începând cu epoca greco-romană pînă în secolul al XIX-lea, ci asigurau proprietarului o largă perspectivă și asupra literaturii Orientului apropiat și îndepărtat. Colecția orientală a lui Cipariu se îmbogățește în acești ani cu cele mai frumoase și mai valoroase manuscrise și tratate mai ales din magazinul londonez al firmei W. H. Allen, specializată în importul european al operelor orientale, respectiv de pe piața germană⁵⁹. Din aceste surse, prin

mijlocirea lui Steinhausen ⁶⁰, și-au găsit calea spre colecția cipariană numeroase manuscrise arabe, persane, turcești, siriene și ebraice, cum și cele mai noi produse ale literaturii contemporane de specialitate în domeniul orientalisticii apărute în limba germană. În acești ani au ajuns la Blaj, de pildă, manuscrisele orientale provenite din colecția Gesenius sau William Morley. Din dările de seamă periodice ale revistei asociației *Deutsch-Morgenländische Gesellschaft* sau din *Journal Asiatique*, el se informa asupra noilor lucrări de specialitate și cu mari sacrificii se străduia să-și înzestreze biblioteca cu ele. În legătură cu limba, literatura, istoria, geografia și etnografia popoarelor orientale, înainte de 1848, în biblioteca lui Cipariu se găseau cele mai noi lucrări de analiză sau sinteză și dicționarele următorilor autori: Adler, Biesenthal, Blücher, Boethling, Bohlen, Bopp, Caspari, Corve, Delitsch, Dombay, Endlicher, Ewald, Fleischer, Flügel, Freytag, Fürst, Gesenius, Goldenthal, Habicht, Hammer-Purgstall, Hartmann, Henzius, Hindoglu, Hoffmann, Jahn, Jost, Kaltschmidt, Kosegarten, Kraft, Lassen, Leberecht, Lengerke, Lippmann, Luzzato, Mager, Martinets, Meninski, Metz, Moser, Möller, Müller, Naumann, Nauwerck, Norks, Parthey, Paulus, Peiper, Pott, Rappaport, Redslob, Reinaud, Reinsch, Rosen, Rosenzweig, De Rossi, Rödiger, Rückert, De Sacy, Schott, Schubert, Scheger, Stern, Tischendorf, Uhlemann, Ullmann, Vuller, Wahl, Weil, Wenrich, Westergaard, Wetzler, Winer, White, Wolf, Wüstenfeld, Zunz ⁶¹. Chiar o astfel de enumerare seacă ne ajută să ne dăm seama că Cipariu a reușit, încă din deceniul anterior revoluției, să ridice și fondul oriental al colecției sale la nivelul vremii.

Tot în această perioadă se dezvoltă și partea istorică, politică, filozofică a bibliotecii sale, care putea să ofere cel mai mult sprijin nemijlocit mișcării naționale române. Faptul că el a achiziționat în mari cantități sintezele, studiile și edițiile de izvoare istorice mai vechi (de

ex. W. Bethlen) și mai noi (de ex. Bedeus, Kemény) privitoare la istoria Transilvaniei și relațiile juridice de aici era o urmare firească a programului său bibliofilic, prezentat mai înainte⁶². Situația era aceeași și în privința achiziționării grabnice a lucrărilor nou apărute, cum erau cele ale lui Schott despre basmul popular românesc, a lui De Gerando despre Transilvania, a unui autor anonim despre istoria Ungariei, sau aceea, în limba franceză, a altui anonim despre situația din Muntenia, respectiv poeziile lui M. Opitz, conținând și informații relativ la români. Interesul pentru problemele vitale ale propriului său popor l-a făcut pe Cipariu să cumpere lucrări actuale tratând despre situația din Rusia și Turcia, cum erau : *La Russie en 1844*, Golowin, *La Russie, Anklagen der Juden in Russland*, Georgii, *Europäisches Russland*, Roth, *Zustände der Türkei* etc.

Un aspect nou în activitatea sa de colecționar și totodată important pentru aprecierea concepției mișcării naționale românești din Transilvania este relevat de achiziționarea celei mai noi literaturi istorice și social-filozofice care urmărea dezlegarea marilor probleme sociale ale epocii. Analiza lecturilor de teorie socială și filozofică ale lui Cipariu nu intră în domeniul cercetărilor noastre. Totuși, trebuie să tragem atenția de pe acum că nici această analiză, deosebit de importantă pentru aprecierea reală a concepțiilor sale științifice și politice, nu poate fi amînată. Legăturile sale strînse cu curentul romantismului sînt marcate de prezența în bibliotecă a operelor istorice, politice și teoretice ale lui Chateaubriand. Scrierile istorice procurate în pragul anului 1848 au fost alese aproape exclusiv din creațiile istoriografilor francezi romantico-liberali. Lucrările de mare influență ale lui Guizot, Michelet, Thiers inspirau cititorului deopotrivă ideea de libertate burgheză, forța maselor în făurirea istoriei, rolul pozitiv al revoluțiilor în înfăptuirea progresului, importanța hotărîtoare a individualității naționale a „spiritului“ național, înțele-

gerea mai profundă a factorilor materiali în istorie. Din punctul de vedere al evoluției ideologice, anterioare anului 1848, a lui Cipariu și a intelectualilor români grupați în jurul lui, trebuie să considerăm ca importantă achiziționarea tuturor lucrărilor apărute ale filozofului materialist L. Feuerbach și descoperirea ideilor născânde ale socialismului prin interpretarea lui Lamennais, respectiv prin lucrarea lui L. Blanc despre revoluția franceză⁶³.

După sintetizarea tuturor aspectelor se poate afirma că rezultatul activității de colecționare a lui Cipariu din deceniul premergător revoluției din 1848 a fost realizarea unei biblioteci de perspectivă europeană, cu un profil bine definit, care a devenit o colecție științifică de dimensiuni impresionante, asigurând totodată informarea posesorului său la un nivel european, atât în domeniul științelor sale de specialitate — filologia și istoria — cât și în legătură cu cele mai recente aspirații ce caracterizau viața literară, socială și politică a acestei ere zămislițoare de mari schimbări.

Ritmul rapid de creștere din anii care au urmat după 1838 aproape îl obligă pe Cipariu ca, la sfârșitul anului 1845 sau începutul lui 1846, să facă noi încercări pentru pregătirea unei evidențe a fondului de cărți mult crescut. Din catalogul amintit mai sus⁶⁴ — în pofida caracterului său fragmentar — putem să ne dăm seama cu aproximație cât de mare putea să fie în acea vreme colecția lui Cipariu și în ce măsură o considera el ca pe un instrument de muncă științifică. Cipariu și-a compactat amintitul caiet de 206 pagini cu scopul de a cataloga acele cărți. Socotind 20 de descrieri de titluri pentru o pagină, lista ar fi putut cuprinde 4000 de opere. Probabil că făcând acest calcul, el a mai luat în considerare și creșterile anilor următori și a cerut să fie compactate mai multe pagini decît îi erau necesare pentru catalogarea fondului existent în acel moment. După aprecierea noastră, bazată și pe alte informații, la sfîr-

șitul anului 1845 biblioteca lui Cipariu trebuia să fi ajuns la 3000 de volume. Acest catalog a avut în primul rând menirea de a ușura munca lui de filolog prin luarea în evidență a edițiilor de texte existente în bibliotecă. El nu s-a mărginit să înregistreze separat doar componentele coligatelor, ci și fiecare creație literară sau text (de izvor narativ) apărute în diferite serii sau corpusuri. Cu toate că a reînceput de trei ori ordinea alfabetică, a trebuit să-și dea repede seama că, folosind aceste metode, în condițiile prestabilite, nu poate să-și ducă munca la bun sfârșit. Probabil aceste motive și, începând din anul 1846, ritmul aproape furtunos al creșterii l-au determinat pe Cipariu să întrerupă catalogarea⁶⁵. Anii plini de animație ce au urmat, cum și grija redactării *Organului Luminării*, l-au împiedicat să realizeze cel puțin o listă completă a colecției sale sau măcar să-și numeroteze volumele. În această stare se afla biblioteca lui Cipariu în momentul când furtuna revoluției s-a abatut asupra ei. Acest simplu motiv face imposibilă, odată pentru totdeauna, stabilirea exactă a pagubelor suferite în 1848—1849 de cea mai importantă creație a bibliofiliei românești din Transilvania. Cu toate acestea, cercetarea bibliologică nu trebuie să renunțe la încercările de a aduce măcar lămuriri aproximative în această problemă.

Soarta colecției în timpul revoluției

S-a scris mult despre distrugerea suferită de biblioteca cipariană, dar problema nu a fost adâncită, autorii mulțumindu-se doar cu informațiile tipărite, ușor accesibile⁶⁶. Noi vom încerca să înaintăm în această problemă prin cercetări minuțioase, folosind ca punct de plecare arhiva personală a lui Cipariu și însuși materialul bibliotecii. În scrisorile și articolele sale, Cipariu a po-

menit în repetate rînduri despre pagubele suferite de biblioteca sa în 1848—1849. Mai mult chiar, la sfîrșitul vieții el a lăsat posterității o recapitulare amănunțită a acestui eveniment atît de dureros din viața lui⁶⁷. Articolul care o cuprinde, publicat de Cipariu în *Arhivuu*, a și fost valorificat de cercetătorii din trecut. În loc să repetăm datele cunoscute din literatura de pînă acum, în expunerea de mai jos dorim să punem accentul pe cele cîteva informații noi, ieșite acum la iveală, în urma cercetării actelor contemporane ale lui Cipariu. Cu ajutorul acestora ne vom strădui mai ales să oferim o imagine concretă, cantitativă despre pierderile suferite de bibliotecă.

La 4 noiembrie 1848, refugiindu-se la Sibiu, Cipariu a luat cu el, într-o singură ladă, cam 20—30 de manuscrise prețioase și numai cîteva tipărituri⁶⁸. În cursul lunilor noiembrie și decembrie a reușit să mai transporte la Sibiu, în două căruțe, încă vreo 1000 de volume din tipăriturile sale cele mai valoroase. Numai ploile neîntrerupte au împiedicat mutarea completă a bibliotecii sale. De aici putem deduce că pînă la sfîrșitul anului 1848 partea rămasă la Blaj nu a avut de suferit pagube însemnate, cu toate că Iosif Many, redactorul adjunct al *Organului Luminării*, căruia i s-au încredințat cărțile, a fost arestat la 6 noiembrie de autoritățile imperiale fiind acuzat de legături cu ungurii și închis în cetatea de la Alba Iulia.

Jefuirea colecției va fi început numai la 19 ianuarie 1849, cînd honvezii lui Czech János au ocupat Blajul, deoarece este neîndoios că numai cu acest prilej locuința părăsită de Cipariu a fost rechiziționată pentru armată. Devastarea bibliotecii, începută de soldații unguri încartiruiți acolo, a fost continuată în lunile următoare de trupele care au stăpînit cu schimbul orașul, de vecini și chiar de locuitorii satelor din împrejurimi, pînă în septembrie 1849. Pe atunci Cipariu tocmai se întorsese de la București, fiind însă nevoit să

mai locuiesc aproape o jumătate de an la Sibiu, deoarece locuința sa de la Blaj a fost eliberată de soldații austrieci încartiruiți acolo abia la începutul lui februarie 1850⁶⁹. Vicisitudinile bibliotecii sale, începute odată cu ocuparea Blajului de către unguri, sînt relatate de către Cipariu în felul următor : „Acesta fu întînia catastrofă, deîn carea ce a mai scăpatu în Blasiu, succesive deveni preda chiaru și amiciloru, nu aru fi mai fostu. Căci după unguri urmară români și soldați austriaci, cari deîn casele parasite duseră și stricară totu, ce le veni a mîna“⁷⁰. Din biblioteca odată descompletată, orișicine s-a perindat pe acolo a luat și a cărat tot ce i-a plăcut. Oamenii își linișteau conștiința zicîndu-și că dacă nu ei, atunci alții vor duce valorile rămase fără stăpîn. Cei care au trăit zilele ultimului război cunosc din propria lor experiență această psihoză. Nu ne va mira deci nici faptul că în timp ce, în lunile în care rămăsese fără stăpîn, au fost duse din locuința lui Cipariu aproape 3 000 de volume — cele cca 1 000 volume de cărți vechi păstrate în podul casei au rămas neatînse,⁷¹ numai pentru că jefuitorii nu și-au luat osteneala să urce în pod sau să le coboare de acolo. După cum se întîmplă de obicei în asemenea cazuri, interesul a fost trezit în general mai ales de lucrările de beletristică mai recente, iar dintre operele științifice, de cele teologice. În recapitularea menționată mai sus Cipariu amintește, de exemplu, de o biblie ebraică în cinci volume și de 25 de cărți ebraice, pe care un comerciant evreu le-a răscumpărat de la țărani satelor vecine, restituindu-le după întoarcerea sa.

Cu toată amploarea deosebită a distrugerii, ar fi greșit să credem că biblioteca lui Cipariu, rămasă la Blaj, ar fi fost total nimicită. Această părere se bazează pe următoarele cuvinte din amintirile lui Cipariu : „După întoarcerea mea acasă în toate tecele și armariile amintite nu aflai nece măcaru una folia.“⁷² Această relatare însă nu trebuie nicidecum interpretată în sensul

că în locuință nu ar mai fi rămas nici măcar un volum din cele 4000, ea referindu-se cu siguranță numai la duplicurile de cărți. Cu câteva rînduri mai încolo, chiar Cipariu ne relatează că, intrînd în cea de-a doua cameră, pe masa locotenentului austriac care se afla acolo el a găsit un liturghier manuscris greco-sîrbo-român, ornamentat cu miniaturi, volumul lui Hammer-Purgstall *Redekünste Persiens* și încă o carte. Tot el ne povestește că după întoarcerea sa vecinii și cei din împrejurimi i-au restituit numeroase cărți. Alții însă, în ciuda martorilor oculari, au negat că ar fi luat ceva din biblioteca sa, ba chiar vindeau mai departe cărțile căutate la ei. Cipariu a publicat anunțuri în ziare, promițînd recompense celor care ar restitui cărțile pierdute în timpul revoluției sau l-ar îndrepta pe urmele lor. Nu atît în urma anunțurilor, cît prin cunoștințele sale, el a reușit să recîștige multe valori, paguba definitivă rămînînd totuși importantă. Chiar după cîteva decenii, din colecția blăjeană risipită în timpul revoluției mai apăreau volume în cele mai diferite părți ale țării. În 1857 la Cluj și la Deva, în 1870 la Blaj și Bucurdea învecinată, iar în 1872 la București au mai ieșit la iveală cărți rătăcite din colecția lui Cipariu ⁷³.

Pentru a stabili cu aproximație pagubele definitive suferite de partea blăjeană a colecției, am comparat fragmentul de catalog din 1845/1846 cu fondul păstrat pînă azi din această bibliotecă ⁷⁴. În decursul acestei operații am ajuns la surprinzătorul rezultat că din cele 174 opere enumerate acolo (lucrînd chiar cu ajutorul fișierului actual, recunoscut ca fiind incomplet), se poate constata că în fondul Bibliotecii Centrale de la Blaj există 126 opere. Cu toate că această proporție poate fi considerată ca valabilă numai pentru cărțile științifice lăsate la Blaj și nicidecum pentru materialul mai nou de literatură universală, totuși ea ne atrage atenția asupra unui fapt important și anume, că partea cea mai valoroasă pentru noi din biblioteca lui Cipariu anterioară

anului 1849, adică partea ei științifică, ne stă la dispoziție într-o măsură cu mult mai mare decât se credea pînă acum.

Distrugerile războiului nu au cruțat însă nici piesele cele mai apreciate de Cipariu, anume cele mutate la Sibiu. Astăzi știm cu oarecare exactitate la care anume dintre cărțile sale ținea Cipariu cel mai mult și care au fost considerate de el ca fiind indispensabile pentru munca sa științifică. Dintre piesele speciale ale colecției sale Cipariu a luat cu dînsul la Sibiu, în afară de manuscrisele românești provenite din moștenirea lui Vasilie Pop și Vasile Aaron, materialul pe care l-a strîns cu referire la istoria Transilvaniei, notele sale orientale, prețioasele sale codice orientale, două incunabule, cîteva tipărituri vechi de valoare. Majoritatea fondului mutat de el la Sibiu și apreciat mai tîrziu la circa 1000 de volume era formată din cele mai noi cărți, dicționare scumpe, publicații de texte și monografii necesare pentru cercetările sale de orientalistică și de filologie clasică, deci acele cărți pe care le putem considera ca cele mai importante instrumente pentru munca sa științifică. Cipariu, eruditul, chiar ajuns în centrul luptelor politice, n-a vrut să-și întrerupă preocupările sale științifice, care pentru el reprezentau un element vital. Gîndurile care-l preocupau în zilele revoluției pe Cipariu, politicianul, și gusturile literare ale savantului, considerat drept un filolog arid, ne sînt dezvăluite și de prezența, printre cărțile lui duse la Sibiu ca variată hrană spirituală, a operelor lui Rousseau, Voltaire, Feuerbach, Louis Blanc, Laménais și, pe lîngă acestea, a povestirilor romantice ale lui G. Sand, E. Sue, W. Scott, a poeziilor lui Goethe, Schiller și Lamartine, a clasicilor francezi, ba chiar și a lui *Don Quijote* de Cervantes și *Lusiadas* de Camoens⁷⁵.

La Sibiu, Cipariu a închiriat o cameră la etajul întîi al casei din Reispèrgasse nr. 386 a meșterului brutar Johann von Böbel, situată lîngă zidul orașului, depo-

zitîndu-și acolo respectabila bibliotecă ⁷⁶. La vestea înfrîngerii de la Gănești, din 18 ianuarie 1849, el și-a transportat cărțile, împreună cu arhiva Comitetului românesc, la Cîineni în Muntenia ⁷⁷. De acolo însă, după ce, la 4 februarie, armata lui Bem a suferit la Ocna Sibiului o înfrîngere, aparent decisivă, în lupta cu forțele imperiale, Cipariu s-a mutat înapoi în locuința sa din Sibiu. După victoria de la Simeria, Bem dezlănțuie însă o nouă ofensivă asupra Ardealului de Sud și, la 11 martie, oastea lui se apropie de Sibiu cu o viteză atît de surprinzătoare, încît Cipariu a putut să-și salveze doar viața, mergînd pe jos pînă la Rășinari. Pe atunci mai spera că la Rășinari va putea angaja o căruță, pentru ca a doua zi să se întoarcă la Sibiu după cărți. Trupele maghiare însă au ocupat Sibiul încă în aceeași seară la cîteva ore după plecarea lui și, împreună cu orașul, au căzut în mîna lor și cele mai scumpe scripte și cărți din colecția lui Cipariu.

În zilele imediat următoare ocupării orașului, autoritățile maghiare au trimis o comisie care, sub conducerea șefului poliției Dobokai József, a răscolit locuințele membrilor refugiați ai Comitetului românesc, cercetîndu-le scriptele și sechestrînd piesele de însemnătate politică. Așa i-a venit rîndul și locuinței lui Cipariu, care a fost percheziționată în prezența lui Johann von Böbel ⁷⁸, dar cu această ocazie — după cum reiese din amintirile lui Cipariu — se pare că nici cărțile tipărite, nici manuscrisele nu au avut de suferit pierderi prea însemnate. Au fost însă sechestrate multe dintre hîrțile sale, iar altele, considerate ca neinteresante pentru ei, cum erau socotelile tipografiei și ale banilor fundației de la Blaj, au fost arse la fața locului.

Dezastrul bibliotecii părăsite de la Sibiu a urmat ceva mai tîrziu și încă din direcția cea mai puțin așteptată. Pe cînd Cipariu, împreună cu alți membrii ai Comitetului, tînjea la Rîmnic în captivitatea trupelor ruse ⁷⁹, trimițînd de acolo scrisori îngrijorătoare cunoștințelor

din Rășinari în interesul salvării bibliotecii sale, la sfârșitul lui martie a apărut la locuința lui din Sibiu un căpitan de honvezi necunoscut care, amenințând, cerea predarea cărților. În timp ce ofițerul plecase după lăzi, stăpînul casei a reușit să ascundă circa 200 volume de cărți și o ladă conținînd manuscrisele cele mai prețioase. Întorcîndu-se ofițerul a împachetat în patru lăzi cărțile rămase în cameră, transportîndu-le la el acasă. Cipariu a aflat despre soarta cărților și documentelor sale de la Sibiu și Blaj numai din scrisoarea lui Andrei Liviu Pop, datată la 26 iulie 1849⁸⁰. Din răspunsul adresat lui Pop, la 1 august, din București ne putem da seama despre impresia covîrșitoare ce a avut-o asupra lui Cipariu prima veste despre pierderea cărților sale⁸¹. Adîncă lui mîhnire a fost oarecum ușurată numai cînd, întorcîndu-se la Sibiu, la 3 septembrie, Böbel i-a restituit nevătămate cele 200 de volume și manuscrisele sale cele mai prețioase. După descrierea lui Böbel el a reușit să identifice chiar pe ofițerul de honvezi care a luat cărțile, în persoana preotului Ion Munteanu din Sarcău (comitatul Bihor).

Munteanu, în calitate de preot militar încorporat în armata lui Bem, a căzut în captivitate imperială la începutul lui 1849, fiind însă lăsat liber la Sibiu. În felul acesta, el avusese ocazia să treacă de mai multe ori pe la locuința lui Cipariu. Pe bună dreptate deci, spera acesta să-și redobîndească în scurtă vreme cărțile de la cunoștința sa. După sfârșitul revoluției însă, Munteanu continua să afirme că acele cărți au fost cumpărate de el pe bani de la cetățeni din Sibiu și de la honvezi și ani de-a rîndul nici n-a răspuns măcar la rugămintele lui Cipariu⁸². Întrucît de la jumătatea lunii februarie 1850 și pînă la mijlocul lui octombrie 1851 Cipariu s-a aflat la Viena, el a fost nevoit să ducă o întinsă corespondență cu cunoștințele sale din Bihor în interesul recîștigării cărților. Din această corespondență, păstrată în bună parte pînă astăzi, se poate reconstitui în

cele mai mici amănunte soarta cărților sale de la Sibiu⁸³. După îndelungate tergiversări, în urma presiunii exercitate atât din partea episcopului greco-catolic din Oradea cât și a autorităților de stat, la 10 februarie 1852 Munteanu a luat legătura, în sfârșit, cu Cipariu, comunicându-i într-o scrisoare titlul a 29 opere, pentru a stabili dacă ele provin într-adevăr din colecția lui⁸⁴. După ce toate s-au dovedit a fi proprietatea lui Cipariu, Munteanu a predat aceste opere în 112 volume canonicului din Oradea, Iosif Sălăgeanu⁸⁵. Între volumele reîntoarse, în octombrie 1853, după această lungă odisee la Blaj, se găseau : un incunabul al lui Cipariu (lexiconul lui Suidas), exemplarul manuscris al operei lui Benkő József, *Transsilvania specialis*, dicționarul latin al lui Forcellini, volumele valorosului *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, mai multe lucrări prețioase de orientalistică și filologie clasică.

Potrivit memoriilor sale de mai târziu, Cipariu lăsase la 11 martie 1849 în locuința sa de la Sibiu circa 1000 volume de cărți. Din acestea au fost restituite de către Böbel circa 200, iar de Munteanu 112. Chiar dacă mai adăugăm și cele 30 de volume găsite în cameră, încă în vara anului 1849, de către A. L. Pop, reiese totuși că din cărțile transportate la Sibiu au rămas doar 342 volume, deci cam o treime⁸⁶. Cipariu a rămas convins pînă la sfârșitul vieții sale că Munteanu nu i-a restituit vreo 700 de volume, lăsîndu-le după moarte liceului greco-catolic de la Beiuș. El își întemeia această bănuială pe comunicarea din 20 aprilie 1853 a canonicului I. Sălăgianu, care susținea că la Munteanu, chiar după predarea celor 112 volume, a mai rămas o bibliotecă de circa 700 de volume⁸⁷. Este cu totul de neînțeles de ce, după restabilirea ordinii, Cipariu nu a încercat să-și recîștige pe cale judecătorească acest fond de cărți care reprezenta totuși o însemnată valoare materială. Prin restituirea celor 112 volume, Munteanu recunoscuse doar că la el au ajuns cărți din locuința sibiană a lui Cipariu.

De ce nu a insistat colecționarul, ca Munteanu să-i trimită măcar o listă despre restul cărților rămase în posesiunea sa ? De ce, după moartea lui Munteanu, nu a cerut o asemenea listă de la liceul din Beiuș și de ce nu a reglementat soarta acestor cărți fie și sub forma donării lor tot liceului din Beiuș ? I-ar fi fost ușor să-și dovedească dreptul de proprietate, deoarece avea lista cărților pierdute, majoritatea acestora fiind lucrări pe care un preot de la țară nu le-ar fi cumpărat niciodată. Asemenea întrebări apar vrînd-nevrînd în mintea cercetătorului care urmărește soarta bibliotecii, dar, pe baza surselor existente, el nu poate să dea decît un răspuns ipotetic.

Trebuie să ne gîndim, în primul rînd, la posibilitatea ca înaintea lui Munteanu să fi luat și alții din cărțile rămase la Sibiu ale lui Cipariu. Afirmția lui Munteanu că ar fi cumpărat cărți și de la soldați nu pare cu totul neverosimilă⁸⁸. Probabil că în momentul în care Munteanu a dispus transportarea cărților, acolo se va fi aflat numai o parte din fondul original. Dar după cum el nu ar fi avut nevoie de patru lăzi pentru a transporta cele 112 volume, în mare parte de format mic, tot astfel, cu greu ar fi putut împacheta în patru lăzi circa 800 de cărți⁸⁹. Este deci posibil ca Munteanu să nu fi luat un număr cu mult mai mare de cărți din locuința sibiană a lui Cipariu, decît acela restituit în 1852⁹⁰. Dacă biblioteca liceului de la Beiuș nu s-ar fi împrăștiat între timp, ar fi ușor de stabilit, chiar ulterior, dacă, într-adevăr, celelalte opere căutate de Cipariu au fost sau nu între cărțile donate de Munteanu. În această privință studierea bucată cu bucată a cărților provenite de la Beiuș și aflate în prezent la Biblioteca Centrală de Stat din București ar putea să ne ofere oarecare indicii. În momentul de față putem stabili numai că Munteanu a donat Beiușului 1282 de volume, 1344 de caiete și 15 hărți⁹¹.

Pe baza anumitor contradicții existente între date, putem să ne gândim însă și la posibilitatea ca, înaintea dezastrului, în locuința de la Sibiu a lui Cipariu să nu se fi găsit 1000 de volume, respectiv ca după atâtea decenii nici Cipariu să nu-și mai aducă aminte cu precizie de numărul cărților transportate la Sibiu. În această presupunere ne bazăm, pe de o parte, pe cele două liste de pierderi, așternute pe hîrtie de mîna lui Cipariu în noiembrie 1849, pe de altă parte, pe aprecierile privitoare la fondurile bibliotecii din perioada anterioară revoluției. Din cele două liste de pierderi, prima enumeră circa 320, iar cealaltă circa 400 de volume⁹². Trebuie însă menționat că mai multe opere figurează în ambele liste și că, după toate aparențele, listele conțin și lucrările restituite de Böbel. Așadar, fondul transportat la Sibiu putea să numere inițial cel mult 700 de volume din care s-au păstrat aproximativ jumătate. Fără îndoială, nu este exclus ca Cipariu să fi întocmit și alte liste de pierderi, care însă, după moartea lui, au fost nimicite odată cu decimarea scripturilor sale. În acest caz și valoarea calculelor noastre, bazate pe listele cunoscute în prezent, devine discutabilă.

În asemenea împrejurări, pentru stabilirea cantitativă a pierderilor produse în partea sibiană a bibliotecii, este de deosebită importanță să se clarifice cît de mare era fondul complet al colecției cipariene în ianuarie 1849. Am văzut mai sus că înainte de 1848 Cipariu nu dispunea de o evidență exactă asupra fondului complet al bibliotecii sale, care creștea vertiginos. După memoriile sale din 1870, colecția număra în jurul a 6000 de volume, din care au rămas la Blaj circa 5000⁹³. Studiul amănunțit al formării și creșterii bibliotecii arată însă că această apreciere ulterioară era cam exagerată. După mărturia fragmentelor de cataloage menționate mai sus, la răscrucea dintre anii 1845 și 1846, colecția lui Cipariu va fi cuprins vreo 3000 de volume. Acest fond nu s-a putut dubla în numai doi ani sau doi ani și jumătate, nici

chiar prin adăugarea substanțialelor cumpărături vienezе, căci ele au fost oarecum limitate de posibilitățile materiale ale lui Cipariu.

Din borderoul, amintit în repetate rînduri, care cuprindea comenzile efectuate prin firma Steinhausen⁹⁴, se poate stabili ritmul normal al cumpărăturilor lui Cipariu în această perioadă, precum și suma de care ar fi avut nevoie pentru dublarea colecției de la 3 000 la 6 000 de volume. Pentru cele aproximativ 440 de volume care figurează pe această listă foarte deteriorată, Cipariu a plătit între 1842—1847 în total 1695 de florini. Întrucît, după cum am văzut, salariul lui abia din 1846 a crescut la 700 fl. anual, chiar dacă se ține seama de veniturile lui secundare, e greu de imaginat că pînă în vara anului 1848 să-și fi putut permite o cheltuială de vreo 10 000 fl. pentru înzestrarea bibliotecii sale. Se cunoaște, mai ales din propriile sale afirmații, că Cipariu a folosit în acești ani pentru cumpărături de cărți cam jumătate din veniturile sale⁹⁵. Pe baza borderoului firmei Steinhausen, suma cheltuită anual pentru înzestrarea bibliotecii în anii premergători revoluției se poate de asemenea aprecia în medie la circa 400—500 de florini. Această sumă ajungea aproximativ pentru cumpărarea a 150—200 de volume. Putem deci să apreciem că între anii 1846 și 1848 colecția a crescut cu vreo 600—1000 de volume, iar fondul ei complet a ajuns în timpul revoluției cam la 4 000 de volume.

Rectificarea evaluării cantitative care figurează în memoriile lui Cipariu este necesară și din cauza altor considerente și anume: dacă acceptăm că în 1849 colecția avea 6000 de volume, atunci vor apare probleme și în ceea ce privește dezvoltarea ei ulterioară. În scrisoarea adresată la 9/21 noiembrie 1862 lui Ion Maiorescu, Cipariu apreciază că propria sa bibliotecă are, împreună cu manuscrisele, 4000—5000 de volume⁹⁶. Din cercetările noastre amănunțite de mai sus rezultă că numai o treime sau cel mult jumătate din fond a căzut

jertfă distrugerilor revoluției. Chiar în cel de al doilea caz, din 6000 de volume trebuie să se fi păstrat cel puțin 3000. Dar tocmai în perioada 1850—1860 Cipariu și-a sporit colecția într-o măsură care depășea cu mult creșterile precedente. Ritmul intensificat al acestor cumpărături se poate dovedi prin mulțimea facturilor de librărie care se găsesc pînă azi în arhiva sa personală. De ce, în ciuda creșterilor, care în acest deceniu au ajuns într-adevăr la mai multe mii de volume, în 1862 Cipariu își apreciază totuși colecția ca fiind abia de 4000—5000 de volume? Chiar și în stadiul actual al cercetărilor putem deci presupune că fondul real al bibliotecii în timpul dezastrului era mai degrabă de 4000, decît de 6000 de volume, iar din acestea se vor fi pierdut cam 1500—2000.

După toate acestea nu se poate evita întrebarea : ce anume l-a îndemnat pe Cipariu să exagereze în acest fel numărul cărților sale dinainte de 1849? Cifrele din amintirile lui tîrzii se datorează oare numai lipsei unei evidențe exacte, sau vanității, dorinței de a mări importanța colecției sale? Acest lucru ar fi greu de imaginat. Datele surprinzător de exacte ale listelor de pierderi, întocmite la sfîrșitul anului 1849, ne dovedesc că Cipariu își cunoștea perfect biblioteca, chiar în lipsa oricărei evidențe. El cunoștea prea bine și locul proeminent ce-l ocupa colecția sa în viața culturală românească, decît să fi încercat a-i dovedi importanța prin simple date cifrice. Explicația, după mărturia arhivei personale a lui Cipariu, trebuie căutată în altă parte, și anume, în împrejurările care au urmat revoluției.

Devastarea casei sale din Blaj și dezmembrarea bibliotecii în timpul revoluției i-au produs lui Cipariu și importante pagube materiale. Situația i-a fost agravată și din cauza că librării îi pretindeau sume considerabile pentru cărți ce i-au sosit cu puțin înaintea revoluției, dar în scurt timp s-au pierdut. Sînt semnificative pentru situația sa strîmtorată următoarele rînduri scrise la 19/

31 iulie 1850 de la Viena, în care urgentează trimiterea banilor : „...mă superă că nu pociu plăti librariului, cu toate că chiaru cărțile cele mai multe neplătite au fost transmise în zilele începutului revoluției, precum *Corpus historiae Byzantinae* și chiaru acelea au peritu mai vîrtos. D. Munteanu dein Oradie care mi-au dusu cărțile dein Sabiu, nu vrea să scrie nemica de a mi le reîntorce și așa sunt cu paguba curata, ca io trebuie să plătescu și altu mi țiene cărțile furate sau negate.“⁹⁷ Evident, era nedrept ca pagubele cauzate de revoluție să fie suportate exclusiv de Cipariu, chiar și în cazurile citate mai la urmă. Autoritățile i-au promis o despăgubire parțială pentru pierderile avute⁹⁸. El era interesat, așadar, să prezinte daunele suferite de biblioteca sa la dimensiuni mai mari decît cele reale, pentru a face să sporească suma compensației, care, oricum, era numai parțială. Despăgubirea oficială a rămas totuși numai o promisiune și, pe la sfîrșitul deceniului al șaselea, librării au început să-l hărțuiască pe Cipariu cu somații pentru achitarea datoriilor făcute cu achizițiile dinainte de 1849 și rămase în suspensie. În arhiva lui Cipariu s-au păstrat asemenea somații primite în 1858 de la Burián Pál (Cluj) și în 1862 de la Stein János (Cluj) precum și de la firma Steinhausen. În tratativele duse cu acești comercianți, Cipariu a majorat, în mod explicabil, pagubele suferite de biblioteca sa și a reușit chiar să impună luarea lor în considerare la aranjamentele care au luat ființă. Datele numerice exagerate publicate în *Archivum* — după părerea noastră — au fost introduse în textul evocărilor lui Cipariu pentru a potoli pretențiile tot mai crescute ale librarilor, respectiv, pentru a sprijini punctul său de vedere în decursul tratativelor.

Sublinierea distrugerii actelor sale personale se explică, la rîndul ei, prin neplăcerile cauzate de autorități în urma activității lui ca prefect al tipografiei¹⁰⁰. De fapt, din notele sale științifice anterioare anului 1848 și actele sale personale s-a păstrat pînă azi o parte nu chiar

lipsită de însemnătate. Numai valoroasa sa corespondență din anii tinereții, de o importanță inestimabilă pentru istoria desfășurării mișcării naționale române, a fost distrusă în întregime în timpul revoluției.

Restabilirea colecției

Chiar dacă astăzi pare neîndoios că opiniile mai vechi referitoare la nimicirea bibliotecii lui Cipariu trebuie revizuite, este totuși incontestabil că ea a avut de suferit în timpul revoluției pierderi atât de importante, încât a fost nevoie de sacrificii considerabile pentru a o face aptă să slujească din nou marilor aspirații naționale. Cipariu nu a ezitat nici o clipă să facă sacrificiile cerute. În 1853, el îi scrie în acest sens lui J. Mureșianu, într-un context referitor la cercetările sale de lingvistică: „Spre acest scop nu lipsii încă înainte de 1848 a-mi aduna toate documentele, pe cât îmi era în putință, câte mi-ar putea fi de ajutor... însă durere, atât o parte din documentele câștigate cu atîta nevoie și spese, cât și materialul cules întreg fu prada întîmplărilor de la 1848/49. Nu disperai însă, ci și după aceea mă nevoii a restaura și a reîntregi ce era pierdut, pentru că cunoscuî necesitatea ce o simțim cu toții de a începe oarecînd a ne tracta limba și apoi istoria după o critică cum se cere în zilele noastre...”¹⁰¹ După revoluție, și împrejurările vieții lui Cipariu au luat o întorsătură favorabilă, care în scurt timp i-au permis nu numai să acopere pagubele suferite de bibliotecă, dar să aducă și un spor considerabil fondului ei.

În anii ce au urmat după 1850 el făcea adesea călătoriile în străinătate, petrecînd timp mai îndelungat cu deosebire la Viena și fructificîndu-și legăturile create încă înainte de revoluție cu librării de acolo. În timpul șederii sale la Viena de la 16 februarie 1850 pînă la

18 octombrie 1851¹⁰², el a vizitat Berlinul, Halle și Gotha, între 9 mai și 15 august 1850. După mărturia jurnalului său, în toate aceste orașe a făcut cercetări în biblioteci și a realizat legături cu librării¹⁰³. În august 1852 a călătorit, trecînd prin Viena, în partea Italiei aflată sub dominație austriacă. Întorcîndu-se apoi la Viena, a rămas acolo pînă la mijlocul lui noiembrie¹⁰⁴. În primăvara, sau poate și în toamna anului 1854 s-a dus din nou la Viena, întorcîndu-se acasă numai la începutul anului 1855¹⁰⁵. În primăvara lui 1856 a petrecut încă trei luni în capitala Monarhiei¹⁰⁶. După o pauză mai lungă, a revăzut Viena la sfîrșitul lui 1863¹⁰⁷. A renunțat însă la călătoria plănuită pentru toamna anului următor¹⁰⁸, iar după această dată nu a mai ajuns să revadă metropola de pe Dunăre, care însemna atît de mult pentru el.

Acestor îndelungate șederi vieneze trebuie să le atribuim un rol important atît în formarea lui Cipariu, cît și în dezvoltarea bibliotecii sale. Acolo el a avut ocazia să ia contact în același timp cu conducătorii românilor din toate provinciile habsburgice, cu viața științifică europeană și cu piața de cărți occidentală. Rîndurile de mai jos, care datează din 17/29 septembrie 1850, sînt o mărturie că el a înțeles imediat ce rol important deține Viena și, în mod conștient, a fructificat situația în folosul poporului român, al său propriu și al bibliotecii sale : „...Viena, capulu unui imperiu ce cuprinde giună-tate româניהa Daciei Traiane, este suptu totu aspectulu un loc ca făcutu pentru ori ce înlesnire a literaturii române. Midilocenele de a ave în mîna ori ce fîntîne pentru cercetările literaria în bibliotecele publice și private, în colecțiunile de arte și antichități, în relațiunea neîntre-ruptă cu națiunile Europei și cele mai literate și cele mai înfrățite cu națiunea română, înlesnirea și eftinătatea ti-parului, comunicațiunea de aproape cu provincie române și preste totu și în specie cu cele dein imperiulu

Austriacu, facu de doritu, ca și românimea să se folosească de dînsele și să nu le trece cu vederea.“¹⁰⁹

În ceea ce-l privește pe Cipariu personal, bazându-se pe acest discernământ, se străduia să folosească din plin tot ceea ce îi oferea Viena pentru a-și menține documentarea științifică la un nivel contemporan. Viena deceniului al șaselea îi oferea posibilități deosebit de avantajoase pentru sporirea colecției. Această perioadă era, de fapt, o adevărată „vîrstă de aur“ în istoria bibliofiliei din Europa Centrală¹¹⁰. Piața de cărți austriacă și germană oferea spre cumpărare, în cantități care depășeau orice precedent și la un preț relativ scăzut, cel mai variat material bibliofil. Codice latine medievale, incunabule, produse ale vechilor tipografii celebre, ediții de lux bogat ilustrate, diferite *rariora* și *curiosa* își schimbau în această perioadă stăpînul pe un preț modest, care reprezenta numai o fracțiune a prețului de mai tîrziu¹¹¹. Piața oferea în cea mai mare cantitate tocmai materialul de valoare muzeală, și din domeniul istoriei științelor, respectiv acele lucrări științifice care erau cu precădere colecționate de Cipariu. Ritmul și conținutul achizițiilor sale depindea numai de posibilitățile sale materiale. Acum piedicile care, după cum am văzut, la început au frînat considerabil realizarea planurilor bibliotecărești ale lui Cipariu au dispărut cu desăvîrșire. Totuși, continuarea activității lui de colecționar pe vechile făgașe, lărgite doar cu interesul pentru codicele latine medievale¹¹², constituie o dovadă că principiile sale în domeniul bibliofiliei s-au format definitiv încă înainte anului 1848.

Cu toate acestea, se vedește o deosebire esențială între cumpărăturile sale făcute înainte și după revoluție, colecția blăjeană fiind îmbogățită de acum încolo aproape exclusiv cu piese provenite din țări străine. Din rămășițele, împrăștiate prin anticariatele austriece și germane, ale unor colecții din străinătate, interesul, priceperea și spiritul de sacrificiu ale lui Cipariu au reu-

șit să construiască o nouă unitate organică. Pentru ilustrarea provenienței acestui material variat, amintim de pildă valoroasele cărți de arhivistică și bibliologie din biblioteca cunoscutului istoric militar din Berlin, Emil Gottlieb Friedländer (Nr. 4113, 4431, 4981, 5000, 5642, 5743, 5986), cărțile lui August Leopold Crelle, fondatorul revistei centrale a matematicienilor germani (*Journal*) sau ale lui Franz Oberthür, dogmaticianul universității din Würzburg¹¹³ (Nr. 4698, 6694, 4997), apoi volumele provenite din biblioteca regală din München (Nr. 4316, 4556, 4438, 4915), biblioteca electorilor saxoni (Nr. 5942), bibliotecile colegiilor iezuiților din Praga (Nr. 6981), Liegnic (Nr. 4546), Viena (Nr. 5026) și München (Nr. 4316), bibliotecile universităților din Viena (Nr. 4458), Lipsca (Nr. 6376), Wittenberg (Nr. 4501), biblioteca amiralității din Rusia țaristă (Nr. 4330), precum și din fosta bibliotecă a cunoscutului politician austriac contele Stadion. Aceste cumpărături din străinătate au îmbogățit într-adevăr colecția lui Cipariu cu cărți vechi, minunate exemplare bibliofile. Dintre cărțile pierdute în timpul revoluției el a achiziționat din nou, cu mari sacrificii, pe acelea care erau importante pentru munca sa. În 1856, de exemplu, a plătit 78 de florini pentru cele două volume pierdute ale *Synodicon*-ului lui Beveregius¹¹⁴. Totuși, el s-a străduit să achiziționeze câte un nou exemplar al fiecărei cărți pierdute din vechea lui bibliotecă. Pe cât era posibil, își procura lucrări mai noi și mai bune din același domeniu. Se pare că pînă în 1855 a reușit să-și completeze pierderile, depășind chiar fondul dinainte de revoluție. Așa se explică faptul că în acest an el a putut dona bibliotecii liceului de la Blaj, reorganizată sub conducerea sa, 300 de volume mai vechi și mai noi, în limba latină, greacă, germană, franceză, italiană, română și maghiară¹¹⁵.

Cipariu și-a continuat și după revoluție activitatea de colecționar cu sprijinul unei largi rețele de librari

străini. El nu și-a întrerupt nici legăturile transilvănene existente înainte de 1848, dar în această perioadă importanța lor a scăzut la surse de rangul trei. Numai anticariatul lui Burián Pál din Cluj a mai jucat un oarecare rol în viața colecției cipariene, pînă la moartea proprietarului acestei firme, survenită în 1860¹¹⁶. Chiar și acest anticariat furniza Blajului mai curînd tipărituri vechi și rare de proveniență străină. Din deceniul al șaselea însă și pînă la moartea sa, Cipariu își efectua majoritatea cumpărăturilor prin intermediul firmelor străine ce vor fi menționate mai jos. Această listă va dovedi cu prisosință că bibliofilia lui Cipariu a depășit definitiv cadrul pieții de cărți ardelenne. Listele de prețuri tipărite ale acestor firme — din păcate foarte mult descompletate între timp — existente în biblioteca lui Cipariu, cît și arhivele lor comerciale, dacă s-au păstrat, vor mai aduce, probabil, multe informații valoroase despre cumpărăturile de cărți făcute de Cipariu după 1850. Cercetătorii de mai tîrziu vor trebui să încerce această cale, inaccesibilă în prezent pentru noi. Facturile librăriilor care s-au păstrat din aceste timpuri în arhiva lui Cipariu, în ciuda numărului lor mare, oferă doar o imagine fragmentară a acestei perioade importante, atît de bogată în rezultate, din istoria colecției.

La începutul deceniului al șaselea, cel mai serios furnizor al lui Cipariu era librăria Academiei de științe imperiale, firma Carol Gerold's Sohn. Cu mijlocirea acesteia și-a rezolvat Cipariu pînă la o vreme și celelalte comenzi din Viena, Breslau și Lipsca. Pe lîngă Gerold, în această perioadă, el a achiziționat cele mai multe cărți de la anticarii vienezii Carl Greif și Johann Schratt. Mai tîrziu a mai efectuat livrări pentru Cipariu și librăria universității din Viena, firma Wilhelm Braumüller und Sohn. De la Wallishäuser'sche Buchhandlung (Josef Klemm) tot din Viena el a comandat mai ales materiale de orientalică. A doua localitate importantă

de achiziție pentru Cipariu este, în acești ani, Lipsca. Aici, el avea legături cu firmele Kirchoff & Wigand, K. F. Koehler's Antiquarium, F. A. Brockhaus, de la care cumpăra, cu precădere, tot lucrări de orientalică. Interesul pentru orientalică l-a îndemnat pe Cipariu să caute legături în cel de al optulea deceniu și cu Friedrich Andreas Perthes, cunoscut librar din Gotha. Deși rolul pe care l-a avut în creșterea colecției firma Schletter'sche Buchhandlung — H. Skutsch din Wroclaw este mai mic decât a celor precedente, el își are totuși importanța lui. Noutățile din Ungaria, erau comandate în primul rînd prin firma Hartleben de la Pesta ¹¹⁷.

Din cauza decimării arhivei sale personale, azi nu mai putem stabili, nici măcar cu aproximație, suma cheltuită de Cipariu pentru înzestrarea bibliotecii sale. Știm de la el însuși — după cum am văzut — că, cel puțin pînă la mijlocul deceniului al șaselea, cheltuia pe cărți mai mult de jumătate din veniturile sale, ceea ce, oricum, se ridică la o sumă considerabilă. În afară de salariul lui de canonic și profesor, el mai avea venituri și de pe urma postului de prefect al tipografiei, din comisionul vînzării cărților românești ¹¹⁸, din vînzarea propriilor sale lucrări și de la moșiile sale mai mici sau mai mari, cumpărate sau luate în zalog încă de la începutul deceniului al cincilea ¹¹⁹. Relativa sa independență materială a fost unul din motivele pentru care, în 1841, a refuzat propunerea lui Barițiu de a se stabili la București, zicînd: „aici-s domn, nimeni nu-mi poruncește, nimeni nu-mi poate lua pîinea...” ¹²⁰. Situația sa materială s-a îmbunătățit neîncetat și după aceea. Cînd în anul 1862 împăratul l-a numit canonic-cantor, salariul lui a crescut, de la cei 700 fl. pe care îi primea începînd din 1845, la 1680 fl. Avansarea lui din 1869 în postul de canonic-lector i-a adus probabil o nouă mărire de salariu. În 1871, după ce a primit numirea de prepozit, drepturile sale au crescut la 2250 de florini anual, sumă echivalentă cu salariul unui înalt

funcționar de stat¹²¹. Începînd cu deceniul al cincilea, Cipariu dispunea deci de veniturile necesare pentru realizarea planurilor sale bibliotecărești, iar suma pe care el — spre deosebire de confrății lui canonici care-și plasau banii în moșii și hîrtii de valoare — o investea pentru colecția sa creată pentru a sluji cauzei naționale române se ridică la multe mii de florini.

Destinul colecției

Cipariu zăcea pe catafalc, dar poșta mai continua să aducă volumele comandate de el din țări străine. Nu renunțase deci nici în cea din urmă perioadă a vieții la îmbogățirea bibliotecii sale. Cu toate acestea, din cea de a doua jumătate a deceniului al șaselea, se poate observa că nu-și mai sporește biblioteca în măsura și ritmul de mai înainte. Viitorul biograf al lui Cipariu va trebui să dezvăluie cauzele acestei blazări a colecționarului, care a avut repercusiuni asupra dezvoltării bibliotecii. În afară de apăsătoarea atmosferă politică, neglijarea lui pe linie ecleziastică, izolarea treptată de viața științifică de peste hotare după moartea lui Hammer-Purgstall, începuturile bolii sale, toate, toate au avut o influență paralizantă asupra întregii sale activități. Din această cauză l-a încîntat atît de mult în vara anului 1855 planul lui Barițiu de a veni ca profesor la Blaj, sperînd că vechiul său prieten va fi capabil „ați mai stîrni spiritul în aceste trupuri moarte”¹²². Pasiunea sa de colecționar a fost diminuată și de recunoașterea faptului că, în urma dezvoltării vertiginose a producției de cărți, o singură persoană particulară nu-și putea asuma răspunderea să îndeplinească prin biblioteca sa sarcinile de documentare ce se ridicau în fața mișcării naționale române în condițiile unei politici schimbate¹²³. Probabil că el și-a dat seama

atunci că e mai rezonabil să lase în seama unei instituții publice grija adunării moștenirii culturale a națiunii sale, deoarece — spre deosebire de o persoană izolată cu viața limitată în timp — numai instituțiile pot asigura continuitatea unei astfel de munci. În sfârșit, evenimentele din 1849 îl vor fi convins că bibliotecile publice — chiar și în împrejurări deosebite — se bucură de mai multă grijă din partea societății decît colecțiile particulare.

Aceste considerente l-au determinat pe Cipariu să încerce pe alte căi realizarea uriașei sarcini a creării unei biblioteci naționale pe care, în elanul său tineresc, și-o asumase odinioară el însuși. În toamna anului 1858 s-a apucat deci de reorganizarea bibliotecii diecezane de la Blaj, în scopul ca aceasta să poată prelua activitatea de colecționare a cărților și manuscriselor vechi românești. La 1 februarie 1859 el îl roagă pe Barițiu, care tocmai pleca în Moldova și în Țara Românească, ca să-i adune acolo asemenea material, adăugînd: „Aceste voi să le adun pre seama Bibliotecii diecezane, de care... m-am apucat încă în toamna trecută să o ordinez și să o întemeiez...”¹²⁴. Totuși, în curînd a trebuit să vadă că înaltele fețe bisericesti nu aveau simțul necesar pentru îndeplinirea acestei sarcini și nu erau dispuse să facă sacrificii materiale în această direcție. Cîțiva ani mai tîrziu, la înființarea Astrei, i-au apărut posibilități noi și mai bune. El credea că în cazul cînd biblioteca Astrei ar fi transformată într-un centru național de documentare, succesul colecționării nu ar fi împiedicat de contradicțiile nefaste existente între bisericile ortodoxă și greco-catolică. Imediat după înființarea Astrei, la 28 iulie 1862, a făcut deci propuneri pentru crearea unei biblioteci și a unui comitet de bibliotecă, fixîndu-le ca sarcină principală colecționarea și prelucrarea cărților vechi românești¹²⁵. Făcînd unele donații de cărți, a ajutat el însuși să se pună bazele acestei biblioteci¹²⁶.

Dar aspirațiile lui nu au găsit răsunet nici aici. Lipsa de interes și mijloacele materiale insuficiente au făcut ca nici sub această formă realizarea visurilor sale să nu aibă nici o perspectivă.

Văzînd toate acestea, în sufletul lui Cipariu au izbucnit cu forță chinuitoarele griji pentru viitorul bibliotecii sale. Avea sentimentul că cele mai concrete servicii pe care le-a adus poporului său au fost zădărnice fiindcă lipsea înțelegerea și spiritul de sacrificiu necesare pentru continuarea și încheierea operei începute de el : crearea bibliotecii naționale românești. Cuvintele scrise cu amărăciune în jurnalul său cu cîțiva ani înainte, luminează cele mai ascunse tainite ale sufletului său, explicînd totodată de ce a lîncezit munca sa de colecționar după 1856 : „Care român privat (particular) cu mijloacele așa puține ș-a adunat biblioteca cum a fost cea pierită a mea și cum este cea de acum ? Cine a sacrificat atîția bani spre scopul literar din puțina sa avere ? Cine ș-a stricat ochii, cine ș-a dărăpinat sănătatea ca mine, studiînd ziua-noaptea, scriînd și copiînd ? Cît m-am făcut schelet nu om, de nu mi-a tignit nici de mîncare, nici de beutură, nici de somn, ș-am îmbătrînit înainte de timp mai mult decît cei de o etate cu mine, cît astăzi sunt umbră nu om, de nu-mi suferă nici mîncare, nici beutură, nici nu pot dormi, nici pot umbla și mi-am scurtat viața studiînd, scriînd și copiînd, tot întru interesul literaturii românești... Așa încît ne vine uneori furia să ne ardem chiar și biblioteca, sau cel puțin să o vindem. La ce atîta mulțime de bani prădați pe cărți, cari nu știu cui vor rămînea, sau nu știu cum vor fi îngrijite ? Ce va să fie de manuscrisele mele după mine ? De raritățile ce le-am adunat cu atîta zel și cu atîta necruțare ? Și în urmă să mai pățească, ce au pățit în 1848/49, sau și mai rău ? Nebunie...”¹²⁷.

Văzînd eșecul încercărilor sale în Transilvania i-a venit ideia să asigure păstrarea la București a colecției

sale, adunată cu atîta migală, pentru folosul științei românești. Într-o scrisoare din 9/21 noiembrie 1862 se interesează la Ion Maiorescu dacă nu i s-ar putea cumpăra colecția pentru viitoarea Bibliotecă Națională din capitală: „Io încă am una bibliotecă ca de 4—5000 volumi (între care la vre-una 200 mse, mai alesu orientali și latine), care o ași vende, decă se ar afla cumparatoriu. Clasici greci și latini, toți în mai multe edițiuni vechi și noue, patres graeci et latini, celi mai aleși scrietori itali, gali, ispani, angli, germani, latini recentiori, hungarica etc. etc. Multe edițiuni scumpe și rare. Nu aș ave trebuința pentru biblioteca voastră națională de acolo? Decă vei veni la Blasiu la veră, o vei vede! Er decă nu va vă trebui voue, o să vendu la vreunu nemțiu seau anglezu, spre care scopu mai antaniu am de cugetu se publicu catalogulu mstelorū și cărților orientali, apoi pre alu celoru alalte. Vedi și-mi scrie“¹²⁸. Maiorescu, care cunoștea bine importanța națională a colecției prietenului și rudei sale, s-a grăbit să răspundă la oferta lui Cipariu încă la 8 decembrie: „Am vorbit și de biblioteca D-tale. De ce însă voiești a ô vinde? Strîmtorat nu ești. Ori voiești a mai cumpăra latifundii? (quae civitatem perdiderunt). Să ne mai înțelegem despre aceasta. Cînd va fi, și va fi, vom pîndi ocaziunea și bani în tezaur. Cam la cît sue valoarea?“¹²⁹.

Nu cunoaștem mai departe soarta acestor planuri, dar credem că pînă la urmă Cipariu a renunțat la vînzarea colecției la București, deoarece a recunoscut că nu poate deposeda românii din Transilvania de unica lor bază documentară, de biblioteca lor reprezentativă, în care fiecare intelectual român vedea simbolul progresului cultural al poporului său¹³⁰. Înviorarea treotată a vieții politice după 1860 a trezit noi speranțe în conducătorii românilor din Transilvania, iar Cipariu a continuat să-și dezvolte biblioteca. El nu s-a mai gîndit la vînzarea sau nimicirea cărților sale. „Din fericire sau

nefericire, nu știu, asemeni paroxism nu țin mult. Biblioteca încă tot mai stă, și nu e nici arsă, nici vîndută, ci încă tot mai crește” — scrie el în 1868¹³¹. Cu toate că rezultatele eforturilor vieții sale pe linie politică păreau zădărnice de noua situație creată în urma înțelegerii austro-ungare, iar pe tărîm științific de părerile opuse concepției sale lingvistice ce se conturau la București, el va continua totuși să-și îmbogățească biblioteca pînă la moarte. În cursul ultimilor 15 ani ai vieții, trăind complet retras, colecționarea, într-un ritm din ce în ce mai lent, și studierea cărților sale au rămas pentru el aproape singura formă a activității.

La moartea lui, survenită la 3 septembrie 1887, fondul bibliotecii cuprindea circa 6—7000 volume. Potrivit testamentului său din 18 aprilie 1886, Cipariu a lăsat această colecție de unică valoare culturală pentru românii din Transilvania — împreună cu fundații în sume considerabile — capitlului greco-catolic de la Blaj¹³². El a formulat însă o condiție, și anume, ca biblioteca să fie pusă la dispoziția publicului într-un local potrivit și să fie păstrată cu grijă ca o unitate aparte. Depozitarea adecvată a cărților a suferit însă o îndelungată amîinare — probabil din cauza interminabilelor procese purtate în jurul succesiunii. La un deceniu după moartea lui Cipariu cărțile sale mai zăceau în încăperile oficiale ale capitlului, fără de nici o evidență¹³³. Colecția de mare valoare a fost strămutată în localul nou construit pentru Biblioteca Centrală numai în vara anului 1916, după vicisitudini de un sfert de veac¹³⁴. Strămutarea încă nu se terminase de-a binelea cînd, la vestea apropierii frontului, fondul a trebuit să fie mutat cu grabă în pivniță, respectiv, transportat la Oradea. În cursul acestor operații pripite, cărțile lui Cipariu s-au amestecat cu moștenirea lui A. Bunea și Ion Micu Moldovan, precum și cu alte fonduri ale Bibliotecii Centrale. Cu toate că în 1917 bi-

biotecarul Z. Pîclișianu a depus tot efortul pentru separarea diferitelor fonduri, acest lucru s-a realizat numai în linii mari, deoarece majoritatea cărților lui Cipariu nu purtau nici un semn de proprietate. În acest fel, multe cărți din colecția sa au fost incluse și numerotate în alte fonduri.

Arhiva personală, scrisorile și însemnările științifice ale lui Cipariu au avut o soartă și mai vitregă. Deosebita lor importanță științifică nefiind cunoscută, ele au fost depozitate după 1918 în podul bibliotecii și, în lipsă de înțelegere și bani, timp îndelungat nimeni nu s-a ocupat de organizarea lor¹³⁵. Ele s-au degradat în pod, complet dezorganizate pînă în 1938, cînd Șt. Manciulea a adunat la un loc sigur resturile lor, aranjîndu-le oarecum și publicînd din ele multe piese valoroase. După ce în 1949 Biblioteca Centrală de la Blaj a trecut în grija Academiei, colecția lui Cipariu a fost transportată la Cluj, la biblioteca înființată pe lângă filiala Academiei. Tot acolo se găsește și astăzi, în mare parte încă în aceeași ordine, care i s-a stabilit între cele două războaie la Blaj.

Prin cele expuse mai sus, credem că am reușit să elucidăm următoarele: 1) Biblioteca lui Cipariu constituie una dintre cele mai însemnate produse ale procesului de dezvoltare a bibliotecilor românești din secolul al XIX-lea. 2) Colecția aceasta nu a fost complet distrusă în 1849, suferind doar pagube importante. 3) Din cele de mai sus reiese de asemenea că această colecție este poate cea mai veche bibliotecă românească științifică de specialitate, provenită în mare parte dinainte de 1848 și conservată într-o stare destul de bună. 4) De aceea în viitor ea va trebui îngrijită și valorificată ca unul dintre cele mai importante monumente ale istoriei științei românești din secolul al XIX-lea.

După cum, neprecupețind osteneală și cheltuială, monumentele istorice sînt restaurate azi de către specialiști competenți, tot așa este nevoie înainte de toate de re-

constituirea cît se poate de completă a colecției Cipariu. Nu ne gîndim aici numai la reîntegrarea volumelor ră-tăcite în alte fonduri ale Bibliotecii Centrale de la Blaj. Este nevoie să se depisteze și să se readucă în sînul vechii unități cărțile lui Cipariu, care, prin moștenirea lui I. Munteanu, au ajuns, eventual, la Beiuș, iar de acolo, în jurul lui 1954, la București, la Biblioteca Cen-trală de Stat. Abia după aceasta poate să urmeze re-gruparea întregului material pe discipline, îndreptarea vechilor greșeli, întocmirea unor noi și corecte fișe de catalog. Vizitatorul sau cercetătorul de azi își va putea forma numai astfel o imagine rapidă și sigură despre arsenalul științific complet al părintelui filologiei știin-țifice românești. Urmează apoi ca o sarcină aparte desăvîrșirea, potrivit tuturor exigențelor științifice, a catalogului colecției de orientalistică, care a fost început mai de mult ¹³⁶.

În legătură cu acest punct, reorganizarea are tan-gențe și cu problemele fondului de manuscrise ale colec-ției. Pare că tot materialul scris va trebui recer-cetat spre a stabili, potrivit celor mai noi criterii ale arhivisticii și bibliologiei, care din piese vor fi repar-tizate colecției de manuscrise și care vor rămîne în ar-hiva personală a lui Cipariu. Aceasta este condiția pre-liminară pentru realizarea unor mijloace moderne de cercetare pentru studierea moștenirii spirituale — ma-nuscrise trecute prin multe vicisitudini — a marelui erudit blăjan. Va putea urma apoi munca specialiș-tilor noștri în istoria științei, spre a se achita de da-toria față de acest — în ciuda erorilor sale — mare pio-nier al științei românești.

Lungă și ostenitoare cale mai are de străbătut gene-rația de astăzi pînă cînd va putea valorifica îndeajuns aceste bunuri culturale adunate de cel mai mare bibliofil român al secolului trecut cu atîta dragoste, competență și sacrificiu material. Totuși, astăzi sînt asigurate atît condițiile personale, cît și cele materiale pentru înde-

plinirea acestor sarcini. Nu lipsește nici înțelegerea, odată ce moștenirea lui Cipariu se află în mâinile celui mai înalt for al științei românești, Academia Republicii Socialiste România.

Această lucrare dorește să fie o modestă contribuție la o mai bună îndeplinire a sarcinilor bibliotecărești și a celor din domeniul istoriei științei, enumerate mai sus. Este în același timp, împreună cu alte studii ale sale referitoare la acest subiect¹³⁷, și un omagiu personal adus de autor. Un omagiu pe care se va simți obligat să-l aducă fiecare admirator al științelor, dacă în cursul cercetărilor sale se va apropia vreodată omenește de acest mare savant ce a trăit pentru poporul său, pentru știință și carte și nu este nici astăzi apreciat după meritele lui : Timotei Cipariu.

(Traducere de A. Kiss)

CARTEA ȘI BIBLIOTECA ÎN CULTURA MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

— Biblioteconomia socialistă și moștenirea de cărți
a naționalităților conlocuitoare

Reașezarea raporturilor dintre carte și societate este o sarcină importantă și urgentă pentru întreaga lume modernă. Nu fac excepție nici țările care construiesc socialismul, deși în sfera lor problemele ridicate de răspîndirea tehnicii audio-vizuale se prezintă sub alt aspect. Din punctul de vedere al educației maselor — de relativ puțină vreme apropiate de izvoarele culturii — este o adevărată chestiune vitală ce rol i se atribuie cărții în aprofundarea culturii noi, socialiste. Fără o largă cultură a cărții care să se poată asimila, muncitorii manuali s-ar putea integra cu greu — ca elemente componente cu valoare plenară — în națiunea socialistă formată, în continuă consolidare. Însăși unitatea culturii socialiste ar deveni problematică dacă masele largi ale societății ar dispune mai ales de o tele-cultură și nu ar putea să-și însușească și valorile create pînă acum de înaintașii lor, valori care au devenit accesibile tuturor prin intermediul cărților.

Sistemul bibliotecilor ce tinde să cuprindă întreaga societate este o dovadă a rolului important pe care politica culturală socialistă i-l rezervă cărții în edu-

cația societății din țara noastră. Eventualele obiecții s-ar putea aduce mai curînd în privința unei mai judicioase valorificări a tradițiilor. Puțini sînt și astăzi aceia care, în una sau alta din vechile biblioteci, văd întruchipată istoria culturală a orașului, regiunii sau țării lor, iar în volumele înșirate în rafturi, pe martorii cei mai autentici ai sferelor de gîndire și ai moștenirilor rămase din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat. Și nu pentru toată lumea este de la sine înțeles că și bibliotecile pot fi monumente întocmai ca vechile mănăstiri, biserici sau cetăți și că li se cuvine și lor toată ocrotirea și prețuirea de care se bucură, pe bună dreptate, monumentele istorice devenite locuri de pelerinaj pentru turiști. Chiar și între bibliotecarii noștri se întîlnesc unii care nu percep că nici aceste biblioteci-monument nu au o valoare deplină pentru știință decît în cazul cînd fondul lor se conservă neschimbat, fără a li se adăuga sau lua ceva. Căci tot ceea ce, insuficient documentați și cu o concepție neistorică, considerăm astăzi cu ușurință dublet este sigur că a ajuns în actualul loc de conservare ca element component a două părți de proveniență ale colecției. Îndepărtînd unul din exemplare vom sărăci, așadar, cu o informație trecutului bibliotecii noastre, iar pe cercetători îi vom lipsi de posibilitatea descoperirii unor legături din sfera istoriei culturii. Nici în cercurile noastre intelectuale nu este îndeobște cunoscut faptul că în Europa de sud-est țara noastră este unul din statele cele mai bogate în vestigiile vechii culturi a cărții. Bibliotecile noastre, cu o activitate neîntreruptă de mai multe veacuri, conservă monumentele culturii scrise europene, începînd cu cele din secolul al IX-lea. Codice medievale, incunabule, rarități tipografice afirmă integrarea organică a culturii noastre în tradițiile Europei. Puterea de educare a tuturor acestora este indiscutabilă. De aceste fapte trebuie să țină seama fără încetare și aceia ce sînt chemați să se îngrijească de modul în care această bogată moște-

nire s-ar putea cel mai bine valorifica în construirea viitorului.

Biblioteca a fost pretutindeni și întotdeauna un produs social. Pentru crearea ei sînt necesare anumite cerințe și condiții culturale și sociale. Iar după ce o bibliotecă a ieșit din cadrul strîmt al colecției particulare, unitățile vii ale structurii sociale din toate timpurile au hrănit-o, au crescut-o, au apărut-o, ca pe o realizare proprie. În urma acestor legături, conținutul bibliotecii, componența fondului ei au fost determinate întotdeauna de viața culturală a comunității sociale care a creat-o. Așadar, bibliotecile dezvoltate în mod organic sînt produse istorice din care — dacă n-au fost răscolite — specialiștii pot descifra, pot analiza cu veridicitate, — așa cum fac geologii în structura stratelor —, dezvoltarea spirituală a comunității care le-a dat ființă. Un asemenea factor, nu lipsit de importanță, al creării bibliotecilor a fost în Transilvania veacurilor precedente viața culturală a populației maghiare ce trăia acolo.

Toate valorile spirituale create la noi în țară sînt rezultatul eforturilor conjugate ale naționalităților de aici și, împreună, ele constituie temelia culturii socialiste. Moștenirea culturală a României socialiste cuprinde și ceea ce populațiile maghiară și germană din Transilvania au creat de-a lungul veacurilor în domeniul culturii cărții și al tradițiilor bibliotecare, în scopul propriei lor culturi. Manuscrisele românești ale străvechii mănăstiri a Neamțului, inepuizabilul tezaur al Bibliotecii Academiei din București, codicele Baththyanemului din Alba Iulia sau incunabilele bibliotecii Brukenthal din Sibiu trebuie să constituie deopotrivă obiectul dragostei și mîndriei fiecărui cetățean. Din partea naționalităților conlocuitoare, la baza tuturor acestora stă convingerea că sistemul nostru bibliotecar conservă cu aceeași grijă și face accesibile pentru toți valorile de origine diferită ale țării, prețuind și tradițiile lor bi-

biotecărești. Este motivat deci interesul manifestat pentru a cunoaște cînd și în ce împrejurări specifice s-au constituit aceste colecții folosite și admirate de multă lume. Astăzi este firesc și faptul că cei ce le-au alcătuit sînt respectați nu numai de fiii naționalității respective, ci și de fiecare locuitor al țării noastre devenit într-un fel sau altul uzufructuarul sacrificiilor făcute de ei odinioară pentru cultură. Aceste vechi colecții științifice care formează tezaurul nostru comun se oferă ca excelente cîmpuri de activitate pentru frumosul program al cunoașterii și prețuirii reciproce a valorilor. Datorită originii ei, partea de moștenire bibliotecară a țării noastre rămasă de la naționalitățile conlocuitoare prezintă anumite particularități. Ca o consecință a lor, atît în munca de bibliotecă, cît și în cercetarea științifică se ridică unele probleme de a căror bună rezolvare depinde în mare măsură eficiența valorificării acestei moșteniri. Pentru a putea aprecia importanța problemelor ce se pun trebuie, înainte de toate, să clarificăm din ce constă și de ce natură este partea adusă de naționalități în patrimoniul bibliotecar comun al țării. Prin urmare, încercînd să schițăm în cele de mai jos drumul cărții și al culturii cărții maghiare de la începuturile ei și pînă în zilele noastre, dorim să îndeplinim o sarcină actuală de interes general.

Epoca scrisului de mînă

Cartea și biblioteca nu pot îndeplini un rol decît într-o societate în care s-a înrădăcinat modul de comunicare bazat pe scris și citit. Cuvintele „ír“ (scrie) și „betű“ (literă) din limba maghiară, ca și originea tîrkă a scrierii vechi maghiare („rovásírás“ — „scriere pe răboj“) dovedesc că strămoșii maghiarilor făcuseră

cunoștință cu modul de comunicare în scris încă în stepele din sudul Rusiei¹. Dar pe vremea aceea el nu putea să aibă o utilitate socială. Greoaie, scrierea veche ar fi fost oricum nepotrivită pentru consemnarea unor texte mai lungi. Din această pricină, maghiarii păgâni vor fi avut cel mult inscripții, dar cărți nu. A fost necesar ca ei să se integreze în sfera culturii creștine de origine greco-romană pentru ca scrisul și cartea să-și poată îndeplini rolul și în cultura maghiară.

Ca urmare a relațiilor medievale specifice, multă vreme numai preoțimea a avut legături cu scrisul și cartea. Din rîndul ei proveneau atît autorii cît și cititorii. Cultura notabilităților din societatea laică a rămas și pe mai departe orală, întocmai ca și cea a maseilor lucrătoare. Iar în acele secole, în sînul societății maghiare, cartea era una cu textele bisericești în limba latină. Ca urmare, cele dintîi scriitorii și colecții de cărți au luat naștere în mănăstirile catolice și reședințele episcopale. Unul dintre cele mai timpurii centre medievale ale scrierilor ecleziastice maghiare s-a format în curtea din Morisena a episcopului de Cenad, Gellért. În același timp, datorită operei sale intitulate *Deliberatio*, el poate fi considerat și cel mai vechi autor științific din sfera culturii cărții maghiare². Încă de la sfîrșitul secolului al XI-lea, și la Oradea, Alba Iulia și Cluj-Mănăstur s-au pus temeliile atît ale unor scriitorii, cît și ale unor biblioteci. Cum dotarea cu cărți cădea în grija episcopilor, bisericile satești primeau cărți de cult din aceste centre.

În primele secole, bibliotecile mănăstirești cele mai importante trebuie să fi fost cea a călugărilor benedictini din Cluj-Mănăstiu și cea a călugărilor premonstratenși din Dealul Orăzii. Prima, ce-i drept, căzuse jertfă războiului feudal intern, dar a fost reînființată. Fondul ei ne este precis cunoscut din inventarul colecției întocmit în 1427 și conservat pînă astăzi³. Dovada im-

portanței acestei biblioteci ne-o dă faptul că, în anul 1461, medicul de curte al lui Matei Corvin a cerut să i se împrumute de aici, la Buda, mai multe codice, printre care o astronomie. Scriptoriul din Dealul Orăzii, în schimb, aproviziona cu cărți mai ales celelalte mănăstiri premonstratense. În 1234, de exemplu, premonstratenșii orădeni trimiseseră un delegat special la abația matcă din Franța ca să aducă de acolo exemplare model pentru scriptoriul lor⁴. Unele cărți manuscrise din Franța ajungeau în mănăstirile de aici și prin intermediul ordinului cistercian, tot de origine franceză. În preajma anului 1200, de pildă, mănăstirea cisterciană din Igrış a împrumutat de la abația ei din Franța, desigur pentru a le copia, între altele, codexurile ce conțineau operele lui Cicero, Seneca și Quintilianus⁵.

Călugării dominicani și franciscani s-au situat la loc de frunte în cultura cărții maghiare începînd din secolul al XIV-lea, cu prilejul luptei împotriva mișcărilor eretice. Cel mai remarcabil dintre autorii lor este franciscanul Pelbartus de Themeswar, cunoscut și în străinătate, iar dintre biblioteci cea mai însemnată este aceea a mănăstirii dominicane înființate la Cluj în 1455, de către Ioan de Hunedoara. Localul acesteia, construit în a doua jumătate a secolului al XV-lea, a ajuns astăzi cel mai vechi și unicul interior de bibliotecă medievală din țară, conservat în stare originală. Monahii mendianți și-au înzestrat mănăstirile cu cărți, — de la Sălardul bihorean, pînă la Bacăul moldovean —, tocmai în interesul luptei ce o duceau cu erezia⁶.

Totuși, cele mai însemnate colecții maghiare din epoca scrisului de mîna nu s-au constituit în mănăstiri, ci la reședințele episcopale. Ele erau sporite, în parte, de canonicii culți, absolvenți ai universităților străine, în parte de episcopii adepți ai umanismului și fastului renescentist, antrenați de obicei de veleități laice. Din

achizițiile și moștenirile acestora s-a născut, atît în Oradea, cît și în Alba-Iulia, biblioteca catedrală des menționată în izvoare. Cu toate că prima bibliotecă din Oradea a fost distrusă în 1241 cu prilejul invaziei tătarilor, iar cea din Alba Iulia s-a risipit în 1277, pe la începutul secolului al XV-lea s-a strîns din nou, în ambele locuri, o cantitate însemnată de codexuri. Cea din Oradea, mai ales, trebuie să fi fost bogată, deoarece — în 1419 — a fost instituit un beneficiu special pentru administrarea bibliotecii instalate în capela Sf. Ecaterina⁷. Această *rectoria armarii librorum* (direcție de bibliotecă) se poate considera cel mai vechi post de bibliotecar din țara noastră, cunoscut pînă astăzi. Dar se poate considera că adevărata epocă de glorie a bibliotecii catedrale din Oradea începe în 1441 cînd Vitéz János și ceilalți episcopi umaniști care l-au urmat au făcut din această colecție cu faimă în trecut cea mai modernă și cea mai bogată bibliotecă a vremii. În secolul al XV-lea ea n-a fost întrecută decît de Corviniana lui Matei Corvin, dar și pentru constituirea acesteia monarhul se va fi inspirat tot din biblioteca lui Vitéz János, preceptorul său. Neaprecuțind cheltuielile, Vitéz și urmașii săi își comandau codicele în cele mai bune scriptorii ale Italiei, într-o somptuoasă execuție renaștistă. Manuscrisele orădene, bogat miniate, sînt conservate și astăzi printre valorile de seamă ale celor mai celebre biblioteci din străinătate, ca niște capodopere ale miniaturisticii evului mediu tîrziu. Dintre cei care au făcut să crească ulterior colecția orădeană amintim aici doar pe episcopul Farkas Bálint și pe Thurzó Zsigmond. Primul a lăsat bibliotecii, prin testament, 203 volume manuscrise, pe cînd cel de al doilea, ca urmare a prieteniei sale cu Aldus Manutius, vestitul tipograf venețian, a putut să îmbogățească și cu cărți tipărite această instituție, căreia i s-a consacrat un capitol aparte în volumul de față. Pentru a înfățișa dimensiunile bibliotecii din Alba

Iulia menționăm că partea destinată uzului personal al episcopului umanist Várday Ferenc număra, de exemplu, 101 codice⁸.

Firește, bibliotecile, alcătuite din codice latine, ale ordinelor călugărești și ale reședințelor episcopale serveau, în primul rând, cultura clerului și cercul — relativ strîmt — al utilizării lor se limita la intelectualitatea ecleziastică. Importanța lor socială a rămas, bineînțeles, restrînsă⁹. Manuscrisele de cea mai mare importanță pentru progres aflate în fondurile acestor biblioteci pot fi considerate cele din domeniul filozofiei, dreptului canonic și teologiei scolastice. Din punct de vedere al necesităților societății laice era mai favorabilă componența colecțiilor personale ale prelaților-politicieni umaniști. Pe lângă literatura clasică latină și greacă, în ele erau reprezentate în număr mai mare și creațiile din domeniul geografiei, astronomiei, istoriei, dreptului, retoricii etc. Adevărata semnificație a bibliotecilor ecleziastice constituite din codexuri o relevă mai cu seamă faptul că ele au servit drept ateliere de creație pentru activitatea științifică și literară a societății clericale și au stat la temelia culturii cărții maghiare, educînd societatea în spiritul prețuirii cărților.

În cursul celui de al XV-lea secol, în umbra scrierilor latinești, s-a înfiripat și scrierea în limba maghiară și au început să apară și în bibliotecile mănăstirești primele creații literare în această limbă¹⁰. La început, textele maghiare marginale, mai lungi sau mai scurte, au apărut tot în codexurile latine. Astfel sînt, de exemplu, cel mai vechi monument de limbă maghiară conservat pe teritoriul țării noastre, așa-numitele *Rînduri din Alba Iulia* datate între 1310—1320 sau *Rîndurile și glossele de la Tîrgu Mureș*, provenind din preajma anilor 1410, nu de mult descoperite¹¹. Din 1416 husitismul a dat impuls traducerii integrale în limba maghiară a unor cărți. Pentru contracararea efectului acestora asu-

pra mulțimilor, în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea a apărut un număr sporit de traduceri oficiale ecleziastice. Dintre cărțile maghiare de origine husică care ni s-au păstrat menționăm codicele copiat în 1466 la Tatroș, în Moldova, și conservat astăzi la München, iar din rîndul cărților manuscrise alcătuite pentru călugăritele maghiare și credincioșii maghiari care nu știau latinește, atragem atenția asupra *codicelui Teleki* (1525—1531), provenit din Tîrgu Mureș, ca și asupra *codicelui din Odorhei* (1526—1528), tradus în mănăstirea din Teiuș¹².

Răspîndirea codicelor de limbă maghiară arată că, pînă la răspîntia veacurilor XV—XVI, și în sînul societății maghiare se consumase momentul cel mai hotărîtor din istoria culturii medievale: cunoașterea și utilizarea scrisului a ieșit din exclusivitatea preoțimii și, paralel cu aceasta, s-a destrămat și unitatea de pînă atunci dintre literă și limba latină. Prima etapă a fost formarea unei pături laice știutoare de carte. Ce-i drept și acești mireni de meserie condeieri, denumiți „dieci“, la început scriau tot latinește, dar în urma lor s-a aliniat foarte curînd noua pătură — ce sporea vertiginos — constituită, în primul rînd, din orașeni și tîrgoveți cu o școlarizare mai superficială, care nu mai urmărea să-și asigure existența de pe urma studiilor sau a cunoașterii scrisului. La negustori, meșteșugari, specialiști ai vieții economice, scrisul și cunoașterea adecvată a limbii latine nu mai erau împreunate și de aceea ei voiau să se folosească de avantajele scrisului în limba maternă¹³. Între timp, a pășit pe drumul său triumfal și inovația tehnică cea mai însemnată din punctul de vedere al culturii umane: tiparul. Educarea publicului cititor laic și pregătirea întîlnirii sale cu noua tehnică s-a dovedit a fi rodul cel mai durabil al epocii scrisului de mîna din istoria cărții maghiare, căci pe la mijlocul secolului al XVI-lea bogatele biblioteci ale mă-

năstirilor și strălucitele colecții ale prelaților umaniști au fost risipite și în bună parte nimicite de vîntul vremurilor noi. Dar pînă atunci cartea și utilizarea ei multilaterală se înrădăcinase adînc și în viața societății laice.

Editarea și circulația cărților în epoca tiparului

Politica culturală a reformei n-a făcut decît să generalizeze în sînul populației maghiare procesul ale cărui baze fuseseră puse în epoca premergătoare. Prin răspîndirea școlarizării, prin propaganda făcută în limba maternă cu ajutorul tiparului, reforma a creat un nou public cititor și colecționar de cărți. Între concepția culturală veche a catolicilor și cea nouă a protestanților erau deosebiri esențiale și acest lucru a avut consecințe importante asupra dezvoltării ulterioare. După convingerea bisericii de mai înainte (catolice), scrisul și cititul, respectiv întreaga activitate ecleziastică și religioasă bazată pe ele, era un lucru care ținea exclusiv de preoți și călugări. Față de acestea, bisericile protestante — influențate de umanism — pretindeau și credincioșilor mireni o activitate spirituală, pentru ca, citind biblia și alte cărți de evlavie, individul să-și adîncească viața religioasă și să-și poată realiza înnobilarea morală. Datorită muncii desfășurate de reformatori, cartea a devenit în același timp cel mai important instrument al dobîndirii evlaviei și științei, factorul indispensabil și dezirabil al vieții pentru toate păturile sociale de deasupra maselor țărănești. Consecința necesară a acestei concepții schimbate a fost, pe de o parte răspîndirea tiparului, iar pe de altă parte angrenarea unor noi pături sociale în activitatea de colecționare a cărții¹⁴.

Într-adevăr, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în rîndul populației maghiare din Transilvania s-a produs un salt în ceea ce privește numărul celor ce învățaseră carte. Cunoașterea scrisului devenise în această vreme un deziderat social și în rîndul nobilimii. Aceeași, dar și mai accentuată era situația în rîndul locuitorilor meșteșugari din orașe și tîrguri. Dar tot în această perioadă, și în mediul sătesc a sporit numărul așa-numiților dieci-țărani, adică al unor persoane care cunoșteau scrisul, dar numai în limba maternă. Grabnica răspîndire la sate a utilizării scrisului în limba maternă poate fi observată mai cu seamă în societatea liberă din secuime¹⁵. Cerințele acestui nou public cititor laic, subit lărgit, au dezvoltat, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, literatura laică de limbă maghiară al cărui gen preferat a devenit narațiunea versificată. Aceste publicații ieftine se vindeau prin tîrguri, pe poloage întinse pe pămînt, și le puteau cumpăra chiar și cei mai săraci știutori de carte. Limba maternă și tiparul au fost, prin urmare, factorii care au dat capacitatea cărții ca, începînd de la mijlocul veacului al XVII-lea, să-și poată extinde opera de educare socială asupra unor sfere din ce în ce mai largi.

Cîtă vreme fiecare codice era o piesă unicat, în cele mai multe cazuri copiată la comandă, nu s-a putut dezvolta un comerț de carte după concepțiile noastre de astăzi. Cartea tipărită însă este un produs industrial, chiar în variantele ei cele mai pretențioase, deci un articol comercial care putea să ajungă concomitent în cele mai diferite țări ale Europei. Pentru prima oară apar acum cu marfa lor, și în Transilvania, agenții unor editori de peste hotare, cu deosebire din Germania. De la ei, sau de la împuterniciții lor locali, cititorul putea să cumpere, acasă la el, ultimele noutăți științifice. De exemplu, Gheorghe Hoffgreff, care înființase tiparnița din Cluj, a funcționat între 1550—1559 și în calitate de comisionar pentru Transilvania al editurii wittenbergheze

Schram¹⁶. Prin aceste fire pătrundeau fără piedici spre iubitorii de cărți de aici mai ales rezultatele științei europene din epoca reformei și a umanismului târziu¹⁷. Înaintarea treptată și instalarea turcilor în Ungaria, ca și frecvențele războaie, i-au îndepărtat curînd de Transilvania pe neguțătorii de cărți străini. Cu toate că, ocazional, unii dintre ei mai îndrăzneau să-și aducă mărfurile pînă în această țară aflată în imediata apropiere a turcilor, totuși, timp de două secole, singurul mijloc sigur de procurare a noutăților editoriale străine a rămas utilizarea în acest scop a studenților ce frecventau universitățile europene. E drept că prin intermediul lor au pătruns în țară cantități considerabile de cărți, dar acest mijloc patriarhal de a le procura nu putea să înlocuiască pe deplin ruperea de comerțul de carte european. Tinerii calviști care învățau la universitățile din Țările de Jos sau din Anglia, țări situate în fruntea progresului, alegeau, uneori cu o competență surprinzătoare, noutățile științifice și politice, și le făceau să ajungă în țară la cei ce-i însărcinaseră să le cumpere, cu o rapiditate care ar fi apreciată și astăzi. Pe această cale vor fi ajuns, de exemplu, tipăriturile din Anglia și Olanda, privitoare la puritanismul englez și la revoluția engleză, în colecția episcopului reformat din Transilvania, Geleji Katona István, numai în cîteva luni de la apariția lor¹⁸. Fondurile bibliotecilor din Transilvania atestă și astăzi că, pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, acest mod rudimentar de procurare a cărților din străinătate a asigurat, cu destul de bune rezultate, legăturile cu dezvoltarea generală europeană.

Dezavantajele lipsei unui comerț de carte organizat s-au dezvoltat în chipul cel mai izbitor pe vremea cenzurii și a dispozițiilor vamale stricte din epoca habsburgică (1690—1848)¹⁹. În fața acestora, bibliotecile publice nu se mai puteau menține la nivelul vremii numai cu ajutorul studenților sau al nobililor care călătoreau în alte țări. Singura cale rămînea procurarea cărților de la

Viena. În felul acesta cultura cărții transilvănene a devenit o anexă a comerțului de carte vienez și s-a văzut constrânsă la o unilaterală orientare germană, într-o epocă în care pregătirea transformării economice burgheze se desfășura cu preponderență în aria engleză și franceză. Firește, măsurile autorităților nu puteau să împiedice cu totul pătrunderea ideilor revoluției franceze sau ale liberalismului englez. Dar dispozițiile ce urmau să le izoleze de progresul european, au produs grave tulburări în evoluția cărții și culturii maghiare. Cartea de peste hotare a rămas, în toată epoca feudalismului, un articol de import relativ scump, care circula mai curînd printre membrii claselor dominante și ai intelectualității. O atenuare substanțială a controlului circulației cărții s-a produs abia după 1848, în urma prefacerilor burgheze.

În aceste împrejurări, acțiunea de editare a cărților în țară a îndeplinit un rol deosebit de important în creșterea misiunii sociale a cărții. Cu toate că și tiparnițele săsești înființate în 1528 la Sibiu și în 1538 la Brașov au dat la lumină cărți în limba maghiară, cererea din ce în ce mai crescută a convins în scurtă vreme pe mai mulți tipografi să-și înzestreze atelierele în scopul servirii prioritare a publicului cititor maghiar. Această politică editorială a fost urmată, chiar de la început, de tiparnița înființată la Cluj în 1549—1550 a Heltaieștilor și de cea a Hoffhaltereștilor care, între 1564 și 1574, a funcționat la Oradea și la Alba Iulia²⁰.

Din datele de producție a acestor trei ateliere putem trage concluzia unei adînciri și înviorări a legăturilor dintre literă și societate. Din totalul producției tiparnițelor transilvănene din secolul al XVI-lea, numărînd 400 de cărți, 242, adică aproape două treimi, au apărut în cele trei ateliere menționate mai sus. Chiar dacă am socoti o medie de 300 de exemplare pentru fiecare tiparnitură reiese că, într-o jumătate de secol, consumul intern de cărți al cititorilor maghiari din Transilvania poate să

fie apreciat la aproape 75 000 de exemplare. Prin urmare, cu ajutorul tiparului și datorită folosirii din ce în ce mai largi a limbii materne a crescut brusc rolul cărții în educația societății. Prin diferențierea genurilor de cărți, litera tipărită a ajuns și la păturile în care nu pătrunsesse influența cărții manuscrise.

Pe baza condițiilor tipografice, precis cunoscute astăzi, din secolul al XVI-lea, ne putem imagina întrucîtva care era situația folosirii limbii latine și a celei materne în procesul de editare a cărților maghiare din țară, la cîteva decenii după reformă. Din cele 242 de tipărituri amintite mai sus, 134 erau maghiare și numai 103 latine (pe cînd 5 au apărut în limbile germană și respectiv, română). Așadar, aproape două treimi din întregul material de citit era deja în limba maternă. Un tablou și mai favorabil oferă publicațiile cu subiect laic care constituiau hrana spirituală a marelui public. Între ele, doar sporadic apare cîte una în altă limbă decît cea maghiară. Coeficientul încă relativ mare al tipăriturilor în limba latină este dat de manuale și de produsele literaturii teologice, înfloritoare în epoca reformei.

Dintre cele trei tiparnițe din secolul al XVI-lea, instalate în scopul de a servi cultura cărții maghiare din Transilvania, ar trebui ca — pe baza nivelului artistic al tipăriturilor produse de ele — să fie puse pe locul întîi atelierele Hoffhalterestilor, izgoniți din Viena din cauza credinței protestante. Totuși, datorită strădaniilor sale deosebite depuse în direcția creșterii rolului social al cărții, a educării cititorilor și chiar în domeniul culturii scrisului în limba maghiară, adevărata personalitate conducătoare din epoca eroică a tiparului maghiar este considerat Heltai Gáspár²³. Cu un viu simț comercial și cu un hotărît talent literar, acest preot de origine săsească al orașului Cluj a făcut din atelierul său cel mai productiv centru editorial de limbă maghiară din secolul al XVI-lea. 208 din totalul de 242 de tipărituri produse de cele trei tiparnițe menționate și

115 din cele 134 de cărți în limba maghiară au ieșit din tipografia Heltai. Dar rolul conducător al Clujului nu se vedește numai în numărul tipăriturilor, ci și în formarea limbii literare maghiare. Centrul din secolul al XVI-lea al unificării limbii maghiare scrise a fost Clujul și chiar atelierul lui Heltai. Practica acestei oficine a devenit modelul ortografic după care se orientau ceilalți tipografi transilvăneni și, într-o măsură mai mare sau mai mică, toți cei care scriau ungurește.

Pe temelii solide așezate în secolul al XVI-lea s-a constituit ulterior activitatea de editare a cărților maghiare din Transilvania. Evenimentele furtunoase de la sfârșitul veacului au adus însă importante schimbări în situația tiparului maghiar. După zguduiri produse de reforma religioasă, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, forțele feudalismului și-au reorganizat rândurile și au inclus și bisericile protestante printre stâlpii susținători ai orânduirii lor, disciplinând și presa, care se dovedise a fi o armă periculoasă. Controlul presei a fost generalizat în 1571 de principele Ștefan Báthori în spiritul dispozițiilor din 1570 date separat de predecesorul său, Ioan Sigismund și respectiv împăratul Maximilian. El a interzis tipărirea — fără încuviințarea lui prealabilă — a oricărui text și vânzarea pe teritoriul țării a cărților apărute în străinătate²⁴. În virtutea comunității de interese dintre puterea princiară și suportul ei ideologic, calvinismul, în cursul secolului al XVII-lea editarea cărților maghiare a ajuns cu desăvârșire în mâna bisericii. Până când în epoca umanismului și a reformei tiparnițele erau întreprinderi particulare ale burghezilor, în condițiile feudalismului târziu ele s-au transformat în instituții oficiale întreținute de principe. În același timp, misiunea lor a devenit servirea intereselor bisericii calviniste și a politicii culturale a principelui, identificată cu ea. Corespunzător acestor schimbări, și centrul de greutate al tiparului maghiar din țară s-a transferat la Alba Iulia, reșe-

dința princiară, respectiv la Oradea, considerată ca un al doilea centru.

În primul oraș, tipografia pusă în slujba colegiului academic a fost înființată în 1622 de Gabriel Bethlen, iar în capitala Partiumului, Ștefan Bethlen a fost acela care, în 1640, a înzestrat biserica și școala reformată de acolo cu bogate și frumoase materiale tipografice aduse din Olanda²⁵. Atelierul din Oradea, condus de Szenczi Kertész Ábrám, care învățase la Elzeviri, ajunsese să fie socotit cea mai bună tipografie din principat când, prin ocuparea orașului de către turci, în 1660, a trebuit să ia calea pribegiei. După ce a circulat prin Sibiu și Criș, în 1668, instalația orădeană descompletată a fost dusă de principele Apafi la Cluj. Unificând-o cu rămășițele tipografiei din Alba Iulia care în 1658 fusese distrusă, în anul 1672 le-a dăruit pe amândouă — în proprietate comună — colegiului din Cluj și colegiului Bethlen, mutat între timp la Aiud. Așa a ajuns Clujul să fie din nou centrul activității editoriale maghiare²⁶.

Între 1690—1693 și-a instalat atelierul la Cluj cel mai mare meșter al vechiului tipar maghiar din Transilvania, Misztótfalusi Kis Miklós despre care tratează și un capitol separat al volumului nostru (*Fenixul transilvan*, p. 147). În istoria veche a cărții maghiare nu există altă figură care să se fi luptat cu mai multă conștiință pentru dezvoltarea culturii cărții. „Eu aș vrea, și pentru asta nu mi-aș precupeți silințele și munca, să nu rămână națiunea noastră în marea neștiință de carte în care a fost până acum, să înflorească școlile maghiare ca toți copiii, femeile, orașenii, țăranii de la sate să știe să citească”²⁷. Lupta lui Kis Miklós este o continuare organică a programului cultural al puritanismului maghiar și al lui Apáczai Csere János, program care nu mai era destinat doar păturilor conducătoare maghiare, ci viza și ridicarea restului societății. Dar ea aduce și ceva nou și anume că, alături de școală, tipograful Kis Miklós pune

și cartea, considerându-le mijloace de același nivel al culturalizării poporului, și cu puterea literei tipărite vrea să dea impuls culturalizării generale în aceste locuri. E drept că după moartea lui, survenită în 1702, tiparul clujean nu s-a mai ridicat, în măsura de mai înainte, deasupra nivelului general al imprimeriei, dar a rămas și pe mai departe centrul editării de cărți maghiare. Din producția totală a celor 14 centre tipografice existente în Transilvania în secolul al XVIII-lea, 45 la sută a revenit tipografiilor clujene ²⁸.

În cursul acestui secol, activitatea tiparnițelor protestante, continuatoarele ale tradițiilor locale transilvănene, a fost împiedicată de recatolicizare și de severa cenzură pusă în slujba acesteia. În schimb, o bună bucată de vreme, societatea maghiară a profitat prea puțin de pe urma dotării moderne a atelierelor noi înființate de biserica catolică și a bunei calificări a celor care le arendau și a tipografilor, în majoritate străini, deoarece practica lor editorială era total subordonată principiilor recatolicizării și avantajau limba latină în raport cu cea maternă. Abia în perioada pregătirii prefacerilor burgheze aceste tiparnițe au depășit barierele confesionale și s-au integrat eforturilor depuse pentru ridicarea culturii maghiare. O excepție în această privință o constituie teascul franciscanilor, modest de altfel, din Șumuleu-Ciuc, care încă de la crearea lui (1675) s-a înrădăcinat adânc în viața culturală a secuimii catolice ²⁹.

Dintre tiparnițele înființate în timpul recatolicizării, cea dintâi care și-a început activitatea a fost oficina academiei clujene a iezuiților care a funcționat din 1727 pînă la dizolvarea ordinului (1774). Aspectul cel mai important al activității ei constă în difuzarea semioficială a cunoștințelor agricole și sanitare răspândite de absolutismul habsburgic ³⁰. Același profil și aceleași dimensiuni le-a avut și activitatea editorială a tipografiei seminarului catolic din Oradea, înființată în 1745 ³¹. În schimb, activitatea editorială a presei instalate în 1756

la Carei de către familia Károlyi — pentru a sprijini recatolicizarea și greco-catolicismul — a rămas neînsemnată³². Cu totul altul a fost scopul pentru care Batthyány Ignác a întemeiat o tipografie la Alba Iulia în anul 1785. Cumpărând instalația vechii tipografii a iezuiților din Cluj, savantul episcop catolic din Transilvania urmărea să creeze posibilități de publicare pentru membrii Societății Savante (*Societas Assiduorum Litteraria*) organizate pe lângă biblioteca sa. Dar, după publicarea câtorva volume de surse istorice, indispensabile pînă în zilele noastre, moartea prematură a lui Batthyány a pus capăt foarte curînd acestei importante inițiative³³.

În secolul al XVIII-lea și tiparul maghiar a devenit o filială provincială îndepărtată a tiparului vienez și în cadrul lui nu mai aveau loc aspirații asemănătoare cu cele ale lui Kis Miklós. Năzuințele creatorilor de litere Páldi Székely István sau Kapronczai Nyerges Ádám, primul format în Olanda, al doilea la Viena, pentru a moderniza activitatea editorială maghiară au eșuat pe rînd din cauza lipsei de bani și a spiritului conservator al cercurilor ecleziastice care întrețineau tipografiile³⁴. Dar nici în această, aparent infructuoasă, perioadă cartea n-a încetat să cucerească teren în rîndurile populației maghiare, căci iluminismul a subminat putreda orînduire feudală tocmai prin puterea literei. În această epocă liniștită s-au născut primele ziare în limba maghiară (*Erdélyi Magyar Hírvivő*, 1790) [Curierul maghiar din Transilvania] și mai apoi revistele *Erdélyi Múzeum*, 1814) [Muzeul Ardelean], factori decisivi în relațiile ulterioare dintre carte și societate, — precum și *Erdélyi Magyar Nyelvemvelő Társaság* (1791) [Societatea maghiară transilvăneană pentru cultivarea limbii]³⁵ care constituia cadrul activității științifice.

Numai odată cu triumful orînduirii capitaliste editarea cărților maghiare s-a eliberat definitiv din cadrul învechit al bisericii și școlii. În timpul marilor transformări, rolul conducător al Clujului a rămas neschimbat³⁶.

El a ajuns și centru al editării ziarelor de limbă maghiară. *Erdélyi Híradó* (1828) [Vestitorul transilvănean] al lui Méhes Sámuel, care apărea la Cluj, dispunea deja de o tipografie proprie. În acțiunea de salvagardare a marilor tradiții tipografice ale orașului a avut un rol însemnat vechiul teasc al Colegiului reformat care s-a transformat în editură capitalistă, sub conducerea lui Barra Gábor și după aceea a lui Stein János. În epoca burgheză tipografiile au răsărit ca ciupercile și în orașele de provincie, anunțând că literatura a pătruns victorioasă în cercurile populației maghiare. Deși proprietarii capitaliști vedeau în acțiunea de editare mai curînd o întreprindere comercială decît un instrument al culturizării poporului, torentul de litere ce-l revărsau asupra societății educa masele și le lărgea orizontul, independent de intențiile lor. Facilitarea tipăririi a favorizat, în ultimul sfert al veacului trecut, apariția presei muncitorești în limba maghiară și răspîndirea largă a publicațiilor care popularizau ideea socialismului³⁷.

Editarea de cărți maghiare, pusă în slujba socialismului după cel de al doilea război mondial, își are rădăcinile în tradițiile progresiste ale tiparului transilvănean. Tradiții seculare au format acel tipar modern pe care l-a realizat Tóth Sámuel, decedat prematur, cu competență dezvoltat astăzi mai departe de specialiștii editurii Kriterion. În activitatea de editare a cărților, poate cel mai sănătos domeniu al culturii maghiare din România socialistă, conlucrează, ca o putere creatoare de societate nouă și conștiință nouă, tot ceea ce — din moștenirea lăsată de lungul șir al tipografilor maghiari de la Heltai încoace — merită să fie păstrat și cinstit sub aspectul influenței cărții asupra formării oamenilor. Socialismul a făcut din cartea maghiară un bun cu adevărat al întregii societăți, iar din problemele editării și răspîndirii ei o chestiune publică, o chestiune care interesează pe fiecare. Marele vis al lui Kis Miklós despre poporul cititor devine realitate sub ochii noștri.

Bibliotecile particulare

Răspîndirea tiparului a împins dezvoltarea bibliotecilor maghiare pe căi cu desăvîrșire noi. Caracteristica perioadei care începe cu secolul al XVI-lea o constituie, în general, democratizarea și laicizarea, firește, în limitele posibile în orînduirea feudală. Față de codicele scris de mîna și ornamentat cu miniaturi, cartea tipărită nu mai este o creație individuală, un obiect de artă aristocratic, ci un instrument al muncii intelectuale. Teoretic, oricine poate să și-l procure căci apare în multe exemplare identice realizate și se poate obține la prețuri relativ ieftine. În realitate însă, majoritatea intelectualilor maghiari nu puteau să le plătească, sau își procurau cu greu cărțile, chiar și la aceste prețuri relativ scăzute. În general, numai membrii păturii conducătoare intelectuale și politice se puteau mîndri în continuare cu colecții de dimensiunile unor biblioteci.

Dar și așa, diferența față de epoca scrisului de mîna era substanțială. În perioada statului transilvănean autonom, proprietarii celor mai importante biblioteci particulare nu mai erau persoane ecleziastice, ci laice — conducători ai vieții publice — avînd în frunte chiar pe principii țării. Datorită posibilităților ei materiale mai modeste, preoțimea protestantă nu s-ar fi putut angaja să îndeplinească în activitatea de colecționare a cărților un rol asemănător celui îndeplinit de clerul medieval catolic dar, în urma schimbării situației sale sociale, nici nu mai nutrea asemenea ambiții. Este caracteristic și faptul că după reformă bibliotecile publice n-au mai fost puse în slujba vieții ecleziastice, ci a învățămîntului școlar³⁸. Dintre bibliotecile ecleziastice catolice din evul mediu, numai cea din Șumuleu-Ciuc a supraviețuit reformei religioase. Această bibliotecă, împreună cu cea din Călugăreni, întemeiată în 1635, a devenit, în timpul

principatului protestant, un adevărat adăpost pentru zestrea de cărți, atît a catolicilor transilvăneni, cît și a ceangăilor din Moldova. Aceste monumente bibliotecare, astăzi cele mai vechi și mai caracteristice pentru cultura cărții din Secuime, sînt cu grijă conservate în muzeul din Miercurea Ciuc, respectiv în Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureș.

Dăunătoarele inegalități, caracteristice structurii sociale feudale, și-au pus pecetea și asupra dezvoltării bibliotecilor maghiare din epoca mai nouă. Aservirea iobăgească a majorității țăranilor maghiari, slăbiciunea burgheziei, indiferența mulțimii nobililor față de problemele culturii au însemnat o uriașă piedică în drumul culturii cărții. În schimb, poziția conducătoare în politică și importanțele surse materiale de care dispuneau au asigurat elementelor culte din nobilime avantaje de care alții nu s-ar fi putut bucura în condițiile feudalismului.

Avînd cultura cea mai modernă, și ocupînd cele mai înalte poziții ale puterii ei puteau să aibă și cea mai cuprinzătoare perspectivă. Colecțiile de cărți ale acestor elemente cultivate — puține la număr — erau singurele scutite de mărginirile și meschinăriile provinciale care, de exemplu, caracterizează și colecțiile burgheze din Transilvania, anterioare veacului al XIX-lea, deși, în fața puterilor feudale, mai ales ele ar fi trebuit să mi-llocească ideile progresului social. Dar pentru aceste performanțe excepționale, cultura feudală maghiară a trebuit să plătească un preț extrem de mare, sub aspectul degenerării culturii burgheze orășenești și a înapoierii nivelului țăranimii care constituia majoritatea populației³⁹.

Principii transilvăneni se considerau moștenitori ai tradițiilor renescentiste ale suveranului bibliofil Matei Corvin. Din această moștenire făcea parte inseparabilă biblioteca ce-l ajuta pe rege în hotărîrile politice și-i marea strălucirea curții. De o asemenea colecție — se știe — dispunea și Ioan Zápolya și fiul său, Ioan Sigis-

mund care a participat cu trup și suflet la luptele spirituale ale reformei. Dar dintre bibliotecile principilor transilvăneni nu cunoaștem mai de aproape decât pe cea a lui Andrei Báthori, a lui Gheorghe Rákóczi I și a fiului acestuia Sigismund, ca și pe cea a lui Mihai Apafi. Și fondul acestora s-a risipit, dar ne putem forma o idee asupra componenței lui din vechile fragmente de inventare, iar asupra nivelului lor bibliofilic, din volumele ce ni s-au păstrat. Colecția lui Andrei Báthori este cea care păstrează mai hotărât influența unei bibliofilii umaniste. Proprietarul ei își procurase chiar și manuscrise pe pergament, iar legăturile cărților le ornamenta cu *supralibrosuri* care erau la modă atunci în străinătate. Gheorghe Rákóczi I își împodobește cărțile preferate cu ferecături în argint. În biblioteca principelui Apafi, legăturile franceze cu motivul evantaiului mărturisesc relații cu arta europeană a cărții⁴¹. În tustrele bibliotecile, materialele din domeniul juridic, politic, geografic și al științelor naturale marchează schimbarea produsă în sfera lecturii celor mai înalți conducători ai Transilvaniei.

O pierdere deosebit de dureroasă o constituie faptul că biblioteca lui Gabriel Bethlen, cea mai însemnată colecție princiară, s-a risipit în cea mai mare măsură. În alt loc din acest volum am arătat că, făcând uriașe sacrificii materiale, principele — susținător al științelor — a înființat o bibliotecă modernă, sistematic dezvoltată, pe care, după 1622, a pus-o la dispoziția colegiului academic din Alba Iulia. Colecția era administrată de un bibliotecar aparte, iar pentru ornamentarea artistică unitară a volumelor și-a instalat un atelier propriu de legătorie. Bethlen a încercat ca prin procurarea rămășițelor Coryvianei să accentueze și mai mult importanța centrală a bibliotecii sale. Încercarea lui însă a eșuat datorită incomprehensiunii autorităților turcești de la Buda. Așa cum, timp de o jumătate de secol, curtea princiară imprimase direcția culturii maghiare din Transilvania, tot astfel biblioteca principelui a fost baza documentară

primordială a acestei politici culturale, centrul vieții spirituale a curții.

Alături de ea, colecțiile înalților funcționari cultivați de la curte constituiau focarele cele mai importante ale culturii noi, laice. Dintre acestea, în secolele XVI și XVIII, se relevau prin materialele lor moderne bibliotecile umanistului Gyulai Pál, a istoriografului diplomat Gyulaffi Lestár sau a celor doi cancelari Kovacsóczy Farkas și István, și a iubitorului de istorie Bethlen Elek ⁴². În secolul al XVIII-lea, colecțiile înalților demnitari culți au preluat în mod necesar rolul de mijlocitor și modelator ai culturii, deținut înainte vreme de bibliotecă princiară. S-ar putea enumera un lung șir de colecții particulare însemnate pe care proprietarii lor le-au alcătuit din cele mai moderne publicații, în timpul cât au ocupat diferite demnități la Viena. Ne vom referi însă numai la exemple îndeobște cunoscute și anume la bibliotecile consilierului cancelariei aulice Cserei Farkas, a episcopului și consilierului gubernial Batthyány Ignác, a cancelarului Teleki Sámuel și la colecțiile constituite tot în secolul al XVIII-lea, a lui Csáki István și a familiei Orczy, fiecare de mai multe mii de volume. Aceste biblioteci răspîndeau mai ales iluminismul, economia rurală progresistă, ca și metodele moderne și cele mai noi rezultate ale științelor, firește, numai în cercul restrîns al păturii intelectuale nobiliare. Mai târziu, după moartea proprietarilor lor, transformîndu-se în biblioteci publice, ele au devenit importante puncte de sprijin ale cercetării științifice în curs de formare.

Vestita bibliotecă din Crasna a lui Cserei Farkas nu mai este cunoscută astăzi; ea s-a contopit, în anii șaptezeci ai secolului trecut, în biblioteca Uniunii Muzeului Ardelean. Fondul ei valoros a trecut în zestrea Bibliotecii Universitare din Cluj. Colecțiile, bogate în literatură iluministă franceză, a lui Csáki István și a familiei Orczy sînt conservate la Palatul Culturii din Arad ⁴³. În schimb, bibliotecile Batthyaneum și Teleki sînt cunoscute

de toată lumea ca produsele cele mai reprezentative ale evoluției bibliotecilor maghiare. Într-adevăr, amîndouă ocupă un loc cu totul deosebit între bibliotecile României socialiste. Batthyaneumul este, în genul lui, unic în țara noastră, iar bibliotecii Teleki nu-i ține tovărășie decît colecția guvernatorului Samuel Brukenthal, conservată la Sibiu.

Batthyaneumul din Alba Iulia este cel mai mare reprezentant al culturii cărții și științei din epoca barocă⁴⁴. În timpul învățăturii sale la Roma, Batthyány Ignác s-a legat pentru toată viața de studiile istorico-filologice, subordonîndu-și acestora și activitatea de colecționare. Valorificarea științifică a patrimoniului de texte literare medievale în Transilvania începe de la Batthyány. În persoana lui trebuie să cinstim și pe fondatorul codicologiei și textologiei metodice maghiare. Factorul hotărîtor care a determinat componența Batthyaneumului a fost cultivarea creatoare a științelor. Vizitatorul de azi al bibliotecii poate să vadă în ea atelierul științific aristocratic al unui prelat savant din secolul al XVIII-lea. Dragostea de știință și spiritul de sacrificiu ale lui Batthyány au dat naștere, așadar, primului centru de cercetare modern din Transilvania. El dorea ca prin institutul său astronomic și prin biblioteca lui să asigure un cadru pentru activitatea cercetătorilor organizați în *Societatea Savantă* născută din străduințele sale. Colecția lui este un muzeu grandios al culturii cărții creștine de limbă latină din evul mediu. De o neasemuită bogăție, fondul lui prezintă evoluția științelor în Europa apuseană și a editării cărților în această parte a continentului nostru, de la secolul al IX-lea pînă la sfîrșitul celui de-al XVIII-lea. Nu există nici o tipografie din secolele XV—XVIII care să nu fie reprezentată în fondul Batthyaneumului cu piese excepțional executate. În privința bogăției sale în cărți rare este suficient să amintim că, din totalul tipăriturilor anterioare anului 1500 aflate în țara noastră, aproximativ 60—70 la sută se

conservă la Alba Iulia. Renumele internațional al Bathyaneumului se datorește însă manuscriselor sale medievale. Șirul acestora începe în secolul al IX-lea cu așa numitul *Codex aureus*, iar din totalul manuscriselor latine, anterioare anului 1550, aflate în țară, circa 80 la sută se găsește aici. Nobila pasiune a episcopului savant a dăruit țării o colecție de izvoare științifice cum nu s-ar mai fi putut aduna nici în secolul al XIX-lea. În spiritul proiectelor menționate mai sus, în 1798, Bathyány și-a lăsat întreaga colecție bisericii romano-catolice din Transilvania, cu clauza ca ea să fie dezvoltată în continuare, ca bibliotecă publică deschisă, din veniturile așezământului instituit de el în acest scop.

Biblioteca din Tîrgu Mureș a cancelarului aulic transilvănean Teleki Sámuel a fost concepută în spiritul bibliofiliei iluministe și este cel mai proeminent exemplu de bibliotecă particulară constituită în cercul aristocrației dregătoare amintit mai sus⁴⁵.

Ea a luat ființă datorită nu numai celei mai rafinate pasiuni de bibliofil, ci și surprinzătorului simț de răspundere pe care, chiar în atmosfera izolantă a strălucitului oraș imperial, acest luminat și clarvăzător bărbat de stat l-a nutrit fără încetare pentru destinul cultural al patriei sale. El își instalase biblioteca în vecinătatea camerei de dormit, iar cărțile și le cataloga cu mâna lui. Catagrafia colecției sale, publicată între anii 1796 și 1819, în patru volume, este primul catalog de bibliotecă tipărit, științific sistematizat din țara noastră. Cu toate că își considera biblioteca o comoară „decît care nu am altceva mai scump în afară de viață, soție și copii“, totuși s-a despărțit de ea încă în viață fiind, „în folosul patriei care suferă de lipsa cărților“. În anul 1799 el a construit un edificiu anume proiectat în acest scop, primul de acest fel din țara noastră și, începînd din 1803, își mută în patrie, la Tîrgu Mureș, colecția de 60 000 de volume de la Viena, „pentru propășirea

științelor în sinul națiunii și patriei mele“. Cei peste 800 000 de forinți cheltuiți pentru biblioteca sa și pentru școlile din Transilvania, într-o vreme când statul abia se angaja să suporte unele din cheltuielile culturii publice, sînt o dovadă concretă că pentru Teleki cele spuse mai sus nu erau cuvinte goale, ci aveau semnificația unui adevărat program de viață.

La Viena Teleki Sámuel a devenit bibliofilul cel mai competent și cu cel mai rafinat gust din întreaga cultură a cărții maghiare din Transilvania. Capitala imperiului și înalta sa demnitate publică, precum și averea sa îi ofereau posibilități de care nu dispunea nici un alt bibliofil transilvănean. Întreaga viață a cărții din Europa îi era deschisă, putea să-și procure capodoperele tipografice ale lui Bodoni, vestitul tipograf din Parma, putea să-și cumpere codicele corvinian descoperit la Strassburg, iar copiii cenzurii imperiale nu puteau să-l împiedice să-și înzestreze biblioteca și cu publicațiile prigonite ale iluminismului și revoluției franceze. De aceea, astăzi Biblioteca Teleki poate fi considerată cel mai bogat tezaur al publicațiilor contemporane iluminismului și revoluției franceze. Legăturile exemplarelor sale bibliofile de o frumusețe deosebită erau executate de cei mai buni meșteri vienezi. Biblioteca Teleki, — din 1802 bibliotecă publică deschisă în Tîrgu Mureș —, fiind incontestabil cea mai însemnată colecție a capodoperelor vechii arte a cărții de peste hotare și din Transilvania, are rol de educator al societății noastre și, ca bază de documentare, stă de atunci în slujba aspirațiilor științifice transilvănene.

Deși colecțiile bibliofililor intelectuali invedați nu puteau concura, nici sub aspectul dimensiunii, nici sub acel al varietății și bogăției fondurilor, cu bibliotecile aristocraților demnitari, importanța lor în ceea ce privește formarea raporturilor dintre populația maghiară a epocii și carte trebuie apreciată ca fiind mai mare ca a acestora din urmă. Bogatele biblioteci enciclopedice mo-

derne ale aristocrațiilor demnitari nu sînt rodul evoluției locale, fiind fenomene cu totul excepționale, pe cînd celelalte — ale intelectualilor — sînt produsele cele mai specifice ale procesului de formare a bibliotecilor transilvănene și au un caracter general în societatea maghiară a noii epoci. Partea modernă, alcătuită din cărți de specialitate actuale, pe care posesorii o adunau mai ales în timpul studiilor urmate în străinătate se construia, de obicei, pe temelia clădită din moștenirea de cărți a două-trei generații. Pe măsură ce ne apropiem de răscrucea veacurilor XVIII—XIX, aceste colecții îmbracă un caracter de specialitate din ce în ce mai hotărît⁴⁶. Dacă bibliotecile aristocratice de tip apusean, amintite mai înainte, aveau un rol important în formarea culturii generale transilvănene, celelalte îndeplineau același rol în sfera culturii profesionale. Totodată, în cadrul structurii sociale și culturale maghiare din epoca feudală, pe această linie se puteau valorifica într-o măsură oarecare tradițiile bibliofile cu caracter burghez abandonate în pragul secolului al XVII-lea.

Din vestigiile bibliofiliei orășenești, — considerabilă încă pe la mijlocul secolului al XVI-lea —, credem că merită să fie relevate colecția judeului-primar clujean Wolphard István și cea a diacului Bódog Józsa. În cea dintîi se cuprindeau cărțile moștenite de la Wolphard Adorján paroh umanist al Clujului, și volumele pe care judele-primar de mai tîrziu și le-a cumpărat în timpul studiilor urmate în străinătate. Colecția celor doi Wolphard a fost sporită mai departe de Kakas István, cel de al doilea soț al văduvei judeului-primar. Și Kakas provenea dintr-o familie de negustori clujeni și învățase la universitățile din Viena și Padova. Deși moștenise cărți de la tatăl său, fiind și acesta om învățat, cea mai mare parte a colecției și-a cumpărat-o el însuși. I s-au ivit destule ocazii să facă acest lucru, deoarece, cunoscînd limbi străine, a fost trimis și mai tîrziu, — în mai multe rînduri, peste hotare, ca ambasador al principelui,

călătorind din Anglia pînă în Persia⁴⁷. Destinul colecției Wolphard-Kakas este un exemplu pentru soarta bibliofiliei orășenești, răsărită în sînul populației maghiare în epoca umanismului: odată cu feudalizarea familiilor colecționarilor burghezi proeminenți, cărțile treceau asupra rudelor nobile ale acestora. Colecția particulară a diacului Bódog Józsa, numărînd 140 de opere selecționate, s-a „feudalizat” și mai repede. Cărțile acestui secretar, căzut în hiclenie împreună cu domnul său, au fost confiscate în 1563 de Ioan Sigismund care le-a încorporat în biblioteca princiară⁴⁸.

Datele referitoare la colecțiile de cărți ale intelectualității clericalo-profesionale din secolele XVII—XVIII ar putea fi enumerate la nesfîrșit, începînd de la Geleji Katona István, cel care a conceput principiile de bază ale ortografiei etimologice maghiare din epoca modernă, și pînă la savantul Benkő Józsa sau pînă la Szatmári Pap, ambele din Cluj⁴⁹. Învățămintele trase ar fi însă aceleași: aceste biblioteci de dimensiuni mai modeste, care se divizau și se integrau odată cu generațiile, constituiau rețeaua de vase capilare prin care valorile din domeniul culturii cărții, produse în patrie sau aduse din străinătate, au ajuns în păturile alfabetizate ale societății maghiare din Transilvania. Colecțiile particulare în cauză, numărînd — cele mai multe dintre ele — doar cîteva sute de volume, au conservat o însemnată parte a moștenirii de cărți care circula în societate, întregind mereu cu publicațiile proprii lor epoci patrimoniul preluat de la generațiile anterioare pe calea tradiționalelor licitații din colegii sau aceea a moștenirilor.

În grupul de biblioteci create de intelectuali pot fi incluse fondurile de cărți lăsate de mulți creatori ai vieții spirituale maghiare transilvănene. Ca un exemplu caracteristic, menționăm aici colecția medicului polihistor Köleséri Sámuel. În vremea ei, biblioteca de peste 4 000 de volume a lui Köleséri era considerată cea mai mare colecție particulară din Transilvania. Pe rafturile

ei se înşiruiau, pe lângă modernele publicații medicale și de științele naturii, și cele mai noi produse ale iluminismului german, cum și operele de bază ale școlii istorice de științe despre state [Staatskunde]. Întregul fond al acestei biblioteci de specialitate este o dovadă grăitoare că rolul cel mai important în mijlocirea bunurilor culturale din străinătate le revenea în această epocă bibliotecilor particulare⁵⁰. Chiar exemplul lui Köleséri, amintit deja în acest volum, atestă că uneori prin intermediul bibliofililor transilvăneni se îmbogățeau cu cărți din apusul Europei și ținuturile de dincolo de Carpați.

Bibliotecile publice

Dacă am considerat bibliotecile particulare ca un sistem de vase capilare al culturii maghiare, rolul bibliotecilor din principalele școli trebuie să-l comparăm cu activitatea inimii. Căci cea mai valoroasă parte a fondului de cărți aflat în folosință socială după un timp oarecare a ajuns, în mare parte, în colecția vreunui colegiu, sub titlul de donații, moșteniri, eventual cumpărări. De aici apoi, ideile cuprinse în ele s-au răspândit iar în societate pe calea păturilor școlarizate. De la reforma religioasă încoace, locul curților episcopale ca centre ale vieții culturale și ale bibliofiliei instituționalizate a fost luat de școlile superioare⁵¹. Acest rol al colegiilor a crescut treptat după căderea principatului și în timpul reprimării protestantismului. Aici se instruiau împreună elementele tinere ale intelectualității clericale și laice; colegiile erau considerate citadelele din patrie ale științei. Populația protestantă le-a întreținut timp de patru secole ca pe cele mai specifice forumuri ale realizării de sine, făcând cu bucurie sacrificii pentru dezvoltarea lor, pentru sporirea bibliotecilor acestora.

Ca urmare a relațiilor vii cu *alma mater* și a coeziunii interne din pătura instruită, atât indivizii, cât și comunitatea socoteau că o persoană intelectuală poate lăsa în urma ei cea mai demnă amintire dacă își transmite instrumentele muncii intelectuale colegiului în care a învățat, pentru ca generațiile mai noi ce se instruiesc din cărțile lui să-i perpetueze numele. Pînă la mijlocul secolului trecut, potrivit acestei mentalități, bibliotecile colegiilor erau principalele locuri de acumulare ale culturii cărții maghiare, după cum o atestă și istoricul — cuprins în acest volum — al bibliotecii școlare din Odorhei. Prin ele am moștenit ansamblul întregii culturi a cărții, nu numai a unei școli ci a întregii colectivități care o întreține. De aceea importanța lor este neasemuit de mare pentru cercetătorii culturii maghiare din Transilvania.

Timp de secole întregi, vechile biblioteci ale colegiilor își sporeau fondurile pe trei căi. Fiecare școală dispunea de un „fundus” al bibliotecii provenit din așezămintele constituite în scopul achiziționării cărților. Din dobînzile acestuia s-a cumpărat cam o treime din fondul total al colecțiilor. „Legile” colegiilor obligau pe fiecare student plecat la universități străine să aducă, pentru sporirea bibliotecii *almei mater*, un număr de cărți în limitele unei anumite sume prestabilite⁵². Dar legile nescrise ale comunității mai cereau ca fiecare elev care părăsește definitiv colegiul să dăruiască bibliotecii școlii unul-două volume pentru perpetuarea memoriei sale. De-a lungul secolelor au pătruns în colecții, și pe această cale, mai multe mii de volume. Sînt cărți citite, răsцитite și uzate, care reprezintă vestigii ale istoriei învățămîntului și ale culturii de mase din țară și care merită să fie conservate, chiar dacă viziunea bibliotecară birocratică nu le-ar califica drept exemplare demne de a fi păstrate în colecții remarcabile din punct de vedere bibliofilic. Aproximativ două treimi din vechiul fond al acestor colecții s-a adunat din volume izolate și din donațiile — de dimensiunile unor biblioteci — făcute de studenți sau de mecenai

de odinioară. Cel care vrea să cunoască în toată realitatea lui trecutul culturii bibliotecăre transilvănene nici nu are la dispoziție un material mai potrivit decât cărțile din colecțiile fostelor colegii, căci, cu excepția citorva — a celor mai mari —, bibliotecile particulare de demult, care nu s-au contopit în bibliotecile colegiilor, s-au risipit toate pînă în zilele noastre. Așa cum casele se construiesc din cărămizi, și marile biblioteci ale colegiilor s-au ridicat din moștenirea de cărți personale lăsată de puternicii și săracii păturii sociale știutoare de carte. O mîină pricepută poate să extragă din ele și astăzi tot ce-i este necesar pentru clarificarea raporturilor dintre carte și populația maghiară, respectiv a biografiei culturii maghiare din Transilvania.

Cea mai bine organizată și cea mai mare bibliotecă școlară transilvăniană din cursul secolului al XVI-lea a fost aceea a Universității iezuite din Cluj. La înființarea ei (1581), principele Ștefan Báthori a strîns acolo întregul fond care s-a mai putut găsi din bibliotecile catolice medievale. În schimb, profesorii iezuțiți au adus cu ei cărțile științifice moderne, așa cum le pretindeau prescripțiile didactice și bibliotecare, precis elaborate, ale ordinului lor. Deși în 1603 biblioteca a fost devastată, ea nu a fost cu totul distrusă, ci s-a împrăștiat numai⁵³. Cantitățile apreciabile ale fragmentelor ei, depistate prin cele mai diferite colecții din Transilvania, atestă și astăzi bogăția primei biblioteci universitare din țară. După o latență de o sută de ani, această colecție s-a dezvoltat mai departe în cadrul liceului iezuit și mai apoi piarist, pînă în 1773, iar actualmente funcționează, cu un fond de peste 50 000 de volume, ca secție a Bibliotecii Academiei.

Organizarea primelor colegii protestante în clădirile din Cluj și Oradea a mănăstirii dominicanilor, ca și în cea din Tîrgu Mureș a mănăstirii franciscanilor, a fost ordonată de către dietă în anii 1556 și 1557⁵⁴. Unele

piese din bogatele biblioteci ale acestor mănăstiri vor fi constituit baza colecției de mai târziu a colegiului unitarian din Cluj, ca și a colegiilor reformate din Oradea și din Tîrgu Mureș. Dintre aceste trei — cele mai vechi — biblioteci școlare maghiare, cea din Oradea a fost distrusă în anul 1660, cînd orașul a ajuns sub stăpînirea turcilor. Celelalte două funcționează și astăzi, dar fondurile lor, datînd dinaintea mijlocului celui de al XVII-lea secol, au fost decimate de jafurile din timpul războaielor și de incendii. Cea mai mare parte a cărților anterioare acestui moment, aflate astăzi în zestrea lor, provin din donații mai târzii. De pe la sfîrșitul perioadei princiare însă, aceste două biblioteci s-au dezvoltat continuu și, în 1948, au trecut în proprietatea statului cu un fond de peste 60 000 de volume fiecare. În prezent, colecția colegiului unitarian din Cluj-Napoca stă la dispoziția publicului ca secție a Bibliotecii Academiei, iar cea din Tîrgu Mureș constituie fondul Bolyai din cadrul Bibliotecii Teleki⁵⁵.

Dintre bibliotecile create în secolul al XVII-lea, cea mai importantă este cea a colegiului din Alba Iulia—Aiud, întemeiat în 1622 de Gabriel Bethlen, odrăslită — după cum am văzut — din biblioteca particulară a principelui. Pînă la mijlocul secolului trecut, ea a fost cea mai mare și mai bogată colecție științifică a reformatorilor maghiari. În catalogul alfabetic alcătuit în 1752 figurează aproape 5 000 de lucrări⁵⁶. În trecutul său plin de vicisitudini, bibliotecă a fost distrusă, aproape în întregime, în anii 1658, 1704 și 1849, dar devotamentul societății a refăcut-o mereu. Actualul său fond coboară pînă în secolul al XV-lea, datorită valoroaselor biblioteci particulare dăruite colegiului, în primul rînd aceea a lui Mikó Imre, deopotrivă de bogată în rarități bibliofile și opere moderne. Incunabulele și manuscrisele ei prețioase îi asigură Bibliotecii Bethlen — care, cu cele peste 65 000 de volume ale sale, funcționează ca o

secție închisă a Bibliotecii Universitare din Cluj — un loc de frunte printre colecțiile noastre ⁵⁷.

Dezvoltarea bibliotecii școlii reformate din Cluj a fost mai constantă de când, la mijlocul secolului al XVII-lea, prin străduințele lui Apáczai, s-a ridicat la rangul de colegiu. Sporirea colecțiilor acestuia poate fi urmărită cu precizie, începînd din anul 1660. De pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, datorită unor importante donații și cumpărături, s-a apropiat într-un ritm accelerat de nivelul bibliotecii din Aiud și a dobîndit un rol important în viața culturală maghiară din Transilvania care convergea din ce în ce mai mult spre Cluj. Cele 600 de opere ce figurau în inventarul ei din anii începutului au sporit în 1827 la 6 600, iar în 1851 la 15 000 ⁵⁸. Ea este deosebit de bogată în tipărituri vechi maghiare. În prezent funcționează ca secție a Bibliotecii Academiei, cu un fond de peste 65 000 de volume.

Începuturile bibliotecii fostei școli reformate din Satu Mare coboară pînă în cei dintîi ani ai secolului al XVII-lea. La temelia ei au stat cele 134 de opere cumpărate din moștenirea principelui Gabriel Bethlen în anii 1632 și 1633. Pe la 1674, în inventarul bibliotecii figurau deja 1 050 de lucrări ⁵⁹. Din păcate, valorosul material documentar a ieșit de ani de zile din circuitul cercetării, iar viitorul lui, în urma încercărilor de organizare făcute în ultima perioadă, a devenit de-a dreptul problematic.

Dintre colecțiile de dimensiuni mai modeste, dar totuși bogate, — adunate cu începere din secolul al XVII-lea —, ale școlilor reformate din Sighetul Marmației, Zalău și Orăștie, cea din Zalău a ajuns pînă în zilele noastre. Este regretabil însă că nici astăzi ea nu se bucură de grija plină de răspundere pe care ar merita-o o bibliotecă-monument atît de prețioasă. Valoarea, — deosebită pentru istoria științei —, cunoscută și în străinătate, a acestei biblioteci care număra înainte de război 20 — 22 000 de volume constă în colecția de cărți a lui Gyarmathy Sámuel, — considerat unul din pio-

nierii lingvisticii comparate⁶⁰. Remarcabilele biblioteci de 35 000, respectiv 18 — 20 000 de volume ale colegiilor din Sighet și Orăștie s-au distrus în timpul celui de al doilea război mondial⁶¹. O rămașiță, lipsită de importanță, a celei dintâi, și-a găsit adăpost în biblioteca documentară locală și în biblioteca Teleki din Tîrgu Mureș, iar a celei de a doua, în Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca și în biblioteca fostului colegiu reformat, cum și în aceea a teologiei reformate. Odată cu fondul colegiului din Orăștie, viața științifică a țării a pierdut, — pe lângă altele —, întreaga bibliotecă a lui Mihail Halici, atît de apreciată în istoria culturii și literaturii române. Față de aceste dureroase pierderi, ne-a rămas în perfectă integritate și funcționează exemplar biblioteca, înființată în 1682, a colegiului reformat din Odorhei, ca secție documentară a bibliotecii orașenești. Această bibliotecă de aproape 50 000 de volume, cu o dotare modernă, este un adevărat exemplu clasic de modul în care ar trebui valorificată moștenirea noastră de cărți pentru actualitate și viitorime. Pentru istoria culturii cărții noastre din secolele XVII-XX, în toată țara nu s-ar putea găsi un exemplu mai potrivit ca acesta.

În cel de al XVIII-lea secol nu s-au mai creat noi biblioteci publice protestante. În schimb, bibliotecile școlare catolice înființate atunci și-au păstrat, în primul rînd, caracterul monahal. După 1773, în urma dizolvării ordinelor călugărești, ele au suferit pierderi mari. Doar bibliotecile liceelor catolice din Odorhei și Miercurea Ciuc au ajuns, într-o stare mai mult sau mai puțin bună, pînă în zilele noastre. Dintre colecțiile distruse este de regretat în mod deosebit biblioteca minorităților din Arad și aceea a fostului gimnaziu premonstratens din Oradea care și-a moștenit bogatul fond de la școala și casa ordinului iezuit de acolo⁶². O serioasă pierdere a suferit patrimoniul bibliotecar din țara noastră prin ri-

sipirea colecției de cărți a seminarului catolic din Oradea, sporită din 1780, în care a fost înglobată și moștenirea de cărți rămasă de la istoriograful Pray György, precum și biblioteca de 30 000 de volume a episcopiei catolice înființată la sfârșitul celui de al XVIII-lea secol ⁶³. Este de sperat că biblioteca capitolului catedral, existentă în 1766, n-a suferit cu prilejul transferării ei pripite, decât destrămarea ordinii vechi a fondului său. Nucleul bibliotecii episcopale din Satu Mare, fondată în 1874 de episcopul Schlauch Lőrinc, era formată din colecția — bogată în valori bibliofile — a lui Török János ⁶⁴. Unele vestigii cel puțin ale fondului ei de aproximativ 20 — 25 000 de volume și-au găsit adăpostire în biblioteca din Cluj-Napoca a Academiei.

Cu toate că biblioteca fostului Colegiu Secuiesc Mikó din Sfântu Gheorghe s-a constituit în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin fondurile donate din colecția lui Mikó Imre familiei Teleki de la Gornești și din alte colecții mai timpurii, ea își întinde rădăcinile pînă în secolul al XVII-lea ⁶⁵. Nici situația și viitorul acestei valoroase biblioteci nu sînt încă soluționate în mod mulțumitor. Biblioteca școlară a unitarienilor din Cristurul Secuiesc a căpătat o importanță științifică prin anii șaptezeci ai secolului trecut, odată cu înglobarea bogatei colecții a istoricului Jakab Elek ⁶⁶. Din păcate, acum două decenii, acest prețios fond a fost transportat în mod irațional la Tîrgu Mureș unde s-a deșertat, pur și simplu, în depozite, astfel că în parte nici astăzi nu poate fi utilizat.

Pe linia bibliotecilor publice, ultimul mare așezămînt al maghiarilor din Transilvania a fost Biblioteca Uniunii Muzeului Ardelean, datînd din anul 1859. Baza documentară a organismului central al științei maghiare s-a constituit din unificarea unui întreg șir de biblioteci particulare. Dintre ele menționăm pe cea a istoriografului Kemény József, cea a lui Mikó Imre și cea din Crasna a familiei Cserei. Decenii întregi, Universitatea

din Cluj, întemeiată în 1872, și-a desfășurat activitatea sprijinindu-se pe colecțiile Uniunii Muzeului. Biblioteca Universitară, înființată relativ târziu își datorează bogăția excepțională în vechi monumente ale culturii cărții transilvănene, colecției Uniunii Muzeului, ajunsă la peste un sfert de milion de volume pînă la naționalizarea înfăptuită în anul 1949. La tipărituri se mai adaugă și cîteva mii de manuscrise și peste două milioane de foi de materiale de arhivă, începînd din secolul al XIII-lea ⁶⁷.

Prefacerile burgheze însă au pus pe ordinea de zi, încă din anii 30 ai secolului trecut, alături de organizarea vieții științifice, și acțiunea de înființare a unor biblioteci în slujba educației publice. În întreaga perioadă a feudalismului, biblioteca a însemnat colecție de studiu și efectul ei n-a trecut dincolo de pătura instruită. Cartea nu și-a putut împlini adevăratul rol de educare a societății decît prin bibliotecile destinate educației publice. Și acest nou tip de bibliotecă a apărut mai întîi în sînul păturilor intelectuale. Încă înainte de 1848, nobilii și burghezii liberali care se organizau în sprijinul mișcării reformiste au creat cazinouri și cercuri de lectură și în rîndul studențimii din colegii ⁶⁸. Activitatea acestora și achizițiile de cărți erau orientate spre problemele culturale și politice de actualitate, spre literatura contemporană și presa cotidiană ce se dezvolta vertiginos. Merită să se dea o atenție deosebită și activității de lectură ce se desfășura chiar în rîndul femeilor pe la mijlocul veacului ⁶⁹. La masele muncitoare cartea în formă instituționalizată a ajuns abia începînd din anii 60 ai secolului trecut, datorită mișcării muncitorești în curs de dezvoltare.

În epoca dualismului, de altfel, activitatea spontană în domeniul culturalizării lîncezise, iar spiritul de sacrificiu era scăzut. Societatea maghiară se străduia să treacă asupra statului sarcinile culturale de actualitate ⁷⁰. Sfera

de activitate a cercurilor de lectură și a bibliotecilor țărănești create ici-colo din inițiativa spontană a populației a fost astfel preluată, treptat, de către stat. Ca urmare, mișcarea pentru biblioteci populare, care inițial avea un program progresist, a fost orientată spre slujirea, în primul rând, a ordinii sociale existente. De la începutul veacului nostru, ministerele instrucțiunii publice și agriculturii au înființat sute de biblioteci sătești, dar activitatea multora dintre ele era numai formală. Privite în totalitatea lor însă, chiar și acestea au avut o influență favorabilă asupra dezvoltării legăturilor dintre țărănime și carte. Acest lucru s-a relevat mai ales în perioada dintre cele două războaie mondiale, când Societatea Agricolă Maghiară din Transilvania a reorganizat bibliotecile cercurilor agricole care au trecut la o activitate de răspândire a metodelor moderne de cultivare a pământului și la educarea eficientă a țărănimii. Același rol era îndeplinit printre muncitorii de la oraș de bibliotecile uniunilor de meșteșugari. Dar numai bibliotecile create în cadrul mișcării muncitorești socialiste au luptat consecvent pentru lămurirea politică a lucrătorilor, educarea lor în spiritul luptei de clasă, dezvoltarea culturii lor specifice. Asociațiile profesionale, sindicatele, organizațiile muncitorilor agricoli înființau cercuri de lectură și biblioteci care erau puse în slujba creșterii gradului de conștiință politică și ideologică a muncitorimii, a organizării ei de clasă. În regiunile unde muncitorii erau în majoritate maghiari, aceste colecții constituite în spirit internaționalist, care răspindeau o cultură socialistă, se alcătuiau mai ales — dar nu exclusiv — din publicații în limba maghiară. În comparație cu marile biblioteci ale claselor stăpânitoare, ele erau colecții de dimensiuni modeste, expuse multor prigoniri și distruse în repetate rânduri. Totuși, cadrul lor a fost acela în care s-au format noile principii de politică bibliotecară pe baza cărora, după 1945, cultura

cărții moștenită din perioadele anterioare a fost pusă de clasa muncitoare victorioasă în slujba construirii socialismului.

Problemele prezentului

În zilele noastre cartea a ajuns să fie a tuturor, iar politica culturală socialistă nu precupețește nici un sacrificiu ca să facă din biblioteci instrumente cât mai eficiente ale formării conștiinței și răspîndirii cunoștințelor. Bibliotecile — după cum am văzut — au fost de veacuri farurile, vizibile de departe, ale culturii, iar flacăra lor arde, sau cel puțin pîlpîie, și astăzi, chiar în cele mai ascunse comune. A trecut un sfert de secol de cînd drumul, schițat mai sus, al culturii cărții maghiare din Transilvania a făcut joncțiunea cu sistemul național unitar de biblioteci. Tradițiile specifice aduse de-a lungul acestui drum acționează astăzi alături de alte tradiții progresiste care luptă pentru o cultură socialistă unitară. Și masele maghiare eliberate de sub oprimarea socială doresc să ia în posesiune bunurile culturale umane și ele văd în carte și bibliotecă principalii susținători ai străduințelor lor în acest sens.

Trei decenii sînt un timp suficient de lung ca, pe lîngă avantajele lui, sistemul nostru de biblioteci să-și dezvăluie și elementele care funcționează defectuos, prin urmare se cer îmbunătățite. Astăzi avem destulă experiență ca să putem susține cu hotărîre că gradul de eficiență a muncii educative a bibliotecilor, desfășurate în rîndurile naționalităților conlocuitoare, depinde de următorii factori: 1. asigurarea unei coordonări în activitatea de editare a cărților în limba maternă și exigențele culturale ale respectivei naționalități; 2. asigurarea ajungerii publicațiilor în limba maternă la unitățile bibliotecare ce funcționează în localitățile de domiciliu

ale naționalității în cauză : 3. formarea unor bibliotecari care trăiesc în mijlocul problemelor culturale ale naționalităților conlocuitoare din România.

Statul nostru socialist se străduiește în mod remarcabil să asigure naționalităților conlocuitoare accesul la lectură în limba maternă, indispensabilă pentru ridicarea lor culturală. Interesul întregii producții este ca țara să aibă muncitori cât mai bine pregătiți, fără deosebire de naționalitate, în toate domeniile vieții. Dezvoltarea vertiginoasă a industriei din patria noastră, transformarea socialistă și mecanizarea agriculturii, fac necesară o neîntârziată autoinstruire permanentă și multilaterală o înlesnire a realizării acesteia și în rîndurile muncitorilor manuali.

Ridicarea generală a nivelului cultural al țării aduce noi și noi cerințe și în domeniul editării cărților pentru naționalitățile conlocuitoare, cerințe pe care se străduiește să le îndeplinească cu succes editura *Kriterion*, devenită centrul acestei activități. Dacă și celelalte edituri își vor îndeplini sarcinile ce le revin în domeniul activității editoriale pentru naționalitățile conlocuitoare, se vor putea rezolva problemele de interes general ale literaturii pentru copii și tineret și a celei științifice. Mai ales în privința acesteia din urmă sînt încă destule de făcut pentru ca popularizarea culturii și educația socială desfășurată în rîndul naționalităților conlocuitoare să fie mai eficiente. Activitatea editorială ce decurge de două decenii pe tărîmul naționalităților nu este caracterizată însă de sarcinile încă nerezolvate, ci mai ales de faptul că ea a educat masele în spiritul lecturii. Cărțile ce apar în limbile naționalităților conlocuitoare se epuizează extrem de repede. Faptul că publicul caută nu numai lecturi distractive, ci și lucrări științifice și de popularizare a științei exprimă o exigență socială și are o semnificație adîncă. Nici nu se poate imagina un calificativ social mai strălucit ca acela de care se bucură din partea ce-

lor interesați activitatea de editare a cărților în limbile materne ale naționalităților.

În pofida acestora, rezultatele demne de toată aprecierea ale acestei activități editoriale nu aduc politicii culturale socialiste din țara noastră un sprijin atât de eficient pe cât s-ar putea aștepta în mod justificat. Bibliotecile — în unele cazuri îndeplinesc numai parțial sarcina culturalizării populației din rîndul naționalităților conlocuitoare. Scăderile cunoscute ale sistemului de aprovizionare cu carte împiedică nu odată ca tipări-turile editate în limbile naționalităților conlocuitoare să ajungă într-un număr suficient de exemplare la aceia pentru care s-au editat. Centrele județene comandă și distribuie cărțile mecanic, fără a ține seama de exigențele specifice. Li se reproșează de peste tot că ele nu iau în considerare cererile bibliotecarilor cunoscători ai necesităților locale, ci trimit ceea ce cred de bine. Ca urmare, bibliotecile publice se umplu în multe locuri cu cărți care nu sînt citite deloc, sau numai foarte rar. Mergînd pe acest drum, ne amenință primejdia ca populația să se dezobișnuiască de biblioteca înstrăinată de dînsa, iar aceasta va înceta să fie un mijloc eficient al educației publice și politice.

Lipsurile observate în aprovizionarea bibliotecilor, dar și în sistemul de biblioteci, provin din faptul că nu peste tot sînt specialiști care s-au familiarizat cu problemele naționalităților conlocuitoare și care cunosc temeinic implicațiile acestora. Și doar aceasta este o condiție preliminară pentru o rodnică muncă bibliotecară în rîndul naționalităților conlocuitoare, căci bibliotecarul trebuie să desfășoare o activitate de îndrumător cultural al celor mari și mici, — uneori de limbi diferite —, dintr-o circumscripție orașenească sau dintr-o comună. Atașamentul cetățeanului din rîndul naționalităților conlocuitoare de particularitățile și valorile sale proprii nu este decît o atitudine umană firească. Așadar, nu e nimic de mirare nici în faptul că și bibliotecile vor fi

apreciate de fiecare după cum va găsi în ele ceea ce-i este necesar pentru a se putea realiza.

Cîtă vreme pregătirea corespunzătoare a bibliotecarilor din bibliotecile publice este în esență o problemă importantă pentru educația publică, valorificarea vechiului patrimoniu bibliotecar creat ca urmare a vieții deosebite a naționalităților este o problemă care atinge sfera cercetării științifice. Pentru punerea în valoare a marilor biblioteci de demult prezentate mai sus nu este nevoie numai de cunoașterea chestiunilor actuale ale culturii naționalităților care le-au dat ființă, ci și de o orientare în întreaga lor problemă de odinioară. Iar acest lucru cere cunoștințe specifice de istorie, literatură, istoria culturii și bisericii, care nici nu pot să figureze în învățămîntul general bibliotecar. Deoarece bibliotecile — după cum am văzut — sînt de secole întregi adevărate depozite ale vieții spirituale a naționalității care le-a întemeiat, valorificarea acestora presupune ca acei care le mînuiesc să aibă deplină competență pentru a se ocupa la cel mai înalt nivel de materialele încredințate lor. În urma conviețuirii de multe secole, numeroși cercetători științifici români din Transilvania au absolută nevoie în munca lor să consulte aceste colecții vechi. Dacă de la acești cercetători nu se poate cere să cunoască tot ce este indispensabil pentru valorificarea științifică a materialelor în cauză, cu atît mai justificat este să li se pretindă aceasta mînuitorilor colecțiilor. Astăzi este cu totul limpede că nici cea mai prețioasă colecție de cărți nu se poate valorifica științific și devine doar un obiectiv turistic, dacă mînuitorii ei nu sînt capabili să pătrundă problemele puse de înseși materialele ce le conțin. Experiența din ultimele două decenii relevă că la munca — neapărat de sacrificiu — din aceste biblioteci se angajează mai ușor cercetătorii al căror interes îi leagă și altminteri de problemele trecutului cultural al naționalității respective. Este justificată deci, sub toate raporturile, cerința ca la munca grea pe care

o reprezentă — pentru întreaga viață științifică a țării — dezvăluirea moștenirii bibliotecare a naționalităților conlocuitoare să ia parte într-o măsură mai mare și specialiștii naționalităților care au creat aceste fonduri, fiind cei mai competenți în materie.

Este drept că aceste biblioteci au luat ființă ca roade ale culturii naționalităților respective, dar astăzi trebuie să se folosească de ele întreaga viață științifică a țării. Dar, după cum au relevat cele două decenii, datorită componenței fondului bibliotecilor în cauză, acest lucru nu este posibil fără a-l lega de cercetări în domeniul cunoașterii naționalităților și fără formarea unor biblioteci — cercetători versați în problematica specifică a acestora. Fără specialiștii corespunzători, bogata moștenire bibliotecară a țării noastre poate deveni foarte ușor o curiozitate de anticariat, mută pentru știință.

Cartea și biblioteca în cultura noastră nu are numai un trecut mare, ci și un viitor. Pregătirea acestuia este o sarcină a tuturor celor ce au simțul răspunderii față de marea cauză a culturii umane pe acest pământ, pe care oamenii păstrători ai tradițiilor diferite și comune, oameni ce vorbesc limbi diferite dar tind deopotrivă spre progres, îl consideră patria lor.

NOTE

Oradea în istoria bibliotecilor noastre medievale

1. Jakó Zsigmond : *Bihar megye a török pusztítás előtt.* [Comitatul Bihor înainte de pustiirea turcească]. Bp., 1940, p. 379—380.

2. Marczali Henrik : *Enchiridion fontium historiae Hungarorum.* Bp., 1902, p. 77, 78.

3. Tomescu, Mircea : *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918.* Buc., 1968, p. 20.

4. Bunyitay Vince : *A váradi püspökség története.* II. [Istoriul episcopiei de la Oradea]. Oradea, 1883, p. 388—411, 418—422, 436—443, 460—471, 483—497, 499—502.

5. Oszvald Ferenc : *Adatok a magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez.* [Date privind istoricul premonstratensilor din Ungaria în perioada arpadiană]. În : *Művészettörténeti Értesítő* VI (1957), p. 251.

6. Oszvald : *op. cit.*, p. 234, 237, 239.

7. Oszvald : *op. cit.*, p. 235.

8. „Secum tulit ad ecclesiam suam pro habenda uniformitate ecclesiae Praemonstratensis lectionarium, integrum antiphonarium, graduale, missale cum nota, collectaneum, martirologium, Kalendarium, librum consuetudinum.“ Oszvald : *op. cit.*, p. 235. Versiunea maghiară împreună cu explicațiile necesare în : Kovács Maté (red.) : *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében.* I. [Cartea și bibliotecile în viața societății maghiare]. Bp., 1963, p. 72—73.

9. Kovács : *op. cit.*, p. 48.

10. *Magyar Könyvszemle* (mai departe : MKSz) II (1894), p. 303 (Köszeghy Sándor).

11. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. /Societatea clericală în Ungaria medievală/*. Bp., 1971, p. 335.

12. Mályusz: *op. cit.*, p. 249—252.

13. Jakó, Sigismund — Manolescu, Radu: *Scrierea latină în secolul mediu*. București, 1971, p. 129—130. — Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. Buc., 1959, p. 98—116.

14. Constantinescu, Radu — Lazea, Emil: *O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200*. În: *Studii XXII* (1969), nr. 6, p. 1145—1153.

15. Bunyitay: *op. cit.*, II, p. 401—403.

16. Oswald Arisztid: *Fegyverneky Ferenc, sági prepost, rendi vizitátor, 1506—1535*. /F. F., preposit de Ság, inspector al ordinului premonstratens, 1506—1535/. În: *Emlékkönyv Szt. Norbert halálának 800 éves jubileumára* /Volum comemorativ la împlinirea a 800 de ani de la moartea Sf. Norbert/, Gödöllő, 1934, p. 51—108. Mályusz: *op. cit.*, p. 228—234.

17. Analiza spirituală și modernă a factorilor care au contribuit la întemeierea mănăstirilor la: Fügedi, Erik: *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*. În: *Annales* 1970, p. 966—987. — Idem: *Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon* /Ordinele mendicante și dezvoltarea orașelor în Ungaria/. În: *Századok CVI* (1972), p. 69—95.

18. Mályusz: *op. cit.*, p. 274—290.

19. Mályusz: *op. cit.*, p. 284.

20. Karácsonyi János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. /Istoricul ordinului franciscan în Ungaria pînă în 1711/. Bp., 1923, p. 292—294. — Bunyitay, *op. cit.*, II, p. 438—443.

21. *Történelmi Tár* 1895, p. 753.

22. Karácsonyi: *op. cit.*, I, p. 329; II, p. 204—205.

23. Mályusz: *op. cit.*, p. 285. — Karácsonyi: *op. cit.*, II, p. 205—206. — Kollányi Ferenc: *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében*. [Franciscani maghiari în prima jumătate a secolului al XVI-lea] În: *Századok* 1898, p. 724.

24. Zsák J. Adolf: *Nagyvárad ostroma 1556/7-ben*. /Asediul Oradiei în 1556/7/. În: *Biharvármegyei és nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 1896/7-i évkönyve*. Oradea, 1897, p. 16—30.

25. Géresi Kálmán: *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. III. Bp., 1885, p. 290—291, 298—299.

26. Karácsonyi: *op. cit.*, II, p. 206.

27. Karácsonyi: *op. cit.*, II, p. 612.

28. Kollányi : *op. cit.*, p. 409, 930. — Soltész Zoltánné : *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében.* [Exemplelele bibliofililor din secolul al XVI-lea în colecția de anticva a bibliotecii monument din Gyöngyös]. În : *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1965—1966, Bp., 1967, p. 116—123. (Mai departe : Soltész, *XVI. századi könyvgyűjtők*).

29. Kollányi : *op. cit.*, p. 917—918. — Mályusz : *op. cit.*, p. 293.

30. Berkovits Ilona : *Kolostori kódex-festészetünk a XVI. században.* [Miniaturistica noastră mănăstirească în secolul al XVI-lea]. În : *MKSz LXXII* (1943), p. 360—361.

31. Kollányi : *op. cit.*, p. 922.

32. Karácsonyi : *op. cit.*, II, p. 612.

33. Mályusz : *op. cit.*, p. 355—357.

34. Szűcs Jenő : *A ferences obszervancia és az 1514 évi parasztháború* [Observanția franciscană și războiul țărănesc din 1514]. În : *Levéltári Közlemények XLIII* (1972), p. 235—236, 243, 246—257. — Idem : *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében.* [Curentul opoziționist franciscan în culisele războiului țărănesc și a reformei religioase maghiare]. În : *Irodalomtörténeti Közlemények* (mai departe : *ItK*, LXXVIII (1974), p. 409—435.

35. Karácsonyi : *op. cit.*, II, p. 539—541. — Mályusz : *op. cit.*, p. 298. — Kollányi : *op. cit.*, p. 912—916.

36. Bunyitay : *op. cit.*, II, p. 485—498. — Karácsonyi : *op. cit.*, II, p. 473—482, 555.

37. Mezey László : *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén.* [Incepturile limbii literare (maghiare) la sfârșitul perioadei arpadiene]. Bp., 1955, p. 32—35, 87—92.

38. Szabó Dénes : *A magyar nyelvemlékek.* [Monumentele de limbă maghiare]. Bp., 1939, p. 34—50. — Mályusz : *op. cit.*, p. 298—303.

39. Bunyitai : *op. cit.*, II, p. 493—494. — Karácsonyi : *op. cit.*, II, p. 482.

40. Bunyitai : *op. cit.*, II, p. 483—484. — La sfârșitul secolului ordinul avea deja aici o casă renumită care-și câștigase o faimă europeană prin călugărul Váradi Vid, provenit din acest loc. Cf. Bánfi Florio : *Joannes Pannonius — Giovanni Ungbero : Váradi János.* În : *ItK LXXII* (1968), p. 197.

41. Lukács Pál : *Diplomata pontificum saec. XV. Monumenta Hungariae Italica*, II, Bp., 1938, p. 267.

42. Mályusz Elemér : *Az ágostonrend a középkori Magyarországon. /Ordinul augustinilor în Ungaria medievăla/*. În : *Egyháztörténet*, I, (1943), p. 432—433.

43. Mályusz : *Egyházi társadalom...*, p. 285—287. În : *MKSz LXXXIX* (1973), p. 230.

44. Mályusz : *op. cit.*, p. 286, 288.

45. Textul latin în *MKSz* 1891, p. 33 (Csontos János ?). — *MKSz* LXVII (1943), p. 348 (Berkovits Ilona). — Radó, Polycarpus : *Libri liturgici bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp., 1973, p. 503—504.

46. Schier, Xystus : *Memoria provinciae Hungaricae Augustiniana antiquae*. Graciae, 1778, p. 11. — *Győri történeti és régészeti füzetek* II (1862), p. 219. — Bunyitay : *op. cit.*, I, p. 158.

47. Csontos János : *A müncheni könyvtár /Biblioteca din München/*. În : *MKSz* 1882, p. 219.

48. Mályusz : *op. cit.*, p. 357. Pentru datele de mai jos vezi : Bánfi : *op. cit.*, p. 194—200.

49. Mályusz : *op. cit.*, În : *Egyháztörténet* I (1943), p. 432.

50. Jenei Ferenc : *Napragi Demeter győri püspök könyvtára. /Biblioteca lui N. D., episcop de Győr/*. În : *Győri Szemle*, 1936, p. 25—28. Cf. cu p. a prezentului volum.

51. Mályusz : *Egyházi társadalom...*, p. 280.

52. Mályusz : *op. cit.*, p. 280—283.

53. Mályusz : *op. cit.*, p. 281.

54. Fügedi : *op. cit.*, p. 84—85, 94.

55. Lukács : *op. cit.*, II, 267. — Harsányi András : *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. /Ordinul dominicanilor în Ungaria înainte de reforma religioasă/*. Debretin, 1938, p. 90—91. Nu pare suficient de confirmată presupunerea lui Nikolaus Pfeiffer *[Die ungarische Dominikanenordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242, Zürich, 1913, p. 86/* că în legătură cu misiunea cumană, dominicanii au avut mănăstire la Oradea încă înainte de 1235. Chiar dacă ar fi avut, ea a fost distrusă de tătari în 1241 și este sigur că pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea n-a mai funcționat. Așadar, în privința constituirii unei biblioteci la Oradea, nu se poate ține seamă decît de la această dată din urmă.

56. Szilágyi Sándor : *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, II. Bp., 1876, p. 79.

57. Bunyitay : *op. cit.*, II, p. 436 ; III, p. 121—122.

58. Kovács : *op. cit.*, I, p. 79—81.

59. Harsányi : *op. cit.*, p. 294—296.

60. Harsányi : *op. cit.*, p. 294.
61. Mályusz : *op. cit.*, p. 338—339.
62. Harsányi : *op. cit.*, p. 288, 290—291.
63. Harsányi : *op. cit.*, p. 289, 298.
64. Harsányi : *op. cit.*, p. 288.
65. Göllner, Carol : *Din istoricul unor biblioteci feudale ale sașilor din Sibiu*. În : *Studii și cercetări de bibliologie V* (1963), p. 221—229. — Dankanits Adám : *Az 1575-ös brassói katalógus. /Catalogul brașovean din 1575/*. În : *Könyvtári Szemle XIV* (1970), p. 177—179.
66. Harsányi : *op. cit.*, p. 282—288. — Mályusz : *op. cit.*, p. 336—338.
67. Mályusz : *op. cit.*, p. 282 : — Harsányi : *op. cit.*, p. 161—178.
68. Bunyitay : *op. cit.*, II, p. 418—422, 499—502.
69. Bunyitay : *op. cit.*, p. 460—471.
70. Mályusz : *op. cit.*, p. 271—273.
71. MKSz 1881, p. 212 /Csonthosi J/.
72. Mályusz : *op. cit.*, p. 274.
73. Mályusz : *op. cit.* p. 241.
74. Berlász Jenő : *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert*. În : *MKSz XC* (1974), p. 15—17.
75. Bunyitay : *op. cit.*, II, p. 3—16, 191—195, 204—206, 208—217 ; III, p. 41—44, 122—131.
76. Jakubovich Emil : *A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke*. /Lista dijmelor din secolul al XIII-lea a episcopiei din Oradea/. În : *Magyar Nyelv XXII* (1926), p. 220—221, 360.
77. Mályusz : *op. cit.*, p. 349. — Textul discursurilor în : Lukcsics Fál : *Szent László király ismeretlen legendája*. /Legenda necunoscută a regelui sfânt Ladislau/. Bp., 1930, p. 30—35.
78. Bunyitay : *op. cit.*, I, p. 155—158. — Knauz, Ferdinandus : *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. II. Strigonii, 1882, p. 419—421. — Makkai László — Mezey László : *Arpád-kori és Anjou-kori levelek*. /Scrisori din epocile arpadiană și angevină/. Bp., 1960, p. 181—184, 200.
79. Bitay Árpád : *Horatius-idézet a nagyváradi képtalan egy középkori [latin] oklevelében*. /Un citat din Horațiu într-un document medieval (latin) al capitlului din Oradea/. În : *Erdély Múzeum XXXIX* (1934), p. 373—374.
80. Bunyitay : *op. cit.*, I, p. 222.

81. Bunyitay : *A váradi káptalan legrégebbi statutumai.* (Cele mai vechi statute ale capitlului din Oradea). Oradea, 1886, p. 74—75.

82. Bunyitay : *Püspökeség...* I, p. 232—243.

83. Balogh Jolán : *Andrea Scolari váradi püspök mecenasí tevékenysége.* (Activitatea de mecenat a episcopului orădean A. Șef. În : *Archeológiai Értesítő* XL (1923—26), p. 173—188.

84. Balogh, *op. cit.*, p. 184.

85. Lukcsics : *Diplomata pontificum...* I, p. 85 (nr. 201) : „Supplicatio Andree episcopi Varadiensis in persona Antonii Nicolai de Nagmihal, presbyteri Varadiensis diocesis, familiaris et sigilliferi sui de provisione de canonicatu sub expectatione prebendatus et beneficii cum vel sine cura in ecclesia Varadiensis, non obstante officio prebendatus seu rectorie armarii librorum seu capelle beate Catherine virginis in prefata ecclesia /25 fl./ Datum ut supra.”

86. Jakó : *Bihar megye...*, p. 302.

87. Bunyitay : *op. cit.*, II, p. 124.

88. Lukcsics : *op. cit.*, I, p. 116 (nr. 413).

89. Pray, Georgius : *Specimen hierarchie Hungaricae.* II. Posonii — Cassoviae, 1779, p. 180 (în notă).

90. Lukcsics : *op. cit.*, I, p. 194 (nr. 939). — Bunyitay : *op. cit.*, II, p. 128. — Zimmermann, Franz — Gundisch, Gustav : *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* IV. Hermannstadt, 1937, p. 379.

91. Bunyitay : *op. cit.*, I, p. 244—247, 257—268. Cf. Fügedi Erik : *A XV századi magyar püspökök.* (Episcopii maghiari din secolul al XV-lea). În : *Történelmi Szemle*, VIII (1965), p. 477—491.

92. Pentru biografia lui vezi : Bunyitay : *op. cit.*, I, p. 269—293. Pentru rolul lui în istoria culturii vezi : Kardos Tibor : *A magyarországi humanizmus kora.* (Epoca umanismului maghiar). Bp., 1955, p. 106—122. — *A magyar irodalom története.* I. (Istoria literaturii maghiare). Bp., 1964, p. 219—224 (Gerézdí Rabán).

93. Huszti József : *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei.* (P.P.V. și începuturile umanismului maghiar). În : *Filológiai Közlöny*, I (1955), p. 530—533.

94. Pentru originalul italian vezi : Abel Jenő : *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon.* (Contribuții la istoria umanismului în Ungaria). Bp., 1880, p. 221—222. Versiunea maghiară : Kovács : *op. cit.*, I, p. 102.

95. Balogh József : *Janus Pannonius legszebb versei.* (Cele mai frumoase poezii ale lui J.P.) Buc., 1972, p. 35.

96. Cf. Csapodi Csaba : *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., 1973, p. 153—154, 191—192, 203, 225, 244—245, 258, 261—262, 270, 277—278, 282, 321—322, 338, 363—366, 377, 464.

97. Csapodi — Gárdonyi, Klara : *Die Bibliothek des Erzbischofs Johann Vitéz*. În : *Gutenberg-Jahrbuch* 1973, p. 441—442.

98. În codicele de mai jos, prezența blazonului sau a altor mărci fac incontestabilă posesiunea lui Vitéz. Anii menționați în paranteze arată datele la care au fost copiate manuscrisele sau la care au ajuns în proprietatea lui Vitéz :

1. Tertullianus, Quintus Septimius Florens : *Apologeticus* (1455). Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter.

2. Plinius, Cecilius Secundus minor : *Epistolae* (1464). Viena, Österreichische Nationalbibliothek (mai departe ÖNB).

3. Plautus, Titus Maccius : *Comoediae* XX (c. 1465). Viena, ÖNB.

4. Manilius, Marcus : *Astronomicum* (1469). Roma, Biblioteca Vaticana (mai departe BV).

5. *Epistolae ad viros destinatae et epistolae aliorum ad Hieronymus* (1470). Viena, ÖNB.

6. Trapezuntius, Georgius : *Comparatio Platonis et Aristotelis* (1470). Roma, BV.

7. Livius, Titus : *Historiae ab urbe condita* (între 1465 și 1470). München, Bayerische Staatsbibliothek (mai departe BStB) (în trei volume).

8. *Theoria nova realem sperarum habitudinem atque motum cum terminis tabularum declarans* (în jurul anilor 1455—1458). Cracovia, Bibl. Jagiellońska.

9. Tribachus, Casparus Mutinensis : *Ad Johannem Vitéz eclogae septem* (între 1465 și 1471). Viena, ÖNB.

10. Cicero, Marcus Tullius : *Orationes* (c. 1470), Viena, ÖNB.

11. Basilius Magnus : *De divinitate filii et spiritus sancti contra Eunomium, a Georgio Trapezuntio latine versus* (ante 1472) Budapesta, Országos Széchényi Könyvtár (mai departe OSzK).

12. Codex. Ptolemaios Roma, BV (Cod. lat. 274).

13. Cicero, Marcus Tullius : *Opera philosophica*. New Haven, Biblioteca Universității Yale.

14. Augustinus, Aurelius : *De civitate dei*. Londra, British Museum (Ms. Harl. 4902).

Despre operele de mai jos susținem că au făcut parte odinioară din colecția lui Vitéz János pentru motivul că volumele sînt adnotate și glosate de mîna lui :

15. *Liber sermonum S. Leonis papae* (1457). În biblioteca fostei mănăstiri franciscane din Baĉfa, (R. S. Cehoslovacă).

16. Demosthenes: *Orationes Olynthiacae III contra Philippum regem Macedonum de pace servanda* (1460—1470). München, BStB.

17. Victorinus, Caius Marius: *Commentarii in Ciceronis librum de inventione* (1462). Budapesta, OSzK.

18. De Maironis, Franciscus: *Questiones super primo libro Sententiarum* (1463). Viena, ÖNB.

19. Cicero, Marcus Tullius: *Liber de fato* (1464) Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek (mai departe NLB).

20. Timaeus Locrensis: *De principiis rerum* (1464) Hannover, NLB.

21. Regiomontanus, Johannes: *Tabulae directionum et profec-tionum Johanni archiepiscopo Strigoniensi dedicatae* (1465—1472). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek.

22. Tacitus, Publius Cornelius: *Annalium libri XI—XVII. Historiarum libri I—V* (1467). Budapesta, Egyetemi Könyvtár (mai departe EK).

23. Apollinaris, Sidonius Caius Sollius: *Carmina* (1468). Roma, BV.

24. Serenus Sammoniacus, Quintus: *Praecepta de medicina* (1468) Roma, BV.

25. Benedictus Crispus, Mediolanensis: *Liber medicinalis* (1468). Roma, BV.

26. Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *Adversus Marcionem Stoicum libri V* (1468) Budapesta, EK.

27. Johannes Scholasticus /Climachus/: *Spiritualis gradatio, seu Scala Paradisi* (1470). Budapesta, OSzK.

28. /Pseudo-/ Clemens Romanus: *Recognitionum libri X, alias Itinerarium per Rufinum presbyterum Aquilegiensem traductum* (ante 1472). Budapesta, EK.

29. Macrobius, Ambrosius Theodosius: *Saturnalium libri V* (sec. XV). Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana.

30. Curtius Rufus, Quintus: *De gestis Alexandri Magni libri III—X* (sec. XV). München, BStB.

Din diverse motive și volumele de mai jos pot fi considerate ipotetic că făceau parte din colecția lui Ioan Vitéz:

31. Codex Lopus de Casiglionchio. Viena, ÖNB (Cod. lat. 4229)

32. Codex Livius. Viena, ÖNB (Cod. lat. 3099).

33. Codex Livius. Roma, BV (Barb. lat. 168).

34. Codex Lucanus. Viena, ÖNB (Cod. lat. 100).
35. Codex Ovidius. Viena, ÖNB (Cod. lat. 173).
36. Ptolemaios, Klaudios : *Geographiae libri VIII in latinum traducti*. Istanbul, Biblioteca Top Kapu Sarai.
37. Ptolemaios, Klaudios : *Magnae compositionis libri (seu Almagest) a Georgio Trapezuntio traducti* (1467). Viena, ÖNB (Cod. lat. 24).
38. Suetonius Tranquillus, Caius : *Vitae Caesarum*. Budapesta, FK (Cod. lat. 13).
39. *Summa theologica* (sec. XIV). Viena, ÖNB (Cod. lat. 1062).
Pe baza unor mențiuni contemporane sau ca urmare a faptului că autorii au dedicat aceste opere lui Vitéz, trebuie să se adauge la fondul bibliotecii și creațiile de mai jos, deși încă n-au ieșit la iveală exemplarele care au fost în proprietatea lui Vitéz :
40. Codex Livius. În 1449 arhiepiscopul de Cracovia, Sbignew Olesnický și canonicul istoriograf Jan Długosz i-au cerut lui Vitéz codicele Livius pentru a-l copia. (MKSz 1880, p. 14—15. — Ábel : *op. cit.*, p. 166—167). El însă nu poate fi identic cu exemplarul menționat sub nr. 7, căci acela a fost copiat între anii 1465 și 1472. Nici datele de copiere ale exemplarelor menționate sub nr. 32 și 33 n-au fost elucidate de cercetători.
41. Cicero, Marcus Tullius : *Epistolae familiares*. În 1461 Consiliul Ragusei i-a făcut dar lui Vitéz acest manuscris pentru serviciile aduse orașului. (MKSz 1887, p. 342).
42. Argyropilos, Johannes : *De libris de caelo Aristotelis*. Autorul i-a dedicat lui Vitéz cea de a șasea carte din traducerea făcută de el din limba greacă.
43. Galeotto, Marzio : *De homine libri II*. Pe baza dedicației făcută lui Vitéz.
44. Nicolaus Modrusiensis : *Dialogus de felicitate humana*. Pe baza dedicației.
45. Puerbach, Georgius : *Tabulae Waradienses*. Pe baza dedicației.
46. Piccolomini, Aeneas Sylvius : *Historia de Ratisponensi dieta*. Pe baza dedicației și a scrisorii autorului (Csapodi-Gárdonyi : *op. cit.*, p. 446).
47. Regiomontanus, Johannes : *Super torqueto astronomico instrumento ad Johannem archiepiscopus Strigoniensem problemata XXI*. Pe baza dedicației.
48. *Epistolae Johannis Vitéz de Zredna collectae per Paulum de Iwanich*.

49. *Orationes Johannis Vitěz de Zredna... Item Aeneas Sylvii Piccolomini epistolae ad eundem exaratae, 1453—1457.*

N-am inclus nici între manuscrisele care provin ipotetic de la Vitěz datele bibliografice ale însemnării în care — după Fraknói — acesta ar fi trecut câteva cărți împrumutate sau lăsate de el în Buda. Nu considerăm că este bine dovedit faptul că această listă ar conține într-adevăr cărți ale lui Vitěz. În ea figurează opere ale autorilor de mai jos: Lucretius, Vergilius, Albertus Magnus, Jeromos, Tibullus, Poggio Bracciolini, Sallustius, Aeneas Sylvius Piccolomini, Cicero și Isidorus. (*Fraknói Vilmos: Egy érdekes zágrábi kézirat* [Un interesant manuscris din Zagreb]. În: *MKSz* 1881, p. 30).

La fel, n-am inclus nici titlurile operelor descoperite în urma studierii scrisorilor lui Janus Pannonius și Vitěz, deși Paul Ivanics arată clar că citatele textuale din autorii clasici, fie că au fost căutate de el în cărți, fie că le-a cerut episcopului (V. Kovács Sándor: *Magyar humanisták levelei*. [Scrisori ale umaniștilor maghiari]. Bp., 1971, p. 56). Despre aceste texte se poate deci presupune că trebuie să fi existat în posesia episcopului Vitěz care le citează, ori în cercul lui orădean.

99. Csapodi-Gárdonyi: *op. cit.*, p. 442—444. — Hoffmann Editő: *Régi magyar bibliofilek* [Bibliofili maghiari de demult]. Bp., 1929, p. 58—59.

100. Ábel: *op. cit.*, p. 176—177.

101. Ábel: *op. cit.*, p. 174.

102. Császár Mihály: *Academia Istropolitana*. Pozsony, 1914.

103. Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. [Scindarea culturii literare]. Bp., 1935, p. 69.

104. Hoffmann: *op. cit.*, p. 62—63.

105. Csapodi-Gárdonyi: *op. cit.*, p. 444.

106. Hoffmann: *op. cit.*, p. 59—67.

107. Reprodușă în: Hunyady József: *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig*. [Arta legătoriei de cărți în Ungaria pînă la dezastrul de la Mohács]. Bp., 1937, tab. nr. XIII, și Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszansz könyvkötések* [Legături de cărți maghiare în stil renascentist]. Bp., 1973, tab. nr. 1. Cercetătorii consideră că și copertele manuscriselor care figurează în nota noastră 98 sub nr. 8, 15 și 39 sînt legături executate în țară pentru Vitěz. (Hunyady: *op. cit.*, p. 39—40).

108. V. Kovács: *op. cit.*, p. 8—9.

109. Bunytay: *op. cit.*, II, p. 23—24, 124—126, 141—142.

110. *MKSz* 1883, p. 110—111 (Fejérpataky L.). — Mályusz; *op. cit.*, p. 326.

111. Karácsonyi János: *Imre gyulai plébános kódexe*. [Codicele lui Imre, parohul din Gyula]. În: *MKSz* IV (1896), p. 8—15. Cf. *MKSz* LXXX (1964), p. 136. — Radó: *op. cit.*, p. 424—426. — Reprodus în: Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. I. [Istoricul județului Békés]. Gyula, 1896, p. 196—197.

112. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* XV (1880), p. 60—62 (Müller Fr.). — *MKSz* XXXVII (1930), p. 387 (Jakubovich E.). — Csapodi Csaba: *A „Magyar codexek” enevezésű zyjijtemény*. [Colecția denumită „Codice maghiare”]. Bp., 1973, p. 8—10.

113. *MKSz* 1879, p. 302 (Csontos J.). — Mezey László: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp., 1961, p. 121—122. Facsimilul la p. 289.

114. Domanovszky Sándor: *A dubniczi krónika kódexe*. [Codicele cronicii de la Dubnic]. În: *MKSz* VII (1899), p. 64—72 (cu facsimil). — *MKSz* XXXIV (1927), p. 24—25 (Hoffmann E.).

115. Fraknoi Vilmos: *Vitéz János könyvtára*. [Biblioteca lui Vitéz János]. În: *MKSz* 1880, p. 244—247 (cu facsimil). — *Könyvtárkiállítási emlékek* [Expoziție de cărți. Catalog]. Bp., 1882, p. 50. — Hunyady: *op. cit.*, p. 39—40.

116. Bunyitay: *op. cit.*, I, p. 285—287; II, p. 142, 145.

117. Facsimilul în: Jakó — Manolescu: *op. cit.*, Album, pl. 26/a.

118. Facsimilul în: Fraknoi: *Vitéz János által emendált Corvincodex*. [Un codice corvinian îndreptat de V. J.]. În: *MKSz* 1886, p. 1—7 și Berkovits Ilona: *Magyar kódexek a XI—XVI. században*. [Codice maghiare din secolele XI—XVI]. Bp., 1965, p. 55. — Kalmár Lajos: *A Victorinus-corvina madár ábrázolásainak intellektualis háttere*. [Fondul intelectual al reprezentărilor de păsări în codicele corvinian Victorinus]. În: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei* VI (1972), p. 171—203. — Boronkai Iván: *Vitéz János retorikai iskolázottsága*. [Formația retorică a lui V. J.]. În: *ItK* LXXIX (1975), p. 129—144.

119. Hoffmann Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratái*. [Manuscrisele iluminate în Ungaria din Biblioteca Széchényi a Muzeului Național]. În: *MKSz* XXXIV (1927), p. 24. Nu putem fi de acord cu opinia acestora care consideră și codicele Victorinus ca operă a lui Polánkai și ca o creație cu totul gotică.

120. Hoffmann: *Bibliofilek...*, p. 125. Despre somptuosul codice pontifical care i-a fost atribuit cândva, s-a descoperit mai târziu că aparținuse bibliotecii lui Ioan Filipec. Cf. *MKSz* 1879, p. 86—88 (Fraknoi). — *Századok* (1898, p. 875 (Fraknoi)).

121. Fraknói Vilmos: *Mátyás Király magyar diplomatái. /Diplomatii maghiari ai lui Matei Corvin/.* În: *Századok* 1898, p. 870—875.

122. Hoffmann: *op. cit.*, p. 131—134. — Jakó: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott. /Un fragment al bibliotecii lui V. P. în Cluj/.* În: *MKSz* LXXIV (1958), p. 345—350.

123. *MKSz* 1880, p. 247 (Fraknói). — Hoffmann: *op. cit.*, p. 169. — Bunyitay: *op. cit.*, II, p. 166, 209.

124. Bunyitai: *op. cit.*, I, p. 308—322.

125. Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance. /Stilul renesantist în Transilvania/.* I, Cluj, 1943, p. 180—182. — „Sacram, cuius est antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata deo dona possint non immerito iudicari.“ Ranzanus, Petrus: *Epitome rerum Ungaricarum.* În: Schwandtner, Joannes, Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum, I. Tynnaviae, 1765, p. 551—552.*

126. Reproducerea în culori a foii de titlu în: Berkovits Ilona: *op. cit.*, tab. XXXII. Descrierea amănunțită cu reproduceri: Genthon István: *Esztergom műemlékei /Monumentele Esztergomului/* În: *Magyarország műemléki topográfiája, I, /Topografia monumentelor istorice din Ungaria/* Bp., 1948, p. 298—306. — Fraknói: *Pruisz János váradi püspök pontificaléja. /Codicele pontifical al lui I. P., episcopul Oradiei/.* În: *MKSz* 1884, p. 1—4; 1886, p. 112—114.

127. Csapodi Csaba: *Filipec (Pruis) János nagyváradi és ölmützi püspök könyvei. /Cărțile lui F. P. I., episcop de Oradea și Olmütz/.* În: *MKSz* LXXXIII (1967), p. 248.

128. „...se exhibuit tenacissimum, solertissimum pense agens librorum choralium conscriptorem; inde hodie dum extant in hoc conventu magni laboris libri, quos propria eiusdem manu conscriptos fuisse, traditio perhibet.“ Gánóczy, Antonius: *Episcopi Varadienses, I, Vienna, 1776, p. 449.* — Cf. Csapodi, *op. cit.*, p. 249.

129. În legătură cu activitatea sa de copiere vezi: *MKSz* LXIX (1945), p. 36 (Berkovits I.).

130. Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. /Istoricul tiparului, editurii și comerțului de carte în Ungaria/.* Bp., 1959, p. 148—150. — Mályusz Elemér: *Thuróczy János krónikája és a Corvina. /Cronica lui Thuróczy János și Corvina/.* În: *Filológiai Közlöny* XII (1966), p. 301. — Idem: *A Thuróczy-krónika és forrásai. /Cronica lui T. și sursele ei/.* Bp., 1967, p. 157.

131. „...ducentos et tres libros diversarum materiarum propriis sumptibus comparatos et dispositos...” Kereszturi, Josephus Aloysius: *Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis*. Magno-Varadini, 1806, p. 258.

132. Bunyitay: *op. cit.*, I, p. 325—331. — Balogh: *op. cit.*, I, p. 180.

133. Despre biografia lui în: Bunyitay: *op. cit.*, I, p. 332—343. — Hoffmann: *op. cit.*, 111.

134. Hoffmann: *op. cit.*, p. 111—119. Idem: *Franciscus de Kestello Ithalico de Mediolano*. În: *Magyar Művészet*, 1933, p. 42—46.

135. Hoffman Edith: *Középkori könyvkulturánk néhány fontos emlékééről*. /Despre câteva importante monumente ale culturii cărții maghiare/. În: *MKSz XXXII* (1925), p. 32—34. — Joó Tibor: *A Kálmáncsehi-breviarium utja*. /Drumul breviarului Kálmáncsehi/. În: *MKSz LXIII* (1939), p. 183—185. Facsimile în: Berkovits: *op. cit.*, fig. nr. 29—31 și pl. XXIV—XXXI.

136. Kniewald Károly: *Kálmáncsehi Domokos zágrábi mise-könyve*. /Liturghierul din Zagreb al lui Kálmáncsehi Domokos/. În: *MKSz LXVII* (1943), p. 1—15 (cu facsimil).

137. Szabó György: *Codices of Dominicus Kálmáncsehi in the United States*. New York, 1960. — Csapodi Csabáné: *Magyar eredetű és magyar vonatkozású kodexek Amerikában*. /Codice de origine maghiară și cu referințe maghiare aflate în America/. În: *MKSz LXXXI* (1965), p. 363, 365.

138. Biografia lui în: Tóth-Szabó Pál: *Szathmári György primás*. /Primatul G. Sz./ Bp., 1906.

139. Horváth: *op. cit.*, p. 192—195.

140. Gerézdi Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai*. /Prietenii maghiari ai lui Aldus Manutius/. În: *MKSz LXIX* (1945), p. 52.

141. Hoffmann: *Bibliofilek...*, p. 186—187.

142. Bunyitay: *op. cit.*, I, p. 354—366. — Balogh, *op. cit.*, p. 200—201.

143. Balogh: *op. cit.*, p. 201. — Horváth: *op. cit.*, p. 207. — Gerézdi: *op. cit.*, p. 51—53.

144. Bunyitay: *op. cit.*, I, p. 357.

145. Bunyitay: *op. cit.*, I, p. 365.

146. Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. /Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia/. În: *MKSz VII* (1899), p. 337, 340, 344.

147. Hegedűs, Stephanus: *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp., 1906, p. 125—236 (cu facsimilă).

148. Balogh: *op. cit.*, p. 196.

149. Horváth: *op. cit.*, p. 212—213.

150. Bunyitay: *op. cit.*, I, p. 370. — Hoffmann: *op. cit.*, p. 187—188. — Trencsényi-Waldapfel Imre: *Erasmus és magyar barátai* [Erasmus și prietenii lui maghiari]. Bp., 1941, p. 56—57.

151. Hoffmann: *op. cit.*, p. 188—189. — Facsimil colorat în: Berkovits: *op. cit.*, pl. XLIII—XLIV.

152. Cu privire la viața lui vezi: Frankl Vilmos: *Henckel János, Mária királyné udvari papja*. [H. J., preotul de curte al reginei Maria]. În: *Ertekezések a történeti tudományok köréből*, II, Bp., 1872, p. 4. — Bauch, Gustav: *Johann Henckel, der Hofprediger der Königin Maria von Ungarn*. În: *Ungarische Revue* IV (1884), p. 599—627. — Hudak, A.: *Der Hofprediger Johannes Henckel und seine Beziehungen zu Erasmus von Rotterdam*. În: *Kirche im Osten*, II (1959).

153. Varjú: *op. cit.*, p. 217.

154. Varjú: *op. cit.*, p. 334—345. Cf. Kulcsár, Petrus: *Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1965.

155. Catalogul cărților lui Henckel intenționăm să-l publicăm în studiul mai amplu amintit mai înainte.

156. Trencsényi-Waldapfel: *op. cit.*, p. 53, 76—77, 85, 87. — Allen, P.S.: *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterdami*. Oxonii, 1929, VIII, p. 56 (nr. 2100), p. 427 (nr. 2313).

157. Varjú: *op. cit.*, p. 338, 344. — Kulcsár: *op. cit.*, p. 43 (nr. 178), 63 (nr. 312).

158. Végli János: *Das ikonographische Programm des Johannesaltars von Levoča*. În: *Acta Historiae Artium* XIII (1967), p. 235—241.

159. Mezey László: *Die Devotio Moderna des Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn*. În: *Acta Litteraria* XII (1970), p. 37—51.

160. Kemény József: *Történelmi és irodalmi kalászatok*. [Spicuri istorice și literare]. Festa, 1861, p. 89—90. — Teutsch, Friedrich: *Die zwei ältesten sächsischen Humanisten*. În: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* IV (1881), p. 18—19. — Ábel, Eugenius — Hegedűs, Stephanus: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp., 1903, p. 207.

161. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. [Geografia istorică a Ungariei în epoca Huniazilor]. Bp., 1913, p. 120, 398—399, 499.

162. Gall, Franz: *Die Matrikel der Universität Wien*. II/1. Wien, 1959, p. 437.

163. Arhiva familiei Bánffi. În: Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. România, 1538, XII. 2.

164. Pray: *op. cit.*, II, p. 187 (în notă).

165. *Loc. cit.*

166. Hoffmann: *op. cit.*, p. 169—170. — Hermann, Hermann Julius: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich*. Neue Folge VI/3. Wien, 1929, p. 19—21 (nr. 11).

167. Csapodi: *The Corvinian Library...*, p. 336—337.

168. Lista completă și descrierea lor le vom publica într-un studiu separat.

169. Cf. Soltész Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők...*, p. 135.

170. Variantele acestuia: „Martini Haczii sum.“ — „Martini Haczy sum et suorum“. — „Martini Haczaky praepositi sum“. — „Martini Haczy praepositi minoris sum et suorum“.

171. Lukács, Ladislaus: *Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis*. III. Romae, 1967, p. 536.

172. Lukács — Polgár, Ladislaus: *op. cit.*, II, Romae, 1965, p. 476, 500.

Transilvania și Corviniana

1. „...Bibliothecam Caesaream Vindobonensem... magna parte librorum serenissimi regis Hungariae Matthiae Corvini... locupletatam...“ Lambecius, Petrus: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus*. Vindobonae, 1665, p. 73 (pe foaie separată).

2. Franknoi Vilmos — Fögel József: *Mátyás Király budai könyvtára*. [Biblioteca din Buda a lui Matei Corvin]. Bp., 1927, p. 28—34.

3. Csapodi Csaba — Csapodiné Gárdonyi Klára — Szántó Tibor: *Bibliotheca Corviniana*. Bp., 1967, p. 25—26. — Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., 1973, p. 17—29.

4. Csapodi — Csapodiné — Szántó: *op. cit.*, p. 30. — Csapodi: *op. cit.*, p. 466—468.

5. *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának, viselt dolgairól íratott históriája.* [Istoria despre întimplările lui Alexandru cel Mare, regele macedonenilor, scrisă de Quintus Curtius]. Debretin, 1619, f. 12r.

6. Zolnai Klára — Fitz József : *Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini.* Bp., 1942. — Cu privire la literatura mai nouă vezi : Csapodi : *op. cit.*, p. 497—510.

Pentru datele bibliografice ale studiilor referitoare la Corviniana vezi : Csapodi : *op. cit.*, p. 499—501.

8. Csapodi : *op. cit.*, p. 109—465.

9. Csapodi : *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára.* [Când a fost distrusă biblioteca lui Matei Corvin]. In : *Magyar Könyvszemle* (mai departe MKSz), LXXVII (1961), p. 414.

10. *Idem*, p. 409, 414.

11. „Inter opes reliquas hic bibliotheca videtur
Munifici impensis studioque extracta senatus,
Innumeris fulgere libris, quos barbarus igne
E medio rapuit miles, dum nobilis arsit
Matthiae illa domus, Musis celeberrima, regis
Pannoniorum in sede ducum, variasque per orbis
Distraxit partes, quorum pars magna propinquis
Finibus ex Scythiae huc multo convecta labore est.
Thrax Byzantina veniens mercator ab urbe
Armeniusque vafer vicinaque regna Valachus
Servans, quotidie huc onerati mercibus intrant
Gazaque emporium celebratum divite complent“.

Eder, Josephus Carolus (ed.) : *Christiani Schaesae Ruinae Pannonicae libri quattuor.* Cibinii, 1797, p. 26—27.

12. „Conditur illius (sc. Honteri) consilio somptuosissima bibliotheca et ex variis vastatae Graeciae immani furore Turcarum bibliothecis conquiruntur et coacervantur libri utilissimi“. Teutsch, Georg Daniel : *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1883. II, p. 235. — Cf. Pokoij Josef : *Die Rede des Christian Schesaeus auf der Synode in Birtihälml.* In : *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (mai departe : *Korrespondenzblatt*), XXXVII (1914), p. 96—101. — Duldner ; Julius : *Die Rede des Christian Schesaeus auf der Synode in Birtihälml.* In : *Korrespondenzblatt*, XXXVIII (1915) p. 44—55.

13. „...Ad quod amplo extracto aedificio libros hinc inde non sine sumptu acquisiverunt et praesertim ex Budensi bibliotheca Isabeliae Ungariae reginae et a Solymano in Trasyvianiam, ut ei praeesset, missae consensu magno numero transportari curarunt. Sicut et a Constantinopolitano patriarcha Graecorum patrum co-

piam impetrarunt, nec non ex Germania D. Lutheri et aliorum sanorum doctorum opera acquisiverunt". Grosz, Julius: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*. In: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XXI (1887), p. 596.

14. Szilády Áron: *Jelentése bolognai utjáról*. /Raport asupra călătoriei sale la Bologna/. În: *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, II (1868), p. 135. — Fără îndoială, cel pe care Marsigli l-a denumit „vir eruditus ex domo Bethleniana, qui historiam moliebatur principum Transylvanorum“ n-a fost Nicolae Bethlen — după cum crede Csapodi — ci B. Elek. — Cf. Csapodi, *op. cit.*, *MKSz* LXXVII (1961), p. 414. — Csapodi: *The Corvinian Library*, p. 83. — Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. /Istoricul familiei conților Bethlen de Bethlen/. Bp., 1927, p. 354, 361.

15. „Bibliotheca nostra ex bibliothecis urbis Constantinopolitanae per Turcas antea dirutis ac dissipatis suum accepit ortum, rarissimis patrum manuscriptis a Benkneriana, Czakiana, aliisque familiis Coronensium, apud quos specialium vigore privilegiorum a regibus datorum mercium Asiaticarum habebatur depositio, partim in Valachia, partim in Moldova coemtis, atque in usum docentium et discentium post reformationem in Gymnasio Coronensi oblatis, Quibus gazis sufficientissime haec Coronensium bibliotheca instructa omnibus per Transilvaniam et Hungariam existentibus praecipuit palmam, excepta Budensium bibliotheca a Mathia Corvino instructa, cui raritate codicum similis reddita fuit Coronensium...“ Grosz: *op. cit.*, p. 597.

16. Grosz: *op. cit.*, p. 597. — *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* (mai departe: *Quellen*), VI. Kronstadt, 1915, p. 323, 571.

17. Lampe, Friedericus Adolphus: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728, p. 681.

18. *Breve Chronicon Daciae*. În: *Quellen*, IV, 1903, p. 6: „bibliotheca Matthiae regis incenditur...“

19. Republicat în: Duck, Joseph: *Geschichte des Kronstädter Gymnasium*. Kronstadt, 1845, Anhang, p. 18.

20. *Quellen*, 1889, II, p. 654.

21. Textul publicat integral în: Grosz: *op. cit.*, p. 603—708.

22. Grosz: *op. cit.*, p. 616, 637. — Cf. Dankanits Ádám: *Az 1575-ös brassói katalógus* /Catalogul brașovean din 1575/. În: *Könyvtári szemle*, XIV (1970), p. 177—179.

23. „...Corona... civitas mercibus Turcicis celebris... ibi nuper constructa bibliotheca, qua nulla in Pannonia post dissipatam Budensem Matthiae Corvini bibliothecam, cultior usquam fuit“. Bon-

garsius, Johannes (ed.): *Reyrum Hungaricarum scriptores varii*. Francofurti, 1600, p. 574.

24. Szekfü Gyula: *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Muzeumban /Un manuscrip Schesaeus la Muzeul Național/*. În: *MKSz*, XIV (1906), p. 334.

25. „...emporium Coronense in ultimis partibus ecclesiae occidentalis constitutum assidue frequentari videamus a Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis Transalpinis...” Honterus: *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*. 1543. — Dück, *op. cit.*, Angang, p. 4. — Teutsch: *op. cit.*, II, p. 237.

26. Rolul proeminent al bibliotecii din Brașov în epoca umanismului târziu transilvan este reflectat în faptul că și umaniștii de la curtea princiară i-au dăruit cărți. De exemplu, Gyulay Fál, prin testamentul său datat cu anul 1592 își lasă cărțile latine și grecești bibliotecii orașului Brașov. În: *Történelmi Tár*, 1900, p. 146. — Szabó György: *Abafájaj Gyulay Pál*. Bp., 1974, p. 111.

27. Klein, Karl Kurt: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. Hermannstadt, 1935, p. 23. — Gündisch, Gustav: *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*. În: *MKSz*, LXXXII (1965), p. 1—13.

28. Borsa Gedeon — Hervay Ferenc — Holl Béla — Käfer István — Kelecsényi Ákos: *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473—1600*. /Tipărituri vechi din Ungaria, 1473—1600./ Bp., 1971, nr. 40. Borsa Gedeon: *Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására /O încercare de stabilire a ordinii apariției tipăriturilor brașovene din anul 1539/*. În: *MKSz*, LXXIX (1963), p. 266.

29. Klein: *op. cit.*, p. 74—75. — Trausch, Josef: *Schriftsteller-Lexikon... der siebenbürger Deutschen*. Kronstadt, 1870, II, p. 208.

30. Manolescu, Radu: *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul*. (Secolele XIV—XVI). București, 1965, p. 18—81. — Panaiteșcu, P. P.: *Inceputurile scrisului în limba română*. În: *Studii și materiale de istorie medie*, IV (1960), p. 152—155. Cf. Panaiteșcu: *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*. Buc., 1965.

31. Cf. *MKSz* XXXVIII — IX (1932 — 4), p. 40—41 (Iványi B.). — Panaiteșcu: *Inceputurile scrisului în limba română. Noi contribuții*. În: *Studii și cercetări de bibliologie*, V (1963), p. 121—122. — Hurmuzachi, Eudoxiu: *Documente privitoare la istoria românilor*. XI. Buc., 1900, p. 656.

32. Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. /Istoricul Universității Báthori din Cluj pînă la distrugerea ei în 1603/. În: *Erdély Múzeum*, XXIII (1906), p. 256—263.

33. „...In iis Flavii Proculi Iustini de origine regum et regnorum epitomen, in membrana elegantibus characteribus manuscriptam ex Mathiae regis bibliotheca Budensi casu quopiam ad me delatam, totius meae librariae supellectilis principem, quem ante hanc bellorum voraginem non contemnendam habebam, eadem intemperie stolidae multitudinis amisi. Hunc librum paucis ante mensibus quam haec clades patriae incumberet, Antonio Marietto erudito Jesuitae, malo codicis genio et meo fato, utendum accomodaveram, quod ideo libentius in hac publicae privataeque cladis memoria refero, quod praeclarus auctor praenomine et nomine temporum iniuria amisso atque etiam libri titulo, quem adscripsi, intercepto solo cognomine residuo ex omnibus, opinor, typographiis acephalus hactenus prodit. De quo quid eruditi censeant, viderint, mihi satis fuerit ex fide haec referenti fidem haberi. Taceo multa alia quae in tot huius libri corpore aliter quam in vulgari legebantur“. Szamosközy István : *Történeti maradványiai* [Fragmente istorice]. În : *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores* (mai departe : *MHHSer*), XXIX. Bp., 1877, p. 105—106. Traducerea lui în maghiară : Szamosközy : *Erdély története* [Istoria Transilvaniei]. În : *Monumenta Hungarica*, VII. Bp., 1963, p. 274 (Borzsák István).

34. Szamosközy : *op. cit.*, *MHHSer*, XXVIII. Bp., 1877, p. 47—48.

35. *Győri történelmi és régészeti füzetek* [Caiete istorice și arheologice din Győr], III (1865), p. 144—145, 148. — Zalka László : *A győri püspöki papnevelőintézet könyvtáranak címjegyzéke* [Lista de titluri a cărților din biblioteca seminarului episcopal din Győr]. Győr, 1893, p. VI. — Jenei Ferenc : *Az utolsó magyar humanista főpap : Naprági Demeter*. [Ultimul prelat umanist maghiar : N. D.]. În : *Irodalomtörténeti Közlemények* (mai departe *ItK*), 1965, p. 137—151.

36. Kisfaludi A. Béla : *A győri püspöki nagyobb seminariium könyvtáráról* [Despre biblioteca mai mare a seminarului episcopal din Győr]. În : *MKSz* 1884, p. 30. — *Századok* 1876, p. 508. — Horváth János : *A reformáció jegyében* [Sub semnul Reformei]. Bp., 1953, p. 97, 500. Afirmarea înțilnită în literatură că volumul provine dintre cărțile lui Ioan Zapolya trebuie corectată în sensul că titlul de „electus rex Hungariae” nu l-a purtat el, ci fiul său Ioan Sigismund.

37. Csapodi : *The Corvinian Library*, p. 176 (nr. 157). — Facsimilul lui în : Csapodi — Csapodiné — Szántó : *op. cit.*, tab. CVI.

38. *Cserei Mihály historiája* [Istoria lui Cserei Mihály]. În : *Ujabb Nemzeti Könyvtár*. Pesta, 1852, p. 11.

39. Thallóczi Lajos : *Öreg Apafi Mihály könyvtára* /Biblioteca lui M. A. senior/. In : *MKSz*, 1881, p. 131—132. Cf. Jakab Elek : *H. Apafi Mihályné, Bethlen Kata, hagyatéka* /Legatul Doamnei lui Mihai Apafi al II-lea, Bethlen Kata/. In : *Századok*, 1883, p. 684.

40. Jakab : *op. cit.*, p. 678—682.

41. Hermányi Dienes József : *Nagyenyedi Demokritus* /Democritus din Aiud/. In : *Magyar Könyvtár*, Bp., 1960, p. 247. (In ediția scoasă de György Lajos la Cluj în anul 1943 : II, p. 50). — Pentru data licitației vezi însemnarea autografă a lui Nádudvari în cartea cu cota RMK 321 conservată în Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj, sectorul nr. II (fosta bibliotecă a colegiului reformat).

42. Hermányi Dienes : *op. cit.*, p. 247. — Teleki Sámuel i-a scris lui Saxius următoarele : „Codex Ms. Tibullo-Corvinianus, quo usus est Samuel Köleserius, ex reliquiis celeberrimae bibliothecae, quam Mathias Corvinus rex, literarum non minus cultura, quam bellica fortitudine et rerum praeclare gestarum laude maiorum nostrorum memoria clarissimus in regia sua Budensi circa annum 1476 instruxerat, fato nescio quo in Transilvaniam delatus, cum tota supellex principis Apafi II. Viennae demortui anno 1726 Cibinii sub hasta venderetur, vili admodum pretio, ut merces talis apud rerum imperitos venire solent, a studioso quodam Enyediensi, Samuele Nadudvario, emtus fuit. Quod ubi principi Lichtensteinio, tunc in statione sua Küküllővár degenti, innotuit, egit cum Köleserio sibi admodum familiari ut hunc thesaurum quocumque tandem pretio ipsi redimeret. Köleserius vero, ut erat vir magnae apud suos auctoritatis facile a profesoribus Enyedisinis impetravit, ut Nadudvarium vel invitum in gratiam ipsius codice privarent ; quem mox ipse, gratiam apud principem initurus suo nomine dono principi obtulit, et hodie etiam in Bibliotheca Lichtensteiniana extare existimo. Membranaceus aut chartaceus sit, nescio“. Concept autograf din volumul manuscris intitulat *Epistolae variorum* aflat în Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureș, p. 96. Vezi și p. 19—20, 34—35, 107—108, 115. — Kelemen Lajos : *Bod Péter levelei* /Scrisorile lui Bod Péter/. In : *Erdélyi Múzeum*, 1907, p. 390.

43. Köleséri Sámuel : *Protocollum expeditionum gubernialium*. p. 307. Biblioteca Teleki, Mss. fol. 1155.

44. *Tibullus Corvinianus*. Claudiopoli, 1727.

45. Csapodi : *The Corvinian Library*, p. 176 (nr. 157). — Cf. Jakó Zsigmond : *Köleséri Sámuel irodalmi levelezése* (Kéziratban). /Correspondența literară a lui Köleséri Sámuel (în manuscris)/.

46. Informația din literatura mai veche (Fraknoi-Fógel : *op. cit.*, p. 69), că acest codice a fost cumpărat de Teleki cu prilejul

călătoriei sale de studii din 1759/60 în Germania, a fost deja corectată de Borzsák István (*Die Tacitus-Handschrift der Bibliotheca Corviniana*. În : *Annales Bibliothecae Universitatis de R. Eötvös nominatae*. Bp., 1962, p. 142—143). Data procurării dedusă de el poate fi precis dovedită prin scrisoarea din 25 ianuarie 1805 adresată de Teleki lui Aranka György. Vezi : Csüri Bálint : *Aranke Györgyhöz irt ismeretlen levelek* /Scrisori necunoscute adresate lui A. Gy./ În : *ItK*, XLV (1935), p. 49—50.

Tot din Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş provine și codicele Piccolomini care s-a găsit recent la Harvard University Library din Cambridge (SUA), și ar părea să fie o corviniană. După părerea noastră însă și acest exemplar poate fi omis, deoarece el a ajuns în colecția lui Teleki Sámuel abia între 1800 și 1811, probabil tot de pe piața de cărți a Europei apusene. Cf. Csapodiné Gárdonyi Klára : *Egy újabb ismeretlen Corvin-kódex feltünése az amerikai könyvtácon*. /Apariția a încă unui codice corvinian necunoscut pe piața de cărți americană/. În : *MKSz*, LXXVII (1961), p. 105—107. — Bustya Endre : *A marosvásárhelyi Teleki-téka eltiint piccolomini-kódexe s egy Amerikában felbukkant Piccolomini-korvina*. /Codicele Piccolomini dispărut din Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş și o corviniană Piccolomini apărută în America/. În : *MKSz*, LXXXI (1965) p. 331—332. — Csapodi : *The Corvinian Library*, p. 115 (nr. 7).

47. Csapodi : *op. cit.*, p. 271 (nr. 390). — Fraknoi — Fögel, *op. cit.*, p. 72. — Hoffmann Edit : *Régi magyar bibliofilek* /Vechi bibliofili maghiari/. Bp., 1929, p. 124, 203.

48. Facsimilul în : Csapodi — Csapodiné — Szántó : *op. cit.*, tab. LIV.

49. Csapodi : *Filipec (Pruisz) János nagyváradi és ölmützi püspök könyvei*. /Cărțile lui F. (P.) J, episcop de Oradea și Olomouc/. În : *MKSz*, LXXXIII (1967), p. 246—248.

50. Csapodi : *op. cit.*, p. 161 (nr. 118). — Kisfaludy : *op. cit.*, p. 29.

51. Csapodiné Gárdonyi Klára : *Mátyás király könyvtárának scriptorai. Petrus Cenninius*. /Copiștii bibliotecii lui Matei Corvin. Petrus Cenninius/. În : *MKSz*, LXXIV (1958), p. 338.

52. Studiul scurt al lui Jenei Ferenc : *Napragi Demeter györi püspök könyvtára* /Biblioteca lui N. D., episcop de Győr/, în : *Györi Szemle*, 1936, p. 25—28, nu poate fi considerat nicicum o încercare satisfăcătoare.

53. Kisfaludy : *op. cit.*, p. 30. — Századok 1876, p. 508. — Pirnát Antal : *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok* (Gerendi János

és a kolosvári iskola). /Aristotelieni și antitrinitari (Gerendi János și școala clujeană)/. În: *Helikon*, XVII (1971), p. 373. — Sz. Koroknai Eva: *Magyar reneszansz könyvkötések* /Legături de cărți maghiare în stil renescentist/. În: *Művészettörténeti Füzetek*, nr. 6, Bp., 1973, p. 89 (nr. 242).

54. Comunicarea amabilă a lui Ritoókné Szalay Agnes (Buda-pest) pe baza comparației dintre inventarul din anul 1563 și catalogul citat al bibliotecii din Győr întocmit de Zalka. — Belu, Sabin: *Bodog Józsa*. În: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, IV (1960) p. 143—148.

55. Szilágyi Sándor: *A Corvina történetéhez*. /Contribuții la istoricul Corvinianei/. În: *MKSz*, 1882, p. 336—340. — Fraknói — Fögel: *op. cit.*, p. 29—30. — Csapodi: *The Corvinian Library*, p. 73—74.

56. *Siralmas magyar krónika* /Jalnică cronică maghiară/. În: *Ujabb Nemzeti Könyvtár*. Pesta, 1853, p. 33.

57. Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. /Scrisori și documente pentru istoria relațiilor orientale ale lui Gheorghe Rakoczi I/. Bp., 1883, p. 35. — *Történelmi Tár*, 1883, p. 450—451, 674—675. — *MKSz*, 1882, p. 337.

58. *MKSz*, 1882, p. 338—339. — Szilády Áron — Szilágyi Sándor (red.): *Török-magyarokori állam-okmánytár* /Colecția documentelor de stat din epoca turco-maghiară/. II, Pesta, p. 185—186. — Kovács Máté (red.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I.* /Cartea și biblioteca în viața societății maghiare/. Bp., 1963, p. 121—122.

59. Szilágyi: *Levelek és okiratok*, p. 116. *MKSz*, 1882, p. 339.

60. Szilágyi: *op. cit.*, p. 175. — *MKSz*, 1882, p. 339.

61. „...besitzen sie /die Türken/ zwei der ältesten und schönsten Bibliotheken in Constantinopel und Buda; und könnten E.K.Mt. wohl von ihnen einige geschriebene Sachen bekommen, da sie keiner unter ihnen besonders achtete“. *Centralblatt für Bibliothekswesen*, VIII (1891), p. 230. — Cf. Fraknói — Fögel: *op. cit.*, p. 30, 93.

62. *De itinere Budensi, quod clementissimo S. Caesariae Maiestatis jussu peregi anno 1666 a die 25 Februarii usque ad diem 24 Martii propter reliquias celeberrimae istius bibliothecae regis Matthiae Corvini, cujus interitu et dissipatione jam superiori seculo Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensis amplissimo incremento aucta est*. Lambecius: *Commentariorum... liber secundus*. Vindobonae, 1669, p. 989—996. — Traducerea maghiară în: Kovács: *op. cit.*, p. 122—126.

Tiparul cu litere latine din Sibiu în secolul al XVI-lea

1. Expunerea acestei opinii tradiționale, considerată timp de aproape un secol incontestabilă, în: Trausch, Joseph: *Wo und wann die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet wurde?* In: *Kurz's Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, II (1846), p. 340—356.

2. Teutsch, Friedrich: *Neue Beiträge zur Hermannstädter Buchdruckergeschichte*. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (mai departe: *Korrespondenzblatt*), VIII (1885), p. 121—123. Cf. Wittstock, Oskar: *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator. Der Mann. Das Werk. Die Zeit*. Göttingen, 1970, p. 116.

3. Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. [Tiparul maghiar în secolele XV și XVI]. Bp., 1931, p. 47—48. — Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. II. [Istoricul tiparului, editurii și comerțului de carte din Ungaria]. Bp., 1967, p. 108—111. — Borsa Gedeon: *Die erste Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen, 1528—1530*. In: *Bibliothek und Wissenschaft*, III (1966), p. 1—12.

4. Seivert, Johann: *Nachrichten von siebenbürgische Gelehrten und ihren Schriften*. Pressburg, 1785, p. 115, 325. — Révész Béia: *Sebastian Pauschner, ein siebenbürgisch-sächsischer Arzt des 16. Jahrhunderts*. In: *Archiv zur Geschichte der Medizin* IV (1911), p. 282—300. — Borsa Gedeon: *Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái* [S. P., autorul primei scrieri medicale apărută în Ungaria și operele sale tipărite]. In: *Orvostudományi Közlemények — Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, XXVII (1963), p. 257—271.

5. Trausch: *op. cit.*, p. 340—345. — Partea din discursul menționat care se referă la aceasta este următoarea: „Anno 1529 12 Februarii monachi intra octiduum exire jussi sunt, etcetera. Insuper et relicta artium studia florerere ceperunt eodem tempore. Testis est libellus grammaticus eruditissimi viri Thomae Gemmasi [!] didascalii hujus scholae Cibiniensis excusus anno Christi 1529, dedicatusque generoso et nobili Joanni Pemfflinger, filio Marci Femfflinger judicis regii civitatis nostrae Cibiniensis. Testis etiam est libellus de peste absolutissimus doctoris Sebastiani Pauschleri medici ordinarii Cibiniensis. Testes sunt libri dialectici aliorum authorum juridici, qui asservantur in bibliotheca scholarum“. Ultimea frază a citatului s-ar putea referi eventual și la alte tipărituri sibiene. Din câte cunoaștem pînă acum însă pare mai pro-

babii ca autorul să facă aluzie la manualele tipărite de Honterus. Manuscrisul acestui discurs în : Netoliczka, Oskar : *J. F. Trausch's Handschriften-Katalog*. I. Kronstadt, 1898, p. 34 (nr. 497). — Textul latin de mai sus poate fi găsit și în : Borsă : *Buchdruckerei*, p. 2.

6. Teutsch : *op. cit.*, În : *Korrespondenzblatt*, VIII (1885), p. 121—123. — Facsimilul paginii de titlu a copiei manuscrise este conservat în Arhivele Statului Sibiu : Huttmann, Arnold — Barbu, G. : *Medicina în Orașul Stalin ieri și astăzi*. Brașov, 1959, p. 21 și Jakó Zsigmond : *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte*. În : *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* (mai departe : *FVL*), IX (1966) nr. 1, p. 55. Textul complet al operei comunicat literal de : Révész : *op. cit.*, p. 286—300.

7. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (mai departe : *VerArch*) X (1872), p. 338, 342.

8. Borsă : *Buchdruckerei*, p. 5—6.

9. Vezi expunerea mai pe larg a celor ce urmează, în : Jakó Zsigmond : *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez* (Contribuția la istoricul tiparului sibian din secolul al XVI-lea). În : *Magyar Könyvszemle* (mai departe *MKSz*), LXXXI (1965), p. 48—56. Același : *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*. În : *Anuarul Institutului de istorie Cluj* (mai departe : *AIIClJ*), VII (1964) p. 97—112. — Același : *Die Hermannstädter Druckerei*. În : *FVL*, IX (1966), nr. 1, p. 31—58. — Cf. Borsă : *Buchdruckerei*, p. 11—12.

10. Gulyás : *op. cit.*, p. 47—48. — Teutsch : *op. cit.*, În : *Korrespondenzblatt*, VIII (1885), p. 121—122.

11. „1533 die 22 Januarii kombt aus Deutschland zurück der gelehrte Magister Johannes Honterus, und bringet die wahre Lehre in viel Schriften und Bucher mit sich, wie auch den Wohlweisen Magistrum Theobaldum Griffium Medicinæ Doctorem et Artis Typographicae Licentiatum, der ihm dann in arte Typographica redlich beygestanden.“ Trauschenfels, Eugen von : *Album Oltardinum*. Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Kronstadt, 1860, p. 9. — Cf. Huttmann : *op. cit.*, în : *FVL*, V (1961), p. 170.

12. Fabritius, Karl : *Honterus auf der Rückreise in die Heimat*. În : *VerArch.*, XI (1873), p. 452—453. — Netoliczka, Oskar : *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*. Wien — Hermannstadt, 1898, p. 209.

13. Fabritius : *op. cit.*, p. 451. — Klein, Karl Kurt : *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. Hermannstadt, 1935, p. 15.

14. Documentele în cauză sînt publicate în : Trausch : *op. cit.*, p. 345—350. — Teutsch, Friedrich : *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. (mai departe : Teutsch : *Buchhandel*) În : *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, VI (1881), p. 50. — Bunyitay Vince — Rapaics Rajmund — Karácsonyi János : *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I. /Documente de istorie a bisericii din perioada reformei în Ungaria/. Bp., 1902, p. 108, 429—430. — Fabritius Károly : *Pemfflinger Márk szász gróf élete, különös tekintettel a reformatio elterjedésére az erdélyi szászok között*. /Viața comitelui sas Pemfflinger Mark, cu privire specială la răspîndirea reformei printre sașii transilvăneni/. În : *Értekezések a tört. tud. köréből*, Bp., IV (1875) p. 126—129. — Herbert, Heinrich : *Die Reformation in Hermannstädter und dem Hermannstädter Capitel*. Hermannstadt, 1883, p. 8. — În : *Régi Magyar Nyomtatványok* /Vechi tipărituri maghiare/ I, App. 7, aceste pamflete nu sînt considerate tipărituri.

15. Borsa : *Buchdruckerei*, p. 10—12.

16. Borsa : *Pauschner*, p. 266.

17. Jakó Zsigmond : *Az erdélyi papirmalmok feudálizmuskori történetének vázlatja (XVI—XVII, század)*. /Scurt istoric al morilor de hîrtie din Transilvania în epoca feudală (sec. XVI — XVII)/. În : *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia*, 1962, fasc. II, p. 68—71. — Același : *Inceputurile fabricării hîrtiei în țara noastră. II. Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în sec. al XVI-lea*. În : *Revista bibliotecilor*, XXIII (1970), nr. 6, p. 369—371.

18. *VerArch.*, XIX (1884), p. 533—534, XVII (1882) nr. 3, p. 19, 126.

19. Borsa : *Pauschner*, p. 266.

20. Klein : *op. cit.*, p. 106—122.

21. Roth, Erik : *Die Reformation in Siebenbürgen*, I. Köln — Graz, 1962, p. 24—31, 117—173.

22. Jakó Zsigmond : *Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea*. În : *AIIClj*, VIII (1965), p. 116—118. — Demény, Ludovic : — Petrovici, Emil : *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553*. București, 1971, p. 70.

23. Jakó : *Papirmalmok*, p. 68—71. — Goldenberg, Samuil : *Moara de hîrtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*. În : *Studii*, XIII (1960) nr. 1, p. 113—118.

24. Ferenczi Zoltán : *A kolozsvári nyomdászat története. /Istoricul tiparului clujean/*. Cluj, 1896, p. 6—20. — Gulyás : *op. cit.*, p. 60. — Borsa Gedeon : *Die Buchdrucker des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn*. În : *Bibliothek und Wissenschaft*, III (1965), p. 6.

25. Gulyás : *op. cit.*, p. 95.

26. Jakó Zsigmond : *Ismertlen magyar drámai emléke a XVI. századból. 10 operă dramaturgică maghiară necunoscută din secolul al XVI-lea*. În : *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, IX (1965), p. 36—37.

27. Borsa Gedeon : *Hoffhalter-problémák* [Probleme în legătură cu Hoffhalterii]. În : *MKSz*, LXXXVI (1970), p. 372.

28. Pentru datele referitoare la cea de a doua perioadă a activității tipografiei vezi : Borsa Gedeon : *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében*. [Tiparul sibian în ultimul sfert al veacului al XVI-lea]. În : *MKSz*, LXXXI (1965), p. 56—61.

29. Pentru datele referitoare la tipografi vezi : Borsa : *Buchdrucker*, p. 4—5.

30. *Korrespondenzblatt*, XXXV (1912), p. 119.

31. Teutsch : *Buchhandel*, p. 60—61.

32. Teutsch : *op. cit.*, p. 61, 63. — Feneșan, Costin — Gundisch, Konrad Gustav : *Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XVI—XVII) în calendarele lui Paul Eber*. În : *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, Cluj-Napoca, XVII (1974), p. 92.

33. Borsa : *A szebeni nyomda*, p. 58.

34. Jakó : *Drámai emléke*, p. 32. — Tiparnița și legătoria de cărți funcționau, în general, sub conducerea aceluiasi meșter. În testamentul lui Gübesch, de exemplu, ambele ateliere figurează la un loc. În : *Korrespondenzblatt*, XXXV (1912), p. 119.

35. Arhivele Statului Sibiu. Arhiva orașului Sibiu, Nova colectio posterior, nr. 2141, J. 84 (1580. aug. 31).

36. Borsa : *A szebeni nyomda*, p. 58—59.

37. Vezi dedicația lui Mathias Fronius la începutul versiunii germane. — Teutsch : *Buchhandel*, p. 56 (nota nr. 61). — Teutsch, Friedrich : *Zur Entstehung des Eigenlandrechtes*. În : *Korrespondenzblatt*, III (1880), p. 38.

40. Teutsch, Friedrich : *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt, 1921, p. 370—371. — Teutsch, Georg Daniel : *Geschichte der siebenbürger Sachsen*, I. Hermannstadt, 1925, p. 294. 295.

41. Teutsch : *Buchhandel*, p. 61.

42. Teutsch, Friedrich : *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*. În : *Korrespondenzblatt*, V (1882), p. 65.

43. Borsa : *A szebeni nyomda*, p. 59—60.

44. Schuller, Hermann : *Georg Deidrich und sein Hodoeporicon*. În : *Deutsche Forschung im Südosten*, II (1943), p. 79—99. — Cf. *Régi Magyar Könyvtár*, III, p. 788—791.

45. Jakó Zsigmond: *Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből* /Un fragment dintre-o piesă de teatru cu subiect biblic tipărită în Transilvania secolului al XVI-lea/. În: *MKSz*, LXXXI (1965), 313—328.

46. Pirnát Antal: *A magyar reneszansz dráma poétikája*. /Poetica pieselor de teatru renascentiste maghiare/. În: *ItK*, LXX (1966), p. 534—536.

47. *A magyar irodalom története*. I. /Istoria literaturii maghiare/. Bp., 1964, p. 434—435 (Varjas Béla). — Kurcz Ágnes: *Baranyai Décsi János magyar Sallustiusa* /Versiunea maghiară a lui Sallustius de Baranyai Decsi János/. În: *ItK*, LXX (1966), p. 180—181.

48. Nussbächer, Gernot: *Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája“*. În: *MKSz*, LXXXVI (1970), p. 387—394. — Cf. *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/1. Bp. 1959, p. 86—102, 524—527.

49. Holl Béla: *Az újkori természettudományos világszemlélet kialakításának erdélyi történetéhez* /Contribuții la istoria transilvăneană a formării concepției naturaliste/. În: *Korunk*, XXVIII (1969), p. 774—779.

50. Cu privire la importul masiv de cărți din Germania — în afara fondurilor contemporane ale bibliotecilor transilvănene — se pot găsi multe date și la: Teutsch: *Buchhandel*, p. 30—34, 59—60. — Cf. Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok* /Lectura secolului al XVI-lea/. București, 1974, p. 21—32.

Pe urmele catehismului românesc din anul 1544

1. Titlul acestei foi volante: *Warhafftige Neue Zeitung aus dem Ungerlandt und Türkey ins Deutsch Landt geschrieben aus dem latein in deudsche Sprach verdolmescht*. MDXLVI. Cf. Göllner, Carl: *Turcica. Die europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I. Buc.—Berlin, 1961, nr. 869. Exemplarul lui Jancsó văzut de Cipariu este conservat în prezent în Biblioteca Széchényi din Budapesta. Cf. Kertbeny Károly, *Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke, 1454—1600*. Bp., 1880, p. 150, nr. 605 și Schullerus, Adolf: *Luthers Katechismus und Agende in romanischer Sprache*. În: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XLIV (1921), p. 57—61. Informația în legătură cu catehismul s-a răspândit în literatură, nu în varianta germană văzută de Cipariu și publicată de Schullerus, ci în varianta latină, pe baza comunicării lui Heinrich Wittstock (*Beiträge zur Refor-*

mationsgeschichte des Nösnergaues. Wien, 1858, p. 57—60). Sursa originală a acesteia n-am putut-o stabili.

2. Vezi literatura referitoare la aceasta în: Jakó S. *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*. În: *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, VII (1964), p. 98. — Același: *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte*. În: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, IX (1966) nr. 1, p. 31—58.

3. Din recolta bogată vezi: Jakó: *Könyvtörténet — művelődéstörténet (A legrégebb román nyomtatvány 1544)*. [Istoria cărții — istoria culturii (Cea mai veche tipăritură românească 1544)]. În: *Korunk*, XXIII (1964), p. 1530—1536. — Hervay Ferenc: *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine*. În: *Magyar Könyvszemle*, LXXXI (1965), p. 119—127. — Demény, Ludovic — Petrovici, Emil: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551—1553*. Buc., 1971. — Demény, Ludovic: *O tipăritură slavo-română precoresiană*. În: *Studii*, XVIII (1965), p. 1001—1038. — Idem: *Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckerpresse in Hermannstadt im 16. Jahrhundert*. În: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, XII (1969), nr. 2, p. 25—36. — Demény, Ludovic și Simonescu, Dan: *Un capitol important din vechea cultură românească, Tetraevangheliul, Sibiu, 1564*. În: *Studii, și cercetări de documentare și bibliologie*, VII (1965), supl. la nr. 1. — Huttmann, Arnold și Binder, Pavel: *Prima carte tipărită în limba română*. În: *Călușa bibliotecarului*, XVIII (1965) nr. 2, p. 94—96.

4. Jakó, S.: *Die Hermannstädter Druckerei*. În: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, IX (1966), nr. 1, p. 56.

5. De ex.: Crăciun, Ioachim: *Catehismul românesc din 1544*. Sibiu—Cluj, 1945—1946, p. 15. — Tomescu, Mircea: *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*. Buc., 1968, p. 45.

6. *Bibliografia românească veche*, I., Buc., 1903, p. 22.

7. *Organul luminării*, nr. 54—55 (7 și 14 ianuarie 1848), p. 301, 308.

8. *Arhiva familiei Bánffy*, fasc. 58, nr. 146, în: *Arhiva istorică din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România*.

9. Cu privire la Bánffy Dénes, vezi: Biró József. *A bonczhidai Bánffy kastély* [Castelul Bánffy din Bonțida]. În: *Erdélyi Múzeum*, XI. (1935), p. 135—137.

10. Singurul exemplar cunoscut din catalogul tipărit pentru licitație se păstrează în Biblioteca Teleki din T.rgu Mureș, sub nr. 2618.

11. *Arhiva familiei Bánffy*, Consignatio 46.

12. *Idem*, fasc. I, nr. 44.
13. *Idem*, Consignatio 46.
14. *Idem*.
15. Îi datorăm mulțumiri prof. R. Todoran pentru datele biografice ale lui Filip Gherman și pentru caracterizarea conținutului lucrării sale. Prezentarea amănunțită a problemelor legate de viața și activitatea literară a lui Filip Gherman ne va fi oferită de studiul introductiv al profesorului Todoran la vasta sa culegere de texte care va intra curînd sub tipar. Cf. Todoran, R.: *Observații asupra grafiei chirilice a unui manuscris românesc din Transilvania de la începutul sec. al XVIII-lea*. În: *Studii și cercetări lingvistice*, XI (1960), p. 755—760 (Omagiu lui Al. Graur).
16. *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, XXXVIII*, Bp., 1906, p. 173 (Szádeczky Lajos).
17. *Arhiva familiei Bánffi*. Consignatio 50/b (scrisoarea din 10 sept. 1763 a avocatului Simon János).
18. Rettégi György: *Emlékezetre méltó dolgok* /Lucruri memorabile/. Buc., 1970, 410 p. (ed. S. Jakó).
19. *Arhiva familiei Bánffi*. Consignatio 38/a, fasc. III. C (Sibiu, 15 sept. 1755).
20. *Arhiva familiei Bánffi*, fasc. I, nr. 44.

Biblioteca Colegiului Bethlen din Aiud

1. Referitor la istoricul Bibliotecii Bethlen și la valorile ei vezi: Nagy Géza sen.: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története* /Istoricul colecțiilor științifice ale colegiului Bethlen/. Cluj, 1947, și Turnowsky, Alexandru — Vita, Sigismund: *Biblioteca Bethlen din Aiud*. Buc., 1957.
2. Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik, 1608—1665*. Wien 1862, p. 354. — Jakó Zsigmond: *Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól* /Despre raritățile manuscrise ale vechii biblioteci din Aiud/. În: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, VIII (1964), p. 220—222.
3. Szentimrei Mihály: *Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon* /O carte din biblioteca princiară a lui Gabriel Bethlen aflată la Sárospatak/. În: *Magyar Könyvszemle* (mai departe: *MKSz*), XC (1974), p. 30—33. — *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viselt dolgairól íratott*

históriája /Istoria despre întâmplările lui Alexandru cel Mare, regele macedonenilor scrisă de Quintus Curtius/. Debretin, 1619, f. 12r.

4. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.* /Date privitoare la istoria mișcărilor spirituale maghiare în secolul al XVII-lea/. Bp.-Seghedin, 1965, p. 241, 251.

5. Szilágyi Sándor (red.): *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, VIII, Bp., 1882, p. 96.

6. Este caracteristic faptul că bine informatul Szenczi Molnár Albert, în dedicația adresată însuși principelui, chiar în 1624 enumeră astfel meritele culturale ale lui Bethlen: „Construirea și dezvoltarea gimnaziului din Alba Iulia, constituirea bibliotecii prin ciare și chemarea acolo a unor învățați chiar din academiile din Germania”. (Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* /Jurnalul, corespondența și scriptele lui Sz. M. A./, Bp., 1898, p. 83—84. (Nu se poate imagina ca Molnár Albert să nu fi amintit în suita sa de idei menționată mai sus despre o bibliotecă separată a colegiului dacă Bethlen ar fi întemeiat sau ar fi intenționat să întemeieze o astfel de bibliotecă.

7. Cu privire la începuturile bibliotecii, cele mai însemnate cercetări sînt ale lui Vita Zsigmond: *Bethlen Gábor könyvtára* /Biblioteca lui G. B./, în: *MKSz*, LXXXI (1965), p. 221—227, și *Tudománnyal és cselekedettel* /Cu știința și cu fapta/. Buc., 1968, p. 11—22. (Identitatea inițială a bibliotecilor princiară și colegială a fost sesizată pentru prima oară tot de Vita, dar în prezentarea sa el nu și-a pus destul de bine în valoare această descoperire, n-a tras concluziile ce decurgeau din ele. Cum el a perseverat în interpretarea tradițională a datelor, n-a reușit să risipească confuzia și obscuritatea în problema începuturilor bibliotecii colegiale.

8. *Történelmi Tár* (mai departe: *T.Tár*), 1879, p. 797—805; 1884, p. 199—201.

9. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika* /Jalnica cronică maghiară/. În: *Újabb Nemzeti Könyvtár*, Pesta, 1852, p. 33.

10. În Arhiva Capitlului Transilvănean (mai departe ACT) conservată în biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia, sub cota B. 1256. Cf. Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* /Arhiva Capitlului Transilvănean aflată la Alba Iulia/. Budapesta, 1895, p. 252 (nr. 1256).

11. În ACT B. 553.

12. Szilágyi Sándor: *A Corvina történetéhez* /Contribuții la istoricul Corvinianei/. În: *MKSz*, 1882, p. 337—339. — Szilágyi Áron — Szilágyi Sándor (red.): *Török-magyarokori állam-okmánytár. II.* /Colecția documentelor de stat din epoca turco-maghiară/. Pesta, 1869, p. 185—187. Cf. p. 89—91 din acest volum.

13. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (mai departe : PEIL), XVIII (1975), p. 618—619.

14. *Ibid.*, p. 650, 749, 1349, 1385. Cf. *Irodalomtörténeti közlemények*, XVII (1907), p. 246

15. PEIL, XVIII (1875), p. 775.

16. În ACT, B 1290. — Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. României (mai departe) : AICIJAc), Colecția generală, 23 martie 1646. — La 24 mai 1648 custodele bibliotecii princiare era deja rechizitorul Bárdi István. (Arhiva Națională Maghiară Budapesta, lymbus din Alba Iulia, pachetul 5. Ordinele administrative ale lui Gheorghe Rákoczi I, f. 79^r—80^v. Cf. Arhiva orașului Bistrița în Arhivele Statului Cluj, nr. 253/1648.

17. PEIL, XVIII (1875), p. 618—619. Cf. Evans, Robert : *Alsted és Erdély /Alsted și Transilvania/*. În : *Korunk*, XXXII (1973), p. 1908—1916.

18. Török Pál : *II. Rákoczi György ismeretlen iskolai törvénye. /Un regulament școlar necunoscut al lui Gheorghe Rákoczi II/*. În : *Erdély Irodalmi Szemle*, IV (1927), p. 118—124.

19. AICIJAc — Colecția Kemény József, 23 iulie 1662 ; 24 aug. 1665 ; Kemény Sámuel, Chartophylacium Transsylvanicum, XXIX, nr. 20 (5 mart. 1651). — Cf. *Bethlen Miklós önéletírása. I. /Autobiografia lui Nicolae Bethlen/* (edit. de V. Windisch Éva). Bp., 1955, p. 145.

20. Herepei János : *Miképen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást ? /Cum a scăpat o parte a bibliotecii din Alba Iulia de pustiirea tătară din anul 1658/*. În : *MKSz*, LXXVII (1961), p. 171—172.

21. Harsányi István : *A Rákóczi-könyvtár és katalógusai. /Biblioteca Rákoczi și cataloagele ei/*. În : *MKSz*, XXI (1913), p. 17—28, 136—137.

22. Szalárdi : *op. cit.*, p. 390—391.

23. Kropf Lajos : *Basirius Izsák kéziratainak történetéhez. /Contribuții la istoricul manuscriselor lui B. I./*. În : *MKSz*, 1886, p. 71.

24. Manuscrisul lui Pápai Páriz Ferenc, intitulat *Collegii Bethlemiani origo et progressus*, caracterizează astfel biblioteca colegiului în preajma anilor 1670—1680 : „Bibliotheca satis instructa continens librorum codices hoc tempore plus minus mille sexcentos“. Originalul autograf în colecția lui Iosif Kemény (mai departe : *ColKJ*) *Collectio maior mss. historicorum*, tom. XVII, nr. 3, fol. 2.

25. *ColKJ*, 14 febr. 1667. — Operațiunea de salvare a decurs pînă la sosirea tătarilor, astfel că ei au și ajuns din urmă ulti-

mul transport și l-au prădat, după cum reiese din declarația făcută la 12 martie 1695 la Sibiu de către Csicsói György și Illyei László rechizitori: „...urmînd după aceea foarte repede venirea tătarilor, arderea cu totul și jefuirea orașului Alba Iulia și ajungerea din urmă a *instrumentum*-urilor (documentelor) capitulului, ca și umplerea cu acte a cîmpiei Morgo pînă aproape de Uieșdea (după cum despre toate acestea nu numai de la predecesorii noștri, ci și de la martori din afară îndestul am aflat)...” (Copie făcută la 6 dec. 1927 de Ludovic Kelemen după originalul ce se afla în proprietatea lui N. Rapolt, locuitor din Panceu, jud. Cluj).

26. *TTár*, 1886, p. 204. — Nagy Gyula: *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához* /Contribuții la biblioteca din sec. al XVII-lea lui Basirius Izsák, profesor din Alba Iulia/. În: *MKSz*, 1883, p. 264—266.

27. *MKSz*, 1883, p. 265. Culegerea de date istorice a lui Pápai Fáriz (nota 24) menționează acest manuscris după cum urmează (fol. 1v): „Extat liber Arabicus Mss. in Publica Bibliotheca, cui nomen suum inscripsisse litteris Graecis Basirium memini me vidisse.” — Din legatul lui Bisterfeld, Biblioteca Bethlen conservă și azi două volume: Vita: *Tudománnyal és cselekedettel* /Cu știința și cu fapta/, p. 283—284. Cf. *T. Tár*, 1893, p. 174.

28. *ColKJ*, Sibiu, 24 august 1665. — Poate că s-ar clarifica unele amănunte prin cercetarea cererilor adresate principelui Apafi de către Samarjai Lökös Péter, care nu-mi sînt accesibile, respectiv a documentului din 1662 privitor la despăgubirea lui Cf. *Századok*, 1908, p. 315.

29. *ColKJ*, Alba Iulia, 14 febr. 1667.

30. *Idem*, Sibiu, 24 august 1665.

31. *Magyar Történelmi Tár*, XX (1875), p. 102—116.

32. În completările manuscrise legate cu publicația oficială a colegiului intitulată *Schema primum generale* ce se afla în posesia lui Basirius. Cf. Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története* [Istoricul colegiului ev. ref. din Tîrgu Mureș]. Tîrgu Mureș, 1896, p. 561. Facsimilul i se poate vedea în Biblioteca Bethlen. Cf. Vita: *op. cit.*, În: *MKSz*, LXXXI (1965), p. 224, notele nr. 1 și 17.

33. Harsányi: *op. cit.*, În: *MKSz*, XXI (1913), p. 141—142.

34. Nagy Géza sen.: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. [Personalitatea lui G. K. I. pe baza scrisorilor sale]. În: *Erdélyi Múzeum*, XLV (1940), p. 43.

35. Vita: *Tudománnyal és cselekedettel* /Cu știința și cu fapta/, p. 17—18.

36. În Biblioteca Universității din Cluj se conservă printre rarități, sub nr. 246, exemplarul fără foaie de titlu al operei lui Guevara intitulată *Horologium principum*, iar între atlase (opere de artă, sub nr. 64), excelenta colecție de hărți a lui Ortelius intitulată: *Theatrum orbis terrarum* (Antwerpen, 1592), care aparținuse odinioară Bibliotecii Bethlen. Cf. *Történelmi Társ.*, 1882, p. 207, și Vita: *op. cit.*, p. 283. În schimb Biblioteca Academiei Maghiare de Științe (Budapesta) are în păstrare volumul ornat al lui Petru Alvinczi intitulat *Itinerarium catholicum* (1616) din colecția principelui. Cf. Kovács Sándor Iván — Kulcsár Péter: *Bethlen Gábor könyvtárának újabb előkerült darabja* /O carte recent descoperită din biblioteca lui G. B./ In: *MKSz*, LXXXV (1969), p. 376—377. — Biblioteca Universității din Budapesta conservă exemplarul dăruit de autor principelui din lucrarea lui Caspar Dornavius. *MKSz*, 1879, p. 286—287. — În biblioteca fostului colegiu din Sárospatak a ajuns și volumul ornat care conține discursurile funebre rostite la înmormântarea primei soții a principelui. Cf. Szentimrei: *op. cit.* In: *MKSz*, XC (1974), p. 29—39.

37. Frumusețea exemplarelor din bibliotecă a fost admirată și de vizitatorii competenți din străinătate. Cf. Babinger, Franz: *Conrad Jacob Hildebrandts dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel* (1656—1658). Leiden, 1937, p. 53.

38. Referitor la aceste legături vezi: Siklóssy László: *Gyorskocsin Erdélyben* /Cu diligența prin Transilvania/. Cluj, 1927, p. 10—91. — Szentimrei: *op. cit.* In: *MKSz*, XC (1974), p. 31—34. — Legătură executată pentru principesa Ecaterina de Brandenburg: *MKSz*, XXX (1923), p. 25. — B. Koroknay Éva: *Brandenburgi Katalin könyvtáblája* /Coperta de carte a Ecaterinei de Brandenburg/. In: *Az Iparművészeti Múzeum Evkönyvei*, II (1955), p. 106—121. — Cf. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések* /Legături de cărți maghiare în stil renascentist/. In: *Művészettörténeti Füzetek*, nr. 6, Bp., 1973.

Fenixul transilvan

1. Ediția critică, cu tendințe de integralitate, a acestora: Jakó Zsigmond: *Erdélyi fényes. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* /Fenixul transilvan. Moștenirea lui M. K. M./ Buc., 1974, 547 p.

2. Bibliografia completă privitoare la Kis Miklós este cuprinsă în Jakó: *op. cit.*, p. 426—438. Aici nu cităm decât studiile mai

importante care sprijină unele afirmații și sînt mai accesibile cititorilor români.

3. Carter Harry, — Buday György : *The Origin of the Janson Types: with a Note on Nicholas Kis*. In : *Linotype Matrix*, 1954, p. 7. — Carter — Buday : *Nicholas Kis and the Janson Types*. In : *Gutenberg Jahrbuch*, 1957, p. 207—212. — Falk, Walter : *Anton Janson och Miklós Kis*. In : *Biblis. Arsbek Utgiven av Föreningen för Bokhantverk*. Stockholm, 1957, p. 64—70. — Stauffacher, Jack Werner : *Janson, a definitive collection*. San Francisco, 1954. — Chmelová, Elena : *Type Desinger Miklós Tótfalusi Kis*. In : *Interpres Grafik*, 1969, nr. 2., p. 74—75. Björkbohm, Carl : *Henrik III Keysers georgiska stilprov*. In : *Nordisk Tidskrift för Bok — och Biblioteksväsen* (Uppsala-Stockholm), 1935, p. 90—102. — Schütz, Edmund : *Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenian Book Printing*. In : *Acta Orientalia*, 1959, p. 63—73.

4. Haiman György : *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. (Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében). [T. K. M., creatorul de litere și tipograful. (Opera lui în lumina literelor și tipăriturilor sale)]. (Mai departe : Haiman · T. K. M. a betűművész...). Bp., 1972.

5. Biografia lui aprofundată, cea mai amănunțită pînă azi : Dézsi Lajos : *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században : Misztótfalusi Kis Miklós, 1650—1702*. [Scriitori și tipografi maghiari în sec. al XVII-lea M. K. M., (1650—1702)]. Bp., 1899. Referitor la datele biografice vezi și Jakó : *op. cit.*, p. 85—425.

6. Maksai Ferenc : *A középkori Szatmár megye* [Comitatul Satu Mare în evul mediu]. Budapest, 1940, p. 221—222. — Borovszky Samu (red.) : *Magyarország vármegyei és városai. Szatmár vármegye*. [Comitatele și orașele Ungariei. Comitatul Satu Mare]. Bp., f.a., p. 116. — Géresi Kálmán : *A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára*. IV. [Diplomatariul familiei conților K.]. Bp., 1887, p. 339—343.

7. Bod Péter : *Erdélyi Féniks*. [Fenixul transilvan]. 1767, p. 6, 31.

8. Jakó : *op. cit.*, p. 233, 457. vezi nota nr. 81.

9. Cf. Koltay-Kastner Jenő : *Tótfalusi Kis Miklós coccejanizmus*. [Coccejanismul lui T. K. M.]. In : *Irodalomtörténeti Közlemények* (mai departe : *ItK*), 1954, p. 284—296.

10. Bod Péter : *Magyar Athenas*. [Atena maghiară]. 1766, p. 65—67. Cf. Turóczi-Trostler József : *Magyar cartesianusok* (Magyar irodalom — világirodalom), I. [Cartesieni maghiari. (Literatură maghiară — literatură universală)]. Bp., 1961, p. 173—216.

11. Koltay-Kastner : *op. cit.*, p. 286—288.

12. Herepei János: *A Tótjalusit utbainditó Horti István* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.) /H. I., îndrumătorul lui T. (Date privitoare la istoria mișcărilor spirituale maghiare în secolul al XVII-lea)/. Bp. — Szeghedin, 1971, p. 123—134.

13. *Protestáns Közlöny*, 1888, p. 205—206. — Dézsi: *op. cit.*, p. 32—34. — Jakó: *op. cit.*, p. 251. — În legătură cu planul lui Horti au avut loc tratative serioase între principele Apafi și Joan Blaeu în cursul cărora, vestitul editor din Amsterdam a trimis principelui transilvănean și modele de litere. Jakó: *op. cit.*, p. 451, vezi nota nr. 3.

14. Dézsi: *op. cit.*, p. 35—42.

15. Jakó: *op. cit.*, p. 220.

16. Jakó: *op. cit.*, p. 417.

17. Jakó: *op. cit.*, p. 266.

18. Jakó: *op. cit.*, p. 233.

19. Jakó: *op. cit.*, p. 285.

20. Jakó: *op. cit.*, p. 236, 283—284.

21. Jakó: *op. cit.*, p. 284—285.

22. Jakó: *op. cit.*, p. 214, 285, 287—289.

23. Jakó: *op. cit.*, p. 211.

24. Jakó: *op. cit.*, p. 290—291.

25. Jakó: *op. cit.*, p. 95, 301—302.

26. Jakó: *op. cit.*, p. 301.

27. Jakó: *op. cit.*, p. 302.

28. Jakó: *op. cit.*, p. 300.

29. Jakó: *op. cit.*, p. 266, 313.

30. Jakó: *op. cit.*, p. 165.

31. Jakó: *op. cit.*, p. 291—292.

32. Jakó: *op. cit.*, p. 298—299.

33. Jakó: *op. cit.*, p. 187.

34. Jakó: *op. cit.*, p. 298.

35. Jakó: *op. cit.*, p. 302.

36. Jakó: *op. cit.*, p. 299—315.

37. Jakó: *op. cit.*, p. 317—319.

38. Herepei: *op. cit.*, p. 132—133.

39. Jakó: *op. cit.*, p. 176.

40. Jakó: *op. cit.*, p. 90.

41. Jakó: *op. cit.*, p. 322.

42. Jakó : *op. cit.*, p. 165.
43. Jakó : *op. cit.*, p. 239—240.
44. Jakó : *op. cit.*, p. 164—165.
45. Jakó : *op. cit.*, p. 85.
46. Jakó : *op. cit.*, p. 164.
47. Jakó : *op. cit.*, p. 238—239, 325. — Cf. Simonescu, Dan : *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701—1747)*. În : *Biserica ortodoxă română*, LXXXII (1964), nr. 5—6, p. 524—561.
48. Facsimilul în mărime naturală se găsește, alături de reproducerea altor tipărituri, în : Jakó : *op. cit.*, anexa nr. 1.
49. Jakó : *op. cit.*, p. 293—296.
50. Jakó : *op. cit.*, p. 319—321.
51. Jakó : *op. cit.*, p. 211.
52. Jakó : *op. cit.*, p. 323, 341—343. — Schütz : *op. cit.*, p. 69—73.
53. Dézsi : *op. cit.*, p. 85—89.
54. Jakó : *op. cit.*, p. 325.
55. Jakó : *op. cit.*, p. 325—333.
56. Björkbom : *op. cit.*
57. Facsimilul publicat de Országh László : *MKSz*, LXXIV (1958), p. 35.
58. Facsimilul în mărime naturală publicat în Jakó : *op. cit.*, anexa nr. 2.
59. Bogdan, D. P. : *Legăturile țării române cu Georgia*. În : *Studii* IV (1951), nr. 4, p. 132—141. — Dumitrescu, D. : *Activitatea tipografică a lui Mihai Ștefan în Gruzia*. În : *Studii*, XI (1958) nr. 4, p. 135—138. — Antim Ivireanu : *Opere* (ed. G. Strempele). Buc., 1972 (studiul introductiv). — Din punct de vedere al istoriei tiparului românesc credem că ar fi de dorit să se cerceteze în continuare, cine va fi fost gravorul de litere pe care ardeleni îl considerau armean și cu care profesorii colegiului reformat din Cluj au tratat, în 1685, asupra reînnoirii literelor tipografiei lor. (Cf. Jakó : *op. cit.*, p. 323—324.) Este puțin probabil ca el să fi fost armean de naționalitate fiindcă, în acest caz, episcopul armean n-ar fi făcut în același timp o comandă la Kis Miklós în Amsterdam pentru gravarea literelor singurei tiparnițe armenice. Cum, tot în acei ani, principele Mihai Apafi făcea diligențe pentru reorganizarea tipografiei românești din Alba Iulia (Szilágyi Sándor : *Monumenta comitialia regni Transylvaniae*. Bp., 1894. XVII, p. 298 ; XVII, p. 492), printre meșteșugarii de acolo se va fi întîmplat unul pe care maghiarii transilvăneni îl consi-

derau armean. Acesta s-ar fi putut să fie, eventual, chiar Antim Ivireanul despre care nu avem nici o informație din perioada anterioară anului 1691. Dintre tipografii români, în acea vreme numai el pare să fi fost atât de versat în gravarea literelor încît să se angajeze la reînnoirea materialului tipografic al tiparniței clujene. Cum printre popoarele caucaziene maghiarii nu aveau legături decît cu armenii, — după locul său de baștină — clujenii l-au putut considera cu ușurință armean pe gruzinul Antim Ivireanul.

60. Jakó : *op. cit.*, p. 204.

61. Jakó : *op. cit.*, p. 333—334.

62. Gál István : *Tótfalusi Kis Miklós angliai öszeköttetéseinek nyomában. Mezölaki János angol ismeretségei. [Pe urmele relațiilor din Anglia ale lui T. K. M. Cunoștințele engleze ale lui M. J.]*. În : *ItK*, 1971, p. 339—341.

63. Haiman : *T. K. M. a betűművész*, p. 69—70.

64. Jakó : *op. cit.*, p. 237, 239.

65. Carter — Buday : *op. cit.* În : *Gutenberg Jahrbuch 1957*, p. 207—212. Cf. Carter — Buday : *Tótfalusi Kis Miklós és a Jansonféle betűformák [T. K. M. și matricele caracterelor Janson/]*. În : *MKSz LXXXV* (1969), p. 136—138. — Haiman : *op. cit.*, p. 21.

66. Jakó : *op. cit.*, p. 414.

67. Jakó : *op. cit.*, p. 238.

68. Jakó : *op. cit.*, p. 167—168.

69. Jakó : *op. cit.*, p. 259.

70. Jakó : *op. cit.*, p. 334—336.

71. Jakó : *op. cit.*, p. 227.

72. Jakó : *op. cit.*, p. 277—278, 237—240.

73. Cf. *Istoria României*. III. București, 1964, p. 225—236.

74. Jakó : *op. cit.*, p. 190—191.

75. Ferenczi Zoltán : *A kolozsvári nyomdászat története [Istoricul tiparului clujean]*. Cluj, 1896, p. 39—43, 54—55. — Jakó : *op. cit.*, p. 400—406.

76. Jakó : *op. cit.*, p. 193, 197—198.

77. Gyalui Farkas : *Vita Misztótfalusi Kis Miklós ravatala fölött. [Dezbatere la catafalcul lui M. K. M.]*. În : *Erdélyi Múzeum* (mai departe : *EM*), XXVI (1909), p. 294.

78. Jakó : *op. cit.*, p. 198—206.

79. Jakó : *op. cit.*, p. 213.

80. Jakó : *op. cit.*, p. 202—204, 270.

81. Jakó : *op. cit.*, p. 191.
82. Jakó : *op. cit.*, p. 176—184, 198—202, 212—213, 221—222, 241—253, 274.
83. Tordai Zádor : *M. Tótfalusi Kis Miklós*. Buc., 1954, p. 29—32.
84. Herepei János : *Tótfalusi nagytekintélyű ellenfele : Szatmári Pap János*. Adatok III, p. 189—201 /Sz. P. J., adversarul de înaltă autoritate al lui T./ — Idem : *Szatmár-Némethi Sámuel mint Tótfalusi ellensége* /Sz. S. ca inamic al lui T./ Ibidem, p. 202—207. — Idem : *Ifjabb Csepregi Turkovics Mihály* /Cs. T. M. junior/. Ibidem, p. 210—214. — Turóczi — Trostler ; *op. cit.*, p. 207—208. — Koltay — Kastner : *op. cit.*, p. 295—296.
85. Jakó : *op. cit.*, p. 240.
86. Jakó : *op. cit.*, p. 216, 349, 403, 463, 481.
87. Jakó : *op. cit.*, p. 250.
88. Jakó : *op. cit.*, p. 181, 273—274.
89. Jakó : *op. cit.*, p. 223—225.
90. Textul latin în : Toldy Ferenc (edit.) : *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*. Pesta, 1866, p. 605—660. Fragmente în traducere maghiară la : Jakó : *op. cit.*, p. 89—161.
91. Textul complet, în ediție critică, cu note explicative amănunțite, în Jakó : *op. cit.*, p. 164—280.
92. Jakó : *op. cit.*, p. 350—352.
93. Jakó : *op. cit.*, p. 353—356.
94. În lucrarea sa intitulată *Erdélyi Fénix* /Fenixul transilvan/ a publicat — pe lângă biografia lui Kis Miklós și mai multe scrisori ale acestuia — și orația funebră compusă în versuri de Pápai Páriz Ferenc cu ocazia morții lui Kis. Vezi textul ei la Jakó : *op. cit.*, p. 409—416.
95. Török István : *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomda-vezetőinek életrajzához* /Contribuții la biografiile conducătorilor tipografiei colegiului ev. ref. din Cluj/. În : *EM.*, 1888, p. 194—214. — Kelényi B. Ottó : *A stereotypia első magyar mestere* /Primul creator maghiar al stereotipiei/. În : *Magyar Bibliofil Szemle*, 1925, p. 121—126.
96. Jakó : *op. cit.*, p. 238.
97. Haiman György : *Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintaalapja és a hollandi antikva*. În : *A betű mestere*. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére. /Probarul de litere din Amsterdam al lui Tótfalusi Kis Miklós și anticva olandeză. În : Maestrul literelor. Evocarea operei lui T. K. M./ Bp., 1964, p. 34.

98. Proveniența de la Kis Miklós a literelor așa-numite anticva Janson a fost semnalată pentru prima oară de Carter și Buday în 1954 (vezi nota nr. 3). Prezentarea sintetică a disputei îndelungate și animate din literatura internațională asupra originii anticvei Janson în: Haiman: *T. K. M. a betűművészt, p. 29—36.*

99. Vezi nota nr. 3.

100. Jakó: *op. cit.*, p. 227—229, 460—461.

101. Haiman: *op. cit.*, p. 25—29. — Haiman: *Tótfalusi Kis Miklós nyugat-európai mestereinek és üzletfeleinek kérdéséhez* [Contribuții la problema măștrilor și clienților din Europa apuseană ai lui T. K. M./]. În: *Magyar Grafika XVII* (1973), nr. 3, p. 58—67.

102. Szántó Tibor: *Tótfalusi Kis Miklós és a tizenhetedik század betűművészete*. În: *A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére* [T. K. M. și arta caracterelor tipografice în secolul al șaptesprezecelea. În: Maestrul literelor. Evocarea operei lui T. K. M./]. Bp., 1964, p. 43.

103. Haiman: *T. K. M. a betűművészt, p. 24—27.*

104. Haiman: *op. cit.*, p. 24—25.

105. Haiman: *op. cit.*, p. 15.

106. Jakó: *op. cit.*, p. 365—373, 375—384, 386—393, 397—400.

107. Haiman: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipografusi hagyatékához* [Contribuții la moștenirea lăsată de T. K. M. în domeniul gravării literelor și tipografiei/]. În: *MKSz, LXXXVII* (1972), p. 201—202.

108. Jakó: *op. cit.*, p. 304—308.

109. Jakó: *op. cit.*, p. 306.

110. Geoffrey Ashall Glaister: *Glossary of the Book*. London, f.a., p. 387—388. — *Lexikon der graphischen Technik*. Leipzig, f.a., p. 506. S. H. Steinberg: *Die schwarze Kunst*. München, 1961, p. 335—336. — Fritz Funke: *Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens*. Leipzig, f.a., p. 157—158.

111. „...het welck altijdt in de formen blijft staen ende soo een geheelen Bijbel in weijnigh daegen kan worden gedruckt, seer groote onkosten hebben gedaen...” *De Navorscher*, XX (1870), p. 593—594. — Ediția mai nouă: M. M. Kleerkooper — W. P. van Stockum jr.: *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw*. Gravenhage, 1914-16. I, p. 691—692.

112. Jakó: *op. cit.*, p. 365—373 și anexa nr. 1.

113. Haiman: *op. cit.*, p. 200—201, 203.

114. Jakó: *op. cit.*, p. 228.

115. Szentkuty Pál: *M. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betűmintaalapja* [Probarul de litere din Amsterdam al lui M.T. K.M./]. În: *MKSz, LXVI* (1942), p. 373—374.

116. Haiman : *op. cit.*, p. 202. — Haiman : *T.K.M. a betűművész*, p. 43—56.

117. Jakó : *op. cit.*, p. 194—195.

118. Jakó : *op. cit.*, p. 212.

119. Haiman : *op. cit.*, în : *MKSz*, 1972, p. 197—199.

120. Jakó : *op. cit.*, p. 346—350, 355, 363—364.

121. Jakó : *op. cit.*, p. 224.

122. Jakó : *op. cit.*, p. 190, 192, 209, 230. — Cf. Arhivele Statului Sibiu. Konsular-Rechnungen, 29 aprilie 1697. — Haiman : *T.K.M., a betűművész*, p. 107—118.

123. Haiman : *op. cit.*, p. 38.

124. Haiman : *op. cit.*, p. 38—43

125. Haiman : *op. cit.*, p. 36—38. Idem : *op. cit.*, în : *MKSz*, 1972, p. 201—202.

126. Analiza competentă și amănunțită a practicii tipografice a lui Kis Miklós în : Haiman : *op. cit.*, p. 93—106. Tot aici se pot găsi reproduceri după aproape toate publicațiile sale, în dimensiunile originale. Acest corpus care conține 240 de facsimile aduce o bogată ilustrație la cele stabilite mai jos în legătură cu arta cărții practicate de tipograful clujean.

127. Facsimilul în : Haiman : *op. cit.*, nr. 65, tab. 1—7.

128. Haiman : *op. cit.*, p. 78—91. Tot aici se află și reproducerea unora dintre ornamente.

129. Facsimilul în : Haiman : *op. cit.*, nr. 93 — Jakó : *op. cit.*, reproducerea nr. 25.

130. Pataky Dénes : *A magyar rézmetszés története [Istoricul gravurei în aramă din Ungaria]*. Bp. 1951, p. 24. — Facsimilul foii de titlu al *Tripartitum*-ului în : Jakó : *op. cit.*, nr. 27. Haiman : *op. cit.*, nr. 19.

131. Gulyás Pál : *A könyv sorsa Magyarországon [Destinul cărții în Ungaria]*. Bp., 1961, p. 49. — *MKSz*, LXXVII (1961), p. 481 (Gulyás P.).

132. Tipăritura intitulată *Synoptica virtutum enarratio* (1693), probabil cea mai timpurie din publicațiile sale clujene (RMK.II. 1731) este ornată cu 16 gravuri în aramă ale artistului anonim, gravuri de un nivel artistic scăzut.

133. Haiman : *op. cit.*, p. 92.

134. Haiman : *op. cit.*, p. 121—129. — Haiman : *op. cit.*, în *MKSz*, 1972, p. 196.

135. Jakó : *op. cit.*, p. 373—374.

136. Jakó : *op. cit.*, p. 365—373, 481—482.

137. Jakó : *op. cit.*, p. 374—385, 482—483.
138. Jakó : *op. cit.*, p. 385—386.
139. Pentru datele privitoare la cele de mai jos, vezi : Jakó : *op. cit.*, p. 401—404, 486.
140. Gyalui Farkas : *A kolozsvári református kollégium egykori nyomdája Budapesten* [Vechea tipografie a colegiului reformat din Cluj la Budapesta]. În : *MKSz*, X (1902), p. 90—91.
141. Cf. Jakó : *Inceputurile tipografiei de la Blaj*.
142. Cf. *Istoria României*. III. Buc., 1964, p. 305—307.
 — Makkai László : *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen* [Lupta puritanilor maghiari împotriva feudalismului]. Bp., 1952. — Idem : *The Hungarian Puritans and the English Revolution*. În : *Acta Historica* 1958, p. 14—44. — Zoványi Jenő : *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban* [Mișcări puritane în sânul bisericii reformate maghiare]. Bp. 1911.
143. Mészáros István : *Népoktatásunk 1553—1777 között*. [Învățămîntul primar din Ungaria între 1553 și 1777]. Bp., 1872, p. 186.
144. Mészáros : *op. cit.*, p. 82.
145. Jakó : *op. cit.*, p. 85—86, 307.
146. Jakó : *op. cit.*, p. 231.
147. Jakó : *op. cit.*, p. 166.
148. Jakó : *op. cit.*, p. 86.
149. Jakó : *op. cit.*, p. 242—253, 263.
150. Jakó : *op. cit.*, p. 162—163.
151. Jakó : *op. cit.*, p. 248.
152. Jakó : *op. cit.*, p. 239, 340, 478.
153. Tarnai Andor : *Pax aulae*. În : *ItK*, 1968, p. 273—283.
154. Increase Mather : *A napnyugati Indiában, mely Americában az Uj Világnak is nevezetik... irott levél*. [Epistolă scrisă... în India Apuseană care în America se numește și Lumea Nouă]. Cluj, 1694.
155. *Ars heraldica seu consuetudinum heraldicarum... synopsis*. Claudiopoli, 1695. — *Genealogia nobilissimae ac magnificae familiae Mikolarum*. Claudiopoli, 1702.
156. Jacob Alting : *Fundamenta punctuationis linguae sanctae, sive grammatica Hebraea*. Claudiopoli, 1968.
157. *Memoriale Hebraicum*. Claudiopoli, 1968. — *Breviarium biblicum*. Claudiopoli, 1699.
158. Jakó : *op. cit.*, p. 214, 255—256.

159. *A magyar irodalom története. /Istoria literaturii maghiare/*. Bp., 1964, II, p. 252 (Tarnai A.).
160. Jakó : *op. cit.*, p. 219. — Cf. p. 189.
161. Descrierea lor bibliografică întocmită de Soltész Zoltánné. Vezi : Haiman : *T.K.M.a betűművész*, p. 300—315.
162. Multe declarații asupra principiilor sale editoriale se află risipite, atît în *Apologie*, cit și în scrierea sa intitulată *Apărare*. Cf. Jakó : *op. cit.*, p. 96—107, 241—255.
163. Kniezsa István : *A magyar helyesírás története /Istoria ortografiei maghiare/*. Bp., 1952, p. 17—18.
164. Textul original latin în : Toldy : *op. cit.*, p. 605—660. Traducerea lui maghiară în : Jakó : *op. cit.*, p. 108—161.
165. Jakó : *op. cit.*, p. 180.
166. Referitor la aprecierea operei literare a lui Kis Miklós vezi : *A magyar irodalom története /Istoria literaturii maghiare/*. Bp. 1964, II, p. 250—253 (Tarnai A.).
167. Cf. nota nr. 90.
168. Jakó : *op. cit.*, p. 175, 184—185, 279.
169. Ediția critică a textului *Apărării* în : Jakó : *op. cit.*, p. 164—280.
170. Jakó : *op. cit.*, p. 173—174.
171. *Erdélyi Féniks /Fenixul transilvan/, 1767*, în nota nr. 36.

Legăturile bibliofile și științifice cu Țara Românească ale lui Köleséri Sámuel (1663—1732)

1. Dima-Drăgan, Corneliu : *Biblioteca unui umanist român : Constantin Cantacuzino stolnicul*. Cuvînt înainte de Virgil Cândea. Buc., 1967, XV + 407 p.
2. Bertók Lajos : *Iffjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka /Cărțile rămase de la S.K. junior/*. Debretin, 1955. (Extras din Anuarul Bibliotecii universitare din Debretin).
3. Jakó Zsigmond. *Köleséri Sámuel tudományos irodalmi levelezése. /Correspondența științifică și literară a lui Samuil Köleséri/*. Izvorul principal al articolului de față este această lucrare a noastră, aflată în manuscris. În toate cazurile în care nu facem altă trimitere, sursa informațiilor este această lucrare.
4. Bertók Lajos : *op. cit.*, p. 308—311.
5. Camariano, A. : *Traducerea greacă a „Teatrului politic”*. În : *Revista istorică română* XI—XII (1941—1942), p. 234—237.

-- Dima-Drăgan, Corneliu : *op. cit.*, p. 28—29. — Marinescu-Hîmu, M. : *Un elenist braşovean la începutul veacului al XVIII-lea*. În : *Studii clasice*, II (1960), p. 363—372.

6. *Arhiva Națională Maghiară*. Bp., *Arhiva gubernială* Gub. pol. 31/1733, p. 145.

7. Iorga, N. : *Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni*. În : *Analele Academiei Române*. Memorii istorice, Bucureşti, 1934—1935. Seria III, tom. XVI, p. 201—202.

8. Winter, Eduard : *Die Pflege der west-und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1954, p. 151.

9. Winter, Eduard : *op. cit.*, p. 151 — Nicolescu, C. : *Die Rolle des siebenbürgischen Goldschmiede in der Entwicklung der Goldschmiedekunst der Rumänischen Länder im 16. und 17. Jahrhundert*. În : *Forschungen zur Volkes- und Landeskunde*, VI (1963), p. 53—54. — Nicolescu, C. Killyen, Fr. *Der Kronstädter Goldschmied Georg May II und sein Werk*. În : *Forschungen zur Volkes- und Landeskunde*, IX (1966), p. 72—73.

10. Winter, Eduard : *op. cit.*, p. 256.

11. *Acta eruditorum*, 1720, p. 385—389 și 1722, p. 330—331.

12. *Arhiva gubernială*, Gub. pol. 31/1733, p. 116.

Inceputurile tipografiei de la Blaj

1. Bunea, Augustin : *Episcopii Petru Pavel Aaron și Dionisiu Novacovici*. Blaj, 1902, p. 352—361. — Georgescu, Ioan : *Tipografia seminarului din Blaj*. În : *Boabe de grâu*, V (1934), p. 1—31. — Pap, Fr. : *Psaltirea lui Dimitrie Pandovici*. În : *Acta Musei Napocensis*, V (1968), p. 539—549.

2. Tomescu Mircea : *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*. Buc., 1968, p. 99—100. — Lupeanu-Melin, Alexandru : *Xilografii de la Blaj, 1750—1800*. Blaj, 1929, p. 11—15.

3. Bunea : *op. cit.*, p. 358.

4. I. Tóth Zoltán : *Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697—1792* [Primul secol al mișcării naționale românești din Transilvania]. Bp., 1946, p. 199.

5. Bunea : *op. cit.*, p. 357—358.

6. Tóth : *op. cit.*, p. 187—192. — Despre rolul său în dezvoltarea tipografiei, el însuși declară următoarele în raportul din 20 aprilie către episcop : „Quod si quidpiam emolumentum Illustratis

Vestra rei huic Typographiae mea quoque vili industria accessisse observare dignabitur, aequi bonique faciat; sin minus insufficientiae meae adscribere velit, cur nimirum conatui successus ampliores haud responderint ob diversa quibus distrahebar tam publica, quam domestica fatalibus praesertim horum temporum circumstantiis.“ Arhiva istorică a Academiei R. S. România, Cluj. Col. de docum. din Blaj, Nr. 331.

7. „Habemus hic pervetustum satque detersum jam typum, cujus ope necessaria edere neutiquam possumus, nisi renovatio adhibeatur eidem et refectio, pro cuius rei eventu nonnullis indigeremus principiis.“ Bunea : *op. cit.*, p. 359.

8. Török István : *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomdavezetőinek életrajzához* [Contribuții la biografia tipografilor colegiului reformat din Cluj]. În : *Erdélyi Múzeum*, V (1888), p. 199. — Ferenczi Zoltán : *A kolozsvári nyomdászat története* [Istoricul tiparului clujean]. Cluj. 1896, p. 84.

9. Jakó Zsigmond : *Erdélyi fényes. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* [Fenixul transilvan. Moștenirea lui M. K. M.]. Buc. 1974, p. 486.

10. „...qui dum viveret, Typographiam Balasfalvensem opera sua plurimum jovit...“ Col. de docum. din Blaj, Nr. 511.

11. *Istentől hívattatott magyar Bésaléel* [B. maghiar, trimis de Dumnezeu]. Cluj, 1769.

12. Jakó : *op. cit.*, p. 402.

13. „Tabella Typographorum, qui ab anno 1755 laborarunt. Anno 1756. Dominus Stephanus Paldi typographus, secundum suam conventionem, que habetur apud illustrissimum dominum episcopum, pro primo labore suo, id est pro fuis literis Valachicis in nostris matricibus, ut constabit ex ipsius quietantiis, pro toto labore honeste, adaequate et cum honesta discretionem, prouti ostendent protocolium rerum typographicarum de anno 1755 ex/eunte/, contentatus est etiam quoad materialia.

Pro novo opere, id est pro literis Latinis et Valachicis, quae nunc curantur, anticipavit in parata pecunia fl. Hung. 40. Vas vini novi valens fl. Hung. 20. Fro antimonii centenario dimidio ad temperaturam materiae [fl. Hung./ 7 /den./ 56. Pro fundendis de plumbo accepit centenarios sex, id est 6.

In Aprili 1756 pro eodem labore vel pro charta, si fuerit, pro nostro usu anticipativ fl. Hung. 120, de quibus quietantia expectanda est. Tota haec summa sub sigillo missa est ad popam Toderas parochum in Kolos Monostor. Habentur praeterea apud dominum Paldi 38, id est triginta octo librae cupri flavi, florenis Hung. 15, /denariis/ 96.

Exsolutae pro fundendo novo instrumento cupreo impraessorio.

Concessi sunt ad tempus domino Paldi pro usu forcipes magni /id est sutu vulgo dicti/ cum toto apparatu, de quibus habetur quietantia. /Pro fundendis novis literis et Latinis et Valachicis missi sunt centenarii plumbi 6, id est sex/.

Item libri Moschovitici duo pro accipienda ex iisdem forma literarum. Unus est molitvennik parvum in doudecim, alter ceasoslov.

Domini Paldi habetur in Typographia nostra ad usum concessum instrumentum aliquod cupreum impreatorium.“ Col. de docum. din Blaj, Nr. 443.

14. „...et typo ipso ut pote pervetusto et jam admodum terso vix uti poterant. Deinceps autem, deo juvante, renovante jam typo, uberiores speramus.“ Bunea : *op. cit.*, p. 359.

15. Naményi Lajos : *A nagyváradi nyomdászat története* [Istoricul tiparului orădean/]. În : *Magyar Könyvszemle*, IX (1901), p. 366—369.

16. Col. de docum. din Blaj, Nr. 433, fol. 3r.

17. Idem, Nr. 333, 341, 353. — Bianu, Ioan — Hodoş, Nerva : *Bibliografia românească veche* (mai departe : *BRV*), Nr. 317, 322.

18. „...pro ipso etiam, qui adhuc desiderabatur, huiusmodi typo recens cudendo munificentiam exhibuistis...“. *BRV*, II. Bucureşti, 1910, p. 138.

19. Vezi nota nr. 13.

20. *BRV*, Nr. 303, 325, 333 ; IV, Nr. 144. — Haiman, György : *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus* [T. K. M., gravorul de litere şi tipograful/]. Bp., 1972.

21. Col. de docum. din Blaj, Nr. 399, 511.

22. În legătură cu cele de mai jos vezi nota nr. 13.

23. Typographia stabilita, notabiliter erecta, aucta, ampliata“. Cipariu, Timotei : *Acte şi fragmente latine româneşti*, Blaj, 1855, p. 57.

24. „...quemadmodum etiam typographiam cum recenti, qui fit, typo, meis, si typographiae non sufficerent, sumptibus redimento...“. Cipariu : *op. cit.*, p. 56.

25. Török : *op. cit.*, p. 198—199.

26. Cf. *BRV*, Nr. 322, 331, 346, 348.

27. „...ipso meliorem ad artes me nunquam vidisse...“. Col. de docum. din Blaj, Nr. 399.

28. „Ipse est satis industrius, in omni arte sculptoria super lignum, chalybem, cuprum sculpendo bene proficit in dies... sculpsit tres stampas satis bene musicales. Labor hic est difficilis ;

antea vero stampas Graecas, eosdem typos Illyricos, quos ipse paraveram, in multis stampis noviter paravit, juxta gustum nationis..." Col. de docum. din Blaj, Nr. 357 (30.XI.1761).

29. BRV, Nr. 325. — Col. de docum. din Blaj, Nr. 357. — Lupeanu-Melin : *op. cit.*, p. 15—18.

30. Col. de docum. din Blaj, Nr. 399, 489. — Cf. Tóth : *op. cit.*, p. 239.

31. În legătură cu influența realizărilor lui Misztótfalusi Kis Miklós asupra dezvoltării tiparului în Transilvania vezi : Jakó : *op. cit.*, p. 68—70, 80, 485—486.

32. Pataki Samuel : *Reflexiones de typographia et typographo ill. Collegii Reformatorum Claudiopolitani*. Ms. în Arhiva Colegiului reformat din Cluj (Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. România).

Historicul bibliotecii documentare din Odorheiul Secuiesc

1. Kis Ferenc : *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme* [Istoria colegiului ev. ref. din Odorhei]. Odorhei, 1873, p. 14, 24. — Gönczi Lajos : *A székelyudvarhelyi ev. ref. collegium múltja és jelene* [Trecutul și prezentul colegiului ev. ref. din Odorhei]. Odorhei, 1895, p. 229—231. — M. Hubbes Eva : *A Kollégiumi könyvtár története*. [Istoricul bibliotecii colegiului]. În : *A székelyudvarhelyi Pedagógiai Liceum évkönyve*, 1970, p. 117.

2. Această listă a cărților *coetus*-ului se află în volumul nr. 38 al bibliotecii.

3. Textul legilor din anul 1671 este publicat în Kis : *op. cit.*, anexa, iar regulamentul din anul 1682 al bibliotecii în Gönczi : *op. cit.*, p. 91—93.

4. Arhiva colegiului, fasc. VI. nr. 1 (Arhivele Statului din Miercurea Ciuc). (mai departe ArhCol).

5. Biografia lui în : Kemény József : *Collectio maior mss. historicorum*, t. XVII. (În Arhiva istorică din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România (mai departe AIClJAc).

6. Török István : *A kolozsvári ev. ref. collegium története* [Istoricul colegiului ev. ref. de la Cluj]. Cluj, 1905, III, p. 320.

7. Kis : *op. cit.*, p. 25. Gönczi : *op. cit.*, p. 10. Rectoratul lui Tolnai nu este menționat de Cserei Mihály care, în epoca arătată, era student acolo (Gönczi, *op. cit.*, p. 14—16) și nici

de tatăl lui Hermányi Dienes József (*Erdély öröksége /Moștenirea Transilvaniei/, VII, p. 220—224).*

8. Török : *op. cit.*, I, p. 79—83. Vezi și charta lui mortuară în biserica reformată de pe str. Kogălniceanu din Cluj.

9. Biblioteca filialei din Cluj a Academiei R. S. România (fosta bibliotecă a colegiului reformat) 81234, 82695, 83050, 83302. — Biblioteca științifică din Odorhei (mai departe : BiblȘt) nr. 44, 49, 56, 64.

11. Kemény : *op. cit.*

12. Mai multe dintre cărțile lui erau folosite de *coetus* încă din 1698. Cf. BiblȘt, nr. 38. — Cotele de astăzi ale pieselor regăsite din colecția Tolnai : 3—7, 12, 15—17, 20—23, 32—33, 35—36, 38—40, 42—43, 46—48, 51—54, 57—58, 63—65, 681, 701, 5711, 6458, 6593. Asupra fondului ei original ne informează însemnarea din cel mai vechi protocol al colegiului de sub cota 1 din fasc. VI a ArhCol.

13. Lista ei din 1695 în ArhCol, fasc. VI, nr. 1.

14. BiblȘt, nr. 1. — Cf. nr. 62.

15. Exemplarul Cicero de odinioară al bibliotecii Apafi se conservă actualmente în biblioteca Bethlen din Aiud, sub nr. 572.

16. Biografia lui în : Lukinich Imre : *A Bethlen család története. /Istoricul familiei Bethlen./* Bp., 1927, p. 492—493. — Cf. *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXXV, Bp., 1896*, p. 247 Pieseile existente și azi ale acestei colecții se conservă sub nr. 44, 49, 56, 64 în BiblȘt.

17. În protocolul cu cota nr. 1 din fasc. VI a ArhCol.

18. Catalogul fondului original se găsește în protocolul citat iar volumele existente au nr. 26—31, 272, 722, 5615, 5720, 5849, 5887, 5911, 5996, 6603. — Despre persoana donatorului, în : *Erdély öröksége /Moștenirea Transilvaniei/, VII, p. 252.*

19. Poate că în legătură cu aceasta a fost întocmită și lista care enumeră în două „ordo”-uri 38 de cărți, în majoritate teologice. ArhCol, fasc. XI, nr. 336.

20. *Catalogus librorum gymnasii Reformatorum Undvarhelyensis renovatus. Anno 1720* 5 Juny. ArhCol, procesul verbal cu cota nr. 1 din fasc. VI, nr. 1.

21. Kis : *op. cit.*, p. 38, 40.

22. BiblȘt, nr. 5803, 6199, 6258. — Cf. Markos András : *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei. /Cărțile donate de văduva Bethlen Kata/.* În : *Könyvtári Szemle* (mai departe : *KtSz*) XVI (1972), p. 23—29.

23. BiblȘt, nr. 129, 138, 5385, 5527, 5657, 5708, 5760, 5781, 5385.

24. Dankanits Ádám: *A nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa*. /Catalogul din anul 1752 al Bibliotecii Bethlen/. În: *Könyvtárosok Tájékoztatója*, III (1959) nr. 3, p. 43. — Török: *op. cit.*, III, p. 321. — Farczády Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár* /Biblioteca științifică Bolyai din Tîrgu Mureș/. În: *Kelemen Lajos emlékkönyv*. /Volum omagial Kelemen Lajos/. Cluj, 1957, p. 275—276.

25. Gönczi: *op. cit.*, p. 118.

26. ArhCol., fasc. XI, nr. 1, p. 1—2.

27. Cf. Autobiografia lui Bod Péter, în: *Erdély öröksége* /Moștenirea Transilvaniei/, VIII, p. 16—43. — Markos András: *Bod Péter és árva Bethlen Kata*. /Bod Péter și văduva Bethlen Kata. În: *Reformatus Szemle* (mai departe: *RSz*), LXII (1969), p. 339—357.

28. Sámuel Aladár: *Felsőcsernátomi Bod Péter élete és művei*. /Viața și opera lui F. B. P./ Bp., 1899, p. 26.

29. Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei*. /Scrisorile lui B. P./ În: *Erdélyi Múzeum* (mai departe: *EM*), XXIV (1907), p. 200—201.

30. Datele de mai sus sînt scoase din lucrarea — în manuscris — a lui Markos András despre activitatea lui Málnási László. Mulțumim și pe această cale pentru cedarea lor.

31. Gönczi: *op. cit.*, p. 25.

32. ArhCol., fasc. XI, nr. 1, p. 48—49.

33. În: Arhiva Centrală din Cluj a Eparhiei transilvănene a Bisericii Reformate din R. S. România. Archivum supremii Consistorii Reformatorum in Transilvania (mai departe: ArhSuprCons.) Acta Malnasiana (printre socotelile colegiului din Odorhei). — ArhCol, fasc. VI, nr. 14, protocolul curatorial, în situația fundațiilor pentru bibliotecă. Tot acolo și despre fundațiile lui Málnási.

34. ArhCol., fasc. I, nr. 29.

35. ArhCol., fasc. I, nr. 59, fasc. VI, nr. 14, însemnarea din 15 ian. 1805 din protocolul curatorial și fasc. VI, nr. 33, protocolul curatorial, p. 46.

36. ArhCol, fasc. I, nr. 55 (1807), fasc. VIII, nr. 65 (1824), fasc. XI, nr. 9, f. 2 (1806), fasc. XI, nr. 364 (1808).

37. ArhCol, fasc. I, nr. 21.

38. ArchSuprCons., documente neorganizate (29 aug. 1764).

39. Materialul interdependent al bibliotecii Bethlen (Gyulai) se găsește astăzi sub cotele tipografice 115—310. O stabilire precisă a fondului întreg care a rămas nici nu se poate face astăzi,

deoarece coligat.e ce conțineau orații funebre au fost desfăcute cu ocazia aranjării de la sfârșitul secolului trecut. Pe baza conținutului, a dimensiunilor și a legăturilor lor, și volumele 7693, 7764—7767, 7834, 7842, 7844, 7854—7864, 7877 etc. pot fi considerate ca provenind din această bibliotecă.

40. ArhCol, fasc. I, nr. 36.

41. Cu privire la viața lui vezi: Király Pál: *Gróf Székely László élete* /Viața contelui Sz. L./ În: *Budapesti Szemle*, LI (1887), p. 224—258. — Cf. Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok* /Lucruri memorabile (ed. Jakó Zsigmond)/. Buc., 1970, p. 268—270.

42. Benkő András: *Székely László kótáskönyve*. /Partiturile lui Sz. L./ În: *Zenatudományi Tanulmányok*, VI, 1957, p. 345—406.

43. BiblȘt., nr. 328, 360, 362, 475, 477, 485, 585—589, 598—361, 392—517—518, 553—406—407, 482.

44. BiblȘt., nr. 343, 461, 558, 619. — 320, 322, 435. — 515, 526, 565.

45. BiblȘt., nr. 388, 423, 445, 463, 492, 505, 581.

46. Poezia *Gróf Székely László battyúi éneke* /Cîntecul de le-badă al contelui Sz. L./ în volumul doi al culegerii lui Miksa László, p. 222. BiblȘt., nr. 3604. Cf. cu caracterizarea latină de pe p. 140—141 a volumului întii.

47. Exemplarul original al autobiografiei sale publicată în Király: *op. cit.*, se află la Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta.

48. Materialele existente din biblioteca Székely se găsesc actualmente sub nr. 316—360 și 7865—7873.

49. Benkő, Josephus: *Transilvania*. Claudiopoli, 1833, II, p. 509.

50. Exemplarele existente din biblioteca Zágoni se află astăzi sub nr. 631—730 și 5619, 5819, 5896, 6329.

51. Vita Zsigmond: *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen — Könyvtárban* /Rămășițele bibliotecii lui Z. G. în biblioteca Bethlen din Aiud/. În: *Könyv és könyvtár*, II (1961), p. 169—173. — De la medicul Zágoni, colegiul din Odorhei a moștenit bani. Cf. ArhCol., fasc. XI, nr. 7.

52. ArhCol., fasc. I, nr. 26; fasc. XI, nr. 7.

53. ArchSuprCons. Acta Malnasiana (listele privitoare la pre-darea bibliotecii).

54. Arhiva din Luna de Jos a familiei Teleki, (în păstrarea AIClJAc). Missiles, Málnási către Wessenyei Dániel, 15 iul. 1792.

55. Benkő : *op. cit.*, II, p. 489.
56. BiblȘt., nr. 736, 748, 756, 796, 842.
57. BiblȘt., nr. 925, 928—929, 935, 937—940.
58. Vezi nota nr. 53.
59. Markos András : *Bod Péter és árva Bethlen Kata. /Bod Péter și văduva Bethlen Kata/.* În : *RSz*, LXII (1969), p. 357.
60. Vezi nota nr. 53.
61. Volumele existente din biblioteca Málnási se află actualmente sub nr. 731—1017, 6247, 6887, 7228.
62. Benkő : *op. cit.*, p. 511—513.
63. Arhiva familiei Korda, (în păstrarea AIClJAc) Reg. I., Nr. 184, fasc. 7, nr. 14 ; fasc. 48 nr. 9.
64. Rettegi ; *op. cit.*, p. 153, 346, 406—407.
65. *Bethlen Kata önéletírása /Autobiografia lui Bethlen Kata/. Bp.*, 1963, p. 303, 310. — *Történelmi Tár* (mai departe : *TTár*), 1895, p. 545—546. — BiblȘt. nr. 1054.
66. Benkő : *op. cit.*, II, p. 511.
67. Rettegi : *op. cit.*, p. 348
68. ArhCol., fasc. XI, nr. 4, p. 349.
69. Kővári László : *Erdély nevezetesebb családai /Famiiliile mai însemnate ale Transilvaniei/. Cluj*, 1854, p. 158.
70. Benkő : *op. cit.*, II, p. 511.
71. De ex. BiblȘt, nr. 1117, 1119—1120, 1126, 1145, 1159.
72. Volumele existente din biblioteca Korda-Nemes se conservă actualmente sub cotele topografice 82, 1021—1172, 2206 ale BiblȘt.
73. Török István : *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora. /Lista nominală a studenților colegiului din Cluj/. Cluj*, 1906 (în anexa anuarului din 1905/1906.
74. Biografia lui Kendeffi Elek : Benkő : *op. cit.*, II, p. 482—483.
75. Bod Féter : *Magyar Athenas /Atena maghiară/. (Sibiu)*, 1766, p. 159—160 ; Tolnai Gábor : *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító /Contele L. J., traducătorul lui V./.* În : *EM*, XLVII (1942), p. 388—397.
76. Benkő : *op. cit.*, II, p. 511.
77. Arhiva din Vlaha a familiei Jósika în AIClJAc, Mís. Te-leki Mihály către Kendeffi Elek, Cămărașul, 7 mai 1762 ; Cluj, 28 febr. 1765, (în AIClJAc) ; Arhiva din Luna de Jos a fam.

Teleki, Mis. Teleki M. către Teleki Adám, Șieu, 23 mart. 1764, 25 noembr. 1765.

78. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis. Teleki M. către Kendeffi E., Crișeni, 18 mart. 1783; Arhiva din Ciumbrud a familiei Kemény, (în păstrarea Arhivelor Statului din Cluj), Sibiu, 8 mai, 1776.

79. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Makay Dávid, 28 dec. 1754.

80. Tot acolo, Teleki M. către Kendeffi E. Sibiu, 10 oct. 1761.

81. Tot acolo, Teleki M. către Kendeffi E., Cămărașul, 7 mai 1762, Cluj, 28 febr. 1765.

82. Arhiva din Jibou a familiei Wesselényi, Mis., Teleki M. către văduva lui Wesselényi István, Tîrgu Mureș, 25 ian. 1766, Viena, 21 mart. 4 apr., 4 iun. 1766, Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Kendeffi E., Viena, 6 iun. 1766, 12 aug. 1766, 22 dec. 1767.

83. Arhiva din Ciumbrud a fam. Kemény, Mureșenii de câmpie, 29 oct. 1777; Arhiva din Luna de Jos a fam. Teleki, Mis., Teleki M. către Teleki Adám, Viena, 20 sept. 1782.

84. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Kendeffi E., Crișeni, 18 mart. 1783, Cluj, 24 mai; către văduva lui Kendeffi Elek, Rîu de Mori, 26 iun. 1783; Sîntămărie-Orlea, 5 iul. 1783

85. Tot acolo, Teleki M. către Kendeffi E., Cluj, 18 dec. 1782.

86. Tot acolo: Viena, 10 sept. 1782; Arhiva din Luna de Jos a fam. Teleki, Mis., Teleki M. către Teleki Adám, Viena, 9 sept. 1779.

87. ArhCol, fasc. I, nr. 46.

88. Tot acolo, nr. 47.

89. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Missiles, Teleki M. către Kendeffi E. Viena, 17 mai, 7 iun., 10 sept., 11 oct. 1782; Somkuti Gabriella, *Rádai Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730—1802)*. /Achizitorul de cărți din Viena a lui R. G. (N. S. 1730—1802)/. În: *MKSz*, LXXXIV (1968), p. 147—170.

90. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Kendeffi E., Viena, 5 iul. 1782.

91. Ibidem, Viena, 9 apr., 5 iul., 15 oct. 1782.

92. Ibidem, 9 apr. 1782; Arhiva din Luna de Jos a fam. Teleki Missiles, Teleki M. către Teleki Adám, Viena, 9 sept. 1779.

93. Volumele existente ale bibliotecii Teleki se află sub nr. 1176—1792, 5395, 5490, 6831, 7257, 7262, 7750, 7796—7797.

94. *Cserei Mihály históriája* /Istoria lui Cserei Mihály/. Pesta, 1852, p. 426, 473; *TTár*, 1903, p. 527, 540—546; Benkő: *op. cit.*, II, p. 444—445; *BiblȘt*, nr. 1931.

95. Volumele existente din biblioteca Cserei se găsesc actualmente sub nr. 1831, 1931, 1942, 1978—2005, 2039—2094, 2097—2098, 2101, 2237, 6248, 6341, 6434, 6571, 6584.

96. *ArhCol*, fasc. IV, nr. 14, procesul verbal.

97. Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. /Documentele Societății transilvănene pentru cultivarea limbii maghiare/. Buc., 1955, p. 221, 241, 251, 258.

98. Volumele existente din biblioteca Osváth se găsesc astăzi sub nr. 2009—2092, 2095—2096, 2099—2100, 2103—2105, 2108, 2112—2113, 2231, 2236, 6424, 6590, 7144, 7163, 7202.

99. *ArhCol*, fasc. I, nr. 52.

100. Török: *op. cit.*, p. 39.

101. *ArchSuprCons*. 227/1795, 25/1796.

102. *BiblȘt*, nr. 1797, 1802, 1845, 1860; Arhiva parohiei reformate din Târgu Mureș, 860/1805.

103. Volumele existente din biblioteca Nemes pot fi studiate sub nr. 1796—1973, 5662, 6260, 7167, 7252, 7254—7256, 7258—7261, 7268, 7270.

104. *ArhCol*, fasc. I, nr. 60; *BiblȘt*, nr. 6851 (însemnare).

105. Bibliotecara Molnár Hubbes Éva a reușit să identifice, pînă azi, fără nici o îndoială, volumele de mai jos: 6272, 6289—6296, 6308, 6369, 6456, 6415, 6558, 6626, 6634, 6733, 6740, 6851, 6876, 8126, 8595.

106. *ArchSuprCons*., 57/1780.

107. *ArchSuprCons*., 5/1781.

108. *ArchSuprCons*., 99, 100/1784, 62/1809. Portretul lui Kassai și cel al soției sa'le sînt conservate de comunitatea bisericească reformată din Odorhei.

109. Gönczi: *op. cit.*, p. 17—39.

110. Inventarul făcut la predare: *ArhCol*, fasc. IV, nr. 17.

111. Arhiva familiei Bethlen de Ictar (în păstrarea AIClJAc), Mis., Scrisoarea din 17 dec. 1787 a lui Bodola Sámuel.

112. *ArhCol*, fasc. IV, nr. 31.

113. Jurnalul de creștere a bibliotecii Kiss pînă la 1871 se găsește în *ArhCol* (fasc. VI, nr. 288), iar cel de la 1872 înainte în *BiblȘt*.

114. Cărțile din biblioteca Kiss se află actualmente sub nr. 3471—4558.

115. Kis, *op. cit.*, p. 93. — *Kuun Géza családi levelezéséből*. /Din corespondența familială a lui K. G./ Cluj, 1914, p. 163, 168.

116. Inventarul bibliotecii sale este conservat la Biblioteca Universității din Cluj-Napoca sub cota Ms. 2893.

117. Cea mai mare parte a volumelor donate Uniunii Muzeului Ardelean se conservă în prezent la Biblioteca Universității din Cluj repartizate printre volumele cu cotele 92000—100000. Majoritatea cărților donate Colegiului Reformat se păstrează actualmente în Biblioteca filialei din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România, între volumele cu cotele topografice 88719—90862. Materialele din biblioteca Gyulai conservate în Odorhei se află sub cotele 2370—3470.

118. Alburile manuscrise, împreună cu arhiva familiei, au fost predate de Kuun Géza Arhivei Muzeului Național Transilvan și ele se găsesc astăzi în AIClJAc.

119. P. Szatmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története* /Istoricul școlii superioare Bethlen din Alba Iulia — Aiud/. Aiud, 1868, p. 249—261. — Trócsányi Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez* /Contribuții la istoricul colegiului din Aiud/. Bp. 1967.

121. ArhCol, fasc. I, nr. 81. — Kis: *op. cit.*, p. 92—93. — Cărțile din biblioteca Péterfi se găsesc sub nr. 5075, 5222, 7246, 8165, 8367.

122. Kis; *op. cit.*, p. 75—76. — Gönczi: *op. cit.*, p. 50.

123. ArhCol, fasc. I, nr. 144. — Cărțile din biblioteca Pataky se află sub nr. 2106—2107, 2110—2111, 2114, 2117—2315, 5089, 5120, 5137—5138, 5143, 5225—5241, 6393, 8338.

124. Nagy Iván: *Magyarország családai* /Familiiile din Ungaria/. Pesta, 1863, X, p. 790—791.

125. Gönczi: *op. cit.*, p. 188. — Materialele din biblioteca Szolga se găsesc sub nr. 2102, 2109, 2319—2369, 6446.

126. Gönczi: *op. cit.*, p. 232. — *Értesítő, 1890—1891*, p. 57.

127. Cărțile din biblioteca Bonyhai se află sub nr. 6406—6407, 6469, 6804, 6853, 6855—6871, 7245, 7250, 8025, 8064, 8066, 8071, 8084, 8097, 8194, 8233, 8249—8254, 8271—8276, 8284, 8342, 8357, 8359—8361, 8377, 8383—8389, 8402, 8405—8406, 8418, 8425—8427.

128. *Értesítő, 1897—1898*, p. 111. — *Értesítő, 1898—1899*, p. 140. — Volumele din biblioteca Fejérváry sînt conservate în prezent sub nr. 4559—4741, 8168, 8223, 8336, 8400 din bibliotecă.

129. *Értesítő*, 1920—1921, p. 15. Materialele din biblioteca Fülöp se conservă actualmente sub nr. 4742—5072 din bibliotecă.

130. ArhCol, fasc. VI, nr. 17, consemnarea făcută la 6 mart. 1822 în protocolul ședinței profesorilor.

131. BiblȘt, nr. 66, 5382, 5385, 5402, 5408, 5415, 5419, 5440, 5473, 5474, 5476, 5482—5483, 5522, 5527, 5543, 5550, 5552—5553, 5995, 5599, 5600, 5607, 5614, 5625, 5646, 5657, 5668, 5675, 5773, 5708, 5726, 5758, 5760—5761, 5768, 5775, 5783, 5807, 5826, 5830, 5860, 5898, 5902, 5942, 5969, 6109, 6112, 6195, 6256, 6262, 6276, 6318—6379, 6404, 6408, 6423, 6426, 6478, 6669, 6718, 6719, 6797, 6810, 6834, 6842, 6847, 6875, 6888, 6997, 7204, 7210, 7214.

132. ArhCol, fasc. XI, nr. 9, p. 121, 167.

133. BiblȘt, nr. 5401, 5409, 5465, 5475, 5486, 5488, 5547, 5575, 5578, 5605, 5672, 5705, 5779, 5904—5905, 5944, 6081, 6435, 6495, 6679, 7182, 6377, 7441, 7504, 7804, 7823, 8656.

134. BiblȘt, nr. 2, 19, 675—676, 683, 5437, 5466, 5499, 5573, 5582, 5617, 5676, 5679, 5770, 5833, 5836, 5909, 5981, 6060, 6215, 6221, 6236, 7007, 7549, 7922.

135. BiblȘt, nr. 5422—5423, 5536, 5627, 5697, 6030, 6049, 6573, 7200, 8741.

136. BiblȘt, nr. 5406, 5414, 5530, 5907, 6033, 6321, 6567—5451, 5818, 6181, 6197, 7933, — 5626, 5844, 6204, 8287, — 5451, 5461—5462, 5665, 5689, 5876, 5931, 5941, 6133, 6180, 6245, 6343, 6454, 6633—6636, 6883, 7045, 8927.

137. ArhCol, fasc. VI, nr. 33, consemnarea nr. 36 făcută la 26 iun. 1836 în procesul verbal al administrației.

138. ArhCol, B. III, 38.

139. BiblȘt, consemnări în volumele nr. 6021, 6160, 6572.

140. ArhCol, fasc. VI, nr. 33, consemnarea nr. 4/a făcută la 11 ian. 1833 în protocolul curatoral Cf. Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok* /Societăți literare studențești/. Bp., 1963, passim.

141. Fondul, încă nenumerotat, al bibliotecii tineretului conține aproximativ 620 de volume.

142. ArhCol, fasc. VI, nr. 7, consemnare care se poate citi cam pe la mijlocul protocolului comisiei disciplinare, după problema anul 1791.

143. Și aceasta, ca și listele de cărți ce se vor aminti mai jos, se află în prezent în colecția de manuscrise a bibliotecii.

144. ArhCol, fasc. VI, nr. 14, consemnarea nr. 17 făcută la 31 mai 1804 în protocolul curatoratului.

145. Idem.

146. ArhCol, fasc. VI, nr. 17, consemnarea nr. 14 făcută la 6 mart. 1822 în protocolul conferinței profesorilor.

147. În registrul inventar cu cota fasc. VI, nr. 287, conservat în colecția de manuscrise a bibliotecii.

148. Gönczi : *op. cit.*, p. 230—231. — Gyalui Farkas : *A szé-kelyudvarhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára* [Biblioteca gimnaziului ev. ref. din Odorhei]. În : *MKSz*, 1895, p. 332—336.

149. În arhiva Liceului Pedagogic din Odorhei.

Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu

1. Jakó, S. : *Bibliofilia lui T. Cipariu*. În : *Anuarul Institutului de istorie Cluj*, X (1967).

2. Privitor la situația comerțului de cărți în Transilvania se găsesc numeroase date valoroase în : Teutsch, Fr. : *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. În : *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, XV (1892), p. 1—59, — Vita Zs. : *Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reformkorban* [Librari transilvăneni în timpul iluminismului și al reformei]. În : *Könyv és Könyvtár*, V (1966), p. 55—73.

3. Cf. Szarvasi, M. : *Magánkönyvtáraink a XVIII. században* [Bibliotecile particulare maghiare în secolul al XVIII-lea], Bp. 1939, p. 22, 30, 59, 63—64. — Jakab E. : *A censura története Erdélyben* [Istoricul cenzurei în Transilvania]. În : *Figyelő*, X (1882), p. 161—182, 253—273, 333—356.

4. Teutsch : *Buchhandel*, XV (1892), p. 26.

5. Arhiva Eparhiei Reformate, Cluj, Archivum Supremi Consistorii Reformatorum, p. 141/1845.

6. Cf. Lupu, I. : *Un bibliofil român din prima jumătate a veacului al XIX-lea : căpitanul Constantin Oltelniceanu*. În : *Studii și cercetări de bibliologie* (mai departe : *StCB*), III (1960), p. 131.

7. Arhiva personală a lui T. Cipariu în Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. România, Nr. 2876 (5/17 martie 1841).

8. *Transilvania*, I (1868), p. 162.

9. Biblioteca Academiei R. S. România, (mai departe : B.A.R.), București, Mss. rom. Nr. 994, Corespondența lui G. Barițiu, vol. III, fol. 86.

10. *Ibidem*, fol. 100 (10/22 martie 1842).

11. *Ibidem*, fol. 196—197 (1847).

12. *Ibidem*, fol. 129 (26 ianuarie 1845). Cf. Teodor, P. : *George Bariț și Principatele Române pînă la 1848*. În : *Anuarul Institutului de istorie Cluj*, VI (1963), p. 85.

13. Coresp. C. Barițiu, vol. III, fol. 42 v (8 aprilie 1838).

14. *Ibidem*, fol. 107 (4/16 febr. 1843), fol. 129 (26 ianuarie 1845).

15. *Ibidem*, fol. 102 (11/28 iunie 1842), fol. 103 (9/21 aug. 1842), fol. 125 (8/20 dec. 1844).

16. Bănescu, N. — Mihăilescu, V. : *Ion Maiorescu*. Buc. 1912; p. 470.

17. Cipariu : *Călătorie în Muntenia la 1836*. În : *Prietenii istoriei literare*, I (1931), p. 370, 377.

18. Arh. T. Cipariu, Nr. 1599.

19. Arhiva Națională Maghiară, Budapesta, Archivum Gubernii Transsylvanici in Politicis, 1841 : 10384, 11387 ; 1842 : 3249, 3251. — Arh. T. Cipariu, Nr. 1843.

20. *Transilvania*, I (1868), p. 162.

21. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 65—68 (18/30 dec. 1838), fol. 107 (4/16 febr. 1842), fol. 120 (1/13 iunie 1844); fol. 127 (19/31 ianuarie 1845), fol. 129 (26 ianuarie 1845), fol. 136 (18/30 martie 1845).

22. Pentru cele mai importante date privind activitatea sa ca prefect al tipografiei vezi : Arh. T. Cipariu, Nr. 1398, 1722, 11292.

23. Cf. Jakó : *Bibliofilia lui T. Cipariu*, p. 147—154.

24. Cipariu : *Archive și biblioteci*. În : *Arhivul pentru filologie și istoria*, 1870, p. 669.

25. Szinnyei, J. : *Magyar írók élete és munkái* (Lexikon bibliografic al scriitorilor maghiari), Budapesta, 1890, I, p. 1146—1147.

26. Privitor la datele biografice ale colecționarilor menționați vezi : Szinnyei : *op. cit.*, I, p. 13, 1252—1254. — Szathmáry, K. P. : *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. [Istoricul Colegiului Bethlen de la Alba Iulia și Aiud], Aiud, 1868, p. 206—210, 300—303.

27. Privitor la biografia lui vezi : Szathmáry, P. : *op. cit.*, p. 300.

28. Datele biografice ale persoanelor amintite vezi : Szinyei : *op. cit.*, III, p. 1323. — Szathmáry, P. : *op. cit.*, p. 313.

29. Aceste numere sînt următoarele : 4538, 3618, 6723, 6539, 6567, 6516, 6527, 8108, 5471, 1523, 1524, 1538, 1548, 6388, 6413, 4380, 27093, 4098, 4144, 1742, 6494, 6459, 6460, 5428, 4080, 3907, 4063, 4019, 6458, 6495, 4069, 389, 6435, 6461, 6493, 4188, 3884, 3923, 4031, 5058, 6642, 7438, 4904, 2821, 2822, 2418, 27102, 6243, 17915, 26689, 26298.

30. Cf. Jakó : *op. cit.*, p. 148—150.

31. Coresp. F. Barițiu, vol. III, fol. 69—70 (26 sept./10 oct. 1838), fol. 65—68 (12 nov. — 30 dec. 1838).

32. *Ibidem*, fol. 61—62 (5 iulie 1838). — Arh. T. Cipariu, nr. 1597. — *Organul Luminării*, p. 304 (7 ian. 1848). — *Organul Național*, p. 55—56 (28 iulie 1848).

33. Arh. T. Cipariu, Nr. 2850—2862.

34. *Ibidem*, Nr. 11306.

35. Pentru date biografice vezi : Mușlea, I. : *Viața și opera doctorului Vasilie Pop (1789—1842)*. În : *Anuarul Institutului de istorie națională*, V (1928—1930), p. 86—157. — Sulica, N. : *Doctorul Vasilie Pop, primul bibliograf român*. În *Șoimii*, V (1929), nr. 1—2, p. 59—65.

36. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 100 (10/22 martie 1842). La 4/16 februarie 1844 colecția de manuscrise a lui Pop se afla deja în posesiunea lui Cipariu : *ibidem*, fol. 107. — Cf. *Arhivul*, p. 34, 37. — Barițiu, G. : *Dr. Vasilie Pop*. În : *Transilvania*, I (1868), 131. — Cipariu, *Acte și fragmente latine românesci*, Blasiu, 1855, p. 138, 272.

37. Manuscrisele pierdute din colecția Pop au fost descrise de Cipariu în lista de pierderi întocmită în toamna anului 1849 în felul următor „Eine romanische Handschrift, mit kyrillischer Schrift, historischen Inhaltes, in farbigen Steifbände, unbeschnitten, in 4°. Original. Ein gleiches in 4°, brosch. verschiedenartigen Inhaltes, v. B. Pop. Original. Mehrere kleinere Hefte von demselben Verfasser, romanisch, ungarisch, lateinisch und deutsch, desgleichen Inhaltes, in folio und 4°“.

38. Arhiva Mureșienilor, Brașov, Nr. 2063—2064.

39. *Arhivul*, p. 234.

40. *Kurz's Magazin*, II (1846), 415. Cf. *Erdélyi prédikátori tár* [Magazinul preoților ardeleni], V (1835), p. III—XVI.

41. Pentru datele lor biografice vezi : Szinyei : *op. cit.*, II, p. 280 ; V, p. 978—980 ; XII, p. 1203—1204 ; XIV, p. 1126—1128.

42. Arh. T. Cipariu, Nr. 2157.
43. *Ibidem*, Nr. 2107, 2112, 2115—2118, 2124.
44. Pentru date biografice vezi : Szinnyei : *op. cit.*, II, p. 296.
45. Arh. T. Cipariu, Nr. 2107. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fo. 171 (dec. 1846), fol. 184—185 (28 febr. 1847), fol. 193—194 (13/25 iunie 1847). Cf. Patachi, L.: *Cărți vechi românești în țara Hațegului de pe o listă din 1857*. În : *StCB*, III (1960), p. 283—284.
46. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.
47. Privitor la legăturile lui N. Fenciu cu Cipariu vezi : Manciulea : *Timoteiu Cipariu. Inceput de autobiografie*. În : *Cultura creștină*, XX (1940), p. 325. Cf. Bănescu-Mihăilescu : *op. cit.*, p. 489. — Cipariu, Timotei ; *Jurnal* (ed. Maria Protase). Cluj, 1972, p. 42—43
48. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 196—197 (1847).
49. Arh. T. Cipariu, Nr. 2038.
50. *Ibidem*, Nr. 11186.
51. *Ibidem*, Nr. 2307—2308.
52. Biblioteca din Cluj a Academiei R. S. România, Mss. rom. Nr. 135.
53. Arh. T. Cipariu, Nr. 2112, 2115—2118, 2124, 3433. Cf. *Archiv*, p. 57, 429.
54. Arh. T. Cipariu, Nr. 1111. — Arhiva Națională Maghiară, Budapesta, Archivum Cancellariae Aulico-Transsylvanicae, Acta gen. 1845 : 4540, 5999, 7656. — Archivum Gubernii Transsylvanici 1845 : 5999.
55. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.
56. *Ibidem*, Nr. 2307.
57. *Ibidem*, Nr. 11306.
58. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 107 (4/16 febr. 1844), fol. 118 (aug. 1843), fol. 124 (8/20 dec. 1844), fol. 126 (22 dec. 1844), fol. 129 (26 ianuarie 1845).
59. B.A.R. Cluj, Mss. orient. Nr. 14, 57, 67, 85, 113, 117, 205, 213, 221. Trebuie remarcat că C. Oltelniceanu și-a achiziționat materialul orientalistic tot din aceste surse : Lupu, I. : *Date noi privitoare la bibliofilia Constantin Oltelniceanu*. În : *StCB*, V (1963), p. 92—94.
60. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.
61. *Ibidem*, Nr. 2307—2308.
62. Cf. Jakó : *Bibliofilia lui T. Cipariu*, p. 141—143.

63. Privitor la achiziționarea operelor amintite aici vezi: Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.

64. B.A.R. Cluj, Mss. rom. Nr. 135.

65. Din cauza înmulțirii vertiginoase a cărților noi Cipariu a fost nevoit încă înainte de 1848 să depoziteze cca 1000 volume dintre cărțile sale mai vechi și mai puțin folosite (mai ales pe acelea din fondul Bodola) în patru dulapuri în podul casei sale. *Arhivou*, p. 669.

66. De ex.: Lupeanu, Al.: *Biblioteca Centrală din Blaj*, București, 1933, p. 12—13. — Manciușea, Șt.: *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 19—25, 35—42. — Breazu, I.: *Timoteiu Cipariu, bibliofilul*. În: *Transilvania*, LXXIV (1943), p. 715—721. — Teodor, P.: *Biblioteca lui T. Cipariu*. În: *Tribuna*, 1957, nr. 25, p. 5.

67. *Arhivou*, 1870, p. 669—671 — Cf. *ibidem*, p. 33—35, 234.

68. Privitor la unele amănunte — în afară de articolul citat din *Arhivou* — găsim date importante în declarația făcută de Cipariu în toamna anului 1849 în fața autorităților austriece: Arh. T. Cipariu, Nr. 1216—1217.

69. Arh. T. Cipariu, Nr. 1207, 1229, 1261, 2133, 3448.

70. *Arhivou*, p. 669.

71. *Ibidem*.

72. *Ibidem*.

73. Arh. T. Cipariu, Nr. 1730, 2038, 3412, 3444. — Manciușea: *T. Cipariu și Academia Română*. Blaj, 1941, p. 37.

74. B.A.R. Cluj, Mss. rom. Nr. 135.

75. Arh. T. Cipariu, Nr. 2307—2308, 3400.

76. *Ibidem*, Nr. 3448—3449.

77. Privitor la amănuntele de mai jos vezi declarația citată a lui Cipariu și notele sale de jurnal inedite, scrise în timpul refugului și al captivității: Arh. T. Cipariu, Nr. 1216—1217, 2157.

78. *Ibidem*, Nr. 1229, 3449. — Bariș, Gh.: *Criticile „istorice” ale lui Josef Sterca Șuluțiu de Kerpenyes scarmanate*. Sibiu, 1892, p. 18. — Jakab E.: *Szabadságharcunk történetéhez* [Date privitoare la revoluția din 1848/49], Budapeșt, 1880, p. 349—352.

79. Arh. T. Cipariu, Nr. 1520, 2157. În legătură cu acest caz cf. Bănescu — Mihăilescu, *op. cit.*, p. 300—303, 315, 322—323.

80. Arh. T. Cipariu, Nr. 1229.

81. *Ibidem*, Nr. 1261.

82. *Ibidem*, Nr. 1228, 3415—3416.

83. *Ibidem*, Nr. 1228, 1425—1427, 2966, 3414—3419, 3433.

84. *Ibidem*, Nr. 3400, 3416.
85. *Ibidem*, Nr. 1425—1427, 3417.
86. Arh. T. Cipariu, Nr. 1229, 1261. — *Archivum*, p. 669, 671.
87. Arh. T. Cipariu, Nr. 3419. — *Archivum*, p. 671.
88. Arh. T. Cipariu, Nr. 3400.
89. Privitor la numărul lăzilor vezi : Arh. T. Cipariu, Nr. 3414. — *Archivum*, p. 670.
90. Pentru aprecierea atitudinii lui Munteanu vezi și : Diaconovich, C. : *Enciclopedia română*. Sibiu, 1904, p. 345.
91. Farkas, I. Traian : *Istoria gimnaziului greco-catolic de Beiuș (1828—1895)*. Beiuș, 1896, p. 68.
92. Arh. T. Cipariu, Nr. 2307—2308.
93. *Archivum*, p. 669.
94. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.
95. *Archivum*, p. 669—670.
96. B.A.R., București, Secția mss. Coresp. I. Maiorescu, Nr. 24492.
97. Arh. T. Cipariu, Nr. 3433.
98. *Archivum*, p. 670. — Cf. *Foaia legilor provinciali și a Guvernului pentru țara de coroană Transilvania, 1849—1850*, p. 96.
99. Arh. T. Cipariu, Nr. 1662, 1675, 1676, 2010, 2038, 2120.
100. *Ibidem*, Nr. 1216, 1217, 11292.
101. *Ibidem*, Nr. 3393. — Manciulea : *Contribuții noi la viața și activitatea lui T. Cipariu*, Blaj, 1944, p. 6.
102. Arh. T. Cipariu, Nr. 1355, 1596, 11248.
103. *Ibidem*, Nr. 2168—2169.
104. *Ibidem*, Nr. 2178, 11338, 11360. Cf. Breazu, I. : *Timoteiu Cipariu și Italia*. In : *Studii literare*, II (1943), p. 209—210. — *Gazeta Transilvaniei*, 1852, Nr. 75—76, p. 86. — Cipariu, Timotei : *Jurnal* (ed. Maria Protase). Cluj, 1972, p. 133—155.
105. Arh. T. Cipariu, Nr. 1598, 3001, 11375.
106. *Ibidem*, Nr. 11253.
107. *Ibidem*, Nr. 3437.
108. *Ibidem*, Nr. 1435.
109. *Ibidem*, Nr. 2967.
110. Makkai, L. : *Könyvek — gyűjtők — könyvtárak* [Cărți — colecționari — biblioteci]. In : *Magyar Könyvszemle*, LXII (1938), p. 294—296.

111. În anul 1856, de pildă, Cipariu a plătit pentru două codexuri medievale 9 fl., iar în anul următor i-a plătit anticarului său din Viena 46 fl. 26 cr. pentru 42 volume provenind în majoritate din sec. al XVI-lea și al XVII-lea. Arh. T. Cipariu, Nr. 1917, 2053—2056.

112. Cf. Jakó : *Codicele latine medievale din biblioteca lui T. Cipariu*. În : *Revista Arhivelor*, X (1967), nr. 1, p. 35—41.

113. Vezi datele lor biografice în : *Allgemeine deutsche Biographie*, Leipzig, 1876, IV, p. 589—590; XXIV, p. 107—112; XLVIII, p. 778—779.

114. Arh. T. Cipariu, Nr. 2079, 2081.

115. *Gazeta Transilvaniei*, 1855, Nr. 8, p. 29.

116. Arh. T. Cipariu, Nr. 1732, 1734—1736, 2102—2103, 2105, 2109—2110.

117. Multe dintre facturile acestor firme se găsesc pînă astăzi în arhiva personală a lui Cipariu.

118. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 158 (12/24 martie 1846).

119. Arh. T. Cipariu, Nr. 1858. Cf. Manciulea : *Contribuții noi*, p. 75—77.

120. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 90 (25 mai 1841).

121. Arh. T. Cipariu, Nr. 1111, 1112, 11284.

122. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 223—224 (10 iunie 1858).

123. Cf. Jakó : *Bibliofilia lui T. Cipariu*.

124. Coresp. G. Barițiu, vol. III, fol. 231. Cf. Manciulea : *Biblioteca Centrală din Blaj*, p. 37.

125. Manciulea : *T. Cipariu și Astra*. Blaj, 1943, p. 68—71. Cf. Jakó : *Bibliofilia lui T. Cipariu*.

126. Manciulea : *op. cit.*, p. 71.

127. Manciulea : *T. Cipariu. Inceput de autobiografie*. În : *Cultura Creștină*, XX (1940), p. 567, 572. Cf. *Arhivul*, p. 399—400.

128. B.A.R., București, Secția mss. Coresp. I. Maiorescu, Nr. 24492.

129. Manciulea : *I. Maiorescu și raporturile lui cu T. Cipariu*. Sibiu, 1942, p. 8. — Cf. Cipariu, T. : *Inceput de autobiografie*, p. 328.

130. Cf. Jakó : *Bibliofilia lui T. Cipariu*. p. 163—164.

131. Cipariu, T. : *Inceput de autobiografie*. p. 572. Cf. *Arhivul*, p. 399—400.

132. Arh. T. Cipariu, Nr. 11412.

133. *Ibidem*, Nr. 11432.

134. Date privitoare la soarta bibliotecii în sec. al XX-lea și menționate în cele ce urmează, se găsesc în: Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, p. 34—46.

135. Manciulea : *op. cit.*, p. 46. Cf. *Cultura Creștină*, XX (1940), p. 317.

136. Cf. Guboglu, M. : *Manuscrisele și tipăriturile orientale din fondul „T. Cipariu” al Bibliotecii filialei din Cluj a Academiei R.P.R.* În : *Limbă și literatură*, III (1957), p. 150—161. — Goldenberg, Y. : *Preocupările de arabistică ale lui Timotei Cipariu.* În : *Analele Universității București, St. sociale — Filologie*, XI (1962), Nr. 25, p. 488—489.

137. *Bibliofilia lui T. Cipariu ; Codicile latine medievale din biblioteca lui T. Cipariu* citate mai sus și *Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól* [Despre raritățile manuscrise ale bibliotecii vechi din Aiud], În : *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, VIII (1964), p. 209—226.

Cartea și biblioteca în cultura maghiară din Transilvania

1. Németh Gyula : *A magyar rovásírás. /Scrierea maghiară pe răboj/*. Bp., 1934, p. 25—31.

2. Jakó, Sigismund — Manolescu, Radu : *Scrierea latină în evul mediu*. Buc., 1971, p. 78—80, 90. — Csapodi, Csaba : *Geschichte der ungarischen Bibliotheken*. În : *Biblos*, XIX (1970), nr. 4, p. 21—24. — Culegere de date în : Kovács Máté (red.) : *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében /Cartea și bibliotecile în viața societății maghiare/ I—II*. Bp., 1963, 1970. — Silagi, Gabriel : *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád*. München, 1967.

3. *Magyar Könyvszemle* (mai departe : *MKSz*) 1888, p. 88—89; 1891, p. 35.

4. Kovács : *op. cit.*, I, p. 72—73.

5. Constantinescu, Radu — Lazea, Erail : *O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200*. În : *Studii XXII* (1969), nr. 6, p. 1145—1153.

6. Jakó — Manolescu : *op. cit.*, p. 96.

7. Pentru toate acestea vezi p. 42 a volumului nostru.

8. Jakó — Manolescu : *op. cit.*, p. 96.

9. Berlász, Jenő : *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert*. În : *MKSz*, XC (1974), p. 17. —

Soltész, Elisabeth : *Über die gesellschaftliche Funktion des Buches in Ungarn*. In : Swierk, Alfred (red.): *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft*. Stuttgart, 1974, p. 269—279.

10. Szabó Dénes : *A magyar nyelvemlékek* [Monumentele de limbă maghiară]. Budapest, 1959. — Mezey László : *Irodalmi anyanyelviségünk kezdetei az Árpád-kor végen* [Inceputurile limbii literare (maghiare) la sfârșitul perioadei arpadiene]. Bp., 1955.

11. Farczády Elek — Szabó T. Attila : *A Marosvásárhelyi sorok és a Marosvásárhelyi glosszák* [Rîndurile de scriere de la Tîrgu Mureș și glosele de la Tîrgu Mureș]. Buc., 1973.

12. Pentru ediția facsimilată a codicelui de la München vezi : Farkas, Julius von : *Der Münchener Kodex*. Wiesbaden, 1958. — Ediția de texte a celorlalte două codice menționate, în : *Nyelvemléktár*, XII (1884) și XV (1908).

Jakó, Sigismund : *Inceputurile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală*. In : *Studii și cercetări de istorie*, Cluj, VII (1956), p. 81—99.

14. Berász : *op. cit.*, p. 20.

15. Jakó : *op. cit.*, p. 88—91.

16. Jakó — Manolescu : *op. cit.*, p. 86.

17. Dankanits Adám : *XVI. századi olvasmányok*. [Lectura secolului al XVI-lea]. Buc., 1974, p. 39—70.

18. Coligatul în cauză este conservat în biblioteca Institutului de Istorie al Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca.

19. Sashegyi Oszkár : *Az állami könyvcenzura kezdetei Magyarországon* [Inceputurile cenzurii de stat a cărților în Ungaria]. In : *MKSz* LXXXIV (1968), p. 1—12; Idem : *Az állami könyvcenzura állandósulása Magyarországon*. [Permanentizarea cenzurii de stat a cărților în Ungaria]. In : *MKSz*, LXXXV (1969), p. 321—338. — Sashegyi, Oskar : *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp., 1958. — Jakab Elek : *A cenzura története Erdélyben* [Istoricul cenzurii în Transilvania]. In : *Figyelő*, 1881, p. 161—182, 253—273, 333—356. — Vita Zsigmond : *Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reformkorban* [Negustorii de cărți din Transilvania în perioadele iluminismului și reformei]. In : *Könyv és könyvtár* (mai departe : *KvKt*), V (1966) p. 55—73.

20. Gulyás Pál : *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. [Tiparul din Ungaria în secolele XV și XVI]. Bp., 1931, p. 71—111, 131—150. — Fitz József : *A magyarországinomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. [Istoricul tiparului, editurii și comerțului de carte în Ungaria]. II, Bp., 1967, p. 107—129, 158—187, 209—227. — Deutsch, Friedrich : *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Sieben-*

bürgern. In: *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, VI (1881), p. 7—37.

21. Referitor la datele cifrice arătate vezi: Borsa Gedeon — Hervay Ferenc — Holl Béla — Köfer István — Kelecsényi Akos; *Régi Magyarországi nyomtatványok, 1473—1600*. [Tipărituri vechi din Ungaria 1473—1600]. Bp., 1971, p. 757—765. Cf. Hervay Ferenc: *A XV—XVI századi magyarországi könyvnyomtatás számokban*. [Tiparul din Ungaria din secolele XV—XVI în cifre]. In: *MKSz*, LXXXII (1966), p. 63—66. — Borsa Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmelege*. [Bilanțul parțial al tiparului din Ungaria în secolul al XV-lea]. În: *MKSz*, LXXXIX (1973), p. 249—269.

22. Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdiszítés a XVI. században*. [Ornamentarea cărților din Ungaria în secolul al XVI-lea]. Bp., 1961, p. 82—90. Borsa, Gedeon: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter*. In: *Gutenberg Jahrbuch*, 1970, p. 225—229.

23. Varjas Béla: *Heltai Gáspár a könyvkiadó* [H. G., editorul]. In: *MKSz*, LXXXIX (1973), p. 290—314.

24. Teutsch: *op. cit.*, p. 63—65. — Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. [Istoria bisericii reformate din Transilvania]. I, Budapest, 1904, p. 232—233.

25. Herepei János: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda* [Tipografia domnească din Alba Iulia]. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* [Date referitoare la istoria mișcărilor spirituale maghiare din secolul al XVII-lea]. I, Bp., Seghedin, 1965, p. 507—528. — Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története* [Istoricul tiparului orădean]. In: *MKSz*, IX (1901), p. 280—296.

26. Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. [Istoricul tiparului clujean]. Cluj, 1896, p. 39—49.

27. Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* [Fenixul transilvan. Moștenirea lui M.K.M.]. Buc., 1974, p. 307.

28. Dankanits Adám: *A XVIII. század helye könyvtörténetünkben* [Locul secolului al XVIII-lea în istoria cărții de la noi]. In: *Korunk* XXXI (1972), p. 1249. — Tabel cu date în: *Bibliographia Hungariae, 1712—1800*. VI. Budapestini, 1972, p. 177—210. — Markos Béla: *Az 1712 és 1800 között magyar könyvtermelés adatai*. [Datele producției de carte maghiară între anii 1712 și 1800]. În: *MKSz*, LXXXVII (1971), p. 1—11.

29. Glósz Miksa: *A csiksomlyói sz. ferencendi szerzetesek nyomdájában... megjelent könyvek... címára*. [Lista... cărților apărute... în tipăritura călugărilor franciscani din Șumuleu-Ciuc]. Șumuleu-Ciuc, 1884.

30. Ferenczi : *op. cit.*, p. 88—94.
31. Naményi : *op. cit.*, p. 364—386.
32. Éble Gábor : *Egy magyar nyomda a XVIII. században.* /O tipografie maghiară în secolul al XVIII-lea/. Bp., 1891.
33. Baráth Béla : *A Batthyányi Ignác-féle akadémiai tervezetek.* /Proiectele academice ale lui B. I./. In : *Erdélyi Múzeum* (mai departe : *EM*) XXXIX (1934), p. 143—148. — Ferenczi : *op. cit.*, p. 94.
34. Török István : *Adalékok a kolozsvári ev. ref. Kollegium nyomda-vezetőinek életrajzához.* /Contribuții la biografia conducătorilor tipografiei colegiului ev. ref. din Cluj/. In : *EM* V(1888), p. 194—214. — Koncz József : *A marosvásárhelyi ev. ref. Kollegium könyvnyomdájának száz éves története, 1786—1886.* /Istoricul unui secol de existență a tipografiei colegiului ev. reformat din Tirgu Mureș/. Tirgu Mureș, 1887, p. 3—5.
35. Kereszty István : *A magyar és a magyarországi sajtó időrendi áttekintése, 1705—1849.* /Frivire cronologică asupra presei maghiare ș. a presei din Ungaria, 1705—1849/. In : *MKSz*, XXII (1914), p. 111—130. — Urmössy Lajos : *A magyar hírlapirodalom kezdete Erdélyben* /Inceputurile jurnalisticii maghiare în Transilvania/. In : *EM*, XIV (1897), p. 379—386, 457—470. — Jancsó Elemér : *Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai* /Actele Societății transilvănene pentru cultivarea limbii maghiare/. Buc., 1955, p. 22—78. — Némédi Lajosné : *A magyar nyelvű könyv a „deákitalnok” szolgálatában* /Cartea de limbă maghiară în srijba „nelatinistilor”/. In : *KvKt* IV (1964), p. 163—192.
36. Ferenczi : *op. cit.*, p. 95—118.
37. Kristóf György : *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig* /Istoricul jurnalisticii provinciale maghiare din transilvania până la acordul austro-ungar/. In : *EM*, XLIV (1939), p. 249—275. — Idem : *Az abszolutizmus korának erdélyi magyar hírlapirodalma* /Jurnalistica maghiară transilvăneană din epoca absolutismului/. In : *EM*, XLVI (1941), p. 20—29. — Idem : *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől, 1867—1919.* /Presă periodică transilvănă de la acordul austro-ungar înainte, 1867—1919/. In : *MKSz*, LXII (1938), p. 41—66. — Monoki István : *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt, 1919—1940.* /Presă periodică maghiară în timpul stăpînirii române, 1919—1940/. Budapest, 1941. — Jordáky Lajos : *A romániai magyar sajtó történeti útja* /Drumul istoric al presei maghiare din România/. In : *Korunk évkönyv* 1974, Cluj, 1974, p. 13—28. — Idem : *Az első kolozsvári szocialista munkáslap* /Prima gazetă muncitorească socialistă din Cluj/. In : *MKSz*, LXXIX (1963), p. 214—

226. — Idem: *Din istoria presei democratice în oraşul Cluj (1930—1940)*. În: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia*, XVII (1972), fasc. I, p. 117—123.

38. Berlász: *op. cit.*, p. 18—23, 26—28.

39. Tarnóczi Márton: *A magyar könyv a XVII. század elején* [Cartea maghiară la începutul secolului al XVII-lea]. În: *MKSz LXXXIX*(1973), p. 315—331. — Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. [Bibliotecile particulare maghiare în secolului al XVIII-lea]. Bp., 1939 (Bibliografie detaliată: p. 119—131). — Berlász: *op. cit.*, p. 26—28. — Idem: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. [Cultura bibliotecărească maghiară în secolul al XVIII-lea]. În: Szauder József — Tarnai Andor: *Irodalom és felvilágosodás* [Literatură şi iluminism]. Bp., 1974, p. 283—332.

40. Veress Endre: *Báthory András... könyvtára* [Biblioteca lui A. B.]. În: *MKSz*, XIII (1905), p. 1—26. — Harsányi István: *Rákóczi-könyvtár és katalógusa* [Biblioteca R. şi catalogul ei]. În: *MKSz* XXI (1913), p. 17—28, 136—147, 232—240, 341—344; XXII (1914), p. 68—71, 153—156, 256—259, 333—336. — Thallóczy Lajos: *Óreg Apafi Mihály könyvtára* [Biblioteca lui M. R. senior]. În: *MKSz*, 1881, p. 121—134; Herepei János: *A fejedelem-asszony radnóti könyvtára* [Biblioteca din Radnót a principesei]. În: *EM*, XLVII (1942), p. 483—492.

41. O legătură de lux din epoca rakocliană: *Könyvkiallitási emlék* [Expoziţie de cărţi. Catalog]. Bp. 1882, p. 319. — Legături din epoca lui Apafi: Tolnai Gábor: *Legyező-díszes könyvkötések Erdélyben* [Legături de cărţi cu motivul evantaiului în Transilvania]. În: *MKSz*, LXIII (1939), p. 247—265 (cu ilustr); Bacăru, Livia: *Vechi legături de cărţi româneşti*. În: *Studii şi cercetări de bibliologie*, XIII (1974), p. 60—61.

42. Szabó György: *Abafáji Gyulay Pál*. Bp., 1974, p. 61—62, 111, 125. — Lukinich Imre: *Bethlen Elek könyvtára 1683-ból*. [Biblioteca din 1683 a lui B. E.]. În: *MKSz*, XXIX (1922), p. 171—174. — Cărţile celor doi Kovácsóczy şi ale lui Gyulaffi ni s-au păstrat dispersate în diferite colecţii transilvănene.

43. *Em*, XVII (1900), p. 9. — *Századok*, 1875, p. 622. — *MKSz*, 1883, p. 220. — Eckhardt Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei* [Cărţile franceze ale Palatului culturii din Arad]. Arad, 1917.

44. *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*. Buc., 1957. — Varju Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* [Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia]. În: *MKSz*, 1899, p. 134—175, 209—243, 329—345; 1900, p. 17—55, 131—169, 229—249, 336—361; 1901, p. 24—52, 256—279.

45. *Biblioteca Teleki — Bolyai*. Tîrgu Mureş, 1970. — Teleki Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története* [Istoricul bibliotecii T. din Tîrgu Mureş]. In: *EM*, XXXV (1930), p. 313—324. — *Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki-Bolyai*. Tîrgu Mureş, 1971. — Somkuti Gabriella: *Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez*. [Scrisoarea lui G. B. către T. S.]. In: *MKSz* LXXV (1959), p. 200—202. — Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. [T. S. fondator de bibliotecă]. In: *Könyvtári Szemle* (mai departe: *KtSz*) XVII (1973), p. 75—79. — Idem: *A bibliofil Teleki Sámuel* [I. S. bibliofilul]. In: *Művelődés* XXVIII (1975), nr. 9, p. 36—39. — Idem: *Bethlen Zsuzsánna tékája*. [Biblioteca B. Zs.]. In: *KSz* XV (1971), p. 164—167. — F. Csanak Dóra: *Teleki József könyvtára*. [Biblioteca lui T. J.]. In: Szauder — Tarnai: *Irodalom és felvilágosodás*. [Literatură și iluminism]. Bp., 1974, p. 401—443.

46. Bibliotecile de odinioară ale colegiilor conservă rămășițele colecțiilor de cărți ale intelectualilor din secolele XVI—XIX. Cf. Capitolul din acest voium consacrat bibliotecii documentare din Odorhei. Mai vezi: Vita Zsigmond: *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen könyvtárban* [Rămășițele bibliotecii lui Z. G. în Biblioteca Bethlen din Aiud]. In: *KvKt* II (1961), p. 169—173. — Dankanits Ádám: *Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása*. [O bibliotecă particulară de la începutul secolului trecut și influența lui P.] In: *KvKt* IV (1964), p. 229—233.

47. Rămășițele bibliotecii Wolphard — Kakas sînt conservate în biblioteca filialei din Cluj a Academiei R. S. România. Cf. Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Bp., 1905.

48. Belu, Sabin: *Bódog Józsa*. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemének* IV (1960), p. 143—145. — Ritoók, Agnes: *Ein ungarischer Schüler Melanchtons: Josephus Macarius*. In: *Acta Classica Univ. Debrecen*, IV (1968), p. 107—117.

49. Koncz József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma*. [Lista cărților lui G. K. I.]. In: *MKSz*, VII (1899), p. 270—275. — Fragmentul considerabil al colecțiilor familiilor Pataki și Szatmári Pap se păstrează la biblioteca filialei din Cluj a Academiei R. S. România. — Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái* [Viața și opera lui B. J.]. Pesta, 1867, p. 152—173, 197—199, 340—345.

50. Catalogul complet al bibliotecii lui în: Bertók Lajos: *Ijabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka* [Moștenirea de cărți lăsată de K. S. junior]. In: *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyvei*, III (1955), p. 5—330.

51. Berlász: *op. cit.*, p. 19—21.

52. De ex. la Tîrgu Mureș: „...nimeni să nu fie lăsat să urmeze academii pînă cînd nu se obligă să aducă colegiului cărți în valoare de un galben“. Farczady Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományi Könyvtár* [Biblioteca științifică Bolyai din Tîrgu Mureș]. În: *Kelemen Lajos emlékkönyv* [Omăgiu lui K. L.]. Cluj, 1957, p. 272.

53. Lukács, Ladislau — Folgár, Ladislau: *Documenta Romanae historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis*. Romae, 1965. II, p. 476, 536; III (1967), p. 536. — Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. [Istoria universității Bathory din Cluj pînă la distrugerea ei în 1603]. În: *EM*, XXIII (1906), p. 169—193, 249—263. — *Századok*, 1889, p. 102—103.

54. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*. II, Bp., 1876, p. 79.

55. Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története* (1568—1900). II. [Istoricul Colegiului unitarian din Cluj (1568—1900)]. Cluj, 1935, p. 187—198. — Benczédi Pál: *A volt kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratáráról* [Despre colecția de manuscrise a bibliotecii fostului Colegiu unitarian din Cluj]. În: *Kelemen Lajos emlékkönyv* [Omăgiu lui K. L.]. Cluj, 1957, p. 33—45. — Farczady: *op. cit.*, p. 265—278. — Koncz József: *A marosvásárhelyi belvét hitvallásu főtanodai könyvtár ismertetése*. [Prezentarea bibliotecii școlii superioare calviniste din Tîrgu Mureș]. În: *MKSz*, 1879, p. 215—233, 313—332. Farczady, Alexa: — Székely, Margareta: *Istoricul și situația actuală a bibliotecii documentare „Bolyai“ din Tîrgu Mureș*. În: *Studii și cercetări de bibliologie*, II (1957), p. 241—254. — Moldovan Liviu: *Colecția documentelor feudale a bibliotecii Teleki — Bolyai din Tîrgu Mureș*. În: *Revista arhivelor*, XXXIII (1971), p. 69—82.

56. Dankanits Adám: *A nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa* [Catalogul din 1752 al bibliotecii Bethlen din Aiud]. În: *Könyvtárosok Tájékoztatója*, III (1959), nr. 3, p. 42—43.

57. *Biblioteca Bethlen din Aiud*. București, 1957. — Mihályi Károly: *A nagyenyedi ev. ref. Collegium könyvtára* [Biblioteca Colegiului ev. ref. din Aiud]. În: *MKSz*, 1884, p. 87—101.

58. Török István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*. III. [Istoricul Colegiului ev. ref. din Cluj]. Cluj, 1905, p. 305—329.

59. În *Matricula* manuscrisă, începută în 1610, a fostului colegiu (fol. 131—137, 143—148).

60. M. Nagy Ottó: *Gyarmathi Sámuel könyvei*. [Cărțile lui Gy. S.] În: *EM*, XLVIII (1943), p. 332—342. — Kincs Gyula:

A zilahi ref. kollegiumi könyvtár története [Istoricul bibliotecii colegiului reformat din Zalău]. In: *Értesítő az 1894/5 iskolai évre*. Zalău, 1895, p. 223—229.

61. Kisgyörgy János: *A máramarosszigeti ref. Liceum történetének rövid áttekintése, 1540—1940*. [Scurtă privire asupra istoricului liceului reformat din Sighet]. Sighetul Marmăției, 1941, p. 14. — Dósa Dénes: *A szászvárosi ev. ref. Kun-kollegium története*. [Istoricul colegiului ev. ref. Kun din Orăștie]. Orăștie, 1897, p. 198—202. — Görög Ferenc: *A szászvárosi ref. Kun-kollegium emlékkönyve* [Volumul comemorativ al colegiului ev. reformat Kun din Orăștie]. Cluj, 1925, p. 176.

62. Cséplő Péter: *A nagyváradi rom. kat. főgymnasium története*. [Istoricul liceului rom. cat. din Oradea]. Oradea, 1896. — Bozóky Alajos: *A nagyváradi kir. akadémia százados multja*. [Trecutul secular al academiei regale din Oradea]. Bp. 1889, p. 133—139.

63. Karácsonyi János: *Kisérletek nagyváradi nyilvános könyvtárnak létesítésére*. [Incerări de constituire ale unor biblioteci publice la Oradea]. In: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, V (1911), p. 289—293.

64. Fraknói Vilmos: *Schlauch Lőrinc szatmári püspöknek Török János által gyűjtött könyvtára* [Biblioteca lui Sch. L., episcopul Sătmarului, colecționată de T. J.]. In: *MKSz*, 1877, p. 5—15, 77—90.

65. Domján István: *A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-Kollegium története, 1859—1895* [Istoricul colegiului Székely Mikó din Sfântu Gheorghe, 1859—1895]. Sfântu Gheorghe, 1898, p. 115. — Csutak Vilmos: *Mikó és a sepsiszentgyörgyi kollégium* [Mikó și colegiul din Sfântu Gheorghe]. In: *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére, 1859—1909* [Volum festiv pentru sărbătorirea a 50 de ani de existență a Uniunii Muzeului Ardelean, 1859—1909]. Cluj, 1909—1942, p. 257—261.

66. Gál Kelemen: *Jakab Elek élet- és jellemrajza* [Biografia și caracterizarea lui J. E.]. Cluj, 1938, p. 72—76. — Sándor János: *A székelykeresztúri középtanoda könyvtára* [Biblioteca școlii medii din Cristuru Secuiesc]. In: *Keresztény Magvető*, 1877, p. 75—89.

67. Datele privitoare la dezvoltarea bibliotecii sînt cuprinse în rapoartele publicate anual în revista *EM*. Cf. Teodor, Pompiliu — Friteanu, Mihai — Ursuțiu, Liviu: *Arhiva istorică a bibliotecii filiale din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România*. In: *Revista Arhivelor*, X (1967), nr. 1, p. 125—136.

68. Benkő Samu: *A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben*. [Aspirațiile

culturale ale studenților colegiului din Tîrgu Mureș în anii treizeci ai secolului trecut/. În : *Kelemen Lajos emlékkönyv* /Omăgiu lui K. L./, Cluj, 1957, p. 46—57. — Tonk Sándor : *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen.* /Bibliotecii, lectură, cititori în Tîrgu Mureș în epoca reformei/. În : *KtSz* XVI (1972), p. 118—121, 167—171. — Vita Zsigmond : *Adalékok az erdélyi ifjúsági olvasótárságok történetéhez* /Contribuții la istoricul societăților de lectură pentru tineret din Transilvania/. În : *KtSz*, XVIII (1973), p. 172—176.

69. Szemző Piroska : *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei* /Inceputurile bibliotecilor maghiare de împrumut/. În : *MKSz*, LXIII (1939), p. 165—175. — Idem : *A kolozsvári „főasszonyágok” könyvtára 100 esztendővel czelűtt* /Bibliotecile „naltelor doamne” din Cluj acum o sută de ani/. În : *MKSz*, LXIV (1940), p. 171—172. — *EM*, 1878, p. 73. — Dezsényi Béla : *Még valami a vidéki kaszinók könyvtáraitól* /Încă ceva despre bibliotecile casinourilor provinciale/. În : *MKSz*, LXVII (1943), p. 297—300. — Nagydiósi Gézáné : *Női olvasómozgalom a múlt század közepén.* /Mișcare feministă de lectură la mijlocul secolului trecut/. În : *MKSz*, LXXIII (1957), p. 66—67.

70. Date amănunțite pentru cele de mai jos în : Kovács : *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* /Cartea și bibliotecile în viața societății maghiare/. II, p. 74—285. — Erdélyi Pál : *Az erdélyi könyvtárakról* /Despre bibliotecile transilvane/. În : *EM*, XXIX (1912), p. 127—149.

INDICE DE NUME

(cu excepția numelor de autori care figurează numai în note)

A

- Aaron, Petru Pavel (1752—1754) — episcop unit de Făgăraș 8, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245
- Aaron, Vasile (1770—1828) — poet popular din Transilvania 323, 327, 339
- Abats János (1745—1815) — episcop al bisericii reformate din Transilvania 319
- Abod Mihály, Ajtai (1704—1776) — profesor la colegiul din Aiud 303, 319
- Absolon Dániel (c. 1640-c. 1702) — diplomat transilvănean 157
- Adamsz, Johannes (m. 1668) — turnător de litere din Amsterdam 158, 173, 192, 193
- Adler, Jacob Georg Christian (1756—1834) — orientalist german 332
- Ahrens, Heinrich Ludolf (1809—1881) — filolog german 330
- Ajtai v. Abod Mihály
- Alberti, Leon Battista (1404—1472) — arhitect și teoretician de artă italian 87
- Albertus Magnus (1193—1286) — călugăr dominican savant 413
- Albrizzi, Girolamo (sec. XVIII) — editor venețian 235
- Alexandru Bagration (m. 1710) — fiul regelui gruzin Artsil 171, 172
- Alföldi József (1781) — funcționar 123
- Allen, W. H. (sec. XIX) — librar englez 331
- Alstedius (Alstedt), Johannes Henricus (1558—1638) — filozof german, profesor la colegiul din Alba Iulia 135, 436

- Alvinczi Péter (1570—1634) —
predicator reformat din Ko-
siçe 134
- Ambrosius, sfântul (340—397) —
19
- Anakreon (560—478 î.e.n.) —
poet grec 313
- Andrei (1234) — monah oră-
dean 18
- Andrews, Robert (sec. XVII)
— turnător de litere din Lon-
dra 173
- Angevin, dinastia 40
- Anselmus (1033—1109) — epis-
cop de Canterbury 19
- Antal v. Nagymihályi Antal
- Antim Ivireanul (m. 1716) —
mitropolitul Țării Românești
11, 172, 231, 440
- Apáczai Csere János (1625—
1659) — savant și profesor
la colegiile din Alba Iulia
și Cluj 154, 214, 215, 308,
377, 394
- Apafi, familia 85
- Apafi Mihai I (1623—1690) —
principe al Transilvaniei 85,
92, 141, 142, 154, 161, 177,
178, 377, 383, 435, 438, 439,
450
- Apafi Mihai II (1676—1713)
— principe al Transilvaniei
85, 178, 183, 249, 250, 252
- Apáti Miklós (1662—1724) —
filozof cartezian maghiar 177
- Apollo — zeu grec și roman 46
- Aranka György (1737—1817) —
literat și organizatorul vieții
științifice maghiare din Tran-
silvania 287, 424
- Arany János (1817—1882) —
poet maghiar 300
- Aristotel (384—322) — filozof
grec 39, 68, 69
- Arlincourt, Charles Victor Pré-
vot — literat francez (1789—
1856) 331
- Aron, Dimitrie (sec. XIX) —
rudă a lui T. Cipariu 323
- Artsil Bagration (1647—1713)
— rege gruzin 170, 171
- Assisi, Francesco de v. Fran-
cesco de Assisi
- Athias, Joseph (m. c. 1700) —
tipograf și turnător de litere
din Amsterdam 170, 197,
198, 199
- Attavante (Gabriello di Vante)
— (c. 1452 — ante 1517)
— pictor miniaturist florentin
59, 87
- Attila (442—453) — rege al
hunilor 300
- Atyai Péter (1531—1533) —
conducătorul școlii din Ora-
dea 24
- August II (1670—1733) — re-
ge al Poloniei 285
- Augustin (1297) — monah o-
rădean — 27
- Augustodunensis, Honorius (sec.
XII) — călugăr dominican
39
- Averroes v. Ibn-Roșd
- Avicenna v. Ibn-Sina
- Avramie, Ioan (m. 1718) —
cărturar grec de la curtea
domnilor Țării Românești 8,
231

B

- Bachmann, Gottlob Ludwig Ernst (1792—1881) — filolog german 330
- Backamadarasi Kiss v. Kiss Backamadarasi
- Bajomi István (1557) — nobil bihorean 22
- Balassa Menyhért (c. 1510—1568) — aristocrat trădător din curtea lui Ioan Sigismund 89
- Bálint (1548) — librar din Braşov 78
- Bálpataki János jun. (1653) — mareşalul curţii principesei Susana Lorántffy 137
- Bamberger, Ferdinand (1809—1855) — filolog german 330
- Bándi (Pap) Sámuel (m. 1695) — preot reformat din Transilvania 200
- Bánffi, familia 124
- Bánffi, Dénes (1723—1780) — mare demnitar la curtea veneză 7, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 431
- Bánffi Farkas sen. (1701—1761) — preşedintele Tablei regale 288
- Bánffi Farkas jun. (1724—1794) — comite de Cluj, tezaurarul Transilvaniei 288
- Bánffi, Gheorghe I (1660—1701) — primul guvernator al Transilvaniei 123, 179, 183, 251
- Bánffi, Gheorghe II (1746—1822) — guvernator al Transilvaniei 123
- Bánffi György (1688—1735) — comite de Dăb. ca 211
- Bánffi László (1795—1839) — aristocrat bibliofil 302
- Baranyai Decsi János (sec. XVI) — umanist, rector profesor din Tirgu Mureş 112, 113
- Bárdi István (1648) — custodele bibliotecii din Alba Iulia 434
- Baritz, Ioan (m. 1859) — profesor bibliofil din Aiud 318, 319, 320
- Baritiu, George (1812—1893) — om politic, publicist şi istoric român 314, 315, 316, 317, 321, 326, 353, 354, 355
- Barra Gábor (1799—1837) — conducător al tipografiei din Ciuş 380
- Barsi Mihály (sec. XVII) — bibliotecar princiar în Alba Iulia 132, 134, 135
- Bartolini, Thomas (sec. XVII) — literat sas din Transilvania 77
- Basadona, Johannes (sec. XVI) — umanist italian 69
- Basilius v. Vasile cel Mare
- Basirius, Isac (1607—1676) — profesor englez în Alba Iulia 140, 143, 144, 435
- Báthori, familia 89, 92, 107
- Báthori Andrei (1566—1599) — cardinal şi principe al Transilvaniei 23, 25, 383
- Báthori Cristofor (1530—1581) — principe al Transilvaniei 89, 114
- Báthori Gabriel (1589—1613) — principe al Transilvaniei 151
- Báthori Sigismund (1572—1613)

- principe al Transilvaniei 83, 89, 111, 112, 113, 114
- Báthori Ștefan (1533—1586) — principe al Transilvaniei și rege al Poloniei 89, 104, 105, 376, 392
- Batthyány Ignác (1741—1798) — episcop romano-catolic din Transilvania, bibliofil codicolog fondator al bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia 379, 384, 385, 386
- Bălcescu, Nicolae (1819—1852) — om politic, istoric și gânditor democrat-revoluționar român 322
- Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de (1732—1799) — dramaturg francez 331
- Beckensloer János (1427—1489) arhiepiscop de Esztergon și Saizburg 39, 46
- Beckereki Mihály (m. 1758) — tipograf la Cluj, Oradea și Blaj 8, 242, 243, 246
- Bedeus, Joseph (1782—1858) — funcționar și scriitor sas din Transilvania 333
- Bekker, August Emanuel (1785—1871) — filolog german 330
- Bél, Matia (1684—1749) — savant, profesor din Pojon 234
- Bem, Iosif (1794—1850) — general polonez revoluționar din 1848—49 340, 341
- Benedek (1291—1296) — episcop romano-catolic orădean 39, 40
- Benedek (1462) — paroh în Hajdú-Szovát 52
- Benedict v. Benedek
- Benedictus (Benedict), Salomon (1684) — negustor din Amsterdam 169
- Benkner, familia 81, 106, 420
- Benkner, Johannes (m. 1565) — judele Brașovului 77
- Benkő Ferenc (1745—1816) — profesor de științe naturale din Aiud 304
- Benkő József (1740—1814) — savant polihistor maghiar și profesor din Transilvania 273, 277, 285, 287, 296, 327, 342, 389
- Béranger, Pierre Jean de (1780—1857) — poet francez 331
- Beregszászi Péter (sec. XVIII) — tipograf din Transilvania 245
- Bergk, Wilhelm Theodor (1812—1881) — filolog 330
- Bergler, Stephan (c. 1680—c. 1738) — elenist sas din Brașov, bibliotecar al lui N. Mavrocordat 8, 231, 234, 235, 304
- Bessarion (1402—1472) — savant, scriitor bizantin 73
- Bethlen, familia 133, 251, 289, 420
- Bethlen Adám (1719—1722) — general din Transilvania 259
- Bethlen Elek (1643—1696) — președintele Tablei princiare din Transilvania 77, 384, 420
- Bethlen Farkas (1705—1763) — genera. din Transilvania 271
- Bethlen, Gabriel (1580—1629) — principe al Transilvaniei 74, 75, 89, 90, 92, 128, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 141,

- 143, 144, 145, 152, 377, 383, 393, 394, 435, 450
- Bethlen Imre (1698—1765) — curator suprem al colegiului din Odorheiul Secuiesc 255, 256, 257, 260, 261, 262, 266, 273, 300
- Bethlen János (1613—1678) — istoric, cancelar al Transilvaniei 253, 287
- Bethlen János jr. (c. 1670—c. 1712) — curator suprem al colegiului din Odorheiul Secuiesc 248, 249, 250, 251, 252, 253
- Bethlen Kata (1700—1759) — bibliofilă din Transilvania 255, 256, 257, 259, 262, 263, 264, 266, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 303
- Bethlen, Nicolae (1642—1716) — cancelar al Transilvaniei și scriitor politic 177, 183, 188, 211, 253, 264, 420, 433
- Bethlen, Ștefan (post. 1580—1648) — principe al Transilvaniei 133, 377
- Bethlen, Wolfgang (1639—1679) — istoric și cancelar al Transilvaniei 333
- Beveregius, Guilelmus (sec. XVII) — filolog 329, 351
- Bianu, Ioan (1856—1935) — filolog român, bibliograf 120
- Biesenthal, Johann H. R. (sec. XIX) — filolog german 332
- Bikfalvi Falka Sámuel v. Falka Sámuel
- Bisterfeld, Johann Heinrich (c. 1605—1655) — profesor german la Alba Iulia 140, 144, 435
- Bisticci, Vespasiano da (1421—1498) — proprietarul unui vestit scriptoriu florentin 45, 48
- Blanc, Louis (1811—1882) — istoric și om politic francez 334, 339
- Blaeu, Joan (1596—1673) — editor din Amsterdam 158, 192, 193, 438
- Blücher, E. I. (sec. XIX) — orientalist german 332
- Böbel, Johann von (sec. XIX) — meșter brutar d'n Sibiu 339, 340, 341, 342, 344
- Boccardi (Giovanni di Giuliano) (1460—1529) — miniaturist în Florența 59
- Boccardino, Vechio v. Boccardi
- Böckh (sec. XIX) — filolog german 330
- Bod, Péter (1712—1769) — preot reformat, istoriograf transilvănean 86, 189, 256, 257, 262, 264, 271, 272, 304
- Boda Gergely (sec. XVIII) — teolog reformat transilvănean 303
- Bode, Georg Heinrich (sec. XIX) — filolog german 329, 330
- Bódog Józsa (sec. XVI) — diac, colecționar de cărți 89, 388, 389
- Bodola János (1754—1836) — episcop reformat al Transilvaniei 318, 319, 320, 462
- Bodola Sámuel (m. 1796) — profesor la colegiul din Odorheiul Secuiesc 303
- Bodoni, Giambattista (1740—1813) — tipograf din Parma 190, 387

- Boethlingk, Otto (sec. XIX) — orientalist german 332
- Bogdán (Bogdány) Jakab (1660—1724) — pictor englez de origine maghiară 173
- Bohlen, Peter (1796—1840) — orientalist german celebru 332
- Bojthi Veres Gáspár (c. 1595—post 1640) — istoric de curte transilvănean 132
- Bölöni Sámuel (m. post 1811) — bibliofil maghiar transilvănean, agent aulic vienez 295
- Bóné Gyula — cercetător contemporan al vieții și activității lui Misztótfalusi Kis Miklós în Rotterdam 198
- Bonyhai György (1673—1739) — preot reformat bibliofil din Transilvania 288
- Bonyhai N. János (ce. XIX) — cetățean din Odorhei 299, 456
- Bopp, Franz (1791—1867) — lingvist german 332
- Bornemisza Ignác (m. 1769) — tezaurar al Transilvaniei 243
- Borosnyai Lukács János (1694—1760) — profesor la Odorhei, apoi episcop reformat al Transilvaniei 255, 257, 302
- Borosnyai Lukács Simon (1731—1802) — predicator reformat din Tîrgu-Mureș 302
- Borosnyai Nagy Pál (sec. XVIII) — fiul lui Borosnyai Nagy Zsigmond 319
- Borosnyai Nagy Zsigmond (m. 1774) — profesor aiudean bibliofil 319
- Bossler, Christian Ludwig (sec. XIX) — filolog german 330
- Bracciolini, Poggio (1380—1459) — umanist italian 413
- Braumüller, Wilhelm (sec. XIX) — librar vienez 352
- Brescia, Bartolomeo de (sec. XIII) — profesor de drept canonic la Universitatea din Padova 40
- Brîncoveanu, familia 231
- Brîncoveanu, Constantin (1668—1714) — domnul Țării Românești 8, 11, 231, 232, 233, 234
- Brockhaus, Friedrich Arnold — librar din Lipsca 353
- Brukenthal, Samuel (1721—1803) — guvernatorul Transilvaniei 385
- Bucella, Nicolaus (sec. XVI) — medic de curte italian al lui Sigismund Báthori 111
- Budai György — grafician contemporan londonez, cercetător al vieții și activității lui Misztótfalusi Kis Miklós 174, 175, 192, 437, 440, 442
- Bülfinger, G. Bernhard (sec. XVIII) — filozof german 235
- Bulwer, Edward George Lytton (1803—1873) — scriitor englez 331
- Bunea, Augustin (1857—1909) — cleric și istoric român 358
- Burián Pál (m. 1860) — anticar clujean 293, 312, 324, 327, 347, 352
- Buttmann, Philipp Karl (1764—1829) — filolog german 330

Byron, George Gordon (1788—1824) — poet romantic englez 331

C

Calcagnini, Coelio (1479—1541) — umanist italian de orientare erasmică 61, 67

Calepinus, Ambrosius (1435—1511) — lexicograf italian 249

Camoës (Camoëns), Luis de (1544—1580) — poet portughez 331, 339

Cantacuzino, familia 11, 231

Cantacuzino, Constantin Stolnicul (1640—1716) — mare umanist și istoriograf român 8, 229, 231, 232, 234

Cantacuzino, Șerban (1634—1688) — domn al Țării Românești 11

Cantacuzino, Ștefan (m. 1716) — domn al Țării Românești 234

Cantemir, Dimitrie (1673—1723) — domn al Moldovei 11, 126

Capperonnierius, Claudius (sec. XVIII) — filolog 329

Caracciolus de Licio, Robertus (sec. XV) — autor de scrieri ecleziastice 19

Carter, Harry — cercetător englez contemporan în domeniul istoriei tipografiei 174, 175, 191, 192, 437, 440, 442

Caspari, Karl Paul (1814—1892) — filolog orientalist german 332

Catilina, Lucius Sergius, (c. 108—62 î.e.n.) — patrician roman 113

Cattulus, Caius Valerius (c. 87—c. 57 î.e.n.) — poet latin 84

Cave, Guilelmus (sec. XVII) — filolog 329

Cecchi, Giovanni Filippo (sec. XVII—XVIII) — tipograf din Florența 174, 175

Cenninius, Petrus (1445—c. 1478) — copist florentin 88

Cervantes, Saavedra Miguel de (1547—1616) — scriitor spaniol 331, 339

Chateaubriand, Francois René de (1768—1848) — scriitor francez 333

Cicero, Marcus Tullius (106—43 î.e.n.) — om politic și orator roman 20, 49, 50, 60, 111, 249, 252, 367, 413, 450

Cipariu, Timotei (1805—1887) — filolog și lingvist român 7, 8, 117, 120, 127, 128, 310, 311, 313—361, 430, 458, 460, 462, 464

Claudianus Claudius (370—404) — poet latin 68

Coccejus (Koch), Ioan (1650—1669) — teolog olandez 153

Columna, Guido de (sec. XIII) — scriitor italian, autor al unei istorii romanțate a Troiei 52

Comenius (Komenský), Jan Amos (1592—1670) — vestit pedagog ceh 137, 214, 249

Coresi (c. 1510—1581) — tipograf român 81

- Cornides Dániel (1732—1787) — figură proeminentă a istoriei științei maghiare 277
- Corve, Karl Ignaz (sec. XIX) — filolog german 332
- Cotorea, Geronte (c. 1720—c. 1776) — vicar, conducător al tipografiei din Blaj 240, 241, 243, 245
- Crato, Johann Heinrich (m. 1594) — tipograf sibian 102, 103, 104, 107
- Crelle, August Leopold (1780—1855) — fondatorul revistei centrale a matematicienilor germani 351
- Creuzer, Georg Friedrich (1771—1858) — filolog german 330
- Cristina (1626—1689) — regină a Suediei 91
- Csáki István (sec. XVIII) — colecționar bibliofil maghiar 384
- Csáki Katalin (1726—1794) — scriitoare maghiară din Transilvania 274
- Csanaki Máté (sec. XVII) — medic din Transilvania 134
- Csapodi Csaba — bibliolog contemporan maghiar 47, 74, 75, 87, 418, 419, 420
- Csécsi János (1650—1707) — profesor lingvist maghiar 164
- Csejdi András József (sec. XVIII) — fiul lui Csejdi András Miklós, bibliofil din Transilvania 303
- Csejdi András Miklós (sec. XVIII) — bibliofil transilvănean 303
- Csepregi Turkovics Ferenc (m. 1758) — profesor bibliofil din Cluj 323
- Csepregi Turkovics Mihály (1663—1704) — profesor la colegiul din Cluj 184, 185, 288
- Csere János v. Apáczai Csere János
- Cserei, familia 284, 396
- Cserei János (sec. XVII—XVIII) — jurist maghiar 285, 286
- Cserei Mihály (1668—1756) — memorialist maghiar din Transilvania 285, 449, 455
- Cserei Miklós (m. 1844) — consilier gubernial și asesor al Tablei regești, bibliofil 324
- Csernátoni Pál (1633—1679) — profesor la colegiul din Aiud 153, 154
- Csernátoni Vajda v. Vajda
- Csicsófi György (1695) — rechizitor din Cluj 435
- Csoma Sándor v. Kőrösi Csoma Sándor
- Csulai Mór Filip v. Mór Filip
- Curtius, Georg (1820—1885) — filolog german 330
- Czaki, familie patriciană din Brașov 81, 420
- Czecz János (1822—1904) — general revoluționar maghiar 336

D

Dálnoki Teleki Mihály v. Teleki Mihály

Daniel Polixenia (1720—1775) — scriitoare maghiară din Transilvania 277

Dankowsky, Gregorius (1781—1857) — filolog maghiar 330

Dante, Alighieri (1265—1321) — poet italian 297

De Gerando Ágoston (1819—1849) — scriitor maghiar de origine franceză 333

Decani, Johann (1578) — profesor sas brașovean 110

Decsi János v. Baranyai Decsi János

Deidrich, Georg (sec. XVI) — scriitor sas, rectorul școlii din Sibiu 109, 110, 112, 113

Delitzsch, Franz Julius (1813—1890) — teolog german 332

Descartes, René (1596—1650) — filozof francez 153, 154

Dési Márton (1639—1691) — profesor la colegiul din Aiud 153, 154, 164, 165

Didot, Firmin (1740—1813) — tipograf francez 190

Dietrich, Friedrich Wilhelm (sec. XVIII) — consilier al curții din Viena 243

Dima-Drăgan, Corneliu — bibliolog român contemporan 229

Dindorf, Ludwig (1805—1871) — elenist german 330

Dindorf, Wilhelm (1802—1883) — elenist german 330

Diodorus Siculus (c. 80—c. 21 î.e.n.) — istoric roman de origine greacă 61, 73

Dlugosz, Jan (1415—1480) — istoric și diplomat polon 412

Dobokai József (1849) — șef de poliție sibian 340

Döbrentei Gábor (1785—1851) — cărturar maghiar 293

Doja, Gheorghe (m. 1514) — țaran secu, conducătorul războiului țărănesc din 1514 24

Dombay, Franz (1758—1810) — orientalist german 332

Dosoftei (1624—1693) — mitropolit al Moldovei 11

Drieberg, Friedrich Johann (1780—1856) — muzicolog german 330

Drugulin, Wilhelm (1822—1879) — tipograf și turnător de litere din Leipzig 191, 192

Dyck v. Van Dyck

E

Ecaterina de Brandenburg 436

Ebert, Friedrich (1791—1834) — bibliograf și literat german 330

Eger, Johann Friedrich (m. 1771) — consilier aulic din Viena 282

Egervári László (1475) — administratorul domeniilor episcopale din Oradea 52

Ellendt, Friedrich Theodor (1796—1855) — filolog german 330

Elmsley, Peter (1773—1825) — elenist englez 330

Elzevir, familie ilustră de tipografi 157, 193, 207, 377

- Endlicher, Stephanus Ladislaus (1804—1849) — botanist și filolog maghiar 332
- Endredi, Ioanițiu (1760) — tipograf și gravor de litere la Blaj 8, 244
- Endrefalvi Antal (1462) — copist orădean 52
- Ente, Abraham (1700) — turător de litere din Amsterdam 192
- Eperjesi Zsigmond (1784) — episcop reformat al Transilvaniei 290
- Erasmus din Rotterdam (Erasmus Desiderius Rotterdamus) (1465—c. 1536) — umanist 61, 62, 63, 65, 83, 84, 104, 111, 296
- Esztári v. Sztárai
- Eszterházi, Miklós (1582—1645) — palatin al Ungariei 287
- Eugen de Savoia (1663—1736) — principe, feldmareșal austriac 85, 86, 87
- Ewald, Heinrich (1803—1875) — orientalist german 332
- F**
- Fabricius, Johann (m.c. 1600) — cumpărătorul tipografiei din Sibiu 102, 103, 108, 111
- Fabricius, Johann Albert (1668—1736), — bibliograf german 329
- Fähse Gottfried (1764—1831) — filolog german 330
- Falka Bikfalvi Sámuel (1766—1826) — gravor de litere din Transilvania 189
- Faludi Ferenc (1704—1779) — scriitor maghiar 286
- Farkas Bálint (1491—1495) — episcop romano-catolic din Oradea 30, 57, 368
- Fejér György (1766—1851) — istoric maghiar 328
- Fejérvári Lajos (sec. XIX) — medic bibliofil din Transilvania 300, 456
- Feuerbach, Ludwig (1804—1852) — filozof materialist german 334, 339
- Féval, Paul Henri Corentin (1817—1887) — literat francez 331
- Ficino, Marsilio (1433—1499) — umanist italian 28, 68
- Filipec (Pruis), Ioan (1431—1509) — episcop romano-catolic orădean bibliofil 55, 56, 57, 58, 87, 414
- Filip, propovăduitor valah v. și Filip Moldoveanul
- Filip Gherman (1656—m.c. 1730) — preot român din Urmeniș 123, 124, 125, 432
- Filip Moldoveanul (sec. XVI) — tipograf sibian 7, 99, 108, 118, 121, 122, 123, 125
- Filstich, Johann (1648—1743) — istoric sas din Transilvania 77, 81
- Finta János (sec. XIX) — bibliotecar al colegiului din Odorheiul Secuiesc 306
- Fleischer, Heinrich Lebrecht (1801—1888) — orientalist german 332
- Flügel, Gustav Lebrecht (1802—1870) — orientalist german 332

- Forcellini, Egidio (1688—1768) — lexicograf italian 342
- Forgách Pál (1696—1759) — episcop romano-catolic orădean 239, 241, 242
- Forró Pál Háportoni (1619) — nobil maghiar literat din Transilvania 74, 130
- Francesco d'Assisi (pe numele laic Giovanni Bernardone) (1182—1126) — fondatorul ordinelor franciscanilor, clariselor și terțiarilor 25
- Franke, August Hermann (1663—1727) — teolog pietist german 262
- Frankel, Marcus (1684) — negustor polonez 169
- Franz, Johann (1804—1851) — filolog german 330
- Frautliger, Gregor (1575—1580) — tipograf sibian 100, 101, 103
- Frederic al III-lea (1415—1493) — împărat germanic 58
- Freytag, Georg Wilhelm Friedrich (1788—1861) — orientalist german 332
- Friedländer, Emil Gottlieb (1805—1878) — istoric militar din Berlin 351
- Friedrich Wilhelm (1620—1688) — principe elector de Saxonia 104
- Fritsch, Thomas (sec. XVIII) — editor din Lipsca 234
- Fronius, Lorenz (sec. XVI) — patrician sas din Brașov 106
- Fronius, Mathias (sec. XVI) — jurist, patrician sas din Brașov 105, 106, 429
- Fülöp Aron (1861—1920) — scriitor maghiar și director de bibliotecă 300, 457
- Fürst, Julius (sec. XIX) — orientalist german 332

G

- Galeotti, Marzio (1427—1497) — umanist italian la curtea lui Matei Corvin 48
- Garamond, Claude (1480—1561) — gravor și turnător de litere francez 191
- Gaubisch, familie de tipografi 102
- Gazius, Antonius (1461—1528) — medic umanist originar din Cremona 60
- Ged, William (1727) — aurar din Edinburg 198
- Gegesi Nemes v. Nemes
- Geleji Katona István (1589—1664) — scriitor, episcop reformat din Transilvania 373, 389
- Gellért de Cenad (m. 1046) — episcop catolic 366
- Gemmarius, Thomas (m. 1526) — conducătorul școlii din Sibiu 94, 95, 99
- Georgii, Johann Gottlieb (1738—1802) — istoric și geograf rus 333
- Gerold, Carl — librăr vienez 352
- Gerson, Jean Charlier de (1363—1429) — profesor la Sorbona 65
- Gesenius, Heinrich Friedrich Wilhelm (1786—1842) — o-

- rientalist german 325, 327, 332
 Geyder, August Friedrich Hermann (1808—1874) — scriitor german 331
 Gheorghe din Trapezunt (1395—1484) — filozof umanist de origine greacă în Italia 49
 Ghilányi Gergely (m.c. 1679) — mare demnitar din Transilvania 155
 Ghilányi-Hujemmer Jakab (m.c. 1676) — gramătic transilvănean 181
 Gidófalvi Balázs (n. c. 1649) — profesor din Tîrgu Mureş 159, 160
 Gidófalvi János (m. c. 1733) — preot reformat la Turda 267
 Goethe, Johann Wolfgang von (1749—1832) — scriitor german 331, 339
 Goldenthal, Jakob (m. 1867) — orientalist german 332
 Golovin, Ivan Gavrilovici (1816—1886) — istoric rus 333
 Gönczi Lajos (1852—c. 1915) — profesor la colegiul din Odorhei 250
 Gordovai János (1444) — copist la Oradea 52
 Gothofredus, Dionysius (1549—1622) — filolog, jurist francez 329
 Göttling, Karl Wilhelm — filolog german 330
 Gotz József, Kovásznai (sec. XVIII) — preot reformat bibliofil din Transilvania 319
 Gräfen — librar din Viena 281
 Gräfenhahn, Ernst August Wilhelm (1794—1836) — filolog german 330
 Granjon, Robert (sec. XVI) — turnător de litere și gravor francez 191
 Greif, Carl (sec. XIX) — anticar vienez 352
 Greus, Georg — tipograf sas sibian 102, 103, 104, 105, 107
 Griengras, familia 103
 Griengras, Lukas — notar din Braşov 103
 Grigorie din Nazianz (c. 330—390) — teolog grec 73
 Grisin, Tchiriaka (sec. XVIII) — cetăţeană din Sibiu 126
 Grotius (de Groot), Hugo (1583—1645) — jurist, istoric și diplomat olandez 225
 Grüngras, Simon (1601) — tipograf sas sibian 103, 106
 Gryphius, Theobaldus (sec. XVI) — tipograf sibian 96, 97, 98, 99, 103, 107, 427
 Gűbesch, Johann (sec. XVI) — tipograf sas din Sibiu 102, 103, 424
 Guevara, Antonio (1480—1545) — istoric spaniol 436
 Guizot, Francois (1787—1874) — scriitor și om politic francez 333
 Gulyás Pál (1881—1963) — bibliolog maghiar 209
 Gyarmathy Sámuel (1751—1830) — medic și lingvist maghiar din Transilvania, unul din pionierii lingvisticii comparate 394

- Gyula György, Szigeti (m. 1725) — rector al colegiului din Odorheiul Secuiesc 254
- Gyula Mihály, Szigeti (1759—1837) — profesor bibliofil din Odorhei 302, 306, 307
- Gyulaffi Lestár (m. 1606) — istoriograf diplomat din Transilvania 384, 469
- Gyulai Klára (m. 1757) — bibliofilă din Transilvania 256, 260, 262, 263, 264, 273, 274
- Gyulai László (1517) — student la Univ. din Cracovia 68, 69
- Gyulai Pál (1550—1592) — umanist și om politic din Transilvania 89, 384, 421
- Gyulay Ferenc (1674—1728) — general 267
- Gyulay Lajos (1799—1869) — bibliofil din Transilvania 292, 293, 294, 295, 296, 456
- H**
- Habicht, Christian Maximilian (1775—1839) — orientalist german 332
- Habsburg, dinastia 99, 161, 162, 229, 234, 293
- Haczaki, familia 66
- Haczacki Márton (Martinus Haczius) (c. 1495—c. 1548) — canonic orădean umanist 6, 7, 65, 66, 67, 418
- Haiman György — cercetător contemporan maghiar 175, 190, 192, 193, 194, 199, 200, 201, 204, 205, 207, 437
- Halici, Mihail (1643—c. 1712) — bibliofil din Caransebeș 395
- Haller János (1626—1697) — istoric și politician din Transilvania 204, 208
- Halmágyi István (1719—1785) — memorialist bibliofil transilvănean 323.
- Hammer-Purgstall, Joseph (1774—1856) — orientalist austriac 332, 338, 354
- Harduin, Jean (1646—1729) — savant francez, bibliotecar la colegiul Louis le Grand 235
- Harsányi József (sec. XVIII) — secretarul lui Bánffy Dénes 122
- Hartleben, Konrad Adolf — librar din Pesta 353
- Hartmann, Anton Theodor (1774—1838) — orientalist german 332
- Hauer, Jakob Joseph Sebastian (sec. XVIII) — demnitar guvernamental vienez 282
- Haupt Moritz (1808—1874) — filolog german 330
- Heilmaier, Johann Michael — filolog german 330
- Heimsoeth, Friedrich (1814—1877) — filolog clasic german 330
- Heinrich, Karl Friedrich (1774—1838) — filolog german 330
- Heinsius, Theodor (1770—1849) — lexicograf german 332
- Heliade-Rădulescu, Ion (1802—1872) — scriitor, lingvist, gînditor și om politic român 317

- Heliodor (sec. III) — roman-
cîer grec 73
- Heltai, familia 116, 374
- Heltai Gáspár (c. 1510—1574)
— preot și scriitor ungar,
proprietarul tipografiei din
Cluj 100, 112, 113, 308, 375,
376, 380
- Henckel János (c. 1481—1539)
— canonic orădean bibliofil
60, 62, 63, 64, 65, 417
- Herberstein, Sigismund (1486—
1566) — ambasador imperial
67
- Hermann, Johann Gottfried Ja-
kob (1772—1848) — filolog
german 330
- Hermányi Dienes József (1699
—1763) — scriitor și preot
aiudean 86, 304, 450
- Herolt, Johannes (sec. XV) —
predicator dominican 19
- Heusler, Martin (sec. XVI) —
tipograf sibian 100, 102
- Heyne, Christian Gottlob (1729
—1812) — filolog german
330
- Hindoglu, Artin (sec. XIX) —
orientalist 332
- Hintz, Friedrich — gravor
german 209
- Hirscher, Lukas (1519—1590)
— patrician sas, conducător
al Brașovului 106
- Hirscher, Peter (sec. XVI) —
patrician sas din Brașov 77,
106
- Hochmeister, Martin — tipog-
raf sas din Sibiu 321
- Hodoș Nerva (1869—1913) —
istoric și bibliograf român
120
- Hoffgreff, Gheorghe (m. 1559)
— întemeietorul tiparniței din
Cluj 372
- Hoffhalter, familia 374, 375
- Hoffhalter, Rudolf (c. 1550—
1585) — tipograf la Alba
Iulia 100, 101, 104, 107, 115
- Hoffmann, Carl Josef (m. 1732)
— gravor de origine vieneză
din Alba Iulia 208, 209, 332
- Holenius J. (sec. XVII) — me-
dic 253
- Homer (probabil între secolele
XII și VIII î.e.n.) — poet
epic grec 253, 311, 329
- Honerus Johannes (1498—
1549) — umanist, reformator
al sașilor din Transilvania 6,
73, 75, 77, 78, 79, 80, 81,
93, 96, 99, 104, 105, 106,
419, 427
- Höpfner, Johann Georg Chris-
tian (1765—1827) — filolog
330
- Horatius, Flaccus Quintus (65
— 8 î.e.n.) — poet latin 40,
60
- Horti István (1625—1689) —
episcop calvinist al Transil-
vaniei 152, 154, 155, 164,
178
- Humbertus de Romanis (sec.
XIII) — călugăr dominican
31
- Hübner, Johann (1668—1731)
— profesor hamburghez de
istorie și geografie 268
- Huet, Albert (1537—1607) —
jude regesc și comite sas 106
- Hugo de St. Victor (m. 1141)
— filozof și teolog francez
29

Huniade, Ioan de v. Iancu de Hunedoara
Husein (1632) — pașă de Buda 89
Huss, Jan (1369—1415) — reformator ceh 104
Huszti András (m. 1755) — profesor de drept, istoric din Cluj 286
Huszti Kőrösi József (m. 1763) — profesor la colegiul din Odorhei 303

I

Iancu de Hunedoara (?—1456) — voievod al Transilvaniei și guvernatorul Ungariei 26, 367
Ibn-Roșd, Abul Valid Mohammed (1126—1198) — medic și filozof arab 56
Ibn-Sina, Abu Ali (980—1037) — filozof și medic tadjic persan 56
Ilkus, Martin (sec. XV) — savant polon 49
Illyei László (1695) — rechizitor din Cluj 435
Ilosvay István (1547) — episcop catolic de Oradea 66
Imre (sec. XV) — canonic orădean 52
Imreh Sámuel (sec. XVIII) — preot reformat bibliofil 267
Inocențiu al XI-lea (1676—1689) — papă 175
Ioan (ante 1475) — autor al unei lucrări despre obiceiurile indienilor 52
Ioan Hrisostom (Gură de Aur) (344—407) — teolog și pre-

dicator patriarh de Constantinopol 65
Ioan Corvin (1473—1504) — fiul nelegitim al lui Matei Corvin 83
Ioan, Rîmniceanul (sec. XVIII) — tipograf din Rîmnic 239
Ioan Sigismund (1540—1571) — principe al Transilvaniei 29, 70, 84, 88, 89, 376, 383, 389, 422
Iona (sec. VIII î.e.n.) — profet evreu 109
Iosif (Joseph) II (1764—1790) — împărat din dinastia Habsburg 278, 279
Isidorus (m. 636) — episcopul Sevillei 19, 413
Isabella (1519—1559) — principesă a Transilvaniei, soția lui Ioan Zápolya 22, 31, 75, 77, 84, 92, 419
Istvánffy Miklós (1538—1615) — istoriograf maghiar 135
Iugurta (Iugurtha) (118—105 î.e.n.) — rege al Numidiei 113
Iustinus (Marcus Iunianus Iustinus) (sec. III) — istoric roman 83
Iustinus, Flavius Proculus (sec. III) — istoric roman 82, 422

J

Jahn Johann Christian (1797—1846) — filolog german 332
Jakab Elek (1820—1897) — istoric maghiar, bibliofil din Transilvania 396

Jakcs Dénes, Kusalyi (sec. XV)
— episcop catolic orădean 42

Jakó Zsigmond — istoric maghiar din Transilvania 5, 6, 7, 8, 9, 10, 404, 405, 409, 414, 415, 423, 427—432, 436, 445, 452, 458—461, 464

Jancsó Imre (1847) — funcționar al cancelariei aulice transilvane 117

Jancsó József, Gidófalvi (sec. XVIII) — preot reformat bibliofil din Transilvania 319, 430

János (1297) — preot orădean 27

Janson, Anton (1620—1687) — gravor de litere din Leipzig 174, 191, 192, 194

Janus Pannonius (Kesinczei János) (1434—1472) — poet maghiar umanist de limbă latină 45, 49, 413

Jászberényi Pál (m. 1678) — profesor de origine maghiară din Londra 173

Jenei Sámuel (1719) — protopop reformat din Odorhei 254

Jenői Pál (1454) — copist orădean 52

Johnson, A. F. — cercetător contemporan în domeniul istoriei tiparului 191

Jost, Isak Marcus (1793—1860) — hebraist german 332

Jugurtha v. Iugurta

Juhász Sámuel v. Kaposi Juhász Sámuel

Justinus v. Iustinus

K

Kácsándy Zsuzsána (sec. XVIII—XIX) — mama lui Gyulai Lajos 293

Kakas István (m. 1603) — diplomat și bibliofil clujean 388, 389, 470

Kálmancsehi Domokos (1433—1503) — episcop catolic orădean bibliofil 55, 57, 58

Kálnoki Sámuel (m. 1706) — cancelar aulic al Transilvaniei 295

Kaltschmidt, Jakob Heinrich (sec. XIX) — filolog german 329, 330, 332

Kaposi (Juhász) Sámuel (1660—1713) — profesor orientalist și bibliofil din Alba Iulia 164, 219, 288, 295, 323

Kapronczai (Nyerges) Adám (1774—1786) — gravor de litere transilvănean 189, 283, 379

Karátson Sámuel (1822) — profesor, inspector al bibliotecii din Odorhei 307

Károli (Radics) Gáspár (c. 1529—1591) — autorul traducerii integrale în limba maghiară a Bibliei 163

Károlyi, familia 379

Kassai Sámuel (m. 1812) — protopop reformat din Odorhei 289, 290, 455

Katona István (1732—1811) — istoric maghiar 328

Kayser, Karl Ludwig (1808—1872) — filolog german 330

Kazinczy Ferenc (1759—1813) — scriitor și organizator al

- vieții iterare maghiare 293, 324
 Keil, Karl (1812—1865) — filolog german 330
 Kemény, familia 277, 278
 Kemény, Farkas (1741—1805) — colecționar bibliofil din Transilvania 295
 Kemény Ioan (m. 1747) — bibliofil din Transilvania 264, 267, 327
 Kemény József (1795—1855) — istoriograf maghiar bibliofil din Transilvania 323, 324, 333, 396, 434
 Kemény Sámuel (m. 1817) — aristocrat bibliofil, președintele Tablei regești din Transilvania 281
 Kemény Simon (c. 1736—1799) — curator suprem al colegiului reformat din Cluj 278
 Kendeffi, familia 276, 278, 279
 Kendeffi Elek (1740—1783) — consilier gubernial, bibliofil transilvănean 276, 277, 279, 282
 Kendeffi Rachel (sec. XVIII) — bibliofilă din Transilvania 276
 Kénosi v. Tóser János, Kénosi
 Keyser, Henric (sec. XVII—XVIII) — tipograf suedez 171
 Kirchhoff, Albrecht (sec. XIX) — librar din Leipzig 353
 Kis Miklós, Misztótfalusi (1650—1702) — gravor de litere la Amsterdam, tipograf la Cluj 7, 8, 11, 147—196, 213—226, 243, 377, 379, 380, 439, 441—443, 445, 449
 Kiss, Backamadarasi, familia
 Kiss Ferenc (1816—1887) — profesor, istoriograf al Colegiului din Odorhei 250, 455, 456
 Kiss Gergely, Backamadarasi (1737—1787) — rector la colegiul din Clorheiul Secuiesc 258, 259, 265, 290
 Kiss József, Backamadarasi (1773—1830) — prim notar și vicecomite în comitatul Alba de Jos 290, 291, 292
 Koehler, K. F. (sec. XIX) — librar din Leipzig 353
 Kogălniceanu, Mihai (1817—1891) — om politic, istoric, ziarist și orator român 317
 Köleséri Sámuel (1663—1732) — medic polihistor și bibliofil transilvănean 8, 86, 211, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 389, 390, 423
 Kolosvári (Colosvari) István (m. 1717) — episcop reformat al Transilvaniei 162, 163, 164, 165
 Komlós András (1576) — tipograf din Debrețin 101
 Köpeczi Sámuel (sec. XVIII) — bibliofil transilvănean 304
 Korda Zsigmond (sec. XVIII) — soțul bibliofilei Nemes Julia 257, 272, 273, 453
 Körmendi György (1677—1751) — profesor din Odorhei 267
 Kőrösi Csoma Sándor (1784—1842) — orientalist secui 153, 165, 304

- Kosegarten, Johann Gottfried Ludwig (1792—1860) — orientalist german 332
- Köster, H. (sec. XVIII—XIX) — filolog german 330
- Kovács Dániel (m. 1862) — profesor la colegiul reformat din Odorhei 307
- Kovácsóczy Farkas (c. 1540) — umanist maghiar, cancelarul Transilvaniei 384, 469
- Kovácsóczy István (m. 1634) — cancelar al Transilvaniei 384, 469
- Kovácsnai Gotz József v. Gotz József
- Krafft v. Crato Johann Heinrich Krafft, Albrecht (sec. XIX) — orientalist german 332
- Kraus, Georg (1607—1679) — cronicar german din Transilvania 128
- Krause, Johann Heinrich — filolog german 330
- Kronenfels, Franz Wenzel Stephan (sec. XVIII) — consilier al Curții de apel din Cehia 282
- Krüger, Karl Wilhelm (1796—1874) — filolog german 330
- Kühn, Karl Gottlob (1754—1840) — medic și filolog german 330
- Kusalyi Jakes Dénes v. Jakes Dénes, Kusalyi
- Kuun, Géza (1838—1905) — orientalist maghiar 294, 296, 456
- L**
- Lachmann (1793—1851) — filolog german 330
- Ladislau I (1077—1095) — rege al Ungariei 17, 39, 40
- Lamartine, Alphonse de (1790—1869) — scriitor romantic francez 331, 339
- Lambeck (Lambecius), Peter (1628—1680) — erudit și bibliograf vienez 85, 92
- Lammenais, Félicité Robert de (1782—1854) — filozof și publicist francez 334, 339
- Lampe, Friederich Adolf (1683—1729) — teolog reformat german 77, 264
- Lang, Georg (sec. XVI) — autor de versuri sibian 112
- Lassen, Christian (1800—1876) — filolog german de origine norvegiană, întemeietorul san-scritologiei 332
- Laurian, August Treboniu (1810—1881) — lingvist și istoric român 317, 322
- Lázár János (1703—1772) — consilier gubernial, literat maghiar transilvănean 276, 283, 304
- Leake, William Martin (1777—1860) — arheolog englez 330
- Leberecht, Fürchtegott (1800—1876) — talmudist german 332
- Lehner, J. Fr. Karl (sec. XIX) — filolog german 330
- Lehrs, Karl (1802—1843) — filolog german 330

Lemaire, Nicolas Eloi (1767—1832) — filolog francez și editor al textelor latine clasice 296

Lemeni, Ioan (1780—1861) — profesor și episcop din Blaj 324

Lengerke, Caesar (1803—1855) — hebraist german 332

Leudeschit György (m. c. 1496) — canonic de Lips 62

Leusden, Johannes (1624—1699) — profesor de limbi orientale la Univ. din Utrecht 197

Liechtenstein, Joseph Wenzel (1696—1772) — ambasador austriac la Berlin 85, 86, 423

Limberg, Anton Bernhard (1798—1857) — filolog și lingvist german 331

Lindenbrogius, Friedricus (1573—1648) — jurist și filolog german 329

Lippmann, Carl Heinrich (sec. XIX) — orientalist german 332

Livius, Titus (c. 59 î.e.n.—17 e.n.) — istoric latin 49, 50

Lobeck, Christian (1781—1860) — filolog german 330

Lőcsei v. Spielenberg

Lorántffy Zsuzsánna (1600—1660) — soția lui Gheorghe Rákóczi I, animatoare culturală din Transilvania, 137, 216

Lorinț (sec. XVI) — diac, tipograf român din Sibiu 95

Lucretius (Titus Lucretius Carus) (c. 99—55 î.e.n.) — fi-

lozof materialist și poet latin 78, 413

Luther, Martin (1483—1546) — teolog german, reformator religios 62, 97, 100, 104, 420

Luzzatto, Samuel David (sec. XIX) — orientalist german 332

M

Mager, Karl (1810—1858) — pedagog german 332

Maghi Sebastian (sec. XVI) — canonic de Oradea 61

Maiorescu (Trifu), Ion (1811—1864) — om politic și publicist român 315, 317, 357

Maksai Bálint (sec. XVIII) — bibliofil transilvănean 320

Málnási László (1722—1797) — preot, cărturar și bibliofil din Transilvania 256—260, 265, 269, 270, 271, 272, 277, 289, 301, 451, 453

Maly, Simon de (1685) — negustor din Amsterdam 169

Manciulea, Ștefan (sec. XX) — bibliotecar din Blaj 359

Manlius, Johannes (sec. XVI) — tipograf din Lubljana 101

Managetta, Johann Georg (m. 1751) — membru al Consiliului de Stat la Viena 281

Managetta, Johann Wilhelm (m. 1666) — profesor medic la Univ. din Viena și istoric al Curților 282

Manutius, Aldus (1450—1515) — tipograf venețian 59, 60, 368

- Many, Iosif (sec. XIX) — redactor adjunct al Organului luminării 336
- Marck, Johann (sec. XIX) — filolog german 330
- Maria Tereza (1717—1780) — împărăteasă din dinastia Habsburg 279
- Maria (1505—1558) — regina Ungariei 64
- Marietti, Antonio (sec. XVI) — iezuit savant italian la Cluj 82, 422
- Marsigli, Luigi Ferdinando (1658—1730) — călător și ofițer austriac, cu misiuni în Țara Românească 75, 77, 231, 420
- Martin al V-lea (Odonne Colonna) (1417—1431) — papă 42
- Martinet, Adam (sec. XIX) — hebraist german 332
- Martinuzzi Gheorghe (1482—1551) — episcop catolic de Oradea și guvernator al Transilvaniei 66
- Matei Corvin (1443—1490) — rege al Ungariei, fiul lui Iancu de Hunedoara 6, 30, 45, 46, 48, 53, 54, 55, 58, 59, 72—79, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 92, 130, 132, 133, 367, 368, 382, 418—420, 422, 423, 425
- Matthaei, Christian Friedrich (1744—1811) — filolog german 330
- Mauritius (de Orania) (1576—1625) — guvernator olandez, conducătorul revoluției din Țările de Jos 225
- Mavrocordat, familia 11, 235
- Mavrocordat, Nicolae (între 1709 și 1730 cu întreruperi) — domn al Moldovei și al Țării Românești 8, 231, 234, 235, 236, 304
- Maximilian (1527—1576) — împărat din casa Habsburg 376
- Medici, Cosimo de (1642—1723) — mare duce de Toscana 174
- Méhes Sámuel (1785—1852) — profesor clujean, editorul ziarului *Erdélyi Hiradó* 380
- Mela Pomponius — geograf roman care a trăit în primele secole ale erei creștine 6, 65, 66, 67
- Melanchton, Philipp (1497—1560) — teolog reformator și pedagog german 62, 104, 249
- Méliusz Juhász Péter (c. 1536—1572) — scriitor și reformator maghiar 308
- Menken, Johann Burkhard (1674—1732) — istoric german redactor la revista *Acta Eruditorum* 234
- Meninski, Franciscus (sec. XIX) — orientalist 332
- Mészáros Lőrinc (sec. XVI) — preot, căpetenia lui Gh. Doja 24
- Meszesi Demeter (1345—1372) — episcop romano-catolic de Oradea 41
- Metz, Isaac (sec. XIX) — orientalist german 332
- Mezőlaki János (1665—1670) — intelectual maghiar care trăia la Londra 173
- Mey v. Van der Mey
- Michelet, Jules (1798—1874) —

- istoriograf și om politic francez 333
- Mickiewicz, Adam (1798—1855) — poet polonez 331
- Micu (Clain), Inochentie (1692—1768) — episcop și iluminist român 338
- Mikó Ferenc (1585—1635) — memorialist, politician din Transilvania 287
- Mikó Imre (1805—1876) — politician și istoric maghiar din Transilvania, întemeietorul Muzeului Ardelean la Cluj 393, 396
- Miksa László (sec. XIX) — funcționar în comitatul Alba 291
- Mikola László (1665—1742) — consilier gubernial al Transilvaniei 219
- Miles Mathias (1686—1739) — cronicar saș din Transilvania 105
- Milescu, Nicolae (1636—1708) — boier și cărturar umanist din Moldova 11
- Milton, John (1608—1674) — poet englez 297
- Misztófalusi Kis Miklós v. Kis Miklós
- Moldovan Micu, Ion (1833—1915) — cleric și profesor din Blaj 358
- Moldovan, Ștefan (1813—1900) — profesor și preot român din Transilvania 334
- Mollarth, Ferdinand Ernest (m. după 1620) — conducător militar și politic austriac 282
- Möller, Johann Heinrich (1789—1867) — orientalist german 332
- Molnár, Gergely (m. 1546) — rectorul școlii protestante din Cluj 111
- Moore, Thomas (1779—1852) — poet irlandez 331
- Molnár Hubbes Eva — bibliotecară la biblioteca princiară din Odorhei 309, 455
- Móré Filip, Csulai (sec. XV—XVI) — umanist transilvănean de origine română 7, 59
- Morison, Stanley — cercetător englez contemporan al istoriei tiparului 191
- Morley, William — colecționar englez 332
- Morus (More), sir Thomas (1478—1535) — gânditor umanist și om politic englez 69, 70
- Moser, I (sec. XIX) — filolog german 332
- Müller, Karl Otfried (1797—1840) — filolog clasic german 330—332
- Munckerus, Thomas (sec. XVII) — filolog german 329
- Munteanu, Ion (sec. XIX) — preot din Sarcău (Bihor) 341, 342, 343, 360, 463
- Mureșianu, Jacob (1812—1887) — pedagog și publicist, directorul gimnaziului românesc din Brașov, editorul Gazetei Transilvaniei 348
- Musset, Alfred de (1810—1857) — scriitor romantic francez 331

N

- Nádudvari Sámuel (m. 1754) — preot reformat din Aiud 85, 86, 423

- Nagy Sámuel (1730—1802) — agent aulic al protestanților la Viena 281
- Nagy Mihályi, Antal (m. c. 1435) — canonic romano-catolic și bibliotecar orădean 42, 43, 409
- Nagy Mihályi Miklós (sec. XIV—XV) — tatăl lui Antal 42
- Napoleon Bonaparte (1769—1821) — împărat al Franței 46
- Náprágyi Demeter (1556—1616) — umanist și episcop romano-catolic, bibliofil din Transilvania 29, 83, 88, 89
- Naumann (sec. XIX) — filolog german 332
- Nauwerk, Karl (sec. XIX) — orientalist german 232
- Nazianzenus v. Grigorie din Nazianz
- Neagoe, Ioan (sec. XVIII) — agent aulic greco-catolic la Viena, originar din Urmenișul de cimpie 125
- Neander, Michael (1529—1613?) — polihistor și editor din Basel 81
- Nemes Ádám (1711—1765) — președintele Tablei regale din Transilvania 273
- Nemes Gábor (m. c. 1807) — preot paroh bibliofil din Tîrgu Mureș 287, 288, 289
- Nemes János, Gegesi — tatăl lui Gábor 288
- Nemes Judit (sec. XVIII) — bibliofilă din Transilvania 256
- Nemes Iulia (1713—1796) — bibliofilă din Transilvania 256, 272, 273, 274, 453
- Nemes Klára (sec. XVIII) — bibliofilă din Transilvania 273
- Nemes Sámuel, Gegesi (sec. XVII—XVIII) — bibliofil din Transilvania 288
- Nicolae de Porta (sec. XVIII) — secretar diplomat al lui C. Brîncoveanu 8, 231
- Nicolaus de Mirabilis (m. 1495) — conducător al școlii superioare din Buda 34
- Nikephorus, Kallistos (758—829) — patriarhul Constantinopolului 73
- Nilus (m. c. 430) — teolog grec 81
- Nitsch, Georg Wilhelm — filolog german 330
- Nork, Friedrich (1803—1850) — orientalist german 332
- Nyerges Ádám v. Kapronczai Nyerges Ádám
- Nyíró János (sec. XVI) — tipograf din Sibiu 100, 104, 105

O

- Oberthür, Franz (1745—1831) dogmaticianul Universității din Würzburg 351
- Olahus, Nicolaus (1493—1568) — umanist de origine română 7, 59, 60, 61, 62
- Olesnicky, Sbignew (sec. XV) — arhiepiscop de Cracovia 412
- Oltelniceanu, Constantin (sec. XIX) — bibliofil român din București 461

- Oritz, Martin (1597—1639) — scriitor german, o vreme profesor la Alba Iulia 333
- Orczy, familia 384
- Orelli, Johann Kaspar von (1787—1849) — filolog elvețian 330
- Osann, Friedrich Gotthilf (1794—1858) — filolog și arheolog german 330
- Ossian — poet legendar irlandez (sub acest nume James Macpherson a publicat în sec. XVIII o culegere de poezie celtă) 331
- Osváth László, Bibarcfalvi (sec. XVIII—XIX) — nobil din secuime 284, 286, 287, 455
- Osváth Sámuel, Bibarcfalvi (mijl. sec. XVIII) — colecționar bibliofil 286
- Ovidiu (Publius Ovidius Naso) (43 î.e.n.—17 e.n.) — poet latin 252
- Ovink, G. W. — profesor olandez contemporan, specialist în istoria tiparului 192
- P**
- Páldi Székely István (1717—1769) — gravor de litere, tipograful colegiului reformat din Cluj 8, 189, 212, 213, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 379, 447, 448
- Pandovici, Dimitrie (sec. XVIII) — tipograf român 238
- Pápai János (m. 1658) — arhivist capitular în Alba Iulia 138, 141
- Pápai Páriz Ferenc (1649—1716) — medic, profesor la colegiul reformat din Aiud 155, 157, 159, 175, 218, 219, 304, 434, 441
- Parthey, Gustav (1798—1872) — filolog german 330, 332
- Pataki, familia 388
- Pataki Dénes — cercetător contemporan maghiar 208
- Pataki István (1640—1693) — profesor la colegiul reformat din Cluj 160, 178, 470
- Pataki József (1711—1784) — tipograf clujean 212, 213,
- Pataki Miklós — fratele lui Pál 298
- Pataki Sámuel (1731—1804) — profesor bibliofil, conducătorul tipografiei colegiului reformat din Cluj 213
- Pataky Pál (1816—1875) — profesor la colegiul reformat din Odorheiu Secuiesc 298, 456
- Paulus, Heinrich Eberhardt Gottlob (1761—1851) — orientalist german 332
- Pauschner, Sebastian (c. 1490—c. 1556) — medic din Sibiu 94, 96, 98, 99, 114
- Peiper, Rudolf (1834—1879) — filolog orientalist german 332
- Pemphlinger, Ioan (1529) — fiul lui Marcus, jude regesc din Sibiu 94, 426
- Pemphlinger, Marcus (1480—1537) — jude regesc din Sibiu 94, 426, 428
- Penciu, Nicolae (Miclós) (sec. XIX) — avocat sibian, rudă cu Cipariu 326, 461
- Perényi, familia 61

- Perényi Ferenc (1499—1526) — episcop romano-catolic de Alba Iulia, apoi de Oradea 60, 61, 67, 68
- Perthes, Friedrich Andreas (sec. XIX) — librar din Gotha 353
- Pesti Gáspár (m. 1554) — umanist maghiar, secretar la curtea regelui Ioan Zápolya 80
- Péterfi Albert (1800—1850) — profesor la colegiul din Aiud 297, 456
- Péterfi László (sec. XIX) — fratele lui Albert 296, 297
- Petrarca, Francesco (1304—1374) — poet, istoric și arheolog italian, umanist, reprezentant al Renașterii 268
- Petroviciu, Simion (sec. XIX) — comisionarul lui Romanov la Constantinopol 322
- Petru Papavici Rimniceanul (sec. XVIII) — tipograf din Rimnic 239
- Petru Sibianul (m. 1761) — conducătorul tehnic al tipografiei din Blaj 8, 243
- Peuerbach, Georg (1423—1461) — profesor la Universitatea vieneză 48, 49
- Peyron, Vittorio Amedeo (1785—1870) — orientalist italian 330
- Piccolomini, Enea Silvio v. Pius II
- Pius II (Enea Silvio Piccolomini) (1458—1464) — papă, umanist 44, 413, 424
- Piclișeanu, Zenobiu (sec. XX) — bibliotecar la Blaj 359
- Platon (427—347 î.e.n.) — filozof grec 68
- Plaut (Titus Maccius Plautus) — (c. 250—184 î.e.n.) — poet comic latin 50
- Pliniu cel Bătrîn (Caius Plinius Secundus) (24—79) — istoric, filolog și literat roman 67, 68, 235
- Plutarch (c. 46-c. 120) — scriitor, istoric și filozof grec 78
- Podocataro, Filippo (m. după 1448) — umanist grec la curtea orădeană a lui Vitěz 44
- Polánkai Bereck (1455) — cospist orădean 53, 414
- Polibiu (Polybios) (203—120 î.e.n.) — istoric grec 73
- Pongrácz György (m.c. 1742) — președintele Tablei regești 267
- Pop, Andrei Liviu (1848) — cunoscutul lui T. Cipariu 341, 342
- Pop, Vasilie (1789—1842) — medic și literat român din Transilvania 322, 323, 327, 339, 460
- Pott, August Friedrich (1802—1887) — filolog german, profesor universitar 332
- Pray György (1723—1801) — profesor universitar, istoriograf maghiar 396
- Priscianus Caesariensis (sec. V—VI) — gramatic latin 39
- Propertiu (Sextus Propertius) (c. 49—15 î.e.n.) — poet latin 84
- Ptolemeu, Claudiu (Claudios Ptolemeios) (c. 90-c. 168) — astronom, matematician și geograf grec 66, 67, 70

- Pufendorf, Samuil (1632—1694)
— jurist, istoric, profesor
german 232
- Putschius, Helias (1580—1606)
— filolog german 327

Q

- Quintilian (Marcus Fabius Quin-
tilianus (c. 35—96 i.e.n.) —
retor și pedagog roman 20,
367

R

- Rádai Eszter (m. 1764) — bi-
bliofilă din Transilvania 257,
273
- Rádai Gedeon (1713—1792) —
colecționar de cărți maghiar
281
- Rákóczi, familia 134, 143, 145
- Rákóczi, Francisc al II-lea (1676
—1736) — principe al Tran-
silvaniei 285
- Rákóczi, Gheorghe I (1593—
1648) — principe al Transil-
vaniei 75, 89, 136, 434
- Rákóczi, Gheorghe II (1621—
1660) — principe al Transil-
vaniei 137, 139, 140, 141
- Rákóczi, Sigismund (1622—
1652) — fiul lui Rákóczi
Gheorghe I 91, 137, 138, 383
- Rapoport, Salomo Jehuda Löb
(1790—1867) — ebraist din
Austria 232
- Redslob, Gustav Moritz (1804—
1882) — filolog orientalist
hebrolog german 332
- Regiomontanus (Müller), —
Johannes (1436—1474) — as-

- tronom și matematician ger-
man 44, 49
- Reicherstorffer, Georg (sec.
XV—XVI) — umanist sas,
notar al Sibiului, secretar al
regeului Ferdinand I de Hab-
sburg 79, 80
- Reinaud, Joseph Toussaint
(1795—1867) — orientalist
francez 332
- Reinhart, Fuchs — personaje din
Romanul Vulpîi 331
- Reipchius Daniel (1545—1612)
— preot sas din Brașov 76,
81
- Reisig, Karl Christian (1792—
1829) — filolog german 330
- Rettegi György (1718—1786)
— memorialist maghiar din
Transilvania 126
- Rhédei Ferenc (c. 1610—1667)
— principe al Transilvaniei
139
- Rîmniceanul v. Ioan Rîmnicea-
nul și Petru Papavici
- Ritschl, Friedrich Wilhelm
(1806—1876) — filolog ger-
man 329, 330
- Rödiger, Emil (1801—1874) —
orientalist german 332
- Rogierius (1201—1266) — ca-
nonic orădean 57
- Romanov, Iosif (sec. XIX) —
anticar bucureștean 314, 315,
316, 322
- Rosen, Friedrich August (1805—
1837) — orientalist german
332
- Rosenzweig, Vinzonz von (sec.
XIX) — orientalist german
332
- Ross, Ludwig (1866—1859) —
arheolog german 330

- Rossi, Giovanni Bernardo de (sec. XIX) — orientalist italian 332
- Roth, Heinrich (sec. XIX) — publicist german 333
- Rousseau, Jean Jacques (1712—1778) — scriitor și gânditor iluminist francez 339
- Rozgonyi Pap János (1648—1710) — rector profesor în Odorhei 7, 250, 251, 252, 253, 254
- Rumy Károly György (1780—1847) — iluminist și colecționar maghiar 296
- S**
- Sacy, Antoine Isaac Silvestre de (1758—1838) — orientalist și om de stat francez 332
- Sălăgeanu, Iosif (sec. XIX) — canonic greco-catolic din Oradea 342
- Sallustiu (Caius Sallustius Crispus) (86—35 î.e.n.) — om politic și istoric roman 112, 113, 413
- Salvianus (sec. V) — scriitor ecleziastic latin 73
- Samarjai Lőkös Péter (sec. XVII) — diac și secretar princiar 136, 141, 435
- Sand, Georges (Aurora Dupin) (1804—1876) — scriitoare franceză 331, 339
- Sandu (sec. XVIII) — tipograf la Blaj 239
- Sankfalvi Antal (antre (1463) — canonic romano-catolic orădean 54
- Sanoki Grigorie (m. 1478) — umanist polonez la curtea orădeană a lui Vitéz 44
- Sara, văduva lui Gübesch Johann 102
- Sax (Saxius), Christoph (1714—1806) — profesor la Universitatea din Utrecht 86
- Schäfer, Gottfried Heinrich (1764—1840) — filolog german 330
- Scheffel, Johann Daniel (sec. XIX) — filolog german 330
- Schendo, Mihail (sec. XVIII) — cărturar grec la curtea brincoveană 8, 231, 235
- Scherer, Andreas (sec. XVI) — scriitor sas sibian 96
- Schesaeus, Christian (1536—1585) — umanist sas din Transilvania autorul poemului *Ruinae Pannonicae* 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 111, 112
- Scheyer, Simon (sec. XIX) — orientalist german 332
- Schiller, Friedrich (1759—1805) — scriitor german 331, 339
- Schipper, Jan Jacobsz (1617—1669) — tipograf și editor în Amsterdam 199
- Schipper, văduva lui Jan Jakobsz v. Veselaer Susana
- Schirmer, familia 106
- Schlauch Lőrinc (1824—1902) — episcop romano-catolic la Oradea 396
- Schletter — librar din Wroclaw 353
- Schmerling, Anton Albert (m. 1719) — consilier al Camerei Aulice vieneze 282

- Schnabel, L. C. (sec. XIX) — cercetător german 331
- Schneider, Johann Gottlob (1750—1822) — filolog german 330
- Schneidewin, Friedrich Wilhelm (1810—1856) — filolog german 330
- Schoemann, Georg Friedrich (1793—1879) — filolog german 330
- Schönemann, Traugott Gottlob (1765—1802) — filolog german 330
- Schott, Albert (1809—1847) — filolog german 332, 333
- Schott, Arthur (1814—1875) — filolog german 332
- Schratt, Johann (sec. XIX) — anticar vinez 352
- Schrevelius, Cornelius (c. 1615 — c. 1664) — medic și literat, autor al unui lexicon grec-latin 232
- Schubert, Gotthilf Heinrich (1780—1860) — medic german 332
- Schütz, Christian Gottfried (1747—1832) — filolog german 330
- Schwenck, Konrad (1793—1864) — filolog german 330
- Scolari, Andrea (1409—1426) — episcop romano-catolic orădean 40, 41, 42, 44, 409
- Scott, Walter (1771—1832) — scriitor scoțian 331, 339
- Scutariotes, Thessalus (1454) — caligraf florentin 66
- Sebes János, Zilahi (m. 1803) — profesor la colegiul din Odorhei 303, 305, 306
- Seewaldt, Martin (m. 1721) — cronicar sas din Transilvania 77
- Seidler, Johann Friedrich August (1779—1851) — filolog german 330
- Seivert, Johann (1735—1785) — erudit profesor sas sibian, istoric 93, 94
- Seneca (Lucius Annaeus Seneca) (c. 55 î.e.n.) — scriitor latin 20, 61, 367
- Seyffarth (Seyfert), Ernst Joseph (1745—1832) — filolog german 330
- Shakespeare, William (1564—1614) — ilustru dramaturg englez 297
- Sibianul, Petru v. Tekelt
- Siebenkees, Johann Philipp (1759—1796) — filolog german 330
- Simon János, Bibarcfalvi (c. 1724—1764) — jurist transilvănean 277
- Skutsch, H. (sec. XIX) — librar din Wroclaw 353
- Skytte, Benedict (sec. XVII) — trimis suedez la Poartă 91
- Sófalvi József (1745—1794) — profesor clujean bibliofil 323
- Soliman (Suleiman) I Magnificul (1494—1566) — sultan otoman 74, 90, 419
- Sonnenfels, Joseph (1732—1817) — iluminist austriac, teoretician al statului, profesor universitar la Viena 125
- Soterius, Georg (sec. XVI) — autorul bibliografiei Transilvania celebris 94

- Sparwenfeld, Johann Gabriel (1665—1727) — diplomat, călător și cartograf suedez 171
- Spielenberg Lajos, Lócsei (sec. XIX) — librar și legător de cărți din Aiud 318
- Spohn, Friedrich August Wilhelm (1792—1824) — filolog clasic german 330
- Squarcialupi, Marcello (sec. XVI) — umanist, medic de curte italian al lui Cristofor Báthori 114
- Stadion, Franz (1763—1824) — om de stat austriac 351
- Staël, Anne Louise Germaine de (Madame de Staël) (1766—1817) — scriitoare franceză 331
- Stallbaum, Johann Gottfried (1793—1861) — filolog german 330
- Stampelius, Georg (sec. XVII) — autor german 77
- Stanca, fiica lui C. Brâncoveanu 233
- Stauffacher, Jack Werner — cercetător contemporan din S.U.A. 192
- Stein, János (1814—1886) — librar și conducătorul tipografiei colegiului reformat din Cluj 380
- Steinhausen, Theodor — librar sibian 321, 322, 326, 327, 329, 331, 332, 345, 347
- Stempel David (1869—1927) — turnător de litere din Frankfurt pe Main 191, 192, 200
- Stern, Salomon (m. 1883) — hebraist austriac 332
- Struve, Burkhard Gotthelf (1671—1738) — istoric și filolog german 330
- Sturz, Friedrich Wilhelm (1762—1832) — filolog german 330
- Sue, Eugène (Marie Joseph Sue) (1804—1857) — romancier francez 331, 339
- Suidas (970 î.e.n.) — lexicograf grec 327, 342
- Swieten v. Van Swieten
- Sylburgius, Fredericus (1536—1596) — umanist și elenist german 329
- Synesius (c. 370—c. 415) — filozof grec, episcop de Ptolemais 61
- Szabó Károly (1824—1890) — bibliograf, profesor universitar din Cluj 307.
- Szabó Sámuel (m. 1789) — profesor transilvănean bibliofil 320
- Szakáts Gergely (sec. XIX) — profesor de filosofie la Blaj 313
- Szalárdi, János (1601—1666) — arhivist maghiar, istoric din Transilvania 89, 91, 131, 132, 133, 135, 138, 140, 141
- Szamosközi István (c. 1565—1612) — arhivist, istoriograf și bibliofil transilvănean 82, 83, 84
- Szántai (1634) — colecționar de cărți maghiar 134
- Szász Károly (1798—1853) — profesor la colegiul din Aiud 297
- Szatmári György (1457—1524) — episcop romano-catolic o-rădean 58, 59

- Szatmári Pap — familia 389
- Szatmári Pap János (1658—1707) — predicator reformat din Cluj 184, 185, 186, 187, 470
- Szatmári Pap Mihály (1737—1818) — colecționar de cărți din Transilvania 295, 323
- Szatmári Pap Sándor (1697—1745) — conducătorul tipografiei Consistoriului general reformat din Transilvania la Cluj 211, 212, 213
- Szatmári Pap Zsigmond (m. post 1837) — preot reformat bibliofil la Ocna Sibiului 323
- Szatmárnémeti Sámuel (1658—1717) — profesor la colegiul reformat din Cluj, preceptor al principelui Mihai Apafi I 184, 185, 187
- Szegedi László (1444) — conducătorul școlii din Oradea 52
- Székely László (1716—1772) — nobil calvinist, bibliofil din Transilvania 264, 265, 266, 267, 268, 271, 452
- Székely Miklós (1503) — canonic al noului capitol din Dealul Orășii 55
- Szenczi, Molnár Albert (1574—1634) — lingvist și traducător clujean 433
- Szenczi Kertész Abrahám (m. 1667) — tipograf orădean 181, 201, 207, 377
- Szentkirályi György (sec. XVIII) — preot reformat făgărășan 302
- Szilvási János (sec. XVI) — autor calvinist din Transilvania, preot reformat la Tîrgu Mureș 109
- Szolga János Vargyasi (sec. XIX) — avocat la Tabla regească din Transilvania 298, 456
- Szolga Kálmán, Vargyasi (m. 1870) — fiul lui Miklós 299
- Szolga Miklós, Vargyasi (sec. XVIII—XIX) — dulău (jude al nobililor) din Scaunul Odorhei 298, 456
- Szolga Miklós, Vargyasi (m. 1882) — fiul lui János, jude al Tablei regești 298, 299, 456
- Szonyi Nagy István (1641—1709) — preot reformat din Cluj, autorul abecedarului *Magyar Oskola* 216
- Sztárai Máté (1475) — copist la Oradea 52

Ș

- Ștefan I (1001—1038) — rege al Ungariei din dinastia arpadiană 17
- Ștefan cel Mare (1457—1504) — domn al Moldovei 58
- Ștefanovici, Mihai (sec. XVII—XVIII) — tipograf român originar din Transilvania 172

T

- Tacit (Publius Cornelius Tacitus) (55—120) — istoric și om politic roman 87, 253

- Taraczközi Ferenc (m. 1667) — arhivist capitular în Alba Iulia 138, 140, 141, 142
- Tartler, Thomas (1700—1770) — profesor și cronicar sas brașovean 77
- Tauchnitz, Christian Bernhard (1816—1895) — editor german 331
- Tekelt Péter (m. 1761) — tipograf din Blaj (v. și Petru Sibianul) 8, 242, 243, 244
- Telegdi Pap Sámuel (m. 1730) — tipograf din Cluj 210, 211
- Teleki, Széki — familie aristocrată din Transilvania 275
- Teleki Ádám jr. (1740—1792) — mare demnitar, poet, traducător maghiar din Transilvania 277, 280
- Teleki József (m. 1732) — mare demnitar din Transilvania 303
- Teleki László (1710—1778) — consilier gubernial în Transilvania 257, 273
- Teleki Mihály, Dálnoki (c. 1725—1800) — avocat și bibliofil din Transilvania 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284
- Teleki Mihály, Széki (1634—1690) — cancelar al Transilvaniei 142, 155, 162, 163, 164, 197
- Teleki Sámuel (1739—1822) — cancelar al Transilvaniei, fondator al bibliotecii *Teleki* din Tîrgu Mureș 86, 87, 259, 277, 384, 386, 387, 423, 424
- Temesvári Pelbárt (Peľbartus de Temeswar) (1435—1504) — predicator franciscan erudit 24, 367
- Tertulian (Quintus Septimius Florens Tertulianus) — C. c. 135—c. 220) — teolog creștin roman 50, 53
- Theodorus Basilius — preot la curtea brîncovenească 231, 233
- Thiers, Louis Adolphe (1797—1877) — ziarist, istoric și om politic francez 333
- Thököly Imre (1657—1705) — principe al Transilvaniei 253
- Thuróczi János (1435—1490) — istoric maghiar 56, 57, 308
- Thurzó, familia 60
- Thurzó Zsigmond (1465—1512) — episcop romano-catolic orădean 59, 60, 62, 63, 368
- Tibul (Tibullus Albius) — (c. 50—c. 18 î.e.n.) — poet latin 84, 86, 413, 423
- Tischendorf, Lobegott Friedrich (1815—1874) — hebraist german 332
- Toderaș (1755) — paroh în Mănăstur 447
- Todoran, Romulus — cercetător român contemporan 124, 125, 432
- Tofeus Mihály (1624—1684) — episcop calvinist din Transilvania 155, 156, 159, 162, 163, 164, 197, 222, 304, 432
- Tolnai István (1634) — preot de Curte și bibliotecarul din Sárospatak al principelui Gh. Rákóczi I 134
- Tolnai (Fabricius) István (1630—1690) — bibliofil, profe-

sor clujean 7, 134, 135, 250,
251, 252

Tolnai Pál (sec. XVII) —
fiul lui Tolnai F. István 250

Tomás (1462) — cleric, copist
orădean 52

Tomescu, Mircea (1916—1969)
— bibliolog român 239

Tordai János (1597—1636) —
poet maghiar din Transilvania 296

Torma György (sec. XVIII) —
soțul bibliofilei Nemes Judith 255

Toroczkai Máté (sec. XVI) —
episcop unitarian al Transilvaniei 296

Török János (1807—1874)
— bibliofil maghiar 396

Tóser János, Kénosi (1708—
1772) — istoric al bisericii
unitariene din Transilvania 296

Tóth Sámuel (1918—1967) —
realizatorul tiparului modern
maghiar din România 380

Tövisi Imre (sec. XVI) — călugăr franciscan din Oradea 23

Trapezuntius Georgius v. Gheorghede din Trapezunt

Trapoldner, Lukas (m. 1547)
— notar și tipograf sibian 96, 98, 99, 103

Trausch, Joseph (1795—1871)
— colecționar și istoric sas
brașovean 94, 97

Trauttmansdorf, Franz Honorius (m. 1719) — mare demnitar în curtea vieneză 282

Turkovics v. Csepregi Turkovics

U

Udvarhelyi Mihály (1670—1737)
— profesor calvinist la Sighet și Cluj 267

Uhlemann, Friedrich Gottlob (1792—1864) — orientalist german 332

Ullmann, Lion (sec. XIX) — orientalist german 332

V

Vadianus v. Watt Ioachim

Vajda Péter, Csernátoni (m. 1782) — episcop calvinist din Transilvania 281

Vajda, Sámuel, Cserntoni (m. 1803) — profesor la colegiul din Odorhei 290, 303

Van der Mey (1710) — aurar din Leyda 198

Van Dyck Christoffel (1606—1670) — gravor de litere în oficina olandeză Elzevir 193

Van Swieten, Gerhard (1700—1772) — medic de curte și profesor iluminist la Universitatea din Viena, directorul Bibliotecii imperiale 282

Vanandeci, Matheosz (1685) — tipograf armean la Amsterdam 170

Váradi János (sec. XV) — reprezentant maghiar timpuriu al Renașterii 28, 29

Váradi Péter (1450—1503) — canonic orădean, apoi cancelar regal și arhiepiscop de Kalocsa 54, 57

- Varadi Vid (m. 1297) — călugăr franciscan din Oradea 406
- Várday Ferenc (1474—1524) — episcop catolic umanist din Alba Iulia 369
- Vargyasi v. Szolga
- Vasile cel Mare (c. 330—379) — episcop de Cesareea 73
- Vépi Péter (sec. XV) — canonic lector orădean 51, 52
- Veres Gáspár v. Bojthi Veres Gáspár
- Verestói György (1698—1765) — profesor la colegiul din Cluj, episcop reformat în Transilvania 276, 323
- Vergerio, Pier Paolo (1370—1444) — umanist italian 44, 45
- Vergiliu (Publius Vergilius Maro) (70—19 î.e.n.) — poet latin 60, 61, 252, 323, 413
- Veselaer Susana (Schipper, văduva) (sec. XVII) — proprietara unei tipografii în Amsterdam 197, 198, 199
- Vitéz János (1400—1472) — umanist maghiar, episcop de Oradea 6, 26, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 368, 410, 413
- Vitsen, Nicolaes (1641—1717) — primar în Amsterdam 170
- Vladimirescu Tudor (c. 1780—1821) — om politic român, organizatorul și conducătorul mișcării din Țara Românească (1821) 322
- Vladislav II (1490—1516) — rege al Ungariei 54, 57, 58
- Voigt Christian (1712) — profesor pietist german, fondatorul primei librării permanente la Sibiu 232, 233
- Vollbehr, Eduard (sec. XIX) — filolog german 330
- Voltaire (Francois Marie Arouet) (1694—1778) — scriitor francez iluminist 276, 304, 339
- Voskens, Dirk (1647—1689) — gravor și turnător de litere din Amsterdam 158, 192, 193, 194
- Vullers, Johann August (sec. XIX) — orientalist german 332

W

- Wachsmuth, Ernst Wilhelm Gottlieb (1787—1866) — istoric german 329, 330
- Wagner, Friedrich Wilhelm (1814—1857) — filolog german 330
- Wagner, Valentin (m. 1557) — profesor sas la Brașov, colaborator al lui Honterus 81, 100, 105, 106
- Wahl, Christian (m. 1855) — filolog german 332
- Walz, Christian (1802—1857) — filolog și arheolog german 330
- Watt (Vadianus), Ioachim (1484—1551) — umanist elvețian profesor, apoi rector al Universității din Viena 65, 67
- Weidenfelder, Lorenz (m. 1755) — preot sas din Transilvania 304
- Weil, Gustav (1808—1889) — orientalist german 332

Wenrich, Johann (1787—1847)
— filolog german originar
din Transilvania 330, 332

Werbőczy István (1458—1541)
— jurist și om politic ma-
ghiar, autorul codului de legi
Tripartitum 204, 206, 217

Wesselényi, familia 278

Wesselényi István (1673—1734)
— mare demnitar din Tran-
silvania 277

Westergaard, N. L. (sec. XIX)
— orientalist german 332

Westermann, Anton (sec. XIX)
— filolog german 330

Wetzer, Heinrich Joseph (1801
—1853) — teolog și filolog
german 332

Wex, Friedrich Karl (1801—
1865) — filolog german 330

White, Charles (sec. XIX) —
orientalist 332

Wigand, Georg (1808—1858)
— librar din Leipzig 353

Winer, Johann Georg Bene-
dikt (1789—1858) — teolog
și filolog german 332

Wintzler, Martin (1575) — ti-
pograf sibian 100, 102, 103

Wolff, Christian (1697—1754)
— filozof german iluminist
276, 304

Wolf, Friedrich August (1759—
1824) — filolog clasic ger-
man 330, 332

Wolphard Adorján (m. 1544)
— paroh umanist al Cluju-
lui 388, 389, 470

Wolphard István (m. c. 1584)
— jude primar al Clujului
388, 389, 470

Wunder, Eduard (1800—1869)
— filolog german 330

Z

Zágoni Gábor (m. 1741) —
preot protopop din Odorhei
269, 452

Zágoni Gábor (m. 1787) — me-
dic transilvănean 269, 452

Zágoni (Aranka) György (1705
—1767) — episcop reformat
al Transilvaniei 281

Zágoni Márton (m. c. 1785) —
preot reformat turdean 269

Zápolya, familia 80, 84, 87,
88, 89, 92

Zápolya Ioan (1487—1540) —
voievod al Transilvaniei și
rege al Ungariei 75, 88, 382,
422

Zathureczky, familia 299

Zilahi v. Sebes János

Zülfikar (sec. XVII) — dra-
goman 90

LISTA ABREVIĂȚILOR

ACT	— Arhiva Capitulului Transilvănean.
AICIJAc	— Arhiva istorică din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România.
<i>AICIJ</i>	— <i>Anuarul Institutului de istorie Cluj.</i>
ArhCol	— Arhivele Statului din Miercurea-Ciuc
ArhSuprCons	— Archivum Supremii Consistorii Reformatorum in Transilvania
BAR	— Biblioteca Academiei R. S. România
BibIšt	— Biblioteca științifică din Odorhei
Bp.	— Budapesta
<i>BRV</i>	— Bianu, Ioan — Hodoș, Nerva : <i>Bibliografia românească veche</i>
BStB	— Bayerische Staatsbibliothek
Buc.	— București
BV	— Biblioteca Vaticana
ColKJ	— Colecția Kemény József
EK	— Egyetemi Könyvtár
<i>EM</i>	— <i>Erdélyi Múzeum</i>
<i>FVL</i>	— <i>Forschungen zur Volks- und Landeskunde</i>
Haiman : <i>T.K.M., a betűművész</i>	— Haiman György : <i>Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus. (Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében).</i> Bp., 1972
<i>ItK</i>	— <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i>

- Korrespondenzblatt* — *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*
- KtSz* — *Könyvtári Szemle*
- KvKt* — *Könyv és Könyvtár*
- MHHScr* — *Monumenta Hungariae Historica Scriptores*
- MKSz* — *Magyar Könyvszemle*
- NI.B* — *Niedersächsische Landesbibliothek*
- ÖNB* — *Österreichische Nationalbibliothek*
- OSzK* — *Országos Széchényi Könyvtár*
- PEIL* — *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*
- Quellen* — *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*
- RSz* — *Reformatus Szemle*
- Soltész : XVI századi könyvgyűjtők* — *Soltész Zoltánné : XVI századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében. In : Az Országos Széchényi könyvtár évkönyve 1965—1966. Bp., 1967.*
- S1CB* — *Studii și cercetări de bibliologie*
- Teutsch : Buchhandel* — *Teutsch, Friedrich : Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen. In : Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, VI (1881) p. 50*
- TTár* — *Történelmi Tár*
- VerArch* — *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*

CUPRINS

<i>Introducere</i>	5
Oradea în istoria bibliotecilor noastre medievale	13
Transilvania și Corviniana	72
Tiparul cu litere latine din Sibiu în secolul al XVI-lea	93
Pe urmele catehismului românesc din anul 1544	117
Biblioteca Colegiului Bethlen din Aiud	128
Fenixul transilvan	147
Legăturile bibliofile și științifice cu Țara Românească ale lui Kóleséri Sámuel	227
Începuturile tipografiei de la Blaj (<i>Traducere de A. Kiss</i>)	237
Istoricul bibliotecii documentare din Odorheiul Secuiesc	247
Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu (<i>Traducere de A. Kiss</i>)	310
Cartea și biblioteca în cultura maghiară din Transilvania	362
<i>Note</i>	404
<i>Indice de nume</i>	475

Lector: PAUL DRUMARU
Tehnoredactor: ȘTEFAN LEPOIEV

*Bun de tipar 26.VI.1977. Apărut 1977. A. 2532/5.II.1977.
Format 50×80/16. Hirtie lip A format 80×100/57,15. Plan-
șe 1 portret. Coli ed. 30,17. Coli tipo 32.
Tiraj leg. 1/1 2000+90+20 expoz.*

Tiparul executat sub comanda
nr. 1140 la
Intreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918“
str. Grigore Alexandrescu nr. 89-97
București,
Republica Socialistă România